

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XVII

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
2020

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58
I-18

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія KB №20173-9973 ПР від 15.07.2013 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 26 листопада 2020 р.)

Збірник індексується наукометричними базами: **Google Scholar, Index Copernicus.**

Рецензенти

Володимир Олексенко, доктор філологічних наук, професор
(Херсонський державний університет)

Лідія Кавун, доктор філологічних наук, професор
(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)

Редакційна колегія

Людмила Марчук, доктор філологічних наук, професор Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка (*головний редактор*)

Олег Рарицький, доктор філологічних наук, доцент Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка (*відповідальний редактор*)

Тетяна Джурбій, кандидат філологічних наук, старший викладач Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка (*відповідальний секретар*)

Ніна Бернадська, доктор філологічних наук, професор
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Олександр Кеба, доктор філологічних наук, професор
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Ігор Набитович, доктор філологічних наук, професор
Університет імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

Тетяна Петрова, кандидат філологічних наук, доцент
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Ольга Турко, кандидат філологічних наук, доцент
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Анна Хома-Сувала, доктор габілітований
Університет імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

Жанна Янковська, доктор філологічних наук, професор
Національний університет «Острозька академія»

I-18 **Іван Огієнко і сучасна наука та освіта:** науковий збірник. Серія історична та філологічна / [редкол.: Людмила Марчук (голов. ред.), Олег Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. XVII. 252 с.

Матеріали збірника репрезентують унікальний феномен державницької, духовно-культурної, наукової, педагогічної діяльності Івана Огієнка. Статті присвячені осмисленню, інтерпретації, дослідженню та розвитку наукових і творчих концепцій Івана Огієнка та їх проєкцій на сучасний освітній простір.

Збірник адресовано науковцям, викладачам, учителям, студентам, усім, кого цікавлять актуальні питання вітчизняної гуманітарної науки, проблеми української духовності та культури.

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58

ISSN 2309-7086

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2020

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University
Ohienko Scientific Research Center

IVAN OHIIENKO

AND CONTEMPORARY SCIENCE AND EDUCATION

SCHOLARLY PAPERS

History. Philology

Issue XVII

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University
2020

Certificate of state registration of the printed mass medium
KB № 20173-9973 ПП, 15.07.2013

The publication is approved by the Academic Council of Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohiienko National University (Protocol № 11, 26.11.2020)

The volume is indexed in **Google Scholar, Index Copernicus.**

Reviewers

Volodymyr Oleksenko, Doctor of Philology, Professor
(Kherson State University)

Lidia Kavun, Doctor of Philology, Professor
(The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy)

Editorial Board

Liudmyla Marchuk, Doctor of Philology, Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (*Editor-in-Chief*)

Oleh Rarytskyi, Doctor of Philology, Associate Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (*Executive Editor*)

Tetiana Dzurbi, Candidate of Philology, Assistant Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (*Assistant Editor*)

Nina Bernadska, Doctor of Philology, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Olexandr Keba, Doctor of Philology, Professor
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

Ihor Nabytovych, Doctor of Philology, Professor
Maria Curie-Sklodowska University in Lublin, Poland
Tetiana Petrova, Candidate of Philology, Associate Professor
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

Olha Turko, Candidate of Philology, Associate Professor
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Anna Khoma-Suvala, Doctor Habilitatus
Maria Curie-Sklodowska University in Lublin, Poland

Zhanna Yankovska, Doctor of Philology, Professor
The National University of Ostroh Academy

Ivan Ohiienko and Contemporary Science and Education: Scholarly Papers. History. Philology / [editorial board: Liudmyla Marchuk (editor-in-chief), Oleh Rarytskyi (executive editor), et al.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2020. Issue XVII. 252 p.

The materials of the Scholarly Papers present the unique phenomenon of state, spiritual and cultural, scientific, educational activities of Ivan Ohiienko. The papers focus on comprehension, interpretation, research and development of scientific and creative concepts of Ivan Ohiienko and their representation in contemporary educational space.

The issue is addressed to scholars, educators, students and all those interested in topical issues of Ukrainian humanities, spirituality and culture.

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

УДК 811.161.2*373.613:001.5Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.5-14

Тетяна Білоусова

ORCID 0000-002-6247-0476

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМА ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано погляди Івана Огієнка на шляхи та причини запозичення іншомовних одиниць, особливості процесу їх адаптації, розглянуто практичні підходи до відбору й розміщення запозичень у словниках. Підкреслено значення висновків і пропозицій лінгвіста для подальших узагальнень сучасними мовознавцями.

Ключові слова: Іван Огієнко, наукова спадщина, іншомовне запозичення, адаптація, лексикографічна практика.

Запозичення є одним із шляхів збагачення усіх природних мов, тож його вивчення не може залишитись поза увагою науковців. У різні періоди розвитку теорії іншомовних входжень вирішувались питання про умови, причини запозичення, відносну кількість і доцільність іншомовних одиниць у словниках мов, словотвірне, граматичне, семантичне, стилістичне освоєння запозичених одиниць у мовах-реципієнтах. Одні науковці оцінювали запозичення позитивно (Ш. Баллі, І. Франко; на сучасному етапі розвитку мовознавства – Д. Баранник Я. Битківська, І. Лосєв, П. Селігей, О. Стишов та ін.), інші – негативно. Поборники чистоти мови вбачали у запозиченнях порушення її стабільності та самобутності (у минулому – В. Даль, О. Шишков, С. Карський, О. Сумароков, І. Нечуй-Левицький, М. Левченко, А. Кримський, Б. Грінченко, М. Сумцов; у сьогоденні – В. Гвоздев, В. Радчук, І. Фаріон, І. Ціхоцький та ін.). Сперечались навколо поняттєвого вмісту самого терміна «запозичення», в якому наразі вбачають результат контактування двох мов та інтерференції (Б. Гавранек, Дж. Данн, Ю. Жлуктенко, А. Карлінський, С. Семчинський, Г. Сергєєва, Б. Серебрєнников, Л. Щєрба та ін.). Вивчали різноманітні зміни, що супроводжують процес запозичення (Б. Ажнюк, В. Акуленко, Д. Будняк, М. Вакулєнко, Я. Голдованський, А. Гудманян, Ю. Жлуктенко, Р. Зорівчак, А. Іваницька, М. Кочєрган, О. Муромцева, О. Пономарів, С. Рижикова, В. Русанівський, С. Семчинський, В. Сімонок, Ю. Цимбалюк та ін.).

Разом із тим питання теорії запозичень досі не можна вважати вирішеними, вони потребують подальших досліджень – у тому числі шляхом аналізу праць відомих українських мовознавців, до яких, безперечно, належить Іван Огієнко.

Мета статті полягає у висвітленні позиції Івана Огієнка щодо процесу лексичних, фразеологічних та граматичних запозичень та його внеску в теорію іншомовних входжень.

Розпочнемо з того, що Іван Огієнко високо оцінював українську літературну мову як «соборну, фонетично гнучку, формами розвинену, на слова й фразеологію докладну й багату», називав її найбільшим здобутком українського народу і української культури [9, с.140].

Водночас як об'єктивний дослідник він ніколи не заперечував присутності в мовах різноманітних запозичень, справедливо стверджуючи: «У світі немає такої мови, що не мала б у своєму словникові чужих слів, – справа тільки в тому, щоб не вживати їх непотрібно» [5, с.323]. Запозичення, на думку Огієнка, це природний процес, притаманний усім мовам; він не руйнує, не знеособлює мову, а збагачує її. Допоки народи будуть жити культурним життям, спілкуючись між собою, запозичення будуть явищем природним і навіть бажаним: «Йі никакія искусственныя преграды не могут ни остановить, ни измѣнить этот нормальный и жизненный факторъ въ историческомъ развитіи всякаго языка и народа» [4, с.106]. Навіть більше: він вважав запозичення одним із найважливіших чинників у справі розвитку будь-якої культурної мови, на якій залишають свій помітний відбиток кожна епоха, кожна видатна подія [4, с.3].

Дослідник гостро полемізував із затятими поборниками «чистоти» мови (О. Сумароковим, О. Шишковим, В. Далем та ін.), наголошуючи, що «повне вигнання іноземних слів немислиме» [4, с.17].

Проблема усталення літературної мови вимагала створення власної наукової термінології, яка могла б обслуговувати спілкування в науковій сфері, що має інтернаціональний характер. У зв'язку з цим гостро повставало питання про міру використання в терміносистемі запозиченої лексики [3, с.70-71].

Іван Огієнко послідовно дотримувався позиції, яку висловив у відомій праці «Наука про рідномовні обов'язки»: найкраща наукова термінологія – «своя, рідномовна, на засадах своєї мови оперта» [9, с.76]. А в ґрунтовному дослідженні «Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (1908 р.) вперше визначив канони термінотворення, орієнтовані на українізацію наукової мови: «1. Термінологія повинна будуватись на одній певній засаді, а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних. 2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфології української мови» [11, с.9]. Зауважимо, що вчений не цурався чужоземних термінів, щоправда, то були здебільшого старі запозичення з грецької та латини, а також із французької, польської, португальської [див.: 13]. Схвалював уживання термінів, які не мають українських відповідників і /або краще передають думку, вважав доцільним допускати їх в літературну мову. Як приклад наводив лексеми *вулкан*, *критика*, *література*, *проблема*, *політика*, *рецензія*, *термінологія*, *форма* та ін. [9, с.167].

Інша річ – варваризми, або «чужоземні засмічення», які «легко можна віддавати й словами своїми». Свободу від них Огієнко називав серед головних ознак соборної української літературної мови [5, с.323-335]. Щоб проілюструвати зло-

вживання варваризмами, у статті «Не засмічуймо своєї мови чужими словами» (1936 р.) наводив сторінку з кооперативного журналу, яка рясніє такими словами: *кредити, кредитодавці, теорія, фінансування, консумція, фінансовий капітал, геніально, інвестиція, концерн, ін'єкція, редуція, соціальний, кон'юнктура, проект, конверсія, гіпотечний, ліквідація, катастрофа, кредитовий, інформатор*. І нехай майже всі вони з часом увійшли до широкого вжитку, провідна думка автора дотепер залишається актуальною: «Мова наших видань нерідко дуже нечиста, ... до краю засмічена непотрібними чужими виразами» [8, с.542-543].

Дослідник був об'єктивним щодо оцінки найчисленніших в українській мові запозичень – русизмів і полонізмів, пояснюючи їх появу довговічним суспільством українського народу з росіянами й поляками. «Багато з них, – наголошував Огієнко, – давно набули собі в нас усіх прав громадянства і не вважаються за варваризми, бо для заміни їх не маємо ліпших своїх» [9, с.167]. Разом із тим він підкреслював: «Наша власна українська мова в її різних численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм Народом поповнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих, скажімо, польської чи московської», порівнював засмічення мови зі станом людини, яка потрапила в тягуче болото [12, с.9-10].

Закликаючи позбуватися русизмів, які мають українські відповідники, вчений заперечував бездумне відторгнення слів лише через те, що вони мають спільне з російськими походження за формою вираження і внутрішньою організацією. Це, вважав він, завдасть шкоди літературній українській мові, позбавить її елементів, «які збереглися до нас як стародавнє спільне культурне добро». Таких русизмів багато в текстах відомих українських письменників – Котляревського, Шевченка, Драгоманова та ін., що не зменшує їх художньої цінності. Натомість, митці пошевченкової доби, на його думку, «часом свідомо й виразно дбали, щоб їх літературна мова якнайменше була подібна до мови російської, щоб росіянин, читаючи український твір, не розумів його мови, й уже тим самим змушений був признати, що українська мова – це справді окрема мова». Таке прагнення не може виправдати «мовної чистки», адже «не корисно нам відкидати своє стародавнє слово тільки тому, що воно однакове зо словом російським» [5, с.323-335].

Дослідник вказував на чималу кількість полонізмів, особливо в західноукраїнському варіанті української мови. Серед них і окремі слова (*бавитись, bagno, брама, брудний, бидло, жєвавий, жєбрак, запалка, зичити, мужатка, обоятний, пудло, скарга, філіжанка, хлюст, шлюб* та ін.), і вирази (*відніс рану, викиди совісті, надслухувати розмову, вивісти війну, вложив шанку* тощо). Він з обережністю ставився до питання взаємовпливу польської та української (саме взаємо-впливу), вважаючи його «темним і суперечливим». Щоб з'ясувати джерело походження тих чи інших слів, волів би послуговуватись повними історичними словниками української та польської мов, яких на ті часи не існувало [4, с.89].

У теоретичній спадщині Івана Огієнка, присвяченій проблемам запозичень, значне місце посідає стаття «К вопросу об иностранных словах, вошедших в русский язык при Петре Великом» (Варшава, 2011 р.), в якій піддано критиці роботу Н.А. Смірнова «Западное влияние на русский литературный язык в Петровскую эпоху: определение путей, которыми в Петровскую эпоху шли заимствования из западно-европейских языков». Огієнко стверджував, що значна частка т. зв. «петровських запозичень» (за Смірновим) відома ще з XVI-XVII ст., а основні західноєвропейські лінії його етимологій (німецькі, польські) спотворюють істинні зв'язки російської з іншими мовами – зокрема, латиною. Зауважив, що простий відбір іноземних слів із текстів першої чверті XVIII ст. не

є укладанням словника запозичень петровської доби: деякі з них могли вживатися і раніше. Об'єктивну картину (що запозичене до Петра, а що після нього) допоміг би встановити **історичний словник іноземних слів** [6, с.351].

Означені лакуни в українській лексикографії згодом заповняють фундаментальні праці Огієнка, серед яких «Історія української літературної мови», «Словник слів, у літературній мові не вживаних», «Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її», «Український стилістичний словник» та ін.

Важливим етапом розвитку теорії запозичень стала монографія «Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык» (Київ, 2015 р.), в якій Огієнко обґрунтував необхідність визначати мовні джерела запозичень з опорою на їх генетичний характер. Схилиючись до думки, що запозичення іншомовної лексики було наслідком інтерференції, автор чітко дотримувався принципів **генетико-хронологічного аналізу**.

Дослідник приділив особливу увагу **способам визначення джерел запозичень**, вважаючи їх необхідним критерієм для аналізу й характеристики способів засвоєння лексичного запозичення у різні періоди розвитку мови. На його думку, пошук джерел ускладнюється значною кількістю одиниць, що мають інтернаціональний характер. Учений розробив чіткі **методичні критерії** для ідентифікації джерела іншомовного слова, а саме:

- встановлення співзвучності коренів;
- порівняння значень; врахування звукових особливостей слова і фонетичних змін, яких воно зазнало в мові-реципієнті;
- пильна увага до слів, які однаково звучать і мають тотожні значення в декількох споріднених мовах;
- врахування історичних та історико-культурних чинників;
- розрізнення прямих і опосередкованих запозичень;
- диференціація «дійсних запозичень» і спадщини індоевропейського чи праслов'янського періоду;
- порівняння найдавніших, а не сучасних форм слів [4, с.20-24].

У цій праці Огієнко першим серед українських лінгвістів поставив питання **адаптації лексичних запозичень**, виділивши три групи за давністю, поширенням у мові, ступенем засвоєння:

- 1) давні слова, засвоєні мовою так, що їх іноземне походження вже не відчувається носіями;
- 2) «чисто іноземні» слова, які «отримали громадянство» в мові, у т. ч. народній (*доктор, аптека, солдат, школа, студент*);
- 3) ті, що вживаються нечасто, т. зв. варваризми, не притаманні народній мові (*констатировать, культивировать, индустрия* тощо) [4, с.4].

Окрім того, він окреслив **методичні засади** виділення морфологічних, фонетичних, семасіологічних, етимологічних **ознак адаптації** [14]. Подальші праці Огієнка уточнюють їх, але водночас застерігають від потурання «простонародному» варіанту засвоєння: «Чужі слова сьогодні вживаємо або в їх власній формі, або в українізованій за нашою літературною традицією, але не в формі простонародній» [5, с.324]. За приклади наводив: *фабрика*, а не **хвалбрика*; *факт*, *фалди*, а не **хвалкт*, **хвалди*, *рапорт* замість **лепорт*, *церемонитися* зам. **царамонитися*, *скелет* зам. **ишкелет* і т. ін. [5, с.324; 7, с.205-210].

Найважливішими **факторами** проникнення іноземних слів у мову лінгвіст вважав соціологічні: торгівлю, подорожі, переселення, колонізації, завою-

вання. Основними джерелами запозичень – усне мовлення і літературу: перше справляє більший вплив на мову, друге «діє» через інтелігенцію і з часом переходить до народу (іноді, як зауважив дослідник, – із цікавими змінами).

За І. Огієнком, невід’ємним аспектом дослідження процесу лексичних запозичень є встановлення їх причин. Він вважав, що це нерівномірність культурного розвитку народів (запозичує, зазвичай, менш культурний народ у більш культурного, але буває й навпаки); наслідування і мода; технічний прогрес і потреба у спеціальній термінології; культурний вплив і взаємообмін (запозичуються нові поняття) [4, с.14-15].

Автор дав вичерпну відповідь на запитання про характер запозичень. З інших мов можуть надходити:

- 1) чужий корінь, з якого твориться нове слово;
- 2) смисл слова, за зразком якого утворюється своє (наприклад, з грецької *беззаконние, согласие, благородный*);
- 3) іноземні префікси, суфікси, закінчення (*прото-, архи-, -ция, -ада, -ант* і т. п.);
- 4) нові значення відомих слів (*лицо*, з гр. – не лише обличчя, але й особа);
- 5) цілі усталені вирази (*потерять голову* – з нім., *присутствие духа* – з фр.);
- 6) синтаксичні конструкції (зокрема, на граматичні структури російської вилинула французька мова) [4, с.13-14].

Розвиток теорії запозичень і практичні поради щодо вживання цього пласту лексики знаходимо в статтях Івана Огієнка «Чужі впливи на українську мову», «Чужі слова в рідній мові», «Не засмічуймо своєї мови чужими словами», опублікованих часописом «Рідна Мова» в 1933-1936 рр. [докладніше: 2]. Автор чітко розділяє т. зв. «активні» та «ялові» запозичення. До перших – давно засвоєних, загальновідомих – він ставиться прихильно, а других – малознаних і легко замінюваних українськими словами – закликає уникати. В праці «Наука про рідномовні обов’язки» (1936 р.) Огієнко робить особливе застереження щодо ялових слів, легковажне вживання яких сильно шкодить нормальному розвитку літературної мови. Їх слід замінювати своїми відповідниками, особливо у виданнях, призначених для широкого вжитку – часописах і журналах. «Коли ж такого слова вживаєте, – радить автор, – конче поясніть його коротко й зрозуміло» [9, с.81-82]. Те саме стосується **кальок** – механічного перекладу іноземних слів і виразів: *сінозаготівля* (з рос. сенозаготовка), *рукостискання* (рос. рукопожатие) і под.

На глибоке переконання Огієнка, кожна людина має дбати про чистоту української літературної мови. В роботі «Наша літературна мова: як писати й говорити по-українському» (Вінніпег, 1969 р.) важливою ознакою чистоти він називає відсутність **варваризмів**, маючи на увазі зайві слова, легко замінювані на українські, та кальки. В розділі «Як писати для широких мас» закликає позбавитись «разячих варваризмів», тобто незнайомих читачу, рідкісних іноземних слів на кшталт *денунціація, елев, здевастрований, фасцинуючий, сецесіонувати, субскрибенти* й под., і називає їх «головоломними загадками» [7, с.190-192]. Звертає увагу на шкідливість таких запозичень, як **чужа словозгода**, тобто сполучуваність слів, і **чужі фразеологізми**. Щодо останніх застерігає: такі вирази «сильно в’їдаються в нашу мову, бо про їх чуже походження не всі знають, чому й не оминають ... Чужі фразеологічні вирази знає тільки той, хто знає й мови чужі». Такі одиниці небезпечні ще й тому, що відбивають «чужий спосіб думати» і тому виглядають в українській мові «як стара латка на новому вбранні» [7, с.192-193]. Послідовно і докладно науковець викладає **фонетичні норми** вживання іноземних слів, представляючи їх говірковим особливостям [7, с.205-210].

Погляди Івана Огієнка на джерела походження, доцільність використання, норми адаптації запозичень знайшли своє практичне втілення в його **лексикографічній спадщині**, яка, безумовно, стала вагомим надбанням українського і світового мовознавства.

Науковець неодноразово підкреслював, що зручний і доступний словник має стати єдиним об'єктивним джерелом інформації, вартим норми, повсякденним довідником, порадиником і посібником з вивчення літературної мови для фахівця і пересічного українця. Огієнко – автор численних і різноманітних словників [див.: 1] – не міг оминати в них проблеми ставлення до запозичень. З цього погляду найбільш показовими можна вважати «Історичний словник української граматичної термінології», «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи», «Словарь общеупотребительных иностранных слов в русском языке», «Український стилістичний словник», «Українсько-російський словник початку XVII століття», «Етимолого-семантичний словник української мови», численні термінологічні словники.

Щоб проілюструвати його копітку роботу з іншомовними елементами, звернемося до одного з нормативних видань – «Словника слів, у літературній мові не вживаних» (1934 р., Жовква; 1973 р., Нью-Йорк).

У вступній статті автор нарікає на те, що українська мова має багато подвійних і потрійних форм (слів) на означення того самого змісту, і це негативно позначається на формуванні єдиної соборної літературної мови. Засвідчує прагнення створити словник, покликаний допомогти «устійненню» (становленню, унормуванню) єдиної літературної мови шляхом фіксації слів і форм, у ній не вживаних або рідко вживаних: місцевих, «завмерлих» (архаїзмів), «трудних для працівників слова і широкого громадянства» і тих, «що повстали з чужого впливу, головню російського і польського» [10, с.5]. Щоб вирізнити не рекомендоване до вживання, обирає спосіб представлення одиниць: у круглих дужках, із помітками «рс» – російське і «п» – польське.

Аналізуючи словникові статті, переконаємося, що переважна більшість запозичень – це **повнозначні слова** різних частин мови в початковій формі, як от: (*безличний* рс) безособовий, нечесний; (*безпощадно* рс) без жалю, не жалівши, нещадимо, безщадно, без пощадку; (*блат* п) волошка, васильки; (*битком* рс) ущерб, по вінця, до країв, до берегів; (*витручувати* п) виводити, викидати; (*встеклий* п) скажений; (*встеклина* п) скаженина; (*діло* п) твір; (*обаранок* п) бублик; (*опатрунок* п) перша поміч, порятунком та багато інших.

Зауважимо: всі іншомовні входження автор подає в українській транслітерації, що цілком виправдано з огляду на призначення словника. Адже «широке громадянство» може не знати російського або польського написання, сприймаючи означені слова лише на слух. Випадки паралельної фіксації українського та польського варіантів у словнику поодинокі, як от: запис (*вписи* п, *wpisy*) запис; (п *віднести* *побіду*, *odnieść zwycięstwo*) перемоги.

Заголовкові слова розміщені в алфавітному порядку. Автор подбав про зручність користування словником: для полегшення пошуку ті самі групи «рекомендоване (не рекомендоване)» і «(не рекомендоване) рекомендоване» розмістив у різних місцях словника, залежно від написання того чи того слова. Отже, «рекомендоване» може бути і першим, і другим за порядком слідування, пор.: на літеру А – абиякий, усякий (рс *любий*); на літеру Л – (*любий* рс) абиякий, усякий; на У – усякий, абиякий (рс *любий*).

Окрім повнозначних слів, знаходимо тут і численні **службові елементи**, що з'явилися під впливом інших мов, – прийменники, частки, сполучни-

ки, вставні слова і словосполучення: (*ввиду цього рс*) через те; (*п* *взглядно*) або, чи, докладніші; (*відносно рс*) щодо, супроти, на це; (*у відношенні до рс*) щодо, супроти, проти; між (*п* *межи*); (*між тим рс*) тим часом, протє; (*тим більше рс*) і поготові; з одного боку, з іншого боку (*сторони рс*); поки (*п* *нім*); (*овшім п*) так, звичайно, аякже; (*помимо п*) не зважаючи на, не дивлячись на, дарма що, без огляду; (*тим не менше рс*) однак та ін.

Іван Огієнко послідовно реалізував на практиці власне твердження про необхідність дотримання української словозгоди, адже чужа «занечищує нашу мову. Найчастіші помилки тут – неукраїнське вживання відмінків» [7, с.169]. З огляду на вживання службових елементів велику увагу приділяв нормам сполучуваності слів – зокрема, вибору прийменника і форми залежного слова. Наприклад: поділити на (*через п*) три; подорожчати на (*о п*) сто; підслухувати що, прислухатися до чого (*надслухувати чого п*); оженити кого з ким (*на кому рс*); закохатися в кого-що (*в кім-чим п*); покепкувати з кого (*рс* *над ким*); постачати кому що (*кого чим рс*); (*посуджувати о зраду п*) підозрівати в зраді; післати поштою (*рс* *по пошти*); сто процентів (*п* *сто процент*); співчувати кому (*п* *з ким*); учитися рідною мовою (*на рідній мові, в рідній мові п*); три столи, три рази (*три стола, три раза рс*) та ін.

Автор показав фонетичні відмінності між українським і запозиченим словом. Усі одиниці опису мають наголос, що набуває особливого значення, коли «рекомендоване» і «не рекомендоване» відрізняються лише наголосом: страшний (*рс* *страшний*); прости́й (*рс* *простий*); хочу (*рс* *хочу*); цы́ган (*рс* *циган*) тощо. Послідовно відображені й консонантні відмінності (напівжирне виділення наше – Б.Т.): (*п* *жбичити*) зичити; (*п* *лаба*) лапа; товариш (*рс* *товариш*); фальш (*п* *фали*) та ін.

Не лишилися поза увагою науковця морфемні відмінності одиниць. Коли, наприклад, маючи спільний з російським або польським словом корінь, українське відрізняється іншим морфемним обрамленням: революці́йний (*рс* *революціонний*); традиці́йний (*рс* *традиціонний*); **приказ**, **наказ** (*п* *розказ*); **призна**ти (*п* *узнати*); свинячий (*п* *свинський*); свистик, свиставка (*п* *свисток*); святковий (*п* *святочний*); трудячий (*рс* *трудячийся*); туркєня (*рс* *турчанка*); **завширшки** (*рс* *шириною*); удвох, вдвох (*рс* *вдвоїх*) тощо. Зафіксовані й часткові кореневі відмінності у складних словах: **самовидець** (*рс* *очевидець*); **вільнолюбний** (*рс* *свободолюбивий*); (*рс*. *водопрвід*) водогі́н і т. ін.

У словнику знайшла відображення позиція автора щодо чужих фразеологізмів. Зокрема, тут наведені запозичені усталені вислови граматичного і метафоричного гатунку й натомість запропоновані українські відповідники – як багатослівні, так і однослівні. Наприклад: докори сумління (*п* *викиди совісті*); на схилку віку (*рс* *на склоні життя*); (*у всіх відношеннях рс*) з усіх боків, під кожним поглядом; (*довершити чудес п*) чудо, диво вчинити; (*довершити вчинків п*) учинити; (*пеха маю п*) мені не ведеться, не щастить; (*не підлягає, не улягає сумніву п*) нема сумніву; ухвалити, постановити (*взяти ухвалу п, винести ухвалу рс*); (*п* *поповнити убивство на кому*) убити кого та ін.

Спостерігається послідовна україномовна адаптація запозичених географічних назв: (*рс* *Ворскла*) Ворскло; (*рс* *Кременчує*) Кременчук; (*рс* *Польша*) Польща; Путивель, з Путивля (*рс* *Путивль*); Ромѐн, з Ромна́ (*рс* *Ромні, з Ромѐн*); (*рс* *Ровно*) Рівне; Санджар (*рс* *Сенжари*); Старокостянтінів (*рс* *Староконстантінів*), Слов'янське (*рс* *Слов'янськ*); Сян (*п* *Сан*), сяніцький, Сянік (*п* *Санок*); Угорщина (*п* *Венгрія*); Хопєр (*рс* *Хопьор*), з Хопра та ін.

Тож «Словник слів, у літературній мові не вживаних» слугує яскравим прикладом того, як автор неухильно відстоював і застосовував на прак-

тиці свої теоретичні положення відносно запозичень різних видів: лексико-семантичних, морфемних, фонетичних, фразеологічних, граматичних. Це сприяло усталенню літературної норми, захисту української мови від неправильних, невдалих, зайвих і шкідливих впливів.

У підсумку зауважимо, що питання про джерела, причини, фактори, способи адаптації, місце, роль, межі уживання запозичень залишались у сфері наукових інтересів Івана Огієнка впродовж всього його життя. Це було зумовлене історичною проблемою того часу – створенням єдиної літературної мови, яка змогла б стати інструментом культури, науки, освіти. Зроблені Огієнком висновки і пропозиції – фундамент для подальших узагальнень сучасними мовознавцями.

Теоретична спадщина дослідника знайшла своє відображення в його словникарській практиці. Укладені Огієнком словники поклали початок розвитку української історичної та нормативної лексикографії, надали цінний матеріал для дослідження історії української літературної мови та підходів до її лексикографічного опрацювання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білоусова Т.П. Словництво Івана Огієнка та принципи укладання словника з біоетики. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Сер. історична та філологічна: наук. зб. / редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), В.С. Прокопчук, Л.М. Марчук та ін. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 163-170.
2. Кочан І. Питання іншомовних запозичень на сторінках часопису «Рідна мова». URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/144153448.pdf>. Дата звернення: 04.08.2020. Назва з екрану.
3. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. Харків: Вища школа, 1985. 152 с.
4. Огиенко И. Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык, Киев: типография В.П. Бондаренко и П.Ф. Гнездовского, 1915. 136 с.
5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2004. 436 с., іл. URL: <https://studfile.net/preview/7102246/>; <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>. Дата звернення: 09.09.2020.
6. Огиенко И.И. К вопросу об иностранных словах, вошедших в русский язык при Петре Великом. *Русский филологический вестник*. Варшава, 1911. Т. 66, № 3-4. С. 362-369.
7. Огієнко І. Наша літературна мова: як писати і говорити по-українському. *Рідна мова* / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. С. 139-422.
8. Огієнко І. Не засмічай мо своєї мови чужими словами. *Рідна мова*. 1936. Ч. 12. С. 542-543.
9. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
10. Огієнко Іван. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 156 с.
11. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ: Друкарня І-ї Київської друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. 79 с.
12. Огієнко І. Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови. Львів: Друкарня наукового товариства Т. Шевченка, 1924. 496 с. URL: [https://r2u.org.ua/data/other/Стилiстичний%20словник,%20Огiєнко%20\(1924\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Стилiстичний%20словник,%20Огiєнко%20(1924).pdf). Назва з екрану. Дата звернення: 18.09.2020.

13. Онищенко Г.А. Іншомовні слова в наукових творах Івана Огієнка (митрополита Іларіона). *Український смисл*. 2012. № 2. С. 124-132. URL: <http://ir.nmu.org.ua/handle/123456789/150978>. Дата звернення: 16.09.2020.
14. Роман В.В. Адаптація лексичних запозичень у концепції І.І. Огієнка: загальнолінгвістичний аспект. *Нова філологія*. 2012. № 53. С. 149-153.

References:

1. Bilousova T.P. Slovnnytstvo Ivana Ohiiienka ta pryntsyipy ukkladannia slovnyka z bioetyky. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta: nauk. zb.: ser. istorychna ta filolohichna / redkol.: S.A. Kopylov (hol. red.), V.S. Prokopchuk, L.M. Marchuk ta in. Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka*, 2015. Vyp. XI. S. 163-170.
2. Kochan I. Pytannia inshomovnykh zapozychen na storinkakh chasopysu «Ridna mova». URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/144153448.pdf>. Data zvernennia: 04.08.2020. Nazva z ekranu.
3. Muromtseva O.H. Rozvytok leksyky ukrainskoi literaturnoi movy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. Kharkiv: Vyshcha shkola, 1985. 152 s.
4. Ogiienko I. Inozemnye elementy v russkom yazyke. Istoriiya proniknoveniia za-imstvovannykh slov v russkiiy yazyk. Kiev: Tipografiya V.P. Bondarenko i P.F. Gnezdovskogo, 1915. 136 c.
5. Ohiiienko Ivan (Mytropolyt Ilarion). Istoriiia ukrainskoi literaturnoi movy / uporiad., avt. ist.-biohr. narysu ta prymit. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2004. 436 s., il. URL: <https://studfile.net/preview/7102246/>; <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>. Data zvernennia: 09.09.2020.
6. Ogiienko I.I. K voprosu ob inostrannykh slovah, voshedshih v russkiiy yazyk pri Petre Velikom. *Russkiiy filologicheskiiy vestnik*. Varshava, 1911. T. 66, № 3-4. S. 362-369.
7. Ohiiienko I. Nasha literaturna mova: yak pysaty i hovoryty po-ukrainskomu. *Ridna mova / uporiad.*, avt. peredmovy ta komentariv M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2010. S. 139-422.
8. Ohiiienko I. Ne zasmichuimo svoiei movy chuzhymy slovamy. *Ridna mova*. 1936. Ch. 12. S. 542-543.
9. Ohiiienko Ivan (mytropolyt Ilarion). *Ridna mova / uporiad.*, avt. peredmovy ta komentariv M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2010. 436 s.
10. Ohiiienko Ivan. Slovnyk sliv, u literaturnii movi ne vzhvyvanykh. Niu-York, 1973. 156 s.
11. Ohiiienko I. Ukrainska hramatychna terminologiiia. Istorychnii slovnyk ukrainskoi hramatychnoi terminolohii z peredmovoiu pro istoriiu rozvytku yii. Kyiv: Drukarnia I-yi Kyivskoi druk. spilky, Trokhsviatyetska, 5, 1908. 79 s.
12. Ohiiienko I. Ukrainskyi stylistychnii slovnyk. Pidruchna knyzhka dlia vyvchennia ukrainskoi literaturnoi movy. Lviv: Drukarnia naukovooho tovarystva T. Shevchenka, 1924. 496 s. URL: [https://r2u.org.ua/data/other/Stylistychnii%20slovnyk,%20Ohiiienko%20\(1924\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Stylistychnii%20slovnyk,%20Ohiiienko%20(1924).pdf). Nazva z ekranu. Data zvernennia: 18.09.2020.
13. Onyshchenko H.A. Inshomovni slova v naukovykh tvorakh Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona). *Ukrainskyi smysl*. 2012. № 2. S. 124-132. URL: <http://ir.nmu.org.ua/handle/123456789/150978>. Data zvernennia: 16.09.2020.
14. Roman V.V. Adaptatsiia leksychnykh zapozychen u kontseptsii I.I. Ohiiienka: zahal-nolinhvistichnyi aspekt. *Nova filolohiia*. 2012. № 53. S. 149-153.

The article «Borrowings in Ivan Ohiiienko's scientific heritage» by Teiana Bilousova analyses the ways and reasons for borrowing linguistic units from other languages, their adaptation in the recipient language, and approaches to their selection and fixation in dictionaries. Being one of the natural ways of enrichment of all the languages, borrowings become an object of study of different native and foreign researches, among which Ivan Ohiiienko's works are of great interest.

Highly estimating the Ukrainian language as a rich, flexible and developed one, caring about the establishment of its unified literary standard, the scientist didn't re-

ject the presence of different borrowings and accepted both, those which came from ancient times (Latin, Greek, and Slavic etc.), and those ones penetrating into the language at the present time. The most numerous in the Ukrainian language he considered Russian and Polish borrowings. He always urged to their objective evaluation and denied their senseless exclusion from the language by the linguistic purism.

Still he resisted the penetration into the language of barbarisms, clichés, foreign word combinations and phraseological units. At the same time he advocated historical and terminological dictionaries supporting the language uniqueness. Using historical and chronological analyses he developed the methodological criteria for defining the sources of borrowings and their adaptational characteristics in the recipient language. He also found out the factors and reasons of borrowing, and the most frequently borrowed elements.

The theoretical ideas of Ivan Ohiienko found its practical realization. The article provides the analysis of his «Dictionary of substandard words», illustrating on the numerous examples the author's approaches to the order, commentaries, graphic and accentual representation of borrowings, and their combinability with other words at the level of phrases and word combinations.

The conclusion gives the linguist's remarks and propositions as for the further linguistic studies in this field.

Key words: Ivan Ohiienko, scientific works, borrowings, adaptation, lexicography.

Отримано: 02.10.2020 р.

УДК 81'246.2

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.14-20

Тетяна Боднарчук

ORCID 0000-0001-7492-3172

кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА БІЛІНГВІЗМУ В МОВОЗНАВСТВІ

Проаналізовано основні напрямки лінгвістичних досліджень проблеми білінгвізму. Зазначено, що лінгвісти, досліджуючи мовні контакти, вивчають такі явища як конвергенція та дивергенція контактуючих мов, а також інтерференція та інтерналізація. Особливу увагу приділено зосереджено на трактуванні понять «рідна мова», «друга мова», «іноземна мова».

Ключові слова: білінгвізм, рідна мова, друга мова, іноземна мова, конвергенція, дивергенція, інтерференція, інтерналізація.

На сучасному етапі розвитку людського суспільства у сфері мовної політики спостерігаються дві протилежні, проте взаємопов'язані та взаємообумовлені тенденції: по-перше, відбувається процес інтеграції різних культур і формування єдиного культурного простору, а, отже, перед підростаючим поколінням постає необхідність володіння однією із мов міжнаціонального спілкування, а по-друге, концептуальна установка сучасних освітніх систем щодо місця індивідуальності у культурі вимагає також збереження національної мови. Тому кількість людей, які володіють двома і більше мовами невпинно зростає і проблема білінгвізму – це досить багатоаспектна наукова проблема і при її дослідженні потрібно використовувати методи багатьох наук.

Метою роботи є узагальнити спроби трактування понять «білінгвізм», «рідна мова», «друга мова», «іноземна мова» у мовознавстві та проаналізувати основні напрямки лінгвістичних досліджень проблеми білінгвізму.

Аналіз словникових концептів, довідкової та наукової літератури дозволяє ствердити, що у вітчизняній практиці поняття «білінгвізм» та «двомовність» більшість дослідників пропонують розглядати як синоніми: «Білінгвізм (від лат. бі... два та lingua – мова), двомовність – це володіння і поперемінне користування однією особою чи колективом двома різними мовами чи різними діалектами однієї і тієї ж мови (наприклад, місцевим діалектом та літературною мовою)» [2, с.320-321], «Двомовність, білінгвізм – поперемінне користування двома мовами, важлива умова взаємодії мов» [11, с.261], «Двомовність – властивість особи (або населення), яка вільно володіє двома мовами» [8, с.88], «Двомовність (білінгвізм) – однаково вільне володіння двома мовами, які застосовуються у різних умовах спілкування» [1, с.125].

Виявлено також, що частина лінгвістів, наприклад Ю. Дешерів [5, с.20-33] вважають, що термін «білінгвізм» має більшу словотворчу спроможність, тому є доцільним віддати перевагу саме йому. Однак, у ході дослідження виявлено, що більшість дослідників вважають терміни «білінгвізм» та «двомовність» синонімами і пропонують вживати їх паралельно, що видно і з перших двох слів визначень поняття і у словниках. Погоджуючись із цією позицією, у контексті дослідження ми будемо використовувати ці терміни як рівноцінні.

У довідниковій літературі та словниках, проаналізованих нами, виявлено вживання таких термінів як «багатомовність», «мультилінгвізм», «плюралінгвізм», але, на думку багатьох вчених (М. Михайлов, В. Аврорін та ін.), вони можуть вживатися лише у тих випадках, коли існує певна необхідність розмежувати кількісно позначуване поняття, оскільки у деяких випадках багатомовність може набувати значних розмірів – більше 10 мов. Названі науковці вважають, що опозиція «одномовність – двомовність» з лінгвістичної та психологічної точок зору є основою для реалізації багатомовності і тому у науковій літературі використовується найчастіше. Зазначимо, що іноді термін «двомовність» вживається у джерелах і тоді, коли йдеться про знання трьох і більше мов.

Виявлено істотні особливості у трактуванні змісту поняття двомовність або білінгвізм і відповідного йому явища. Більшість лінгвістів розглядають це явище як приблизно однаково вільне та досконале володіння двома мовами, коли іноді буває важко визначити рідну мову людини. (Е. Блюхер, О. Ахманова, В. Аврорін, Р. Будагов та ін.). Проте, більшість психологів, культурологів, соціологів, педагогів вважають, що білінгвізм – це поперемінне володіння мовами з різними сферами їх застосування і рівнями оволодіння, «які застосовуються у різних умовах спілкування» [1, с.125], аргументуючи це тим, що абсолютно однаково володіння двома мовами, тобто абсолютно повна двомовність, зустрічається рідко, тому кожне освоєння нової для людини мови полягає у досягненні «уміння у тому чи іншому обсязі користуватися нею у певних сферах спілкування (науковій, виробничій, побутовій та ін.)» [11, с.261].

Аналіз наукових джерел виявив ще термін «диглосія», який лінгвісти (О. Ахманова, Л. Крисін, Л. Мішель, М. Михайлов, Ч. Фергюсон), запропонували ввести щодо характеристики володіння людиною двома підсистемами однієї мови: літературною мовою і різновидом цієї мови – діалектом. А. Швейцер так розмежовує поняття «білінгвізм» та «диглосія» – «білінгвізм – це взаємодія двох співіснуючих мов, а ... диглосія – це взаємодія двох співіснуючих різновидів однієї і тієї ж мови (літературної і місцевого діалекту, двох різних діалектів тощо)» [12, с.117].

Отже, оскільки білінгвізм або двомовність передбачають володіння двома і більше мовами, то виявлено, що у науковій літературі дослідники послуговуються такими поняттями як «рідна мова», «перша і друга мови», «іноземна мова». Виявлено також, що дослідники однозначно вживають терміни рідна і перша мова як синоніми, вважаючи, що це та мова, якою дитина навчилася говорити, і саме вона створює основу для її подальшого мовного розвитку. Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що однозначного трактування поняття «рідна мова» немає. І. Огієнко вважає, що це мова матері, адже «кожна мати перші п'ять літ віку дитини повинна розмовляти з нею не інакше, як тільки рідною мовою» [9, с.28], і саме мати повинна прищепити дитині любов до рідної мови, бо вона є «найміцніша твердиня збереження та плекання рідної мови» [9, с.28].

Друга мова вживається щодо мови, яку дитина вивчає після першої, але якою вона розмовляє у певних сферах спілкування і яка має певне соціальне значення у житті цієї людини. Другу мову досить часто ототожнюють із іноземною мовою. Проте відмінність між другою та іноземною мовами полягає в тому, що друга мова присутня у середовищі, в якому живе людина, а оволодіння іноземною мовою відбувається переважно у закладах освіти і спілкувати цією мовою поза освітнім закладом людина практично не має змоги.

Лінгвістичний аспект вивчення білінгвізму передбачає дослідження мовних контактів, тобто аналіз співвідношення структур та структурних елементів контактуючих мов, їх взаємовідношення, взаємовплив і взаємопроникнення на усіх рівнях мовної системи, виявлення диференційних і подібних ознак кожної мови на фонетичному, лексичному, граматичному рівнях, дослідження проявів інтерференції та лінгвістичне пояснення причин цього явища.

Найбільш досліджуваними та дискусійними проблемами білінгвізму у лінгвістиці є питання конвергенції та дивергенції. Конвергенція – це «зміни контактуючих мов, які лінгвістично описуються як уподібнення» їх характеристик та правил користування ними, а дивергенція – це «зміни мов у сторону диференціації їх характеристик та правил користування ними» [10, с.4].

Проблема «мовної взаємодії» або «змішування мов» і супутніх явищ пояснювалася як така, що виникла завдяки спорідненості та історичним зв'язкам цих мов, цікавила лінгвістів ще у кінці XIX століття і була предметом наукового дослідження таких учених як Г. Грюнбаум, Е. Відіш та інших. Основна увага у той час була зосереджена на аналізі процесів дивергенції мов. Показовими у цьому плані були дослідження Ф. Міклошича про спорідненість балканських мов.

На початку XX століття І. Бодуен де Куртене висуває нову гіпотезу про причини подібності мов, як наслідок їх територіальної близькості, що не залежить від спорідненості чи історичних зв'язків цих мов, пропонуючи таким чином досліджувати конвергенцію контактуючих мов.

В американській лінгвістиці до цієї проблеми звертаються Ф. Боас, а у європейській Г. Шухардт, який стверджує, що «мовленнєве спілкування між двома мовними колективами внаслідок ускладнення акту комунікації у цих умовах призводить до конвергентної перебудови контактуючих мов в сторону їх спрощення» [13, с.78]. Представники пражського лінгвістичного гуртка (М. Трубецкой, Р. Якобсон, Б. Гавранек, В. Матезіус та ін.) продовжили розробку ідей І. Бодуена де Куртене про конвергенцію неспоріднених мов і досліджували питання фонологічної та граматичної інтерференції.

Нова хвиля лінгвістичних досліджень проблеми двомовності виникла у кінці 60-х років минулого століття. Її викликала зміна всього спектру умов функціонування мов, коли проблеми двомовності актуалізувалися завдяки:

- розвитку науки, техніки, мистецтва і відповідно потребу у широкому між-національному діалозі;
- розпаду колоніальних систем і утворенню нових національних держав;
- розширенню контактів і необхідності знання хоча б однієї іноземної середнім класом будь-якої країни;
- необхідності освоєння іноземної мови різнорідною групою візитерів, іммігрантів, тощо.

Нову хвилю лінгвістичних досліджень проблеми білінгвізму очолили У. Вайнрайх, Ч. Осгуд, М. Сигуан, У. Макки, Л. Щерба, Є. Верещагін, В. Розенцвейг, М. Михайлов, Ю. Дешерієв, М. Протченко, В. Аврорин, Ю. Жлуктенко та багато інших.

Актуальними залишаються питання білінгвізму і в наш час. У нашій країні особлива увага приділяється переважно вивченню українсько-російського білінгвізму (Ю. Гулій, Т. Бурда, Т. Кузнецова, В. Козлова та ін.).

Вивчаючи мовні контакти, лінгвісти продовжують досліджувати таке явище як інтерференцію. У зв'язку з цим ми вважаємо доречним зупинитися на трактуванні самого поняття «інтерференція».

Цей термін латинського походження: *inter* «між» та *ferens* (*ferentis*) «той, що несе, переносить» зараз широко використовується у психології, педагогіці, лінгвістиці та методиці викладання іноземних мов і тісно пов'язаний із питанням білінгвізму. Трактування даного поняття до цього часу не є неоднозначним: частина дослідників вбачають у ньому лише позитивний вплив, інші ж розуміють дане явище лише як негативний вплив рідної мови на другу мову.

У лінгвістичному аспекті специфіка інтерференції проявляється у відомінах, які спостерігаються у мовленні білінгва у результаті взаємодії двох різних мовних систем.

Перше лінгвістичне визначення інтерференції належить У. Вайнрайху, який визначив, що інтерференція – це «вторгнення норм однієї мовної системи у межі іншої» [3, с.27]. В. Розенцвейг зазначає, що це «порушення білінгвом правил співвіднесення контактуючих мов, які проявляються у його мовленні у відхиленні від норми» [10, с.4]. Є. Верещагін розуміє інтерференцію як «внутрішній невидимий процес у білінгва, який виражається у його мовленні у «видимих відхиленнях» від норм однієї чи обох мов» [4, с.136]. Дослідники вказують, що відхилення від норм обох мов може спостерігатися у ранньому дитинстві, коли відбувається взаємовплив обох мовних систем, а в умовах формування пізньої двомовності значно сильнішим виявляється вплив рідної мови на іноземну (К. Закир'янов, Н. Імедадзе, І. Ярмак).

Найбільш повне визначення інтерференції дає К. Закир'янов: «Інтерференція – це невід'ємна складова частина процесу повільного, поступового проникнення того чи іншого іншомовного елемента у систему мови, що сприймається. Сам цей процес у лінгвістиці називається дифузиею. Процес дифузії має дві стадії: 1) інтерференцію і 2) інтеграцію. На першій стадії лінгвістична зміна сприймається білінгвом як відхилення від норми. Далі воно може стати (але може і не стати) нормою. У цьому випадку те відхилення, яке спостерігається у мові, вступає у стадію інтеграції, стає складовою частиною мови», тобто запозиченням, яке носії мови уже не сприймають, як іншомовне слово [6, с.34].

Аналізуючи міжмовні процеси двох контактуючих мов, Є. Верещагін робить висновок, що інтерференція властива лише індивідуальному мовленню, а для мови характерною є інтеграція, свідчення того, що іншомовний елемент увійшов до системи однорідних мовних одиниць. Цю думку поділяє також український лінгвіст С. Семчинський.

Сучасний дослідник мовних контактів А. Карлінський вважає, що інтерференція – це «випадки відхилення від норми, які виникають у мовленні білінгва другою мовою під впливом першої. Випадки відхилення від норми, які виникають у мовленні білінгва першою мовою в результаті впливу другої» дослідник пропонує називати «інтеркаляцією» [7, с.127].

Таке розмежування учений вважає доцільним, оскільки виникнення таких явищ обумовлено різними факторами: інтерференцію обумовлюють переважно мовні фактори, а інтеркаляцію – психо- і соціолінгвістичні. Крім того, інтерференція – це процес, яких не контролюється, або мало контролюється мовцем, а інтеркаляція – «прямо чи опосередковано контролюється свідомістю білінгва» [7, с.128]. Дослідник також вважає, що інтеркаляція тим сильніше проявляється у мовленні білінгва, чим вище ступінь володіння ним другою мовою, тоді як інтерференція має зворотну залежність. Беручи до уваги особливості інтеркаляції, А. Карлінський розрізняє чотири її види: інвертну (вживання білінгвом окремих слів другої мови у мовленні першою); фразову (вклинювання певного сегменту другої мови у мовлення першою); чисту (іншомовне вклинювання будь-якого типу, яке повністю зберігає свої суттєві ознаки – фонетичні, графічні, смислові – у мовленні першою мовою) та модифіковану (іншомовні вклинювання, які піддавалися інтерферуючому впливу першої мови і змінили внаслідок цього деякі свої ознаки – фонетико-графічні, словотворчі, граматичні чи/або семантичні).

Ця теорія, на нашу думку, є досить важливою при вивченні проявів білінгвізму в цілому, оскільки у лінгвістиці в основному розглядалось явище інтерференції мов, а явище інтеркаляції як контролюючий, усвідомлений, цілеспрямований процес включення іншомовних фрагментів у мовлення білінгва ще не достатньо вивчено.

Дослідження явищ інтерференції, з метою вивчення механізму переносу мовленнєвих навичок та умінь дає можливість впливати на даний перенос у процесі навчання, оскільки він, як відомо, може бути позитивним і негативним, тобто ускладнювати засвоєння. Дослідники пропонують інтерференцією називати негативний вплив рідної мови на іноземну, а позитивний вплив позначають терміном «транспозиція». При організації білінгвального навчання цим явищем слід приділяти велику увагу, оскільки в обох мовах існує досить багато спільних понять та категорій (це особливо стосується граматичної будови мов), які слугують основою для засвоєння другої мови і, при правильному спрямуванні можуть стати одним із ефективних способів навчання другої мови. Керування процесом переносу знань та мовленнєвих умінь у процесі навчання обов'язково передбачає відмежування інтерферентних явищ від транспозиційних, запобігає проявам перших та широко використовує останні, що сприяє скороченню часу для засвоєння подібних мовних явищ

Використання результатів дослідження в області контрастивної лінгвістики сприяє більш оптимальному відбору мовного матеріалу при складанні підручників для учнів білінгвальних шкіл та класів.

Звичайно, не можна стверджувати, що лише теоретичне лінгвістичне дослідження проблем білінгвізму автоматично забезпечить створення оптимальної моделі білінгвального навчання. При цьому потрібно враховувати і результати дослідження низки інших наук (насамперед психології, соціології тощо). Але науковий аналіз досліджень у лінгвістичній галузі буде сприяти успішній побудові теорії та моделі білінгвального навчання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., стереотип. М.: Советская энциклопедия, 1966. 608 с.

2. Большая советская энциклопедия / гл. ред. А.Н. Прохоров. 3-е изд. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1970. Т. 3. С. 320-321.
3. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. *Новое в лингвистике*. М.: Прогресс, 1972. Вып. 6. Языковые контакты. 536 с.
4. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). М., 1969. 160 с.
5. Дешериев Ю.Д. Проблема создания системы билингвистических понятий и вопросы методики ее применения в исследованиях. Методы билингвистических исследований. М., 1976. С. 20-33.
6. Закирьянов К.З. Двуязычие и интерференция: учебное пособие. Уфа: Изд. Баш. ун-та, 1984. 80 с.
7. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. Алма-Аты, 1990. 181 с.
8. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / пер. с фр. Н.Д. Андреева; под ред. А.А. Реформатского; предисл. В.А. Звягинцева. М., 1960. 436 с.
9. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів: Українська Академія Друкарства; видавництво «Фенікс» при сприянні фонду «Відродження», 1995. 46 с.
10. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. Ленинград: «Наука», ленинградское отделение, 1972. 80 с.
11. Українська радянська енциклопедія. 2-е вид. Київ, 1979. Т. 3. С. 261.
12. Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика: Теория, проблемы, методы. М., 1976. 175 с.
13. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. Пер. с нем. М., 1950. 296 с.

References:

1. Akhmanova O.S. Slovar lingvisticheskikh terminov. 2-e izd., stereotyp. M.: Sovetskaia entsiklopediia, 1966. 608 s.
2. Bolshaia sovetskaia entsiklopediia / hl. red. A.N. Prokhorov. 3-e izd. M.: Izd-vo «Sovetskaia entsiklopediia», 1970. T. 3. S. 320-321.
3. Weinreich U. Odnoyazychie i mnohoyazychie. *Novoe v lingvistike*. M.: Prohress, 1972. Vyp. 6. Yazykovye kontakty. 536 s.
4. Vereshchahin E.M. Psikhologicheskaiia i metodicheskaiia kharakteristika dvuyazychiia (bilingvizma). M., 1969. 160 s.
5. Desheriev Yu.D. Problema sozdaniia sistemy bilingvisticheskikh poniatii i voprosy metodiki yeyo primeneniia v issledovaniyakh. *Metody bilingvisticheskikh issledovaniia*. M., 1976. S. 20-33.
6. Zakirianov K.Z. Dvuyazychie i interferentsiia: uchebnoe posobie. Ufa: Izd. Bash. un-ta, 1984. 80 s.
7. Karlinskiy A.E. Osnovy teorii vzaimodeistviia yazykov. Alma-Aty, 1990. 181 s.
8. Maruzo Zh. Slovar lingvisticheskikh terminov / per. s fr. N.D. Andreeva; pod. red. A.A. Reformatskoho; predisl. V.A. Zviahyntseva. M., 1960. 436 s.
9. Ohiienko I. Nauka pro ridnomovni oboviazky. Lviv: Ukrainska Akademiia Drukarstva; vydavnytstvo «Feniks» pry sprianni fondu «Vidrodzhennia», 1995. 46 s.
10. Rozentsveig V.Yu. Yazykovye kontakty. Lingvisticheskaiia problematika. Leningrad: «Nauka», leningradskoe otdelenie, 1972. 80 s.
11. Ukrainska radianska entsyklopediia. 2-e vyd. Kiev, 1979. T. 3. S. 261.
12. Schweitzer A.D. Sovremennaiia sotsiolingvistika: Teoriia, problemy, metody. M., 1976. 175 s.
13. Schuchardt H. Izbrannye statii po yazykoznaniiyu. Per. s nem. M., 1950. 296 s.

The globalization processes that we are witnessing in the modern world require knowledge of foreign languages not only at the everyday, but also at the professional level. On the other hand, each nation strives to preserve its languages and cultures. Therefore, these two opposite trends lead to an increase in the number of people who

speak two or more languages. Regarding the interpretation of the concept of «bilingualism», most linguists understand this phenomenon as approximately the same free and perfect command of two languages (E. Blucher, A. Akhmanova, V. Avrorin, R. Budagov, etc.). However, the majority of psychologists, culturologists, sociologists, and educators believe that bilingualism is an alternate knowledge of languages with different spheres of their application and levels of proficiency in these languages.

So, since bilingualism involves the possession of two or more languages, it was found that in the scientific literature researchers use such concepts as «native language», «second language», «foreign language». Analysis of scientific sources allows us to assert that there is no unambiguous interpretation of the concept of «native language». I. Ohienko believes that this is the mother's language, after all, it is the mother who must instill in the child a love for the native language. «Second language» is a language that a child learns after the first, but that he or she speaks in certain areas of communication and which has a certain social meaning in the life of this person. The difference between the second and foreign languages lies in the fact that the second language is present in the environment in which a person lives, and mastering a foreign language occurs mainly in educational institutions.

The linguistic aspect of the study of bilingualism involves the study of linguistic contacts, that is, an analysis of the ratio of structures and structural elements of contacting languages, their relationship, mutual influence and interpenetration at all levels of the language system, identification of differential and similar features of each language at the phonetic, lexical, grammatical levels – divergence and convergence. Considerable attention in linguistic studies of the problem of bilingualism focuses on the phenomena of interference, the study of the manifestations of interference and the linguistic explanation of the causes of this phenomenon. A. Karlinsky investigates the opposite of interference – the phenomenon of intercalation. This theory, in our opinion, is very important in the study of the manifestations of bilingualism in general, since the phenomenon of intercalation as a controlling, conscious, purposeful process of including foreign fragments in bilingual speech has not yet been sufficiently studied.

Key words: bilingualism, native language, second language, foreign language, divergence, convergence, interference, intercalation.

Отримано: 13.10.2020 р.

Тетяна Вавринюк

ORCID 0000-0002-6247-3968

кандидат філологічних наук, доцент

Криворізький державний педагогічний університет

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ МОВИ ІВАНА ОГІЄНКА (на матеріалі праці «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657»)

У статті порушено проблему експресивності мови праці Івана Огієнка «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657». Зосереджено увагу на тому, що використання автором експресивних засобів надає тексту ознак науково-популярного підстилю. Визначено роль оцінної лексики з позитивною і негативною семантикою як експресивного засобу, який опосередковано, але чітко представляє авторське ставлення до зображуваного. Експресивність мови досліджуваного тексту посилюють розгорнуті метафори, які є не надто частотними, але досить виразними.

Проаналізовано засоби експресивного синтаксису: риторичні питання, питально-відповідні комплекси, окличні речення. Ампліфікація питальних речень посилює експресивність науково-популярного тексту, емоційно впливає на читача. Відзначено, що окличні речення не лише передають емоції автора, а є і засобом експресивності.

Обґрунтовано думку, що експресивні засоби не лише відзначаються підсиленою виразністю, а й мають впливові якості.

Ключові слова: експресивність, оцінна лексика, риторичні питання, питально-відповідні комплекси, окличні речення, конструкції з прямою мовою, цитати.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Дослідження засобів експресивності в певному ідіостилі дозволяє виявити нові виражальні можливості тих чи тих мовних одиниць, а відповідно через них розкрити впливовий потенціал тексту. Немає сумніву, що такий потенціал закладений у фундаментальній праці Івана Огієнка «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657», адже автори завжди важливо не лише донести до читача історичні факти, а й вплинути на світогляд, переконати в національній самобутності української церкви. Йдеться не лише про історію української церкви, а про історію України. У передмові автор зазначає: «Історія Української Православної Церкви має виразно інший характер, як така ж історія Церков інших народів, – наша історія народу й історія нашої Православної Церкви здавна зіллялися в одне нерозірвальне ціле. І при всіх історичних подіях народу, і великих і малих, наша Православна Церква завжди активно виступала разом з ним. Тому наша Церква в повному розумінні цього слова народня» [1, с.5]. Особливої актуальності праця «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657» набула в наш час, коли українському народові знову доводиться боронити свою незалежність і відстоювати церкву, незважаючи на отриманий Православною церквою України Томос про автокефалію.

Безумовно, аналізована розвідка І. Огієнка, як і більшість його праць, адресована не лише науковцям чи релігійним діячам – вона доступна для сприйняття широкою аудиторією. Така доступність забезпечується популярним викладом матеріалу, використанням експресивних засобів. «Експресивність

(від лат. expression – вираження) – сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті як засіб суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення [3, с.591]. За В. Чабаненком, «експресія – це <...> те, що породжується емоційністю, образністю, характерністю; експресія це не виразність, а інтенсифікація підкреслення виразності, це збільшення вражаючої (діючої) сили вислову, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності...» [6, с.7]. Як відомо, експресивність притаманна художньому чи публіцистичному стилю, однак вона «проникає» і в науково-популярний підстиль наукового стилю як важливий засіб впливу на читача. Вважаємо актуальним дослідження засобів експресивності в зазначеному тексті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. Багатогранність і колосальність творчого доробку Івана Огієнка привертає увагу дослідників різних наукових галузей: релігієзнавства (З. Тіменик, В. Агаманчук, О. Богомолець, С. Сторожук, І. Заїнчківська), педагогіки та дидактики (І. Кучинська, В. Мацько, М. Левківський, А. Марушкевич, О. Гривнак), культурології (Л. Сорочук, І. Головай, І. Нагорна, В. Качкан, Р. Кирчів, О. Кучерук), літературознавства (Є. Сохацька, М. Жулинський, М. Тимошик, О. Будзей, Л. Гайдай, В. Агаманчук), лінгвістики (Ф. Бацевич, Л. Полюга, А. Кононенко, Й. Дзєндзелівський, В. Калашник, Т. Олешук, А. Мойсієнко). Популяризатором й активним дослідником творів І. Огієнка став М. Тимошик, перу якого належить багато праць, присвячених науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності митрополита [5, с.7].

Оскільки І. Огієнко дуже велику увагу приділяв мовознавчим проблемам, то природно, що його твори були предметом посиленої уваги лінгвістів, однак експресивність мови його творів не вивчалась комплексно. Зокрема, відомо наукова розвідка Л. Михно [4], присвячена експресії синтаксичних структур на матеріалі творів І. Огієнка. Отже, вважаємо, що на часі системне дослідження засобів вираження експресії на всіх мовних рівнях на матеріалі праці «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657».

Мета статті: виявити засоби експресивності (лексичного та синтаксичного рівнів) у праці І. Огієнка «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657».

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи ту чи ту наукову проблему, автор висловлює своє суб'єктивне ставлення до її вирішення і прагне схилити до своїх поглядів потенційного читача чи навіть опонента. Отже, експресивність наукового стилю створюють мовні засоби, які виразно передають зміст повідомлення і ставлення автора до нього, здійснюючи при цьому вплив на інтелектуальну й емоційну сферу адресата.

Іван Огієнко у праці «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657» аналізуючи історичну епоху, крізь серце пропускає трагізм зображуваного і чітко висловлює до нього своє ставлення за допомогою оцінної лексики. Наприклад:

З часом Україна попала під католицьку Литву та Польщу, і вони зараз же почали душити Православну Віру українського народу. Нещаслива т. зв. церковна унія з Римом 1596-го року довела Українську Церкву до розпуки: Польща цією протинародною унією вирішила вбити Україну-Русь, як окремих народ [1, с.136];

Своєю необдуманною й поверховою церковною політикою Богдан відірвався від витогу церковного проводу України, і робив усе на власну руку [1, с.175].

Експресивності висловленням надають виділені лексеми з інгерентним негативним значенням, яке закладене в семантичному ядрі слова.

Нейтральна лексика в певному контексті може набувати позитивної оцінної семантики. При цьому, метафоризуючись, реалізується одне зі значень багатозначного слова:

Помер Могила передчасно, не закінчивши розпочатої великої церковної праці [1, с.133];

Працював Митрополит Петро Могила надзвичайно широко, і високо поставив Українську Церкву [1, с.133].

Експресивністю в досліджуваному тексті відзначаються також прислівники, які беруть участь у предметно-образній конкретизації описів у поєднанні з іншими частинами мови. Наприклад:

Ця гаряча промова Священника згуртувала селян, надала їм сили й відваги, вкінці вони розбили весь військовий відділ Корецького, що соромно втік від безборонного селянства [1, с.20];

Коли переможний Хмельницький проїздив Українською Землею, скрізь православне Духовенство радісно стрічало його, звичайно в святковому церковному облаченні, й радісно били дзвони гетьману на славу. Коли 24 грудня 1648 р. Хмельницький врочисто в'їхав до Києва, на зустріч йому висипало все місто, радісно дзвонили всі дзвони, а в стінах Св. Софії поважно зустрів його й повітав сам Митрополит Сильвестер Косів зо всім своїм Духовенством, і всі соборно відправили вдячного Молебія [1, с.20];

Року 1480-го та 1482-го великі татарські орди напали на Україну, і страшно її поруїнували [1, с.116].

Виділені прислівники *радісно, врочисто, поважно, соборно* відприкметникового походження, тому зберігають експресивний потенціал прикметника, його властивості епітета. Свої стилістичні функції прислівники виявляють насамперед у тому, що при дієсловах посилюють вираження певної дії, образно означають її, а отже, є експресивними засобами вираження авторської оцінки.

Експресивним потенціалом відзначаються використані І. Огієнком метафори, хоч за традиційною стилістикою метафоричність і взагалі будь-яка образність є неприйнятною для наукового стилю. Однак, з погляду когнітивної лінгвістики, метафори закладені в природі людського мислення, це концепти, через які людина сприймає світ [2, с.116].

Метафори в досліджуваному тексті не відзначаються частотністю функціонування, але є потужними експресивними засобами відображення емоційного стану автора, його світогляду:

Нарешті появився Богдан Хмельницький, – і запалала вся Україна, а з нею й Польща, і кров потекла сторіками [1, с.58];

Релігійна рана на православному тілі в українців в Польщі ніколи не зажила, хоч часом з поверхні ніби й затягалася [1, с.58];

Він не передбачував, що одне ядро в будучності заміниться на друге... [1, с.111];

І так тоді думала вся Україна, – це унія змусила український народ піти під Москву, а з ним мусіла йти і Церква... [1, с.177].

Деякі образні вислови І. Огієнка відзначаються таким глибинним, комунікативно викинтним змістом, що набувають афористичності, як-от:

Але життя показало, що Хмельницький в цьому основно помилився: не можна ж єднати народ, не єднаючи й Церкви [1, с.111];

Київ – серце України: хто володіє ним, той володіє Україною [1, с.139];

*Хмельницький, своїм звичаєм, робив основну помилку: замість того, щоб послати на Варшаву збройні відділи, як голосно вимагало від нього військо, і **говорити з королем та його сеймом гарматами**, він послав тільки посольства й листи, в яких завжди «покірливо просив»... Результат був сподіваний: поляки нічого не виконали: унії не знищили, а Православ'я переслідували [1, с.108].*

Уболіваючи за долю української церкви і за долю українців, І. Огієнко намагався через уроки історії донести українцям, що поняття «церква», «народ», «мова» невіддільні, бо саме вони забезпечують життя нації. Але, на жаль, і сьогодні «*своя історія перестає бути учителькою українців*» [1, с.61].

Експресивність досліджуваного тексту досягається на рівні висловлювання – речення. Серед синтаксичних експресивних засобів мови І. Огієнка виділяємо питально-відповідні комплекси, які за структурою нагадують питально-відповідний діалог: питальне речення репрезентує проблему, а наступне (чи наступні) – відповідь на нього:

Чи можна ще ясніше подати перші причини, які довели Україну до повстання? У н і я була цьому перша причина [1, с.65];

І що було робити, куди було податись? На рідній землі українцеві не було життя перед поляками та уніятами. І люди стали втікати в Московію, і ця дорога ставала все ширшою та звичайнішою [1, с.123];

Чим пояснити оце тяжнення українського Духовенства до Москви? Причин цьому багато, вкажемо хоч головніші [1, с.162];

Хто ж таки винен за втрату волі нашою Церквою? У нас звичайно складають цю вину тільки на Патріярха Царгородського, але це повне непорозуміння, – він винен найменше: Церкву передали Москві самі українці, а найперше – Богдан Хмельницький [1, с.174].

Питально-відповідні комплекси є імітацією діалогу автора з читачем: ставлячи питання, автор створює психологічну паузу, яка спонукає читача замислитися, а можливо, долучитися до пошуку відповіді. Спрямованість на адресата – неодмінна властивість наукового тексту, яка виявляється на основі принципів діалогу.

Експресивність науково-популярного тексту посилюється, якщо декілька питань у тексті об'єднуються в структурно-сміслову єдність, внаслідок чого створюється особлива стилістична фігура – ампліфікація.

При вивченні Хмельниччини завжди на перше місце ставиться питання: які саме причини довели до такого небувалого повстання України проти Польщі, в границі якої вона входила? Що саме могло так глибоко захопити Україну, що повстав справді в е с ь український народ? Чим саме можна було підняти на одчайдушне повстання в с ю Україну? Питання це дуже важливе, бо під кутом його легше розуміти всю цю велику добу, всю Хмельниччину, легше зрозуміти, чому вона довела до Переяславської Ради 1654-го року [1, с.53];

А коли була віддана в с я Україна, яким же способом могла вдержатися вільною Українська Церква? Хіба Церкву можна відірвати від народу? [1, с.174].

Ампліфікація питальних речень сприяє вираженню думки, створює емоційно інтонований тематичний комплекс вислову, породжує певний тон мовлення, завдяки чому допомагає емоційно вплинути на читача, спонукати перейнятися порушеними проблемами. Тобто за допомогою діалогізованих питально-відповідних комплексів реалізується комунікативна орієнтація автора на управління увагою читача. Зміна шрифту допомагає поставити логічний наголос на виділеному слові, надати йому особливої ваги. Так за допомогою графічних засобів передається авторська інтенція.

Активно використовує І. Огієнко окличні речення, експресивно-емоційний потенціал яких визначений їхньою синтаксичною природою. Ці структури створюють емоційну напругу висловлення, заражаючи відповідними емоціями читача, актуалізують його увагу. Наприклад:

Повстання в Галичині скрізь мало виразний релігійно-національний характер: проти католицтва, проти унії й проти поляків! [1, с.23];

*Що перед Хмельниччиною не було жодного релігійного спокою, про це Various свідчать безперервні втікання нашого козацтва на схід, на землі московські, особливо по більших невдачах на рідній землі, і Москва охоче приймала таких втікачів і допомагала їм. **Це було грізне явище!*** [1, с.70];

І коли б не Рим, не Папа, історія України пішла б зовсім іншим шляхом: Унія була б спинена, і Україна не опинилася б під Московією!... [1, с.82];

Це страшний документ, і він не єдиний, і про все це тодішня Україна знала! [1, с.83];

Це страшний крик усієї України устами Богдана Хмельницького!.. [1, с.85];

Оце дійсні причини, які довели до Переяславської трагедії 1654-го року!... [1, с.86].

Іван Огієнко висвітлює трагічні сторінки історії українського народу та української церкви, тому окличні речення передають відповідні емоції: смутку, розчарування, обурення. Окличні речення можуть підсилувати висловлену в реченні іронію, яка демонструє емоційно-оцінне ставлення автора до наданої ним інформації. Наприклад:

16 січня король видав універсала, яким повідомляв усіх, що сейм затвердив Зборівського Трактата. Затвердив, але нічого не виконав: унія так і позосталася й надалі не знищена, Митрополит не сидів у сенаті... Поляки одурили всіх! [1, с.97];

Так поляки виконували свої писемні недавні приречення, власноручно підписані королем! [1, с.107].

Отже, засоби експресивного синтаксису сприяють смисловій конденсації й логічному увиразненню думки, розставляють акценти на важливих елементах художнього тексту, увиразнюють експліцитно виражений зміст і розкривають глибинні смисли, породжують певний тон мовлення, завдяки чому допомагають емоційно вплинути на читача.

Список використаних джерел і літератури:

1. Іларіон (Огієнко І. митрополит). Українська Церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657. Вінніпег: Українське наукове Православне Богословське товариство, 1955. 177 с.
2. Лакофф Дж. Метафори, котрими ми живем / пер. с англ. яз. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 256 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / [главный редактор В.Н. Ярцева]. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
4. Михно Л.П. Мовостиль Івана Огієнка: Експресія синтаксичних структур. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/loisn_2016_13_26.pdf.
5. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, редакторській та видавничій діяльності: монографія / передмова М.Г. Жулинського. Київ: Заповіт, 1997. 231 с.
6. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови: [монографія]. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с.

References:

1. Ilarion (Ohiienko I. mytropolyt). *Ukrainska Tserkva za Bohdana Khmelnytskoho. 1647-1657*. Vinnipeg: Ukrainske naukove Pravoslavne Bohoslovske tovarystvo, 1955. 177 c.
2. Lakoff Dzh. *Metafory, kotorymi my zhivem / per. s angl. iaz. M.: Izdatelstvo LKI, 2008. 256 s.*
3. *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar / [glavnyi redaktor V.N. Iartseva]. M.: Sovetskaia entsiklopediia, 1990. 685 s.*
4. Mykhno L.P. *Movostyl Ivana Ohiiienka: Ekspresiiia syntaksychnykh struktur*. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Toisn_2016_13_26.pdf.
5. Tymoshyk M.S. *Holhofa Ivana Ohiiienka. Ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, redaktorskii ta vydavnychii diialnosti: monohrafiia / peredmova M.H. Zhulynskoho*. Kyiv: Zapovit, 1997. 231 s.
6. Chabanenko V.A. *Stylistyka ekspresyvnykh zasobiv ukrainskoi movy: [monohrafiia]*. Zaporizhzhia: ZDU, 2002. 351 s.

The article raises the problem of expressiveness of the language of Ivan Ohiienko's work «Ukrainian Church under Bohdan Khmelnytsky. 1647-1657». Attention is focused on the fact that the author's use of expressive means gives the text signs of popular science substyle. The role of evaluative vocabulary with positive and negative semantics as an expressive means, which indirectly but clearly represents the author's attitude to the depicted, is determined. The expressiveness of the language of the studied text is enhanced by detailed metaphors, which are not very frequent, but quite expressive.

The means of expressive syntax are analyzed: rhetorical questions, interrogative-corresponding complexes, exclamatory sentences – which promote semantic condensation and logical expression of thought. Amplification of interrogative sentences enhances the expressiveness of popular science text, thereby emotionally affecting the reader. Interrogative-answering complexes perform three functions in the text: the function of imitating dialogue, the function of problem statement and the function of definition. It is noted that exclamatory sentences not only convey the author's emotions, but are also a means of expressiveness (enhanced expressiveness).

The expressive load of constructions with direct speech and quotations is determined: the use of these structures models an imaginary dialogue-discussion or is a means of argumentation. Inclusions, as a kind of foreign language, expand the subjective plan of the text and can convey different authorial assessment.

It is noted that the expressiveness of the text is enhanced by such a graphic means as words, phrases highlighted by font. The change of font and line density of graphemes reflects the change of intonation and logical emphasis or contains the author's point of view, draws attention to the words highlighted by line density.

The opinion is substantiated that expressive means are not only marked by enhanced expressiveness, but also have influential qualities. The special purpose of expressive constructions is not only to convey to the addressee this or that information, but also to draw his attention to it.

Key words: expressiveness, evaluative vocabulary, rhetorical questions, interrogative-answering complexes, exclamatory sentences, constructions with direct speech, quotations.

Отримано: 5.11.2020 р.

Микола Вербовий

ORCID 0000-0003-0366-4921

кандидат філологічних наук, доцент

Криворізький державний педагогічний університет

ІВАН ОГІЄНКО ПРО «НОВИЙ ЯТЬ» У ТЕКСТІ КРЕХІВСЬКОГО АПОСТОЛА

У статті проаналізовані іменники, подані І. Огієнком як приклади до фонетичного явища «нового ятя» в тексті Крехівського Апостола. Уважний розгляд особливостей складу іменників-ілюстрацій фонетичного явища, зіставлення цих номенів з назвами, що мають таку ж форму, але зафіксовані в тексті Крехівського Апостола зі збереженням старого голосного, залучення статистичних показників – все це дає підстави авторові статті свердити, що, найвірогідніше, справжнього «нового ятя» текст Крехівського Апостола не фіксує. Відповідно, номени-ілюстрації, використані І. Огієнком, передають лише графічне, а не фонетичне явище. Зроблений висновок змушує переглянути вже усталену думку Івана Огієнка про українську основу мови Крехівського Апостола.

Ключові слова: Крехівський Апостол, «новий ять», фонетична зміна, графічне явище, написання, українська мова, білоруська мова.

У монографії «Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський Апостол 1560 року» (Варшава, 1930 р.) Іван Огієнко доходить висновку, що мова Крехівського Апостола (КА) – «це північно-українська чи польська мова, точніше – західно-польська. Західно-польських (правобережних) рис в мові перекладчика КА так багато, що це дає змогу твердити, що перекладчик писав своєю рідною живою мовою. ...

Крім цього, в мові КА не бракує проте й деяких рис західної південно-української мови» [6, с.212-213].

У 2004 р. цю думку підтримав Д. Гринчишин: «мова пам'ятки – тогочасна жива нар. українська з рисами пн. і частково пд.-зх. наріч» [2, с.281], а 2010 р. повторив Ю. Осінчук [7, с.126], хоча раніше дослідник схарактеризував КА як пам'ятку в ґрунті речі білоруську, що містить тільки окремі українські риси [8, с.508, 646]. Зрозуміло, що питання про українську чи білоруську основу мови тексту КА ми можемо вважати вирішеним лише після ретельного аналізу та перевірки поданих І. Огієнком мовних особливостей пам'ятки.

Мета статті – з'ясувати, наскільки приклади, подані в монографії І. Огієнка, відображають фонетичне явище «новий ять», а вже на підставі цього аналізу опосередковано підтвердити чи спростувати думку про українську основу мови КА.

Серед опису фонетичних ознак мови КА нашу увагу привернув до себе підрозділ «**б. Історія ъ**» [6, с.236-247], в якому І. Огієнко схильний пояснювати «поплутання ъ з е» в розгляданому тексті не стільки білоруським, скільки або впливом північноукраїнських говірок, або графічним впливом південнослов'янських рукописів [6, с.238; пор. 7, с.127]. Через те що можливий і перший, і другий варіанти, то фонетичне явище «нового ятя», поза всякий сумнів, має вирішальне значення у розв'язанні питання про українську чи білоруську основу тексту пам'ятки, адже зміна старого голосного *е* в закритому складі на *і* є характерною рисою саме української мови.

Далі автор коротко згадує про «З. ... і, що повстало з давнього *e* в закритім складі, часто передається в нас через *ѣ*, див. далі § 2 п. 5» [6, с.238]. Відповідний параграф містить приклади: «мѣч 33.652 – мечем 599.611, пѣч 34 – в печь 595, святокрадѣж 243, ячмѣнь 611 – ячменю 611, ремѣнь 70, ступѣнь 509, камѣнь 182.658, камьнем 659 і др.» [6, с.258]. Здається, ніяких заперечень подані іменники не викликають.

До цього списку Івана Огієнка (після опрацювання «Словника української літературної мови XVI-го віку з Крехівського Апостола» [КА]), можемо додати ще форму *камѣ(н)я* 647 [КА, с.51] та іменники *зѣльє* 286 [КА, с.61], *розумѣ(н)є* 112 [КА, с.44], *згордѣнья* 72, 380 [КА, с.45, 96]. Отже, всього у розгляданому тексті віднаходимо 15 фіксацій словоформ, що можуть ілюструвати фонетичну зміну «нового ятя». Для характеристики отриманого кількісного показника спробуємо зіставити статистичні показники з найближчим у часі та жанрі текстом. Зрозуміла річ, це може бути Четья 1489 року. Оскільки в доповненому нами списку слів І. Огієнка представлені лише іменники, то відповідно беремо до уваги тільки іменникові форми. Карпинський М. ілюструє явище «нового ятя» в тексті Четьї 1489 р., подаючи 51 іменник [4, с.65-66] (очевидно, що враховувати скорочення при окремих прикладах на зразок «и др.[угие]», «и мн.[огие] др.[угие]» ми об'єктивно не можемо, не маючи доступу до повного тексту пам'ятки) [4, с.65-66]. Пізніше Дмитро Гринчишин ствердив, що «дане явище засвідчене **дуже великою кількістю прикладів**» [1, с.267]. Так само говорять і В. Німчук: ««Новий» *ѣ* на місці етимологічного *e* – унікальна риса української мови – у Четьї 1489 р. засвідчений **безліччю випадків**» [5, с.4] (усі розкриття скорочень та підкреслення в цитатах наші. – М.В.). Статистичні показники двох текстів підводять нас до питання, чому яскрава фонетична риса української мови представлена в тексті КА відносно малою кількістю прикладів (лише 15 фіксацій)? Слід думати, що може бути кілька різних причин, тому спробуємо ретельніше проаналізувати фактичний матеріал, вилучений із тексту КА.

Найперше виокремимо іменники, що в староукраїнській мові закінчувалися на *-ѣ*. До цієї групи, крім шістьох слів із ятем *мѣ(ч)*, *пѣ(ч)*, *ремѣ(н)*, *ступѣнь*, *ячмѣнь* та *святокрадѣ(ж)*, віднесемо також іменники *каме(н)*, *корень*, *болесть*, бо в тексті КА зафіксовані лише з голосним *e*, напр.: *каме(н)* (*катієй*) *ображення и каме(н)* (*skale*) *згорюенья* 272 [КА, с.51], *каме(н)* *млиновий* 649 [КА, с.61] (три приклади); *Є(с)ли корень свят, то и вѣтви* 278 [КА, с.18] та *болесть* 657 [КА, с.11], пор. *болѣ(ст)* (1596 р.), *болѣсть* (1627 р.) [СУМ XVI – п. п. XVII, 3, с.26] та діалектну форму *болість* ‘хвороба’ [ЕСУМ, 1, с.199].

Іменники з суфіксом *-ен* у КА також не виказують сподіваної фонетичної зміни: *беремень* ‘груз, ноша, цяжар’ [ГСБМ, 1, с.280], *персте(н)*, *поломе(н)*, напр.: *Не клали беремень* 83 [КА, с.9], *Золотий персте(н) носечи* 163 [КА, с.87], *Очи як поломен огневий* 599 [КА, с.77]. Якщо взяти до уваги, що форма *беремень*, найвірогідніше, – білорусизм [пор. СУМ XVI – п. п. XVII, 2, с.76 та ГСБМ, 1, с.280], тобто власне українського іменника **береминь* ‘тягар’ не було, то два останні слова в українській мові мають закономірні форми *перстинь* ‘обручка, каблучка ...’ [ЕСУМ, 4, с.354] та застаріле *поломинь* [ЕСУМ, 4, с.504]. Значить, ці два слова (вже?/ще?) не фіксують фонетичної зміни, пор. білоруські форми *перстень*, *перьстень* ‘персень’ [ГСБМ, 24, с.254], *поломень*, *поламень* [ГСБМ, 26, с.190].

Назву *погибел(л)* 459 [КА, с.91] умовно до розгляду не беремо, адже в середньоукраїнській мові побутувала книжна форма без «нового ятя», пор. Пагуба: *погибелъ*, вредъ [ЛБ, с.80], exitium, пагуба, смє(р)ть, *погибє(л)* [Слав., с.188, 242, 307], *гибель* [СУМ XVI – п. п. XVII, 6, с.209], спільна з тогочасною білоруською *гибель* [ГСБМ, 6, с.278], *погибель* [ГСБМ, 25, с.113].

Відносно мала кількість фіксацій розгляданих форм у тексті КА, зрозуміло, не дозволяє робити переконливих висновків, через те що в цих словах написання *е* в закритому складі може виявляти вплив церковнослов'янської та/або польської мов. Сказане справедливе й щодо числівника **шесть**, засвідченого один раз: *Полтора году; друга рука виправила це на: «рокъ и шесть мѣсяци»* 98 [6, с.95]. Зате числівник **сім** представлений у формі *се(м)* тринадцять разів (69, 103, 276, 580, 595, 596, 596, 606, 630, 637, 637, 643, 657), а в формі *семь* – два рази (28, 644), всього маємо 15 форм без «нового ятя». Якщо долучимо сюди ще й числівник *семдесят* (129, 151, 624), то матимемо справу з 18-ма формами, за твердженням І. Огієнка, середньоукраїнської мови, що не відображають яскраву фонетичну зміну, посталу ще в староукраїнський період і збережену нині. Вплив церковнослов'янської мови мали б показувати форми *седмь*, напр.: *шепта, седмь* [Слав., с. 216, 369], *septemdecim, седмьнадеся(т)* [Слав., с.369], *septuaginta, седмьдеся(т)* [Слав., с.369], або *сѣдмь* [8, с.393]: *седмь* 43 [Kat. 1585, s.153] ~ *Сѣдмь* 42a [Kat. 1585, s.153], *в сѣдми* 42a [Kat. 1585, s.153]. Власне, як і у білоруських текстах *семь I, семь* [ГСБМ, 31, с.206], *семдесять, семдысять, семдесять* [ГСБМ, 31, с.201-202] та *седмь, седмь* [ГСБМ, 31, с.181]. Отже, постає питання, чи текст КА відображає «новий ятя» як фонетичну зміну? Інакшими словами, чи справді розглядааний текст має українську мовну основу?

Доступні для аналізу іменники з суфіксом *-тель*, вилучені з тексту КА, зберігають голосний *е* без змін, наприклад: *Прийде(т) от Сиона збавите(л)* 279 [КА, с.42], *Кусил искусите(л)* 488 [КА, с.55], *Прияте(л) б(о)жйи* 166 [КА, с.106], *Где ж мудрый, гдѣ навчите(л), где бадач (badacz)* 301 [КА, с.8], *Педагог з влоского выкладается учите(л)* 311 (гласа другої руки) [КА, с.85]. Відзначимо, що в тексті Четьї 1489 р. іменники з цим суфіксом написані або через *е*, або через *ѣ*, пор. *вѣроуетел(ь)* (103) та *создатѣль* (156 об.) [4, с.65]. Навіть якщо взяти до уваги, що «відновлення форм *-тель* має бути наслідком спільного впливу церковнослов'янської та польської мов (*nauczyciel* 'учитель'), а також північноукраїнських говірок, де *е* поновлено на місці «нового ятя» в усіх ненаголошених складах» [8, с.395], то, відповідно, в КА брак хитань у написаних суфікса *-тель* ~ *-тъль* найвірогідніше, слід розуміти або як швидке відновлення й панування форм суфікса з голосним *е* (теоретично річ можлива, хоча й малоімовірна), або як просто збереження старої форми суфікса, тому що фонетичного явища «нового ятя» у розгляданому тексті, ймовірно, не було.

Якщо наша думка правильна, то стає зрозумілим, чому список слів-ілюстрацій, поданий І. Огієнком, складає лише обмежене число іменників без решти сподіваних форм: тут, найвірогідніше, маємо справу не з власне фонетичним, а з якимсь іншим явищем.

Таким чином, серед розглянутих іменників з тексту КА, що закінчувалися на *-ь*, знаходимо шість слів, написання яких за формою збігається з «новим ятям», та ще 13 назв без правописної інновації: логічно думати, що має бути причина непослідовного відображення фонетичної зміни на письмі.

Графічне оформлення чужомовних слів у КА теж не фіксує «нового ятя», наприклад, правопис іменника *ремесникъ*, що має «складений суфікс» *-еснь-* (< *-есльн-*) [8, с.399], засвідчує лише явище спрощення [8, с.372]. Напр.: *Ремесникъ (rzemieśnik) Анькила* 100 [КА, с.110], *Каменю, хороше вырытому от ремесника* 95 [КА, с.110], пор.: *ремесники* 90 [3, с.206], *Хвѣдѣжникъ: Ремесникъ* [ЛБ, с.145] та *ремесленикъ, ремесленикъ* [ГСБМ, 30, с.68-69].

Позичений з польської мови іменник *папеж* [8, с.395, 544] так само зберігає голосний *е* в закритому складі, напр.: *Антихрест, то е(ст) папеж* 498.

Папежа римського 610, 631 [КА, с.85]. Пор. ще *Коли папезство устанеть* 644 [КА, с.137], *папежъ* [ГСБМ, 23, с.445-446], *папежский, папезкий, папезский, папеский* [ГСБМ, 23, с.444-445] та середньоукраїнське *abbreviatura, сокращеніє, е(ст) еще са(н) у папствоъ* *сице зове(м)* [Слав., с.61].

Написання номена **кацир** (kacerz): *Быль ведень до суду яко кацир и еретик* 94 [КА, с.51], очевидно, ніяк не пов'язане з «новим ятем», пор. **кацерь, кацѣрь** 'еретик' [СУМ XVI – п. п. XVII, 14, с.66]. Так само й у назві *Не кутуе(т) колѣбок* (kolebek) 648 [КА, с.53], **колебка, калевка, колепка** [ГСБМ, 15, с.190], **колѣбка, колѣбѣка, колебка, колибка** 'критий кінний повіз на ресорах' [СУМ XVI – п. п. XVII, 14, с.202]. Ще пор.: іменник **крес** (kres), напр.: *Вже прииол до кресу* 457. *Сице далей от кресу отблудилися* 307. *К своєму крѣсови приде(т)* 632 [КА, с.54] та **кресь, крѣсь** [ГСБМ, 16, с.124-126]. Тут, здається, слід говорити про відтворення польського звука *é* [8, с.544-545, 400], а не про позначення звука *i* буквою *ѣ* [6, с.237] або вплив орфографічної традиції [6, с.247].

Серед збірних та віддіслівних іменників середнього роду на **-еньє**, написаних нами із тексту КА (300 форм), розглядане в цій статті явище, можливо, відображають лише вісім, ось усі приклади: *камѣ(н)є* 182, 658, *камѣ(н)я* дорогого 647, *камѣньєм* 659 [КА, с.51], *згордѣнья* 72, 380 [КА, с.96], *зѣльє* 286 [КА, с.61], *розумѣ(н)є* 112 [КА, с.44].

Приклади іменників без змін подаємо у зіставленні з відповідними прикладами з Четьї 1489 р. у дужках, напр.: (*видѣние* (327 зв.) [1, с.267]) *виденьє* 374, 585, *виде(н)є* 593 [КА, с.15]; (*моучѣние* 29 [4, с.65]) *муче(н)є* 619, 646 [КА, с.100]; (*рождѣньи* 112 [4, с.65], *нарождѣние(м)* (17 зв.) [1, с.267]) *нароженъ* 12 [КА, с.67], *прироженъ* 161 [КА, с.92]; (*прихождѣние* (311) [1, с.267]) *прихоженє* 162 [КА, с.74]; (*творѣние* 206 об. [4, с.65]) *творе(н)є* 424 [КА, с.128]; (*оутвѣрждѣние* (309) [1, с.267]) *утверженъ* 510, *утверже(н)є* 591 [КА, с.137]; (*оутешѣние* 21 [4, с.65; 1, с.267]) *потеше(н)є* 451, 468, 499, 559 [КА, с.100].

Якщо умовно порівну розподілити іменники на українізми, полонізми та церковнослов'янізми, то однак восьми прикладів «нового ятя» на 100 українських іменників XVI ст. буде, думаємо, таки мало. З тексту Четьї 1489 р. Карпинський М. подає 24 словоформи з таким суфіксом та вказує, що ще є «и мн.[огие] др.[угие]» [4, с. 65], Гринчишин Д. ствердив, що «на місці є найчастіше трапляється у суфіксі **-ѣньє (-ѣние)**» [1, с.267].

Сказане змушує до прискіпливого аналізу номенів із суфіком **-еньє**, зафіксованих у КА. Для іменника *каменьє* (чотири фіксації) маємо таке співвідношення форм, три записані через *ѣ*, одна – з голосним *є*, напр.: *камѣ(н)я* дорогого 647, *Розмаитое камѣ(н)є* 658 [КА, с.51], *камѣнем* дорогим 659 [КА, с.78] та *каме(н)є* дорогомє 307 [КА, с.51]. Назва *згордѣнья* (дві фіксації) не знає форм з іншим написанням, пор.: *Помсту для згордѣнья* слова божого 72, 380 [КА, с.96]. Номен *зѣльє* представлений у розгляданому тексті ще й формою *зе(л)є*, пор.: *Мльи зѣльє е(ст)* 286 [КА, с.61] та *Земля зродила зе(л)є* *пожиточное тыи, которыи ею справую(т)* 557 [КА, с.122]. Іменник *розумѣ(н)є* так само записаний у КА з хитанням *ѣ ~ є* у суфіксі, пор.: *Звлаца маючи о собѣ гордоє* *розумѣ(н)є* 112 [КА, с.44] та *Гордоє* *розуме(н)є* *є(ст)* *маткою всего отщепенє(н)ства* (*odszczępieństwa*) 112 [КА, с.83], *Скромное о соб* *розумєньє* 281 [КА, с.112]. Ще маємо три префіксовані форми у традиційному написанні: *Вьрозумєньє* 7 [КА, с.17], *Зрозумє(н)є* *одно* 452 [КА, с.49], *Таємное порозумє(н)є* 265 [КА, с.98]. Назва *ремѣ(н)* у межах тієї самої сторінки зафіксована і без зміни: *Ото иде(т)* *за мною, которого не естєсми годен, абых розвезал* *ремѣн* *з ботов его* 70 [КА, с.110] та *Розвезал* *реме(н)* *ботов* 70 [КА, с.11].

Поданий матеріал, здається, підштовхує до думки, що тут про фонетичне явище мови бути не може, оскільки, швидше за все, маємо справу просто з позначенням на письмі голосного *е* буквами або *ѣ*, або *е*, пор.: *камѣ(н)є дорогоє* 658 [КА, с.111] та *каме(н)є дорогоє* 307 [КА, с.51]; *о собѣ гордоє розумѣ(н)є* 112 [КА, с.44] та *скромноє о собѣ розуменьє* 281 [КА, с.112]; *розвезал ремѣн з ботов єго* 70 [КА, с.110] та *Розвезал реме(н) ботов* 70 [КА, с.11].

Більше прикладів написань одних і тих же іменників з *ѣ* та *ѣ* у тексті КА подає Іван Огієнко, «напр.: з вѣрою 57.117.160.505 і з верою 446, вѣчному і вечному 505, в вѣчном 660 і в вечном 254, гнѣв 237.241 і гнев 172.237.271, грѣх 213.221.260 і грех 213.214.221.260, двѣ 135.158.417.559 і две 3, дѣти і дети 548, добродѣйство 254 і добродейство 535, затвердило(ст) 437.241, згордѣл 565 і згордели 416, змертвѣлоє 251 і змертвельх 250, мѣй 59.512.536.289 і мей 53, мѣль 366 і мель 364, мѣли 103.114.209.495.649 і мели 2.24.81.156, нѣкоторыи 32.157.286 і некоторыи 286, рѣч і реч, рѣчью і речью, рѣчи і речи, рѣчей і речей, рѣ(ч)ми і ре(ч)ми, о рѣчех і речех, в рѣчех і речах (див. Словник), освѣти(т) і свѣтачого 198, свѣтлости 161 і светлости 440, свѣтло(ст) 142.440, собѣ 440 і собе 7, хотѣл 139 і хотел 224, цѣсарю 62 і цесарюм 149, чоловѣка 265 і човека 633 і сила т. п.» [6, с.239-240]. Твердження автора монографії, «що й *е*, якого часом вживав наш перекладач, вимовляв він як *ѣ* (цебто *і*)» [6, с.239], на наш погляд, подані слова не ілюструють. Навпаки, приклади двох написань тих самих іменників у межах одних сторінок збігаються з нашим матеріалом – *розумѣ(н)є ~ розуме(н)є* (112) – і можуть, як думаємо, підкріплювати думку про графічний, а не фонетичний характер у тексті КА нібито «нового ятя». Пор.: *вѣчному ~ вечному* (505), *гнѣв* (237) ~ *гнев* (237), *грѣх* (213, 221) ~ *грех* (213, 221), *дѣти ~ дети* (548), *нѣкоторыи* (286) ~ *некоторыи* (286), *освѣти(т) ~ свѣтачого* (198), *светлости* (440) ~ *свѣтло(ст)* (440) [6, с.239-240].

Буквально такі самі варіанти написань можемо вказати і в тексті Катехизису, надрукованого 1585 року «оувільнии», напр.: *вѣчногд ~ вечной* 42 [Kat. 1585, s.152], *Гнѣвъ* 42а [Kat. 1585, s.153] ~ *Гневъ* 45а [Kat. 1585, s.156], *грѣха* 40 [Kat. 1585, s.150] ~ *за грѣхъ* 46 [Kat. 1585, s.156], *за дѣдичи* 33 [Kat. 1585, s.143] ~ *за ... дѣдичи* 14а [Kat. 1585, s.125], *терпѣніє* 20а [Kat. 1585, s.131] ~ *Терпѣніє* 50а [Kat. 1585, s.161], *потѣшишь* 49 [Kat. 1585, s.159] ~ *пѣтѣшиши* 48а [Kat. 1585, s.159] (тут і далі подаємо переважно форми, не відзначені упорядником видання, інші приклади див. у [9, с.33]).

Хитання в правописі іменників *По брежєнію* 20 [Kat. 1585, s.130] ~ *небрѣжєнню* 42а [Kat. 1585, s.153] могли постати ще перед 1585 роком (пор. дієслово *брѣжєтъси* 45а-46 [Kat. 1585, s.156]). Цікаво, що старослов'янський іменник *небржєннї* [СтсСл., с.359] Памво Беринда подає з голосним *е*: *Небржєнїє*: Недбалость [ЛБ, с.72], *Небрѣжєнникъ* [ЛБ, с.72], *Брежєнїє*: Стережєнє, дбалоств(ь) [ЛБ, с.12] (ще див. [СУМ XVI – п. п. XVII, 3, с.69]), як і в тогочасній літературній білоруській мові, напр.: *небрєжєньє*, *небрєжєнїє* 'заняйдбанне' [ГСБМ, 19, с.394] (перший приклад із Четьї 1489 р.).

У тексті Катехизису спостерігаємо, здається, без графічних варіантів форми *свѣтлостъ* 2а [Kat. 1585, s.113], *свѣтло* 43а [Kat. 1585, s.154], *дєвицы*, *дєвицы* 18а [Kat. 1585, s.129], *о(т)мєненїємъ* 33 [Kat. 1585, s.143], *хотєнїє* 14а [Kat. 1585, s.125].

Букву *ѣ* на місці старого голосного *е* можемо вказати у коренях номенів *стѣпенї* 41 [Kat. 1585, s.151], *в нѣво* 43а [Kat. 1585, s.154] та у флексії місцевого відмінка однини *въ д'нѣ* 47а [Kat. 1585, s.158], *на нѣ(с)ѣ* 14 [Kat. 1585, s.124], пор. [3, с.199]:

- в іменниковому суфіксі -*єнис*, напр.: *сєдїненїє* 46а [Kat. 1585, s.157] ~ *сєдїнѣнїємъ* 46а [Kat. 1585, s.157] (пор. *їдїненї* [СДРЯ, III, с.184-185]);

*ω(m)*далєніє 17а [Kat. 1585, s.128] ~ *ω ω(m)*далѣніє 48 [Kat. 1585, s.158], *ω(m)*далѣнїю 48а [Kat. 1585, s.159]; *под њесѣніє* 48 [Kat. 1585, s.158];

- у суфіксі **-гєль**: *добродєтѣлї* 42а [Kat. 1585, s.153],
- у прикетникових формах, напр.: *христизньского* 2 [Kat. 1585, s.112] ~ *хрєстиньскеи* 38а [Kat. 1585, s.149] ~ *хрєсти(н)сти* 43а [Kat. 1585, s.154]; *свѣтаго* 7 [Kat. 1585, s.117] ~ *свѣтаго* 2 [Kat. 1585, s.112] ~ *свѣтѡму* 43а [Kat. 1585, s.154], пор. [3, с.191] та **християнський** [ГСБМ, 36, с.163], **хрєстиянський**, **хрєстиянський** ... [ГСБМ, 36, с.160].

Варіювання двох букв на позначення одного голосного знаходимо й у флексії прикетників, напр.: *хр(с)теи(н)стѣм* 30а [Kat. 1585, s.141], *хр(с)тїицьстєи* 40 [Kat. 1585, s.150] ~ *хрѣсти(н)сти* 43а [Kat. 1585, s.154], пор. [3, с.193]. Збереження сполуки приголосних *-ст-* у основах прикетників на зразок *хр(с)тїицьстєи* 40 [Kat. 1585, s.150] ~ *хрєстиньскеи* 39 [Kat. 1585, s.149], *мїрьстїи* 25 [Kat. 1585, s.135], *мїрьстїи* 32а [Kat. 1585, s.143] ~ *мїрьски* 31 [Kat. 1585, s.141], *пѡньтїстємь* 3а [Kat. 1585, s.114], *пѡньтѣстє(м)* 5а [Kat. 1585, s.116], найвірогідніше, вказує на український текст, використаний укладачем Катехизису.

Написання прикетника *тѣлес'ное* 47а [Kat. 1585, s.158] можна пояснити або впливом іменника *тѣло* (наприклад, 6 s.116; 32 s.142; 36а s.147; 37а s.148; 40а s.151; 47а s.158), або збереженням традиційного графічного оформлення **тѣлеснь** [СтєСл., с.715], проте написання цього прикетника з ятем у другому складі – принаймні для української мови – історично невинувдане [8, с.150-151; 5, с.247]:

- *учинкі телєсны* 45 [Kat. 1585, s.155] та *оучиньки телѣсьныи* 45 [Kat. 1585, s.155], *ω(m)* *телѣс'ныхъ* 50а [Kat. 1585, s.161]. Ще пор.: *в њѣво* 43а [Kat. 1585, s.154] ~ *нѣбєс'ное* 52 [Kat. 1585, s.162], *до небѣси* 44 [Kat. 1585, s.154];
- в особовому закінченні дієслова у формі третьої особи однини теперішнього часу *не достигнѣтъ* 42 [Kat. 1585, s.152], пор. *зостанєтъ* 12 [Kat. 1585 s.122].

На місці секундарного голосного *е* теж може виступати *ѣ*, напр.: *совѣршєніємь* ~ *совѣршєнєныи* 49а [Kat. 1585, s.160], пор.: *знаць рєврѣ'нїи* 31а [Kat. 1585, s.142], *вѣрѣх'имєють* 41а [Kat. 1585, s.152]. Форма *зє'врѣхно(ст)* 601 [КА, с.43; 5, с.247] у КА має, напевно, іншу причину постановня [8, с.544; СУМ XVI – п. п. XVII, 11, с.102-103].

Написання іменника *обѣщєнїю* 47 [Kat. 1585, s.157] у тексті Катехизису можна, ймовірно, витлумачити по-різному, пор.: **обѣщєнїца** «жен. к **обѣщєнїць** в 1 знач.» [СДРЯ, V, с.571], **обѣщєнїць** [СДРЯ, V, с.582] та *обѣшєнї(к)*, учасни(к): сполєчни(к) [ЛБ, с.150].

Слов'янізована форма *Стрѣжєчиси* 41а [Kat. 1585, s.152] (*стєрєжєсть* 45а-46 [Kat. 1585, s.156]), здається, не продовжує інфінітив **стєрєчи(си)** [СДРЯ, XI, с.536-537] / **стрєщиси** [СДРЯ, XI, с.625], **стрѣи** [СтєСл., с.631], а є новішим утворенням од іменника *custodit[is]*, *стрєжєніє* [Слав, с.150], Брежєніє: *Стєрєжєньє*, дбалост(ь) [ЛБ, с.12], **стрєжєньє наз.** *Дзєяннє на дзєясл.* стрєчи [ГСБМ, 32, с.468], тобто псевдослов'янізмом, контекст, слід думати, підтверджує штучний характер дієслова: *Чємуси грѣхѡ имамєи Стрѣжєчиси* 41а [Kat. 1585, s.152]. Мабуть, подібним псевдослов'янізмом є також номен *срамєж'ливости* 26а [Kat. 1585, s.137], пор.: *Срәмь: сѡромь, встыдлїво(ст), встыдѣ, сѡромєжлївѡсть* [ЛБ, с.120] та **сѡромєжлївѡсть**, **сѡромєжлївѡсть** [ГСБМ, 32, с.99].

Таким чином, можемо говорити про певний рівень слов'янізації укладачем тексту Катехизису. Цікаво, що, за словами І. Огієнка, текст КА написаний перекладчиком «своею рідною живою мовою» [6, с.212]. Якщо це справді так, то збіги написань іменників з *є* або *ѣ* в обох текстах виявляються, на наш погляд, надзвичайно промовистими.

Підсумовуючи, ствердимо, що в тексті КА зафіксована не живомовна, на наш погляд, фонетична зміна «новий ять», а, скоріше за все, представлені лише графічні варіанти позначень голосного *e* на письмі буквами *e* та *ѣ*. Зауважимо, що питання, чи список іменників з «новим ятем» І. Огієнка включає окремі генетичні україніزمи зі справжнім фонетичним явищем, перейняті з української мови писарем тексту, чи подає власне білоруські форми з «графічним «новим ятем»», не має вирішального значення, тому що по суті в мові КА «графічний «новий ять»» виказує не внутрішній розвиток мовної системи, а є тільки формальним явищем, що, як думаємо, спорадично і позасистемно представлено в нечисленній групі іменників.

Зі сказаного цілком закономірно випливає, що розглядааний текст КА має таку не українську, а білоруську мовну основу. Очевидна річ, що мусимо перевірити отримані результати, залучивши до розгляду ще й інші фонетичні, морфологічні та лексичні явища з мови пам'ятки.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1995. Т. ССХХІХ: Праці філологічної секції. С. 251-276.
2. Гринчишин Д.Г. Крехівський Апостол. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2004. С. 281.
3. Карский Е.Ф. Два памятника старого западнорусского наречия: лютеранский Катехизис 1562 г. и католический Катехизис 1585 г. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. М., 1962. С. 188-207.
4. Карпинский М. Западно-русская Четья 1489 года. *Русский филологический вестник*. 1889. Т. XXI. С. 59-106.
5. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2015. № 1. С. 3-35.
6. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Варшава, 1930. Т. 1. 520 с.
7. Осінчук Ю. Північноукраїнські діалектні риси у Крехівському Апостолі. *Волинь – Житомирщина*. 2010. № 22 (1). С. 126-132. URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Крехівський_Апостол (дата звернення 28.08.2020 р.).
8. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.
9. Fałowski A. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. *Kraków*, 2003. S. 10-108.
10. ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1982. 2017. Вып. 1-37.
11. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Київ, 1982-2012. Т. 1-6.
12. КА – Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Варшава, 1930. Т. 2. 192 с.
13. ЛБ – Лексикон словенороский Памви Беринди. Надрук. з вид. 1627 р. фото-механічним способом. Підготовка тексту і вступна стаття В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1961. 272 с.
14. СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.). М., 1989-2019. Т. I-XII.
15. Слав. – Славинецький Є. Лексиконъ латинский. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Підготовка тексту і вступна стаття В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1973. 542 с.
16. СтСл. – Старославянський словарь (по рукописам X-XI веков) / под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М.: Русский язык, 1994. 842 с.
17. СУМ XVI – п. п. XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів, 1994-2008. Вып. 1-14.

18. Kat. 1585 – Fałowski A. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003. S. 111-163.

References:

1. Gry`nchy`shy`n D. Chet`ya 1489 roku – vy`datna konfesijna pam`yatka ukrayins`koyi movy`. *Zapy`sky` Naukovogo tovary`stva im. Shevchenka*. L`viv, 1995. T. CCXXIX: Praci filologichnoyi sekciji. S. 251-276.
2. Gry`nchy`shy`n D. G. Krexivs`ky`j Apostol. *Ukrayins`ka mova. Ency`klopediya*. Ky`yiv, 2004. S. 281.
3. Karskij E.F. Dva pamjatnika starogo zapadnorusskogo narechija: l'juteranskij Katehizis 1562 g. i katolicheskij Katehizis 1585 g. *Trudy po belorusskomu i drugim slavjanskim jazykam*. M., 1962. S. 188-207.
4. Karpinskij M. Zapadno-russkaja Chet`ja 1489 goda. *Russkij filologicheskij vestnik*. 1889. T. XXI. S. 59-106.
5. Nimchuk V. Chet`ya 1489 roku v konteksti suchasnoyi ukrayinisty`ky`. *Ukrayins`ka mova*. 2015. № 1. S. 3-35.
6. Ogiyenko I. Ukrayins`ka literaturna mova XVI st. i ukrayins`ky`j Krexivs`ky`j Apostol. Varshava, 1930. T. 1. 520 s.
7. Osinchuk Yu. Pivnichnoukrayins`ki dialektni ry`sy` u Krexivs`komu Apostoli. *Voly`n` – Zhy`tomy`rshhy`na*. 2010. № 22 (1). S. 126-132. URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Krexivs`ky`j_Apostol (data zvernennya 28.08.2020 r.).
8. Shevel`ov Yu. Istory`chna fonologiya ukrayins`koyi movy`. Xarkiv: Akta, 2002. 1054 s.
9. Fałowski A. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003. S. 10-108.
10. GSBM – Gistarychny slownik belaruskaj movy. Minsk, 1982-2017. Vyp. 1-37.
11. ESUM – Ety`mologichny`j slovny`k ukrayins`koyi movy`. Ky`yiv, 1982-2012. T. 1-6.
12. KA – Ogiyenko I. Ukrayins`ka literaturna mova XVI st. i ukrayins`ky`j Krexivs`ky`j Apostol. Varshava, 1930. T. 2. 192 s.
13. LB – Leksy`kon slovenoros`ky`j Pamvy` Bery`ndy`. Nadruk. z vy`d. 1627 r. fotomexanichny`m sposobom. Pidgotovka tekstu i vstupna stat'ya V.V. Nimchuka. Ky`yiv: Naukova dumka, 1961. 272 s.
14. SDRJa – Slovar` drevnerusskogo jazyka (XI-XIV vv.). M., 1989-2019. T. I-XII.
15. Slav. – Slavy`necz`ky`j Ye. Leksikon` laty`n'sky`j. «Leksy`kon laty`ns`ky`j» Ye. Slavy`necz`kogo. «Leksy`kon sloveno-laty`ns`ky`j» Ye. Slavy`necz`kogo ta A. Korecz`kogo-Satanovs`kogo. Pidgotovka tekstu i vstupna stat'ya V.V. Nimchuka. K.: Naukova dumka, 1973. 542 s.
16. StsSl. – Staroslavjanskij slovar` (po rukopisjam X-XI vekov) / pod red. R.M. Cejtlin, R. Vecherki, Je. Blagovoj. Moskva: Russkij jazyk, 1994. 842 s.
17. SUM XVI – p. XVII – Slovny`k ukrayins`koyi movy` XVI – pershoyi polovy`ny` XVII st. L`viv, 1994-2008. Vy`p. 1-14.
18. Kat. 1585 – Fałowski A. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003. S. 111-163.

Based on the analysis of the linguistic features of the text of the Krekhiv Apostle, Ivan Ohienko concludes that the language of the monument is «North-Ukrainian or Polissya» with some features of south-western dialects. Later, two researchers repeated and supported I. Ohienko's opinion about the Ukrainian language of the Krekhiv Apostle's text, although before that scientist described the language of the monument as Belarusian in its basis, which contains only some Ukrainian features.

It is clear that the question of the Ukrainian or Belarusian the monument text language basis can be considered resolved only after a careful analysis and verification of the linguistic features of the Krekhiv Apostle submitted by I. Ohienko. The author of the article drew attention to the «new yat», as phonetic change, is a bright feature

of the Ukrainian language. The purpose of the article is to check whether the examples given in I. Ohienko's monograph really reflect the phonetic phenomenon of the «new yat», and already on the basis of this analysis indirectly confirm or correct the idea of the Ukrainian basis of the Krekhiv Apostle's language.

Careful consideration of the features of nouns-illustrations to the phonetic phenomenon «new yat», comparison of these nouns with names that have the same form, but recorded in the text of the Krekhiv Apostle with the preservation of the old vowel, the involvement of statistical indicators – all this gives the author that, most likely, the text of the Krekhiv Apostle does not fix the real «new yat». Accordingly, the nouns given by I. Ohienko convey only a graphic phenomenon. To verify the result, the author of the article involved another, printed text, which also reflects the graphical variations between the letters *e* and the notation of a different origin.

The author made the conclusion that forces to correct I. Ohienko's opinion on the Ukrainian basis of the Krekhiv Apostle's language.

Key words: the Krekhiv Apostle, the «new yat», a phonetic change, a graphic phenomenon, spelling, the Ukrainian language, the Belarusian language.

Отримано: 18.11.2020 р.

УДК 81'373.611

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.35-42

Наталія Дворницька

ORCID 0000-0002-4825-4574

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ САКРАЛЬНОЇ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ В СВІТЛІ МОВНО-ІСТОРИЧНИХ ІДЕЙ І. ОГІЄНКА

У статті зроблено спробу провести етимолого-дериваційний аналіз деяких власних назв сакральної лексики праслов'янського походження. Дослідження ведеться у світлі мовно-історичних ідей І. Огієнка про самобутність слов'янських і, зокрема, української мови. Увага акцентується на семантичному аспекті і про-блемі продуктивності твірних основ.

Ключові слова: праслов'янська мова, сакральна лексика, дериваційні процеси, етимологічний аналіз, самобутність української мови.

Державний і церковний діяч, учений Іван Іванович Огієнко (митрополит Іларіон) (1882-1972) залишив багату творчу спадщину, що налічує близько двох тисяч праць. Вагомим внеском у наукову скарбницю стали такі дослідження, як «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (К., 1918), «Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII ст.» (Львів, 1925), «Українська церква» (Прага, 1942, у 2-х т.) та інші. Особливої уваги істориків мови заслуговує робота «Дохристиянські вірування українського народу» (Вінніпег, 1961), де автор доводить самобутність української мови та культури, наголошуючи на необхідності подальших лінгвістичних історичних розвідок.

Спадщина Огієнка знаходить своїх дослідників у рідній Україні. Зокрема, ідеї просвітництва, на яких зосереджував свою увагу науковець, досліджують

в своїх роботах А. Ляхощька, А. Маврушевич, С. Мартиненко, В. Ляхощький, досліджуючи просвітницьку діяльність І. Огієнка, вивчає, зокрема, працю Огієнка-редактора, видавця часописів «Наша культура» та «Рідна мова». Дослідниця І. Тюрменко присвятила свої наукові роботи узагальненню та систематизації Огієнкової концепції шкільної освіти. Народознавчі студії Івана Огієнка стали об'єктом ґрунтовного дослідження В. Качкана. Дослідник С. Болтівець переконливо доводить вагомий внесок І. Огієнка в розробку психологічного напрямку в українському мовознавстві, розвинутого свого часу видатними українськими лінгвістами О. Потебнею та Б. Грінченком.

Наукова спадщина І. Огієнка в сфері історії мови активно досліджувалась в роботах представників української діаспори. Складні проблеми історії української мови висвітлюються в роботах Ю. Шевельова І. Зілинського, Р. Смаль-Стоцького, О. Горбача, Я. Рудницького, О. Колеси, З. Кузеля, В. Розова, С. Караванського, В. Коптілова, С. Рабій-Карпінської, Яра Славутича та інших.

У сфері зацікавлень українських мовознавців діаспори – історія української мови, діалектологія, ономастика, лексикографія, а також надзвичайно складні проблеми функціонування прамов. Зокрема видатною подією в сфері історичного мовознавства стало опублікування в 1964 р. англійською мовою фундаментальної праці Ю. Шевельова з історії праслов'янської мови.

Діалектологічні студії, що стали невід'ємною частиною українського мовознавства, дали колосальний матеріал для розвитку порівняльно-історичного мовознавства і, відповідно, розвитку етимології, практики етимологічного аналізу, про необхідність якого при дослідженні протолексики неодноразово наголошував І. Огієнко. Вагомий внесок у цю справу здійснив Я. Рудницький, опублікувавши перший етимологічний словник української мови.

В галузі лексикографії та історичної лексикології української мови працює С. Караванський. Продовжили історичні дослідження в сфері історії мови П. Одарченко, М. Ковшун, Ю. Мовчан, А. Вовк, В. Чапленко та інші науковці.

На сучасному етапі розвитку мовознавства надзвичайно актуальними є дослідження, що демонструють і доводять самотуність, реліктовість української мови. У цьому аспекті велику зацікавленість викликає дослідження праслов'янської, дохристиянської сакральної лексики, її дериваційних та трансформаційних особливостей. Останнім часом акцент в подібних дослідженнях робиться на етимологічному аналізі з урахуванням його основних принципів.

Означена тенденція цілком обґрунтована, адже саме історичний аспект лінгвістичних досліджень з елементами етимологічного аналізу, поєднання синхронного та діахронного методів дозволяє не тільки фіксувати та описувати мовні явища, але й пояснювати їх, виявляючи причини, закономірності та особливості еволюції мовних систем.

Мета статті полягає в спробі проаналізувати деякі, успадковані українською народною мовою, одиниці праслов'янського сакрального лексикону, походження яких викликає сумніви в семантично-мотиваційному аспекті, з позицій лінгвістичного, зокрема етимолого-дериваційного аналізу.

Як відомо, проблеми індоєвропейської деривації у певних аспектах розглядалися в роботах Е. Бенвеніста, А. Жюре, П. Шантрена, Ф. Шпехта, що виділили та проаналізували найбільш продуктивні словотворчі моделі. Слід зазначити, що в праслов'янському мовознавстві подібні питання розглядалися менш інтенсивно. К. Бругман, М. Маковський, А. Мейс, Ф. Міклошич, Ю. Откупщиков, П. Персон, І. Тайлор, О. М. Фрейденберг та інші дослідники, спрямувавши свої наукові пошуки в русло історичної деривації, аналізували далеко не всі функціональні словотворчі моделі праслов'янської мовної системи.

Зокрема власні назви сакральної лексики праслов'янського походження, які демонструють первісну семантику, мотивацію, особливості саме праслов'янської деривації, заслуговують більш системного та поглибленого аналізу. На наш погляд, дослідження цього шару лексики дозволяє певним чином наблизитися до найпотаємніших глибин світосприйняття первісної людини, тим самим – висвітлити бодай в деяких рисах певні закономірності дериваційних процесів мови в період її формування.

Загальноприйнятим у сучасному мовознавстві є те, що слов'яни, індоєвропейці, мовою та культурою близькі до інших індоєвропейських народів. Індоєвропейці, представляючи в давнину єдиний етнос, мали єдину релігію – ведизм. Як стверджують наукові дослідження, «релігію давних індоєвропейців найбільше чітко демонструють Ригведи, книга священних гимнов давних ариєв» [9, с.173], що підкорили Індію в II тисячолітті до н.е. Частково вірування аріїв зберегла авестійська література, священні книги давньоіранської релігії зороастризму. Давні індоєвропейці мали єдину історію, тому міфи їх в основі своїй єдині. Дослідження в цій області переконливо свідчать, що зокрема слов'янська фольклорна спадщина демонструє органічний зв'язок з єдиною релігією індоєвропейців. Пісні, легенди, казки тощо зберегли найдавніші міфи – про створення світу, про народження та боротьбу богів, про Всесвітній Потоп – які, відповідно, «содержат в себе специфическую, так называемую сакральную лексику» [4, с.187]. Це породжує спокусу отожднювати богів слов'янського та інших пантеонів, оголошувати якісь імена запозиченими тощо.

Проте слід зазначити, що у слов'ян напередодні Хрещення можна прослідкувати виразну тенденцію до складання власної розвиненої міфології. Це, так би мовити, протописемна стадія формування сакрального лексикону, яка, втім, лишилася потенційно змістовним, але не розвиненим повною мірою явищем. А осмислення християнською свідомістю язичницьких божеств як «демонів» поклато край процесу поганської міфотворчості. Вона опинилася на маргінесі біблійного світу, і цікавість до неї «воспринималась как проявление враждебности к библейному учению и христианскому миру» [10, с.143]. Вивчення цього шару культури і, відповідно, лексики, що стало можливим лише в Новітній час, проводиться в різних аспектах.

У складі праслов'янського сакрального лексикону є лексеми, які викликають різне тлумачення в семантико-мотиваційному аспекті, а, отже, аналіз цих одиниць з позицій лінгвістичного, зокрема етимолого-дериваційного аналізу, видається досить актуальним.

Основним завданням етимологічного аналізу в сучасному мовознавстві є те, що найбільш близьке до етимології самого слова «етимологія», яка означає науку про «істинне» (т. «первинне, первісне») значення слова. В. фон Гумбольдт підкреслював, що етимологічний аналіз у такому аспекті спрямований не до встановлення значення слова в будь-який період розвитку мови, а «к установлению того значения (die Bedeutung), которое слово имело в момент своего возникновения» [6, с.189]. На наш погляд, глибокі етимологічні дослідження повинні проводитися з дотриманням основних критеріїв, зокрема фонетико – словотворчого та семантичного.

Серед виділених у процесі дослідження сакральних лексем у першу чергу були проаналізовані ті одиниці означеної ЛСГ, які активно функціонують в українській мові, маючи неоднозначну етимологію.

ВЕЛЕС – бог багатства та домашньої худоби, провідник у потойбічний світ, син небесної корови Земун. Подібно до Шиви, Велес – руйнівник

Всесвіту. В іншій іпостасі – бог мудрості. Джерела дають різні етимологічні версії. Найбільш достовірною вважається запропонована М. Фасмером версія походження даної лексики від твірної основи ст.-сл. прикметника *velii* «великий». Цю ж гіпотезу висуває А. Брюкнер, підкреслюючи відповідно очевидну семантичну близькість аналізованої лексики з д.-рус. іменником *велеть* «велетень» та лит. лексемою *velės* «душі померлих». В. М. Топоров пропонує твірною основою деривата, що називає могутнього бога, бога багатства та достатку, вважати основу д.-інд. дієслова **vars-ati* (з переогласовкою *vals-ati*; при нульовій афіксації) «йде дощ; дощ, який все запліднює», що, в аспекті семантичного критерію, видається цілком вірогідним.

ГОРИНЯ – іриський велет, що може обергатися на Змія Горинича, який оберігає темне царство. Етимологічні джерела представляють дану сакральну лексему як праслов'янське утворення (формант – *ын-я*) від з.-і.-с. твірної іменникової основи **gir-a* (*gor-a*). Пор.: рос., укр. *гора*, ст.-сл. *gora*, болг. *гора* «гір», словен. *gora*, ч. *hora*, польськ. *gora*, в.-луж. *hora*, д.-інд. *giris*. Враховуючи гіпотези, що акцентують увагу на семантичному критерії етимологічного аналізу, зауважимо, що чи не більш вірогідною виглядає інша модель творення лексики. Саме семантичний аспект аналізу підказує логічність походження назви Змія, що вивергає вогонь, полум'я, жар від твірної основи праслов'янського дієслова **gor-e-ti* «горіти, палати, пекти» (пор. д.-інд. *ghrnoti* «світити, палати», рос. *гореть*, укр. *горіти*, словен. *goreti*, ч. *horetí*, в.-луж. *horcy* «гарячий», лит. *gareti* «палати від гніву, палити, пекти»). Зауважимо, що за подібною словотворчою моделлю створені такі праслов'янські віддієслівні лексеми як *ходиня*, *скрина*, *берегиня* тощо.

ДІВА-ДОДОЛА (Перунниця) – дружина Перуна, дочка Семаргла. Богиня грому та блискавки, відповідає за дощ та плодючість Землі. Лексема є поєднанням двох незалежних утворень. Зокрема, праслов'янський іменник *díva* є віддієслівним похідним. Етимолого-дериваційний аналіз демонструє прямий зв'язок з д.-і. дієсловом **dhiv-iti* «дивитися, наглядати, споглядати», що цілком відповідає семантичному критерію, адже саме наглядати, слідкувати за господарством, дітьми було прямим обов'язком головної жінки в сім'ях язичників.

Лексема *додола* демонструє надзвичайно цікаву етимологію. В «славянских языках она означала длинную женскую сорочку, без наставки, пришивки» [1, с.133], що одягали головні господині. Цікаво зазначити, що праслов'янська лексема **dol-a* (при сполученні з префіксом **do*) – віддієслівне безафіксне утворення (твірне дієслово **dol-iti* – «пригинати, схилити, примушувати, розподіляти як господина»).

Таким чином, етимологічний аналіз, з урахуванням і словотворчого, і семантичного критеріїв, демонструє давню слов'янську лексему дієслівного походження, що є назвою найвищої господині і повелительки.

ІРІЙ (Вирій) – слов'янський рай. Правитель Ірію – Сварог. Саме там, як стверджують міфи, течуть молочні ріки (пор. укр. *вирій* «казкова країна, куди птахи відлітають зимувати»). М. Фасмер стверджує, що лексема є запозиченою: ір. *airya-* «арійська країна». О.О. Потєбня, ґрунтуючись на семантичному критерії, вважає означену сакральну лексему віддієслівним праслов'янським дериватом (формант *-iij*). Учений називає твірною основою д.-інд. дієслова, що цілком логічно стало одиницею праслов'янської мовної системи, – **ir-noti* «підніматися, відроджуватися». Дана версія, що відповідає вимогам всіх критеріїв множинного етимологічного аналізу, видається найбільш вірогідною.

ЖИВА – богиня життя, весни, третя дружина Дажь-Бога. Різномасштабний аналіз даної сакральної одиниці, не зафіксованої в жодному етимологічному дослідженні чи словнику, з урахуванням семантичного критерію, демонструє

вірогідність праслов'янського віддієслівного походження лексеми (твірна праформа **gi-ti* (де *g/z* як наслідок палатальних змін); дериваційний формант –*v-a*); пор. рос., укр. *жить, жити*, ст.-сл. *жити*, ч.-інд. *jivati*, лит. *gyti* «відроджуватися, повертатися до життя».

КАРНА – богиня обряду поховання, сувора і караюча, на відміну від її милосердної сестри Желі. Аналіз даної сакральної одиниці, не зафіксованої в жодному етимологічному дослідженні чи словнику, представляє цілком вірогідною версією утворення даної лексеми від твірної основи праслов'янського дієслова **ko(a)r-i-ti* «докоряти, карати, мучити»; дериваційний формант –*n-a*.

КОЩІЙ БЕЗСМЕРТНИЙ (Трипетович) – син Матері Землі, владика темного царства. Беручи до уваги загальноприйнятту версію про суфіксальне походження даної лексеми безпосередньо від твірної основи іменника *кость(кість)*, не відкидаємо можливість іншого дериваційного способу. Етимологічні джерела демонструють велику продуктивність, особливо в релігійній термінології, твірної основи праслов'янського дієслова **kost-i-ti* «бити, роздирати до кісток, мучити, добираючись до суті (тб. до кісток)». Зважаючи на семантичний критерій аналізу, цілком логічним є припустити віддієслівне походження (твірна основа зазначеного дієслова **kost-i-ti*; продуктивний при дієслівних твірних основах формант –*iŭ*) зазначеної лексеми.

МАКОШЬ – мати щасливого жереба; визначає долю людей та богів. В етимологічних джерелах зафіксовано різні можливі мотивації даної лексеми. Зважаючи на семантичний, словотворчий та фонетичний критерії аналізу, зауважимо, що цілком вірогідною видається версія М. Махека, представлена в словнику М. Фасмера, яка демонструє д.-інд. походження лексеми – *makhas* «багатий, благородний; демон, наділений надзвичайними правами». Поряд із даною версією в різних етимологічних дослідженнях висунуто припущення про походження сакральної назви богині талану, щастя, плідності від д.-інд. дієслова **mak-e-ti* (полити водою, дощем, що запліднює); дериваційний формант –*ouŭ*; пор. свят–*ou-a*).

МАРЕНА (Мармара) – богиня смерті, зими, друга дружина Дажь-Бога. Зважаючи на семантичний критерій аналізу, зауважимо, що найбільш вірогідною твірною цієї лексеми видається основа загальнослов'янського іменника *мар-а* «привид, мара, марення; домовик»; дериваційний формант –*en-* (пор. укр. *мара* «привид», рос.-цслв. *мара* «втрата свідомості», польськ. *tara* «сновиди, привид»). У свою чергу, лексема *мар-а* – віддієслівне безафіксне утворення (твірна основа праслов'янського дієслова **mar-i-ti* «згубити, втратити, розбити надії»).

ОРЕЙ (ОРІЙ) – син Дажь-Бога та Живи. У літературі існують версії запозичення даної лексеми (ір. *apŭi*). Проте аналіз лексеми *Орей* (*Орій*) демонструє загальнослов'янську фонетичну переогласовку дифтонгічних сполучень *ar-//or-* на абсолютному початку слова. Спираючись на цей факт і зауважуючи семантичний критерій, можна припустити з великою вірогідністю ідентичність (з фонетичною трансформацією) коренів наступних дериватів – ір. «*ap-iŭ*» – сл. «*or-amai*». Це свідчить про походження даних лексем від єдиної гіпотетичної праформи. Відповідно видається вірогідним безпосереднє загальнослов'янське суфіксальне утворення даної лексеми (пор. д.-рус., ст.-сл. *or-ati*, сербохорв. *or-ati*, словен. *or-ati* «орати землю»). Отже, цілком правомірно видається версія походження лексеми *o(a)pŭiŭ* безпосередньо від твірної основи праслов'янського дієслова **or-i-ti* (словотворчий формант **ij* (e_j) – *iŭ*, продуктивний в аналізованій дериваційній системі).

РАРОГ – сокіл, вогняний птах, інкарнація Сварожича-Семаргла. За даними словників, лексема загальнослов'янська. Пор. польськ. *rarog*, ч. *raroh*, в.-л. *rarah*.

Гіпотетична приналежність сакральних лексем *Сварог*, *Ра-р-ог* до одної дериваційної моделі робить вірогідним виділення з морфемного складу значущої частини форманту **og* – (*ог*) і, відповідно, коренів *Свар-*, *Ра-р-*. Етимологічний аналіз з урахуванням семантичного критерію представляє цілком вірогідною версію походження кореня аналізованої лексеми *Ра-р-ог* від основи праслав'янського дієслова **re (a)-ti* «кричати, сповіщати» (пор. із санскр. **rauti* «кричати»).

СВАРОГ – чоловіча половина, «ипостась Рода, который объединял в себе мужское и женское начало» [5, с.193], будучи батьком і матір'ю всіх богів. *Сварог* – небесний коваль. Чоловік Лади і батько багатьох богів. У науковій літературі представлені різні етимолого-дериваційні версії. Зокрема, М. Фасмер доводить праслав'янське походження іменника, мотивуючи її лексемою *свар (a)* «той, що свариться, карає». О.Г. Преображенський пов'язує походження лексеми з санскритською праформою **svar* «світло, небо», *svargas* «небо»; відповідно, *Сварог* – «сяючий», бог світла, неба. Видається цілком вірогідною версія, що ґрунтується на семантичному критерії, і представлена у О.Г. Преображенського як додаткова. За цією версією ім'я бога-коваля цілком логічно мотивується праслав'янським дієсловом **svar-i-ti* «варити, зварювати (залізо)»; дериваційний гіпотетичний формант – **og* – (*ог*). Учений наводить приклад з руського літопису, де *Сварога* названо «сварщикъ» – «коваль».

Репрезентовані приклади яскраво підтверджують висунуту ще давньоіндійським ученим Паніні та розвинуту В. фон Гумбольдтом, поглиблену та концептуально оформлену в роботах багатьох дослідників, концепцію високої продуктивності віддієслівних дериваційних моделей в давніх мовних системах, що відповідним чином ілюструє особливості мислення давньої людини

Очевидність того, що подібні моделі є загальнослов'янськими, в основі яких лежать праслав'янські праформи, спростовує існуючу в науковій літературі думку про те, що сакральна лексика слов'янських мов переважно запозичена і переконливо підтверджує ідею І. Огієнка про самобутність сакральної лексики слов'янських і, зокрема, української мов. Подібний висновок демонструє обмежені можливості подальших етимологічних досліджень слов'янської лексики, особливостей дериваційних процесів в прамові, оскільки вирішення означених завдань пов'язане не тільки з питаннями формування та становлення мови як системи, але й з проблемами еволюції свідомості та мислення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование / пер. с фр. Н. Андреева. М.: Издательство иностранной литературы, 1955. 260 с.
2. Вундт В. Проблемы психологии народов. М.: Космос, 1912. 49 с.
3. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка / пер. с нем. П. Билярского. Санкт-Петербург, 1873. 366 с.
4. Мейе А. Общеславянский язык / пер. с фр. проф. Р.И. Аванесова, П.С. Кузнецова. М., 1951. 492 с.
5. Михаленко А. Интересная этимология, или почему слова такие разные. Красноярск: Штрих, 2014. 230 с.
6. Откупщиков Ю.В. Из истории праславянского словообразования. М.: Академия, 1966. 321 с.
7. Потебня А.А. О связи некоторых представлений в языке. Воронеж: Тип. В. Гольдштейна, 1864. 32 с.
8. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: в 2 т. М.: ГИИНС, 1959. 861 с.

9. Тайлор Э.Б. Первобытная культура / пер. с англ. А.И. Перциц. М.: Политиздат, 1989. 573 с.
10. Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М.: Наука, 1974. 342 с.
11. Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт групповой реконструкции). М.: Наука, 1966. 416 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / перевод с нем. М.: Прогресс, 1986. Т. 1. 576 с.
13. Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. М.: Московский университет, 1972. 216 с.
14. Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Winter, 1908. 774 p.
15. Brukner A. Słownik etymologiczny. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957.
16. Miklosich F. Etimologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886.
17. Trautmann R. Baltisch-slavisches. Gottingen: Bandenhoec & Ruprecht, 1923. 379 p.

References:

1. Benvenist E. Indoeuropeyskoe imennoe slovoobrazovanie / per. s fr. N. Andreeva. М.: Izdatelstvo inostranoy literatury, 1955. 260 s.
2. Vundt V. Problemy psichologii narodov. М.: Kosmos, 1912. 49 s.
3. Gumboldt V. O razlichii organizmov chelovecheskogo yazyika / per. s nem. P. Bilyarskogo. Sankt-Peterburg, 1873. 366 s.
4. Meye A. Obschleslavyanskiy yazyik / per. s fr. prof. R.I. Avanesova, P.S. Kuznetsova. М., 1951. 492 s.
5. Mihalenko A. Interesnaya etimologiya, ili pochemu slova takie raznyie. Krasnoyarsk: Shtrih, 2014. 230 s.
6. Otkupshikov Yu.V. Iz istorii praslavyanskogo slovoobrazovaniya. М.: Akademiya, 1966. 321 s.
7. Potebnya A.A. O svyazi nekotoryih predstavleniy v yazyike. Voronezh: Tip. V. Goldshyteyna, 1864. 32 s.
8. Preobrazhenskiy A.G. Etimologicheskii slovar russkogo yazyika: v 2 t. М.: GIINS, 1959. 861 s.
9. Taylor E.B. Pervobytnaya kultura / per. s angl. A.I. Pershits. М.: Politizdat, 1989. 573 s.
10. Toporov V.N. Issledovaniya v oblasti slavyanskih drevnostey: Leksicheskie i frazeologicheskie voprosy rekonstruktsii tekstov. М.: Nauka, 1974. 342 s.
11. Trubachev O.N. Remeslennaya terminologiya v slavyanskih yazyikah (Etimologiya i opyt gruppovoy rekonstruktsii). М.: Nauka, 1966. 416 s.
12. Fasmer M. Etimologicheskii slovar russkogo yazyika: v 4 t. / perevod s nem. М.: Progress, 1986. Т. 1. 576 с.
13. Shanskiy N.M. Etimologicheskii slovar russkogo yazyika: v 4 t. М.: Moskovskiy universitet, 1972. 216 s.
14. Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Winter, 1908. 774 p.
15. Brukner A. Słownik etymologiczny. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957.
16. Miklosich F. Etimologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886.
17. Trautmann R. Baltisch-slavisches. Gottingen: Bandenhoec & Ruprecht, 1923. 379 p.

The article deals with etymological and derivational analysis of some proper names of sacral vocabulary of proto-Slavonic origin paying attention to the semantic aspect and the problems of forming stems productivity. The author emphasizes that the idea of a dynamic approach to the systematic study of language, suggested by the prominent linguist Baudouin de Courtenay, has become increasingly relevant in modern linguistics. This tendency is well grounded, because it is the historical aspect of linguistic studies, the combination of synchronous and diachronic methods allows not only to record and describe language phenomena, but also to explain them, revealing the causes, patterns and features of language systems evolution.

Of particular interest are the peculiarities of derivative processes in ancient languages, because their solution is connected not only with the formation and development of language as a system, but also with the problems of consciousness and thinking evolution. The author identifies that not all functional word-forming models of the Slavonic language system have been analyzed by researchers of historical derivation processes.

The attention to the proper names of the sacred vocabulary of Slavonic origin is caused by the fact that these lexical units show the initial semantics, motivation, peculiarities of the Slavonic derivation. The author says that in modern linguistics it is acceptable to identify the gods of the Slavonic and other pantheons and, accordingly, to borrow in the Slavonic languages their own sacred names. The purpose of the article was to analyze the Slavonic sacral lexical units, whose etymological analysis is absent, or doubtful in terms of the semantic criterion, with the emphasis on the problem of stems productivity in proto-language (with main criterion of etymological research maintained).

The author emphasizes that deep etymological researches should be carried out with observance of the basic criteria, phonetic – word-making and semantic in particular.

The article presents an analysis of the proper names with sacred subjects, which organically reflect the ancient man's worldview, demonstrating their formation according to certain, with clear structure, word-forming models. The evidence that such models are common Slavonic, with the Slavonic proto-forms in their basis, refutes the belief in the scientific literature that the Slavonic sacred vocabulary is predominantly borrowed.

Key words: protoslavonic language, sacral lexical units, derivational processes, the problems of productivity, etymological analysis.

Отримано: 12.11.2020 р.

УДК 811.161.2'38:82

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.42-47

Наталія Дзюбак

ORCID 0000-0002-7287-8889

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФУНКЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В ІСТОРИЧНОМУ НАРИСІ ІВАНА ОГІЄНКА «МІСТЕЧКО БРУСИЛІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ»

У науковій статті з'ясовано зміст терміна «фразеологія» в сучасному мовознавстві, визначено фразеологізм як одиницю фразеології та його диференційні ознаки, зроблено спробу описати типологію фразеологізмів і їхнє використання у мові історичного нариса Івана Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці», а також функції та призначення у відповідному комунікативному просторі.

Ключові слова: фразеологія, фразеологізм, історичний нарис, функціональний потенціал фразеологічних одиниць, трансформація фразеологізму.

Різнопланові виражально-зображувальні можливості фразеологічного фонду української мови дозволяють проводити активні експерименти з використанням цих засобів у мовленні. «Вони набагато виразніше, ніж окремі слова, розподіляються в певних структурно-функціональних стилях, виявляючи свою належність до кожного з них, а також до сфери усного чи писемного мовлення, мають більш яскраве експресивне чи емоційне забарвлення» [3, с.150].

Функціональний потенціал фразеологічних одиниць в цілому, а також специфіка їх використання в публіцистичному стилі, зокрема в засобах ма-

сової інформації, стали об'єктом досліджень багатьох науковців. Частково чи повністю цим питанням присвятили свої праці Л. Авксентьєв, М. Воронова, І. Коробкіна, М. Літвінова, А. Мелерович, Ю. Маркітантов, С. Недбайло, О. Петров, О. Пономарів, В. Ужченко, Н. Чорна та ін. Однак у жанрі нарису, що перебуває на межі художнього та публіцистичного стилів, такі розвідки не проводились, що зумовлює актуальність нашої наукової статті.

Об'єктом нашого дослідження є мова історичного нарису Івана Огієнка.

Предмет дослідження – фразеологічні одиниці, що функціонують в історичному нарисі І. Огієнка.

Мета наукової розвідки – виявити типологію фразеологізмів і способи їхнього використання у мові історичного нарису Івана Огієнка, функції та призначення у відповідному комунікативному просторі.

Джерельною базою наукової статті послуговували історичний нарис Івана Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці», а також «Словник української мови»: в 11 томах, що фіксує фразеологізми української мови.

Термін «фразеологія» (від грец. *phrasis* – спосіб вираження, зворот і *logos* – слово, вчення) в українському мовознавстві має низку значень. По-перше, це розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в історичному та діахронічному аспектах; по-друге, сукупність фразеологічних засобів мови. О.М. Мацько визначає ще одне значення цього терміна: «сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямові, діалекту чи групі говорів [5, с.186]. Із усіх визначень очевидно, що основною одиницею фразеології є фразеологізм (синонімічні терміни: сталий вислів, фразеологічний зворот, фраза та ін.) – «особлива одиниця мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної форми» [6, с.190].

Більшість дослідників вважає, що фразеологізми виходять за межі нейтрального використання, бо своїми специфічними ознаками тяжіють до стилістично маркованих засобів, а тому не можуть використовуватись в усіх жанрах.

Нарис – малий художньо-публіцистичний жанр, у якому автор зображує дійсні події та факти [1, с.276]. До найзагальніших рис цього жанру О. Гусєва відносить домінування опису. Однак, на думку дослідниці, саме співвідношення опису та міркування і його форми в певному тексті можуть різнитися. Відмінні за своєю суттю форми мислення – понятійне і художнє – синтезуються в нарисі, що й зумовлює його двоїсту природу.

В історичному нарисі І.І. Огієнка співіснують як оповідне начало, так і елементи оцінки, статистичні викладки і публіцистичність. Остання має вишукано-піднесений характер, який можна порівняти з найкращими ораторськими зразками. Аналізований нарис охоплює не тільки описові елементи (портрет, пейзаж, предметний «інтер'єр»), а й розповідь про динамічні деталі, дії персонажів, що відтворюють історію міста Брусилів.

Специфіка жанру нарису дозволяє авторові використовувати різноманітні засоби передавання інформації, що сприяють досягнути комунікативної мети: разом із стилістично нейтральною та маркованою лексикою (термінологією, онімами (топонімами, гідронімами, антропонімами), старослов'янськими), номінами (цифрами) І. Огієнка часто вживає фразеологізми, при чому робить це з помітною новизною.

Фразеологізм, як і слово, номінує поняття дійсності, однак з більшою виразністю, експресивністю. В мові історичного нарису потрапляємо на фразе-

ологізми, які автор використовує як перифрази, наприклад: «брати [свій] початок» замість «починатися». *Початок* свій річка ця **бере** біля села Здвижска Радомишльського повіту (це стародавній Здвижень, який згадується в літописі ще домонгольського періоду) (І. Огієнко, с.50); «входить до складу (у склад)» замість «бути складовою частиною чого-небудь». *Брусилів* разом із Києвом **входять до складу** Великого князівства Литовського – саме він був західним поселенням Київського воєводства (І. Огієнко, с.52). *Варто* зазначити, що давні руські міста, які **увійшли до складу** Литовського, а згодом Польського королівства, гинули не лише від одних татарських набігів, – ці краї дуже визискувалися місцевими правителями, власниками укріплених замків (І. Огієнко, с.64); «заслуговує уваги (на увагу)» замість «важливий, цікавий»: *Далі заслуговує уваги* так званий канун, тобто вариня братством меду (І. Огієнко, с.131); «мати право чого, на кого, що» замість «могти»: *Яцько Бутович* за цим нашим листом **має право** володіти Брусилівом, як володіли його предки, вічно й непорушно (І. Огієнко, с.53-54); «проводити (провести) час» замість «займатися». *В таких милих заняттях проводили час* наші старі предки 300 літ тому (І. Огієнко, с.57); «являти собою» замість «бути»: *Від давнини Брусилів* поділяється різко на дві частини: *Старий Брусилів* і *Новий Брусилів*. *Перша являє собою* стародавнє поселення, що мало змішатися з поселенням новим; *Новий Брусилів* користувався Магдебурьським правом, якого не знав *Брусилів Старий* (І. Огієнко, с.125).

Вживання фразеологізмів, що номінують декілька понять замість одного робить мовлення виразним, вишуканим, піднесеним, дозволяє авторові толерантно розповісти про події, які в окремих випадках є не зовсім приємними та корисними для Брусиліва і його мешканців.

Почасти Іван Огієнко використовує фразеологізми як засоби текстотворення, зокрема синоніми, що, перебуваючи в одному семантичному полі з іншими засобами, дозволяють розгорнуто розкрити тему повідомлення, увиразнити мовлення, унікаючи повторів, наприклад: *Після смерті* чоловіка Пелагея Брусилівська вступила до Києво-Печерської лаври, де її прийняла схиму за настоятеля лаври архімандрита Васьяни. **Відійшовши від світу**, вона й Брусилів передала Печерському монастиреві. Саме вона заклала його за 15 кіп литовських грошей архімандриту Васьяну. Сталося це в 1541 році. Пелагея Брусилівська **померла**, не залишивши по собі ніяких спадкоємців: з нею припинився і рід Брусилівських – володарів цього містечка, які дали йому своє ім'я (І. Огієнко, с.53). Разом з тим у наведеному уривку фразеологізм «*відійшовши від світу*» вжито як евфемізм, що пом'якшує зміст висловлення.

Використання сталих фразеологічних сполучень, які мають нейтральне емоційно-експресивне забарвлення, значно стандартизує мову історичного нарису, наближуючи її до наукової, наприклад: *Молодецьке братство* **брало участь у процесях** – саме воно несло хрест і коругви (І. Огієнко, с.151).

Нарис є жанром художньо-публіцистичним, а тому дозволяє авторові долучати широкий спектр оцінних засобів, щоб описати історичні події та явища через призму автора: патріотично, емоційно, яскраво, цікаво. Емоційно-оцінну насагу історичного нарису Івана Івановича формують фразеологізми з яскравим образно-експресивним потенціалом, зокрема: **Випадати (випасти) на долю** кому або чію – ставати неминучим у чісму-небудь житті. *Після 1954 року* не раз спалахували козацькі повстання; *весь наш край* виглядав тоді суцільним воєнним пожарищем, в якому немало бід **випало на долю** нашому Брусиліву (І. Огієнко, с.72). **Зрівняти з землею** – зруйнувати повністю, знищити. *Села ці, за татарських набігів, не раз зрівнювались із землею* (І. Огієнко, с.72). **Крок за кроком**: а) дуже

повільно; повагом, помалу; б) поступово, у певній послідовності. *Цей військовий стан, козаки, був у нас досить багаточисельним і, звичайно, дуже небезпечним для Польщі. Ось чому та поступово, крок за кроком, взялася його обезсилювати* (І. Огієнко, с.73). **Пішов у моду** хто, що – став хтось (стало щось) предметом загальної уваги, захоплення і т. ін. *Особливо славилася й цінувалася українська жінка; її слов'янська краса увійшла в моду в мусульман, в гаремах кримського хана й самого падишаха; в Константинополі особливо цінувалися подоланки* (І. Огієнко, с.62). **Приймати (прийняти) на себе** – зазнавати на собі якусь дію, вияв чогонебудь неприємного, дошкульного. *Брусилів лежав, за словами грамоти Генріха IV, «на шляхах татарських», тому й не дивно, що йому багато з татарських нашеств довелось прийняти на себе* (І. Огієнко, с.60-61). **Ходовий товар** – товар, який має підвищений попит. *Український холоп був досить ходовим товаром у татар як робоча сила на галерах* (І. Огієнко, с.61-62).

Мовотворчість Івана Огієнка виявляється у перетворенні чи поширенні сталих висловів. У мовознавстві цей процес кваліфікують як трансформацію – зміна, перетворення виду, форми, емоційно-експресивного забарвлення та інших істотних властивостей фразеологізму [3, с.127], порівняймо: **До (по) душі припадати (припасти, прийти, прийтись і т. ін.)** – подобатися. *Військові обов'язки не всім мешканцям були до душі, та й самі власники замків вважали за доцільне тримати цей обов'язок у своїх руках, ніж розподілити його на все населення* (І. Огієнко, с.91). **Переходити з рук у руки (до рук)** – по черзі захоплюватися ворогами, ставати їхньою здобиччю (під час воєнних дій, заклоту і т. ін.). *До кінця XVII століття рід Бутовичів, який володів Брусилівом понад сотню літ, вимер і наше спустошене місто переходить в інші руки* (І. Огієнко, с.81). *На початку XVIII століття спустошений татарами Брусилів з його навколишніми селами перейшов знову в нові руки, уже четверті, – до Ольшанських із м. Рафалівки Луцького повіту* (І. Огієнко, с.81).

Як бачимо із наведених прикладів, автор вдається до часткової трансформації фразеологізмів, що дозволяє їх легко ідентифікувати, зокрема, до:

- 1) заміни одного компонента фразеологізму (головного чи підпорядкованого) лексемою із синонімічним чи спорідненим значенням, порівняймо: **Обороняти (закривати) грудьми** – мужньо битися, захищати кого-, що-небудь. *Зате простий народ залишився вірним релігії батьків і грудьми став на захист її* (І. Огієнко, с.72-73). **Завдавати (завдати) втрати (втрат)** – позбавляти кого-, що-небудь якоїсь кількості людей або матеріальних цінностей, знищуючи, виводячи з ладу. *Як видно із всепідданішого звіту Київського губернатора, пожежа завдала збитків на 55.050 рублів* (І. Огієнко, с.112);
- 2) заміни компонента сталого вислову словом з антонімічним значенням: **Увінчуватися успіхом** – закінчуватися, завершуватися позитивно; знаходити своє втілення в чому-небудь. *Наші пошуки старого Євангелія, подарованого до цієї церкви Євгенію Бутович, не увінчалися успіхом* (І. Огієнко, с.121);
- 3) заміщення компонента фраземи складником з виразнішим емоційно-експресивним навантаженням, порівняймо: **Брати (взяти, приймати, прийняти і т. ін.) на [свої] плечі** що – робити що-небудь предметом своїх турбот, брати на свою відповідальність. *Мусив звалити на свої плечі всю тяжкість татарських погромів* (І. Огієнко, с.61);
- 4) одночасної заміни компонента і введення до складу фразеологізму нового слова (слів), порівняймо: **Відавати (одавати, віддати, оддати) данину** (чого кому, чому і без додатка) – належно, високо оцінювати, вшанову-

вати кого-, що-небудь. Звичайно, ми відзначили лише крупні пожежі; що ж до дрібних, то за кількістю їх Брусилів не відстає від інших міст і справно **платить достатню данину богові вогню** (І. Огієнко, с.112). **Здобувати (здобути) недобру славу** – осоромлювати, знеславлювати себе. *Чорним цей шлях було названо від тієї печальної слави, якою він користувався: це був головний шлях татарських набігів* (І. Огієнко, с.118). **Пробувати (спробувати, попробувати) щастя** – намагатися що-небудь зробити, розраховуючи на успіх. *Варто зазначити, що останні роки серед євреїв (частково й селян) посилюлася еміграція в Америку – з Брусилова шукати собі щастя виїхало понад 300 євреїв* (І. Огієнко, с.108). **Під страхом кари** (смерті і т. ін.) – під загрозою кари, смерті і т. ін. *Усе це було приписано дяку в 1770 році деканом Фастівським під страхом втрати місця і під страхом особливого покарання* (І. Огієнко, с.157);

- 5) заміни граматичної форми компонента (компонентів), порівняймо: **Не сталося (не залишилося) й сліду** кого, чого – про повне, безслідне зникнення кого-, чого-небудь. *Церква називалася замковою і була усипальницею цього роду, але де саме, – сліди не залишилося* (І. Огієнко, с.127). **Робити (зробити) внесок** у що – сприяти розвитку науки, культури тощо. *Братство це часто збирало гроші на церкву і робило свої внески* (І. Огієнко, с.151).

Такі перетворення форми і змісту фразеологізму значно увиразнюють текст нарису, дозволяють передати динаміку описуваних явищ і процесів, що відбуваються у рідному містечку автора. Як слушно зазначає О. Пономарів, видозміна фразеологізмів зберігає їх внутрішню форму, наявність цієї форми дає змогу освіжити стертий фразеологічний образ, що став таким унаслідок багаторазового використання в мовленні [3, с.127].

Потрапляємо на власне авторські метафоризовані вислови, які можна кваліфікувати як фразеологізми, наприклад: *Із подій XIX століття варто відзначити це три великі пожежі, які підірвали достаток Брусилова* (І. Огієнко, с.112). *І ось уже цьому новому дяку вручили турботу про сільську освіту* (І. Огієнко, с.159).

А отже, фразеологізми у історичному нарисі І. Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці» є яскравим текстотвірним та зображувальним засобом, що дозволяє увиразнити зміст повідомлення, створити емоційно-експресивний колорит, передати думки і враження автора, створити образи персонажів, передати колорит епохи. Нарисовець широко використовує наукові відомості (історичні факти, події, статистичні та цифрові дані), але аналіз і вивчення дійсності в історичному нарисі Івана Огієнка не дає підстав в буквальному сенсі ототожнювати його з науковим дослідженням, бо одночасно автор висловлює свої думки і судження стосовно описуваного, використовуючи як нейтральні, так і емоційно-експресивні фразеологізми. Завдяки сталим висловам у таких відступах автор більшою мірою апелює до почуття читача, створює художні образи, що мають особливу емоційну переконливість, формують не лише знання про місто, а й його образ: Брусилів, як жива істота, народжується, живе, помирає у важких муках, але знову відроджується, як і його мешканці.

Список використаних джерел і літератури:

1. Галич О., Назарець В., Васильєв С. Теорія літератури: підручник / за наук. ред. О. Ганича. Київ: Либідь, 2001. 488 с.
2. Огієнко І. Містечко Брусилів та його околиці / упор. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2012. 336 с.

3. Пономарів О. Стилiстика сучасної української мови: пiдручник. Тернопiль: Богдан, 2000. 248 с.
4. Словник української мови в 11 томах. URL: <http://sum.in.ua>.
5. Сучасна українська лiтературна мова. Стилiстика / за заг. ред. I.К Бiлодiда. Киiв: Наукова думка, 1973, 388 с.
6. Сучасна українська мова: Лексикологiя. Фонетика: пiдручник / за ред. А.К. Мойсiєнка. Киiв: Знання, 2013, 340 с.

References:

1. Galich O., Nazarets V., VasilEv E. Teoriya literaturi: pidruchnik / za nauk. red. O. Ganicha. Kiyiv: Libid, 2001. 488 s.
2. Ogienko I. Mistechko Brusiliv ta yogo okolitsi / upor. M. Timoshik. Kiyiv: Nasha kultura i nauka, 2012. 336 s.
3. Ponomariv O. Stilistika suchasnoyi ukrayinskoyi movi: pidruchnik. Ternopil: Bogdan, 2000. 248 s.
4. Slovnik ukrayinskoyi movi v 11 tomah. URL: <http://sum.in.ua>.
5. Suchasna ukrayinska literaturna mova. Stilistika / za zag. red. I. K Bilodida. Kiyiv: Naukova dumka, 1973, 388 s.
6. Suchasna ukrayinska mova: Leksikologiya. Fonetika: pidruchnik / za red. A.K. Moysienka. Kiyiv: Znannya, 2013, 340 s.

In scientific research, the author addresses the problem of nominative and expressive-pictorial potential of phraseology. The object of research is the language of Ivan Ohiienko's historical essay. The subject of research – phraseological units that function in the historical essay of I. Ohiienko.

The purpose of scientific research is to identify the typology of phraseology and ways of their use in the language of Ivan Ohiienko's historical essay, functions and purpose in this communicative space.

The source of the scientific article was a historical essay by Ivan Ohiienko «The town of Brusyliv and its environs», as well as «Dictionary of the Ukrainian language»: in 11 volumes, which contains the phraseology of the Ukrainian language.

The author gives the definition of phraseology, clarifies the genre features of the essay, describes the features of the historical essay of the work of I. Ohiienko.

Result of scientific research was established that the phraseology in I. Ohiienko's historical essay «The town of Brusyliv and its environs» is a bright text-forming and pictorial means that allows to express the content of the message, create emotionally expressive color, convey thoughts and impressions of the author. convey the spirit of the era. The author uses scientific information (historical facts, events, statistics and figures), but the analysis and study of reality in the historical essay of Ivan Ohiienko does not give grounds to literally identify it with scientific research, because at the same time the author expresses his views on the described, using as neutral, and emotionally expressive phraseology. Due to constant expressions in such digressions, the author appeals to the reader's feelings to a greater extent, creates artistic images that have a special emotional persuasiveness, and forms not only knowledge about the city, but also its image. I. Ohiienko's language creation is manifested in the transformation of folk phraseology, which significantly updates their content.

Key words: phraseology, historical essay, functional potential of phraseological units, transformation of phraseology.

Отримано: 07.10.2020 р.

Тетяна Калинюк

ORCID 0000-0001-8696-3286

кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

У статті розглянуто поняття «менталітет», «ментальність», «мовна ментальність», які трактуємо як комплексне явище крізь призму взаємозв'язку мови та культури. Мовна ментальність розглядається інтегральною етнопсихологічною ознакою, етнічним несвідомим, ядром нації. У даному контексті розуміємо систему уявлень та цінностей, які стимулюють і регулюють поведінку в соціокультурних реаліях буття, специфічне відображення дійсності, яке зумовлена процесом життєдіяльності етносу в певних географічних, історичних та культурних умовах. Обґрунтовано, що важливим засобом становлення та успішного функціонування будь-якого суспільства, поряд з територіальною цілісністю та духовним розвитком є мова. Проаналізовано проблему співвідношення мови та мовних одиниць з позиції німецької культури, а також національну специфіку їх формування. Визначено номінативне поле «Назви осіб жіночої статі». На прикладі лексичних одиниць на позначення «жінки / die Frau» продемонстровано специфіку сприйняття осіб жіночої статі у німецькому лінгвосоціумі.

Ключові слова: мова, культура, менталітет, ментальність, мовна ментальність, німецька мова, номінативне поле, жінка.

У ХХ столітті вивчення проблем національних характерів різних націй, їхніх ментальних структур і форм культурно-історичного втілення значною мірою заміщується комплексними дослідженнями національного менталітету (ментальності) як соціокультурного явища.

Ця проблема стала предметом розгляду у наукових працях, які стосувалися психологічних особливостей сутності менталітету (М. Бахтін, Л. Віготський, А. Гуревич, Г. Гачев, В. Павленко, М. Пірен, В. Янів), предметно-понятійного поля ментальності (М. Попович, С. Кримський, Н. Соболева, О. Донченко, Т. Левченко, Є. Чорний, О. Шоркін та ін.).

Мета статті – визначити особливості мовної ментальності як комплексно-го поняття, розкрити основні його компоненти, визначити засоби формування.

У сучасній науці категорії «менталітет» і «ментальність» мають міждисциплінарний статус, а відтак отримують власні інтерпретації в різних галузях соціогуманітарного знання. У науковій розвідці М. Колотило [6, с.66-69] узагальнено різні трактування «менталітету» та «ментальності» у контексті:

- *соціології* «менталітет» застосовується для позначення особливостей соціопсихічного життя соціальних утворень, а «ментальність» – соціально-психологічних характеристик соціального суб'єкта, що виявляються в способі й характері мислення, світовідчутті та світосприйнятті;
- *історії* «менталітет» традиційно визначається як психологічна й поведінкова ідентичність людей, які належать до однієї історичної цивілізації, а «ментальність» – як «спільне психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати в певне світобачення;

- *етнопсихології* «менталітет» позначає особливості індивідуальної й суспільної свідомості людей, їхніх життєвих позицій і моделей поведінки, зумовлених соціальним середовищем і національними традиціями, тоді як «ментальність» є способом мислення, загальною духовною культурою, настрєєністю людини або ж групи людей, що формує їхнє світобачення;
- *лінгвістики* визначається «ментальність» своєрідним способом сприйняття людиною навколишньої дійсності за допомогою мови, а «менталітет» – способом вираження притаманних національних особливостей шляхом їх фіксації в складі мови;
- *філософії* категорія «менталітету» й «ментальності» змістовно увиразнюються. Зокрема, «менталітет» – сформована система елементів духового життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот, визначає їхню можливість сприймати чи діяти колективно. Натомість, категорія «ментальності» застосовується для позначення глибинного рівня мислення представників нації, мисленнєво-чуттєвого комплексу їхніх світоглядних цінностей, поглядів і переконань, котрі не обмежуються сферою усвідомленого, а проникають у підсвідоме.

На думку В. Козловського «менталітет – це спосіб, тип мислення, склад розуму, який виявляється в пізнавальному, емоційному, вольовому процесах і характері поведінки, доповнюваний системою ціннісних установок, властивих більшості представників конкретної соціальної спільноти» [5, с.35].

В. Веселова визначає «менталітет» як характерну для конкретної культури специфіку психічного життя, детерміновану економічними й політичними умовами в історичному аспекті [1, с.91-99]. Таким чином, зміст поняття «менталітет» значною мірою обумовлений когнітивною сферою діяльності й визначається знаннями людської спільноти. Разом з віруваннями, знання формують уявлення про оточуючий світ, які є базою менталітету, а вони, разом із домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого утворюють ієрархію цінностей, які і характеризують дану спільноту [4].

Культурологічне тлумачення менталітету запропоноване Т. Уваровою, яке базується на положенні про людину як частину культури. Звідси менталітет – це сукупність продуктів діяльності суспільства, його взаємодії з природою, діяльність соціальних інститутів та інших регуляторів суспільного життя, а також вірування, ієрархія цінностей, мораль, особливості міжособистісної поведінки та самовираження, мова та спосіб передачі досвіду через покоління [8, с.3-13]. Таким чином, культурологічний підхід розглядає менталітет як деяку інтегральну характеристику людей, які живуть в певній культурі. Така характеристика дозволяє описати своєрідність бачення у певному лінгвосоціумі та пояснює специфіку їх реагування на нього.

Іншими словами, ментальність є «серцевиною того, що називають «духовне обличчя» народу», «спосіб бачення світу, рівень суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, від латентних звичок і прийомів свідомості» [3, с.59].

На особливій ролі мови у процесі формування національної ідентичності наголошував Іван Огієнка, який зазначав, що «сила народу у його культурі» [7].

У контексті мови, менталітет варто розглядати з таких позицій:

- мова – найуніверсальніша форма вираження менталітету нації, якнайтісніше пов'язана з характером її культури;
- «Мова – це об'єктивна духовна енергія народу, яка прекрасно втілена у певних звуках, і у такому вигляді та через взаємозв'язок своїх звуків зрору-

- міла всім мовцям і збуджує в них приблизно однакову енергію. Різні мови – це зовсім не різні позначення однієї і тієї ж речі, а різне бачення її;
- Мови – це ієрогліфи, у які людина вмонтовує світ і своє уявлення про нього; при тому, що світ уявлення, постійно творячи картини за законами подібності, залишаються загалом незмінними мови самі собою розвиваються, ускладнюються, розширюються. Мова завжди втілює у собі своєрідність цілого народу» (Вільгельм фон Гумбольдт);
 - «Мова – оселя буття духу. В оселі мови живе людина (Мартін Гайдеггер);
 - «Мова не є засобом вираження готової думки, а створенням її... вона не відображає світогляду, що склався, а сама є діяльність, що творить його» (Олександр Потебня);
 - «Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її... Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури літературної мови» (Іван Огієнко);
 - «Якщо мова не правильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблено те, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці – і всі впадуть у стан безладного хаосу» (Конфуцій);
 - «Мова росте елементарно, разом з душею народу» (Іван Франко);
 - Мова народу – слова-знаки, словосполучення, синтаксичні, фонетичні особливості, можливо, не завжди усвідомлено відбивають ставлення носіїв цієї мови до самих реалій.

Як стверджував В. Гумбольдт, різні мови – це не різні позначення однієї і тієї ж речі, а різне її бачення. Слово – відбиток не предмета як такого, а його чуттєвого образу, створеного ним у нашій душі в мовотворчому процесі. Мова стає посередником між світом предметів, що їх людина пізнає, та індивідом, який прагне пізнати. Мова своєрідно «змушує» людину засвоювати світ; це той будинок, що його, як хтось образно висловився, людина, ніби равлик, приречена нести на собі і через його вікна вчити світ, сприймати й засвоювати його. Отже, погляд на світ певним чином універсальний, але й національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов.

Деякі автори пов'язують менталітет з національним характером. Поняття «менталітет» відображає складну систему основних уявлень людей, закладених у їх свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, етносом, суспільним спілкуванням. Синтез усіх цих компонентів звичайно здійснюється на підсвідомому рівні, інтуїтивних «відкриттів», але він не завжди і не повністю усвідомлюється людиною. У результаті виникає сукупність настанов, які стосуються найбільш важливих і загальних моментів життєдіяльності індивіда.

Найяскравіше світобачення носіїв мови відбивається на лексичному рівні. Для прикладу наведемо номінативне поле «Назви осіб жіночої статі» у німецькій мові. Жінка в німецькій мові найчастіше представлена номінаціями **Frau** та **Weib**. Слід наголосити на тому, що іменник **Weib** – культурно марковане слово, яке втратило своє первинне значення та набуло зневажливого й іронічного забарвлення, часто перекладається як «баба».

Як зазначає В. Власенко, шлях концептуальних перетворень німецького **Frau** йшов від язичницьких «божественних істот» – *frouwâ* й *itis* та північно-язичницьких *Freug* і *Freuja*, за функціями подібних до *frauja* та *frauĵ*, через давньоверхньонімецьке *frō* та *frōwâ* – «*das höhere Wesen*» – «вищу істоту», увійшло в середньовіжньонімецьку мову як титул для поважних жінок і в новітні часи закріпилося в мові як звертання [2, с.6].

Зауважимо, що сьогодні семантика лексеми **Frau** не позбавилась потужного впливу архаїчних конотацій, спричинених концептом «*eine der höherer*

Göttinnen) – одна з вищих, величних, священних богинь. Останній концепт, в першу чергу, стосується германської богині Freyja /Frea (Фреї), яку тривалий час ушановували на півночі Німеччини.

Номінативне поле **Frau** являє собою сукупність номінацій, які багато в чому визначаються сукупністю стереотипів, уявлень носіїв мови. Стереотипи свідомості окремої спільноти формуються під впливом низки факторів як індивідуальних (освіта, вік, стать, життєвий досвід), так і загальних для даної спільноти (місце проживання, національність, сфера діяльності тощо). Аналіз лексикографічних джерел дозволив визначити найчастотніші лексеми, які репрезентують жінку у німецькій мові. Дане номінативне поле представлено трьома мікрополями «Зовнішні характеристики жінки», «Внутрішні характеристики жінки», «Соціальні характеристики жінки», які, в свою чергу, також поділяються на менші за обсягом ЛСГ [9]. Дані мікрополя мають власну структуру та специфіку у кількісному та якісному відношенні.

Мікрополе «Зовнішні характеристики людини» включає такі лексико-семантичні групи (ЛСГ) як «Зовнішність» та «Біологічні характеристики». Зовнішність жінки завжди була предметом захоплення. Оцінці піддають фігуру жінки, що свідчить про загальну тенденцію в суспільстві висунення на перший план жіночої привабливості. Цю ЛСГ складають лексеми *Tanne, Biene, Käfer, Pfingstrose, Landpomeranze, Mauerblümchen, Primel, Wurst* тощо. ЛСГ «Біологічні характеристики» презентована лексемами *weibliche Person, Frau, Mädchen, Mädel, Weib, alte Ziege, altes Eisen, alte Jungfer, jung, alt, Jüngling, Teenagerin*.

Мікрополе «Внутрішні характеристики жінки» представлене такими ЛСГ «Психологічні характеристики» та «Інтелектуальні здібності». Внутрішні якості часто мають взаємозв'язок із красою жінки, її зовнішністю та представлені такими найбільш частотними лексемами: *Fegfeuer, Teufel, Engelein, Gewitterfrau*. У зазначеному мікрополі виявлено невелику кількість зоонімів, які пов'язуються з уявленнями про тварин, птахів і є лайливим, негативним позначенням для жінки або дівчини – *Ziege, Kuh, Huhn, Zimziege Esel, Gans, Kalb, Schaf, Laie, Affe, Pute* тощо. Також виявлено низку лексем даного мікрополя з вкрай негативною семантикою: *Närrin, dumme Person, Banause, Quatschkopf*.

Мікрополе «Соціальні характеристики жінки» включає такі ЛСГ «Сімейний стан», «Родинні стосунки», «Побут і соціальний статус». Варто зазначити, що кожна зазначена ЛСГ знаходить лінії перетину з іншими. Найбільша кількість номінацій існує на позначення жінки як дружини: *Ehefrau, Ehegattin, Frau, Gattin, Gemahlin, Weib, Backfisch, Fräulein, Mädchen, Mädel, Verlobte, Witwe*.

ЛСГ «Сімейний стан» представлена такими лексемами: *Ehefrau, Ehegattin, Frau, Gattin, Gemahlin, Lebensgefährtin, Backfisch, Braut, Fräulein, Mädchen, Mädel, Verlobte, Weib, Witwe, Mutter, Schwiegermutter, Oma, Tochter, Schwester, Stiefmutter, Rabenmutter, Karrierefrau, Kindermädchen, Tagesmutter, Vollzeitmutter, Leihmutter, Hausfrau, Vermieterin, Weggefährtin, Angetraute, alte Weibsbild, Lebenskameradin, Hauswirtin, Hauseigentümerin, Hausbesitzerin, Ehehälfte, Hauszieder*.

До ЛСГ «Родинні стосунки» належать лексеми *Mutter, Schwiegermutter, Oma, Tochter, Schwester, Stiefmutter, Tante, Nichte*.

У ЛСГ «Побут і соціальний статус» жінка представлена такими лексемами: *Gefallene, Prostituierte, Kurtisane, Nutte, Metz, Mädchen, Kokotte, Hetäre, Freudenmädchen, Strichbiene, Straßenmädchen, Liebesdienerin, leichtes Mädchen, käufliches Mädchen, Gunstgewerblerin, Flittchen, Callgirl, Magd, Dienstmädchen, Dienerin, Zofe, Hausmädchen, Kammerzofe, Aufwartung, Stubenmädchen, Hausgehilfin, Stallmagd, Landarbeiterin, Hausgehilfin*.

Таким чином, менталітет транслюється в усі сфери життєдіяльності і постає одним з найінформативнішим пояснювальним чинником. Він виявляється як певний соціально-психологічний стан суб'єкта – етносу, нації, громадян, який утворився в результаті засвоєння індивідом домінуючих цінностей і комплексу настанов, опосередкованих системою суспільних відносин, внаслідок історичного впливу етнічних, соціально-економічних та політичних умов. Менталітет, як форма виявлення групової свідомості, відіграє важливу роль в збереженні єдності та цілісності держави. Враховуючи психологічні, історичні, географічні та культурні особливості менталітету можна знайти пояснення специфіки світосприйняття та поведінки народу, групи людей, особистості. Образ жінки та лексичні одиниці на її позначення є результатом динамічного історичного процесу, який обумовлений складним переплетінням внутрішніх і зовнішніх етнокультурних характеристик. Жінка стала об'єктом порівнянь із тваринами, рослинами, погодними явищами, пеклом.

Список використаних джерел і літератури:

1. Веселова В.В. Менталитет американского общества и гуманистическая парадигма образования и воспитания. *Педагогика*. 1999. №8. С. 91-99.
2. Власенко В.В. Вербалізація концепту Frau в німецькій мові фразеологічними одиницями: лінгвокультурологічний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2018. 24 с.
3. Гуревич А. Исторический синтез и Школа «Анналов». М.: РОССПЭН, 1993. 243 с.
4. Данилюк І.В., Греско В.В. Менталітет як провідна етнопсихологічна характеристика. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena>.
5. Козловский В.В. Понятие ментальности в социологической перспективе: Социология и социальная антропология. Санкт-Петербург: Петрополис, 1997. С. 32-43.
6. Колотило М.О. Ментальність і менталітет: онтологічний статус та антропологічні виміри: *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. С. 66-69.
7. Ов'яненко Іван (митрополит Іларіон). Рідна мова / упорядн., авт. передмови та комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 410 с.
8. Уварова Т.І. Термінологічна проблематика категорії ментальності в культурології. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. Острого: Ви-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 2012. № 9. С.3-13.
9. URL: <https://synonyme.woxikon.de/synonyme/frau.php>.

References:

1. Veselova V.V. Mentalitet amerikanskogo obshestva i humanisticheskaya paradigma obrazovaniya i vospitaniya. *Pedagogika*. 1999. № 8. S. 91-99.
2. Vlasenko V.V. Verbalizaciya konceptu Frau v nimeckij movi frazeologichnimi odiniciyami: lingvokulturologichnij aspekt: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Zaporizhzhya, 2018. 24 s.
3. Gurevich A. Istoricheskij sintez i Shkola «Annalov». M.: ROSSPEN, 1993. 243 s.
4. Danilyuk I.V., Gresko V.V. Mentalitet yak providna etnopsihologichna harakteristika. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena>.
5. Kozlovskij V. V. Ponyatie mentalnosti v sociologicheskoy perspektive: Sociologiya i socialnaya antropologiya. Sankt-Peterburg: Petropolis, 1997. S. 32-43.
6. Kolotilo M.O. Mentalnist i mentalitet: ontologichnij status ta antropologichni vimiri. *Aktualni problemi filosofiyi ta sociologiyi*. 2017. S. 66-69.
7. Ogiyenko Ivan (mitropolit Ilarion). Ridna mova / uporyadn., avt. peredmovi ta koment. M.S. Timoshik. Kiyv: Nasha kultura i nauka, 2010. 410 s.
8. Uvarova T. I. Terminologichna problematika kategoriyi mentalnosti v kulturologiyi. *Naukovi zapiski. Seriya «Kulturologiya»*. Ostrog: Vi-vo Nac. un-tu «Ostrozka akademiya». 2012. № 9. S. 3-13.
9. URL: <https://synonyme.woxikon.de/synonyme/frau.php>.

The article considers the concepts of «mentality», «mentality», «language mentality», which we interpret as a complex phenomenon through the prism of the relationship between language and culture. These concepts are analyzed in terms of sociology, history, ethnopsychology, linguistics and philosophy. Linguistic mentality is considered an integral ethnopsychological feature, ethnic unconscious, the core of the nation. In this context, we understand the system of ideas and values that stimulate and regulate behavior in the socio-cultural realities of life, a specific reflection of reality, which is due to the life of the ethnos in certain geographical, historical and cultural conditions. Taking into account the culturological approach, we consider the mentality as some integral characteristic of people living in a certain culture. In this way, we can describe the uniqueness of the vision in a particular linguistic society and explain the specifics of the response of its representatives to cultural traditions.

It is substantiated that language is an important means of formation and successful functioning of any society, along with territorial integrity and spiritual development, as the most universal form of expression of the nation's mentality. It is most closely connected with the character of the culture of certain people, its national character. In this case, language is an active engine of nation development. It is established that the view of the world is universal in some way, but at the same time it is nationally specific, so speakers of different languages can see the world in a slightly different way, through the prism of their languages.

The problem of the ratio of language and language units from the standpoint of German culture, as well as the national specifics of their formation are analyzed. The nominative field «Names of females» is determined. On the example of lexical units to denote «die Frau» the specifics of perception of females in the German linguistic society are demonstrated.

Key words: language, culture, mentality, mentality, linguistic mentality, German language, nominative field, woman.

Отримано: 27.10.2020 р.

УДК 811.161.2*28(477.8)

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.53-60

Наталія Коваленко

ORCID 0000-0002-7810-1982

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАРОДНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ДУШУ В КОДАХ ФРАЗЕОЛОГІЇ (на матеріалі подільських і суміжних говірок)

У статті проаналізовано особливості вияву семантичних відтінків фразеологізмів із компонентом *душа* на матеріалах лексикографічних праць і зразків діалектних текстів подільського говору української мови та суміжжя. На основі територіального мовлення спостережено цінні елементи культурного коду та архаїчності, а народне сприйняття та розуміння будови світу і його законів, всебічного життя людини виявляється в закодованих виразах, у яких зреалізовано вірування про здатність душі переміщатися.

Ключові слова: душа, фразема, подільський говір, семантика, діалектне мовлення.

Мова завжди була і є визначальним чинником ідентифікації етносу, а її фразеологічна система є найбільш колоритною, образною та емоційною складовою. Іван Огієнко, розуміючи велике значення народного мовлення у становленні та

розвитку української літературної мови, зауважував: «Добірна національна фразеологія – душа мови – сильно її красить і збагачує... І письменник, добрий знавець мови, вживає їх у своїй літературній мові повними пригорщами... Хто хоче її (фразеології) навчитися, мусить звертатися до живої народної мови...» [8, с.181].

Продовжуючи мовознавчі традиції Івана Огієнка в записках і дослідженні особливостей української народної фразеології, її ролі у фіксації та збереженні етнічної культурної пам'яті, мовознавці в теоретичному обґрунтуванні та практиці опису фразеологічних одиниць вивчають фразеологізми в широкому лінгвокультурологічному контексті – взаємозв'язку мови та культури.

Грунтовні дослідження фразеологічної системи української мови в діахронії та синхронії на рівні літературної мови, соціальних і територіальних діалектів доводять, що фіксація та опрацювання фразеологізмів завжди будуть актуальними завданнями з огляду на важливі риси цих мовних одиниць – кодованість етносвідомості та культури, динамічність, варіативність, територіальність, здатність «утримувати» переосмислену інформацію, тематична необмеженість та ін.

Саме проблеми співвідношення мови й духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості, їх взаємозалежності та взаємозумовленості, увага до семантики мовних одиниць ззагалі й до культурно-національної семантики фразеологічних одиниць зокрема започатковані й продовжувалися в дослідженнях В. Гнатюка, Я. Головацького, Б. Грінченка, О. Малинки, В. Шухевича та ін. У середині й другій половині ХХ ст. етнокультурний та етнолінгвістичний потенціал фразем вивчали Б. Бабич, В. Білоноженко, М. Демський, А. Івченко, В. Калашник, А. Коваль, В. Коваль, Л. Коломієць, Ф. Медведєв, К. Мошинський, Л. Ройзензон, Л. Скрипник, М. Толстой, В. Ужченко, О. Юрченко та ін.

Незважаючи на інтерес дослідників різних мов до сакральної тематики фразеології, в українській лінгвістиці на сьогодні описано вирази із компонентом *душа* крізь призму закономірностей концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери (М. Скаб [10], І. Голубовська [3] та ін.), у структурно-семантичному, ідеографічному та лінгвокультурологічному аспектах на матеріалі фразем української літературної мови (О. Каракуца [5]); досліджено вживання, семантику і структуру фразем із компонентом *душа* в пам'ятках української мови XVI-XVII ст. (І. Черевко [12]); апробовано зіставний аналіз українських та англійських сталих народних виразів (О. Глинська [2]) та ін. Зауважимо, що актуальним залишається аналіз фразеологічних одиниць духовно-предметного коду культури та поняття *душа* як ключове в українській етносвідомості на матеріалах зафіксованих фразеологізмів говіркового українського мовлення.

Мета дослідження – з'ясувати особливості побутування та поширення фразем із компонентом *душа* в говірках Поділля та суміжжя, дослідити образну і символічну специфіку в їх семантиці.

Зазначимо, що системне дослідження діалектної лексики та фраземіки уможливило з'ясування аналогічних явищ у різних говірках. Аналіз фразем і їх компонентів у просторі (на підставі діалектних текстів і словників) може виявити як нефіксовані раніше стійкі сполучення слів, так і відсутність сподіваних у них компонентів, стійкість різних діалектних явищ. Попередній аналіз підтверджує думку про наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонентів збігається повністю або частково.

В українській діалектології маємо окремо видані сучасні фразеологічні словники, що презентують говори трьох наріч української мови: полісь-

кий (Г. Аркушин, З. Мацюк, Г. Добролюбожа), східнословобожанський і степовий (В. Ужченко, Д. Ужченко, А. Сагаровський), середньонадніпрянський (В. Чабаненко), волинський (Г. Аркушин, Н. Кірілкова, Н. Коваленко), подільський (Н. Коваленко), буковинський (Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк), лемківський (Н. Вархол, А. Івченко, Г. Ступінська, Я. Битківська). Ці лексикографічні праці мають різні принципи укладання, мету та підходи, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує надзвичайне багатство народної фразеології, просторову поширеність одиниць, варіантність і синонімію.

Антропоцентричний підхід у методології вивчення фраземіки, що є результатом розвитку поглядів В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Л. Вайсгербера, Е. Сепіра, Б. Уорфа, як загальний стиль пізнання набуває дедалі більшого визнання, він споріднює лінгвістику з багатьма іншими сферами знань в інтересі до людини.

Від найдавніших часів *душу* розуміли як складну субстанцію (матеріальну й ідеальну) та відповідно уявляли (чи порівнювали) як світло, пару, перлину, воду, вогонь, сонце, зірку, хмаринку, дим, вітерець, пташку, метелика, бджолу та ін. [4, с.209], але усвідомлювали, що це нематеріальна частина в людині, яка є основою її життя. Важливо, що це поняття реалізується не тільки в характеристичні внутрішнього стану людини, а й має узагальнене значення – спільна риса світогляду окремого народу (етносу, нації).

Власне фразеологізми здатні відобразити буття людини через призму національного складу мислення, а тому, аналізуючи одиниці з погляду особливостей внутрішньої форми і досліджуючи семантичні можливості та символіку фразеологічних компонентів, зокрема слова *душа*, можна визначити засоби відображення в мовних одиницях етнокультурних пріоритетів, звичаїв, прихованих психологічних, моральних установок культурної спільноти.

В. Ужченко та Д. Ужченко зауважують, що інформація про змістове наповнення концепта «визначається всією розмаїтістю контекстів його вживання й залежить від світоглядних домінант» [11, с.292]. Отже, записи текстів живого діалектного мовлення, їх аналіз і зіставлення дозволяють якнайдетальніше простежити та інтерпретувати локальні контексти вживання народних фразем із компонентом *душа*. Саме наративи спонтанного мовлення дають дослідникові цінний та інформативний матеріал, що може підтвердити творення семантики і динаміку конотації як загальнономовних, так і територіальних фразеологізмів.

Іван Огієнко (митрополит Іларіон) спостеріг, що саме християнство змінило давнє язичницьке уявлення про *душу* як про нематеріальну частину людини і утвердило те, що відділення душі від тіла розуміють як смерть [7, с.238]. Вірування, що праведна людина віддає свою душу Богові, сподіваючись на його милосердя і заступництво, тому що саме він буде вирішувати подальшу долю, зреалізовано в образній фраземах на позначення поняття ‘померти’: *Бог при'н'ау' |душу* (Дзвч), *в' |дати Богов' |и* (|Богу, |Богови) |душу, *в' |дати Богов' |и |душу* а *зе'м'л' |и т' |ло* (Ромн), *о'д:ат' |Богу |душу, о'д:ат' |Богови |душу, о'д:ат' |Богов' |и |душу* (Плп), *о'д:ати |Богов' |и |душу* (Крч, Нвс) / *во'дати |Богу |душу* (Лсв, Лдхк). На підставі семантичного протиставлення народитися/померти, виявленого серед фразем говіркового мовлення *появилась на світ Божа душа* і *пре'д'с'тави'лас' |ду'ша |Божа* ‘померти’ (Нг), підтвержується і розуміння того, що душа (невидима, нереальна, непізнана) належить Богові.

Отже, наявність душі означає життя людини, а її відсутність – смерть, пор.: *ду'ша у'мерла* (Злнч), *ду'ша п'иш'ла* ‘померти’ (Чрн), *в' |д' |иш'ла |ду'ша* (Жищ), *в' |дле' |т' |ла |ду'ша* (Жищ), *ду'ша по'кинула т' |ло* ‘померти’ (Вкт, Йсп). Такі фраземи мають структуру речення, а компонент *душа* знаходиться в пре-

позиції до дієслова. Цікавим є вживання і сталих висловів зі структурою словосполучення, де акцентується народне уявлення про можливість *в'итпустити* *душу* (Плс), *в'їд:ати* *душу* (Блг, Спг), *успо'койти* *душу* 'померти' (Кар).

Опозитивним до стрижневого фразеологічного компонента *Бог* у вищенаведених прикладах є лексема *чорт*, яка в складі сталих мовних одиниць вказує на розуміння та оцінку носіями говірок вчинення людиною самогубства: *продати* *душу* *ди'їаволу* 'вчинити самогубство' (Остр, Грн, Івнкц, Клнв, Мхнк, Шрц, Врн), *в'їдати* *душу* *ди'їаволов'ї* (Днс), *в'їдати* *душу* *з'лому* *духов'ї* (Чнк), *в'їдати* *душу* *не'че'стивому* (Влп), *в'їдати* *душу* *не'чистому* (у всіх н.п.), *в'їдати* *душу* *ро'затому* (Івц), *в'їдати* *з'лому* *душу* (Крвч), *дати* *ли'хому* *душу* (Кчб, Грз), *в'їдати* *чорту* *душу* (Нг, Кос, СУ), *в'їдати* *чорто* *ві* *душу* (Слм, Івц, НУ, Мцр, Грг, Ппл, Трибх, Двг), *в'їдати* *чортови* *душу* (Мих, См, Внк, Остр), *чорт* *душу* *їз* *а'у* (Кар), *чорт* *душу* *забра'у* (Ччл). Прикметним є побутування великої кількості евфемізмів до компонента *чорт* на території подільських говірок (*лихий, злий, нечистивий, нечистий, розатий*), як і в інших суміжних. За свідченням дослідників, в українському мовленні саме ця лексема найчастіше підлягає евфемізації [див. 6; 1, с.9].

У фраземах із семантикою 'вчинити самогубство', де найбільшу групу становлять дієслівні, образним центром є саме дієслова *погубити, загубити, запродати, занастити* та ін. з негативним стилістичним забарвленням, наприклад: *погубити* *душу* (Врхн), *згубити* *душу* (СУ, Ппл), *запродати* *душу* (Крст), *занастити* *душу* (Нг, Баг, Ппл), *скаржити* *душу* (Кур).

Отже, переосмислення семантики слова *душа* у складі стійкого виразу відбувається на основі метафоричного перенесення і репрезентує особливості національного уявлення і розуміння та підтверджує універсальність у символізмі для інших мов світу.

Релігійний обряд, який здійснюють над новонародженим або дорослим на знак прилучення до християнської церкви (хреститися, охреститися), завдяки фраземам репрезентує важливість і глибокий зміст цієї події, зокрема в подільських говірках: *при'їн'ати* *Бога* *у* *душу* (Ктг), *при'їн'ати* *Бога* *до* *душ'ї* (Нів).

Характеристика сутності людини (позитивна чи негативна) теж може бути висловлена через сталі мовні одиниці, де найголовнішим буде констатація присутності Бога в душі, наприклад: *мати* *Бога* *у* *душ'ї* 'дотримуватися норм суспільної поведінки' (Корм, Рахн, МК, МО, Кар, Влн, Дер, ПО, Бл, Остр, Влх, Авр, Слм, Нів, ЧрЗр).

Внутрішній психологічний стан людини, пов'язаний із переживаннями, хвилюванням, передчуттями, носії подільських говірок здебільшого передають фраземами для точної та влучної характеристики відчуттів та емоцій. Народне сприйняття та розуміння будови світу і його законів, всебічного життя людини та ін. виявляється у закодованих виразах, у яких зреалізовано вірування про здатність душі переміщатися, наприклад, у п'ятки, для характеристики ступеня відчуття страху: *аш* *душа* *у* *п'ятах* 'дуже налякається' (СГ, Нг, Авр, Рмнк), *душа* *у* *п'ятах* 1. 'дуже злякається' (Вар, Остр, Нг, Клб, Нів, Внк, Виг, Зар, МК, Нг, Ор, Ппл, ПХ, Зел, Вzv, СГ, МлШк, Скл, Кдр, Мишн, Вер, Авр, ЧрЗр, Став, Куг, Осл, Пдс, Нс, Бл, Рмнк), *душа* *у* *п'ятах* (Зел). 2. 'хвилюватися' (Вар, Йсп), *душа* *у* *п'яти* (Клб), *душа* *у* *п'ятках* 'дуже злякається' (Дун, Остр, Коз, Грн), *душа* *у* *п'яти* *їт'їкла* (Бл, Км), *душа* *у* *п'яти* *їтик'ла* (Осл), *душа* *у* *п'яти* *заб'їгла* (Кос), *душа* *у* *п'яти* *за'їзла* (Зел, МлШк), *душа* *у* *п'яти* *сховалас'а* (Рахн, СУ, Шидл), *душа* *їш'ла* *у* *п'яти* (ЧрЗр), *душа* *у* *п'яти* *їде* (Нг), *душа* *заб'їглас'у* *п'ятки* (Скл), *душа* *заб'їгла* *у* *п'ятки* (Кдр), *душа* *заїш'ла* *у* *п'яти* (Нів), *душа* *п'їш'ла* *у* *п'яти* 'від-

чувати страх' (Дер, Кур, МО, Коз, Кур), *душа н'їшла ў н'їатки* 'відчувати страх' (Став, Вер), *душа сх'овалас' ў н'їати* 'злякатися' (Кут, Мшн, Нс).

Зауважимо, що засобами вираження різних відтінків значення і рівнів психологічного порогу 'злякатися' в аналізованих фраземах є дієслова семантичних полів «Переміщення людини в просторі» (*залізти, іти, піти, забігти*) і «Поведінка людини» (*втекти, сховатися, забитися та ін.*).

Підтвердженням народного розуміння *душі* як чогось легкого, але матеріального, є вживання фразем на позначення протилежних понять 'хвилюватися'/'заспокоїтися', в образній основі яких – символізм компонентів *душа* і *камінь*. Спостерігаємо, що фразема *'кам'ін' на душ'і* у сучасних говірках Поділля, як і в кінці XIX ст. – *лежить, наче камінь на душі* [9, с.482], може побутувати з різними відтінками значень 'передчувати', 'журитися', 'сумувати', 'хвилюватися', але на позначення психічного стану 'заспокоїтися' у говірковому мовленні подолян фіксуємо низку виразів, наприклад: *кам'ін' з душ'і в'їдл'аг* (Злч), *кам'ін' з душ'і ўпаў* (СГ, Нг, Нів, Скл, Корм, Дун, Нг, Внк, МО, Ор, Вр, Кос, Клб, Рмнк, Пдс), *кам'ін' з душ'і звалиўс'а* (Мк, Осл), *найважчий камінь з душі звалився* (СГ, Нг, Нів, Скл). Записано й компаративні фраземи: *їак'кам'ін' з душ'і 'заспокоїтися'* (Пж), *їак'кам'ін' з душ'і ўпаў 'заспокоїтися'* (Авр), *ніби камінь з душі впав* (Ор, Вр, Кос).

За нашими матеріалами, у фраземах народного мовлення спостерігаємо протиставлення за ознакою позитивне/негативне в семантичному полі «Психічний стан людини», де компонент *душа* на позначення духовного світу набуває ознак матеріальності, її наділяють фізичними можливостями людини, наприклад: *душа с'м'їла р'вец'а* (Лджк), *душа м'л'їїе* (Влн), *душа не' на м'їс'ц'і* (См), *душа болит'* (Кос, Скл), *душа терпне* 'хвилюватися' (Кос), *душа переве'р'тайец'а* 'хвилюватися' (См), *душа болит* 1. 'хвилюватися' (Кад, Шидл). 2. 'сумувати' (МК).

Усі зафіксовані фразеологізми на позначення протилежної до попередньої семантики 'заспокоїтися' теж мають прозору внутрішню форму і підтверджують сприйняття етносом *душі* як живої субстанції, з іншого боку, є перекладання емоційно-вольової сфери людини саме на *душу*: *душа стала на м'їр'і* 'заспокоїтися' (Січ, Вер, Кдр, Цик, Злч), *душа стоїт спо'коїна* 'заспокоїтися' (Лсв). Спостерігаємо, що в українській етносвідомості *душа* наділена рисами та фізичними можливостями людини.

Отже, поняття *душа* є ключовим у світобаченні етносу, на матеріалі зафіксованих у зв'язних діалектних текстах з Поділля фразем із компонентом *душа* виявлено такі семантичні ряди, які виразно демонструють особливості народного розуміння цього поняття через образну і символічну специфіку в семантиці фразеологічних одиниць: 1) померти, 2) вчинити самогубство, 3) народитися – фразеосемантичного поля «Фізичний стан людини»; 1) хвилюватися, 2) заспокоїтися – фразеосемантичного поля «Внутрішній психічний стан людини».

Переосмислення семантики компонента *душа* у складі фразем говіркового мовлення відбувається переважно на основі метафоризації. Семантика таких сталих мовних одиниць ґрунтується на національних уявленнях про *душу*, що сягають часів язичництва та канонів християнства.

Зазначимо, що фраземи з компонентом *душа* належать до групи з великими можливостями стосовно внутрішньої форми, побудованої на паралелі між діями матеріального й духовного світів. У знакових системах, що репрезентують у своїй структурі різні явища дійсності й є релевантними для обраного матеріалу, антропоморфна система переважає над космогонічною.

Список умовних скорочень назв населених пунктів

Авр – с. Авратин, Зел – с. Зелена, Крст – с. Користова, Слм – с. Соломна Волочиського р-ну; Блг – с. Білогородка Ізяславського р-ну; Зел – с. Заслучне, Чрн – с. Чернелівка Красилівського р-ну; Баг – с. Баговиця, Вер – с. Вербка, Влн – с. Вільне, Вр – с. Врублівці, Грн – с. Гринчук, Дер – с. Дерев'яне, Кад – с. Кадиївці, Клб – с. Колибаївка, Ктг – с. Китайгород, Нг – с. Нігин, Нів – с. Ніверка, Ор – с. Оринин, СУ – смт Стара Ушиця, Остр – с. Острівчани Кам'янець-Подільського р-ну; Вар – с. Варівці, Кур – с. Курівка, Лсв – с. Лісоводи, Івц – с. Іванківці, Жищ – с. Жищинці, Клнв – с. Клинове, Городоцького р-ну; Рахн – с. Рахнівка, СГ – с. Стара Гута, Січ – с. Січенці, Ччл – с. Чечельник, Став – с. Ставище, См – смт Смотрич, Чнк – с. Чаньків, Дун – ст. Дунаївці, Злнч – с. Зеленче, Івнкц – с. Іванківці, Мк – с. Маків, Нс – с. Нестерівці Дунаєвського р-ну; Взв – с. В'язовець Білогірського р-ну; Бл – с. Біла, Вкт – с. Вікторівка, Зар – с. Зарічанка, Влх – с. Вільхівці, Злч – с. Залуччя, Корм – с. Кормильча, Цик – с. Цикова, Куг – с. Кугаївці, Кчб – с. Кочубіїв, Шидл – с. Шидлівці Чемеровецького р-ну; Внк – смт Вільківці, МО – с. Майдан-Олександрівський, ПО – с. Пилипи-Олександрівські, Осл – с. Осламів, Кар – с. Карачівці Вільковецького р-ну; Врнк – с. Воронківці, Грг – с. Григорівка, Нвс – с. Новоселиця Старокостянтинівського р-ну; Кос – с. Косиківці, Км – с. Комунар, Мцр – с. Моціорськ, Пж – с. Пижівка, Плп – с. Пилипківці, ПХ – с. Пилипи-Хребтівські Новоушицького р-ну; Йсп – с. Йосипівка, Ппл – с. Паплинці, Старосинявський р-н; Кдр – с. Кудринці, Пдс – с. Педоси, ЧрЗр – с. Червона Зірка Хмельницького р-ну; Коз – с. Козачки, Летичівського р-ну; Крч – с. Коричинці, Деражнянського р-ну; Мхнк – с. Михайлівка, Лдхк – с. Лідихівка Теофіпольського р-ну; МлШк – с. Мала Шкарівка Полонського р-ну; Плс – с. Плесна Шепетівського р-ну; Ромн – с. Романів Теофіпольського р-ну; Скл – с. Соколівка Ярмолинського р-ну Хмельницької обл.; Двг – с. Довге, Теребовлянського р-ну; Дзвч – с. Дзвиняч Заліщицького р-ну; Виг – с. Вигода, Врхн – с. Верхняківці, Днс – с. Дністрове, Мих – с. Михайлівка, Крвч – с. Кривче, Спг – с. Сапогів Борщівського р-ну; Трибх – с. Трибухівці Бучацького р-ну Тернопільської обл.; Мшн – с. Мошанець, Кельменецького р-ну; Рмнк – с. Романківці Сокирянського р-ну; Грз – с. Грозинці, Шрц – с. Ширівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.

Список використаних джерел і літератури:

1. Аркушин Г.Л. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. Луцьк; Люблін, 2005. 198 с.
2. Глинська О.М. Духовно-предметний код культури в системі кодів культури (на матеріалі фразеологічних одиниць української та англійської мов). *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки*. Житомир, 2015. Вип. 3 (81). С. 9-14.
3. Голубовська І. Душа і серце в національно-мовних картинах світу. *Мовознавство*. 2002. № 4-5. С. 40-47.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.
5. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Харків, 2002. 19 с.
6. Кравченко М.В. Евфемізми і табу в південнокарпатських говірках. *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: тези доповідей і повідомлень XV Республіканської діалектологічної наради*. Житомир, 1983. С. 198-200.

7. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ: Обереги, 1991. 123 с.
8. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
9. Приказки, прислів'я, і таке інше / уклад М. Номис. Київ, 1993. 768 с.
10. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: [монографія]. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
11. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. Київ: Знання, 2007. 494 с.
12. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI-XVII століть: семантика, структура, стиль. Львів, 2013. 236 с.

References:

1. Arkushyn H.L. Slovník evfemizmův, užvyvaných u hovírkách ta molodizhnomu zhrhoni Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni. Lutsk; Liublin, 2005. 198 s.
2. Hlynska O.M. Dukhovno-predmetnyi kod kultury v systemi kodiv kultury (na materialii frazeologichnykh odynyt ukrainskoi ta anhliiskoi mov). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu. Filolohichni nauky*. Zhytomyr, 2015. Vyp. 3 (81). S. 9-14.
3. Holubovska I. Dusha i sertse v natsionalno-movnykh kartynakh svitu. *Movoznavstvo*. 2002. № 4-5. S. 40-47.
4. Zhaivoronok V.V. Znaky ukrainskoi etnokultury: Slovník-dovidnyk. Kyiv, 2006. 703 s.
5. Karakutsia O.M. Frazeologizmy ukrainskoi movy z komponentom dusha (strukturno-semantychnyi, ideografichnyi, linhvokulturolohichnyi aspekty): avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv, 2002. 19 s.
6. Kravchenko M.V. Evfemizmy i tabu v pivdennokarpatskykh hovírkách. *Struktura i rozvytok ukrainskykh hovoriv na suchasnomu etapi: Tezy dopovidei i povidomlen KhV Respublikanskoj dialektolohichnoi narady*. Zhytomyr, 1983. S. 198-200.
7. Mytropolyt Ilarion. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: Istorychno-relihiina monohrafiia. Kyiv: Oberehy, 1991. 123 s.
8. Ohienko I. (Mytropolyt Ilarion). Ridna mova / uporiad., avt. predmovy ta komentary M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2010. 436 s.
9. Prykazky, pryslivia, i take inshe / uklav M. Nomys. Kyiv, 1993. 768 s.
10. Skab M.V. Zakonomirnosti kontseptualizatsii ta movnoi katehoryzatsii sakralnoi sfery: [monohrafiia]. Chernivtsi: Ruta, 2008. 560 s.
11. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy. Kyiv: Znannia, 2007. 494 s.
12. Cherevko I. Frazeolohiia pamiatok ukrainskoi movy XVI-XVII stolit: semantika, struktura, styl. Lviv, 2013. 236 s.

Phraseological units are able to reflect human existence through the prism of national thinking, and therefore, analyzing the units in terms of internal form and exploring the semantic abilities and symbolism of phraseological components, the means of reflection in language units ethnocultural priorities, customs, hidden psychological, moral and cultural attitudes cultural community can be identified.

In the suggested article the phraseological units of the spiritual and subject code of culture with a component of *soul* as a key concept of this code in the Ukrainian ethnic consciousness on the material of lexicographical works and samples of dialect texts of the Podillian dialect of the Ukrainian language and neighbourhood are analyzed.

Rethinking the semantics of component *soul* in the phrasemes of dialect language is mainly based on metaphorization; the semantics of such fixed linguistic units are based on national concept about the *soul* dating back to the times of paganism and the canons of Christianity.

Valuable elements of the cultural code and archaic character are observed on the basis of territorial language, and the people's perception and understanding of the

structure of the world and its laws, comprehensive human life are identified in coded expressions in which the belief in the *soul's* ability to move is realized.

Characteristics of the essence of a human (positive or negative) can also be expressed through fixed language units, where the most important will be the statement of the presence of God in the soul. It is determined that the concept *soul* occupies a special place in the spiritual and cultural spheres of life of the Ukrainian nation, has played and continues to play a special role in human life and behaviour, absorbing centuries of experience and traditions.

Key words: soul, phraseme, Podillian dialect, semantics, dialect language.

Отримано: 15.10.2020 р.

УДК 001(477)Огієнко:811.161.2*373

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.60-64

Юлія Крецька

ORCID: 0000-0001-8033-9335

кандидат педагогічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

I. OHIJENKO ÜBER FREMDSPRACHLICHE EINFLÜSSE AUF DAS UKRAINISCHE

Висвітлено погляди Івана Огієнка на становлення української літературної мови та умови її розвитку. Серед вимог до літературної мови вчений називає її правильність, ясність, чистоту, багатство та милозвучність, вважає необхідним уникати вживання запозичених слів та фразеологізмів, кальок, а також словозгод, характерної для інших мов. Допускаються лише іншомовні слова, які нелегко замінити українськими відповідниками.

Ключові слова: Іван Огієнко, українська літературна мова, чистота мови, чужі слова, фразеологізми.

Die ukrainische Sprache wurde seit Jahrhunderten von verschiedenen Institutionen Russlands und anderer Staaten unterdrückt, deren Teil die Ukraine in verschiedenen Perioden war. Obwohl unser Land eine tausendlange Geschichte der Staatsentwicklung hat, drohte unserer Sprache nicht nur die Verdrängung aus öffentlichen Institutionen, aus der Schule, sondern die Vernichtung selbst.

Heute kann man auch nicht sagen, dass sich die ukrainische Sprache in unserem unabhängigen Land behauptet hat und in ihrer Existenz nicht mehr bedroht wird. Sie ist als die Staatssprache anerkannt und gesetzlich geschützt, doch bleibt die Sprachsituation instabil.

Im Zusammenhang mit dem erwähnten Problem muss man heute, wie der ukrainische Wissenschaftler M. Tymoschyk bemerkt, viele Seiten der Geschichte neu durchdenken, sich an die Werke der hervorragenden ukrainischen Wissenschaftler, Schriftsteller wenden, um darin Antworten auf aktuelle Fragen zu finden [5, S.8]. Als Anhaltspunkt können in den modernen Bedingungen der Bildungsreform und der nationalen Erziehung die Ansichten von I. Ohijenko hinsichtlich der Probleme der Entwicklung der Muttersprache, des nationalen Bewusstseins werden [1, S.396].

I. Ohijenko war der bekannte Wissenschaftler, Schriftsteller, Theologe, Staatsfunktionär, dessen Ansichten auch heute hinsichtlich vieler Fragen der Sprache und der Staatsentwicklung prägend sind. Seine Werke werden seit einigen letzten Jahrzehnten in-

tensiv erforscht, weil sie viele Aspekte der Geschichte, der Kultur und der Sprache der Ukraine entdecken, die in unserem unabhängigen Staat wieder aktuell worden sind und weil sie und der Name von I. Ohijenko selbst seit Jahrzehnten verboten waren.

Der Gelehrte hatte insgesamt über 1500 Arbeiten geschrieben, darin werden verschiedene Aspekte der ukrainischen Geschichte, Kultur, der Sprach- und Literaturwissenschaft, Philosophie und der Geschichte der Kirche behandelt. Und wie M. Tymoschyk bemerkt, gelangte I. Ohijenko dank den Forschungen auf dem Gebiet der Slawistik und der Begründung in diesem Kontext der Eigenständigkeit der ukrainischen Sprache und der Kultur im Allgemeinen weltweit Ruhm und Ehre [5, S.5]. Mit seinem Schaffen leistete I. Ohijenko einen unschätzbaren Beitrag zur Entwicklung der einheitlichen ukrainischen Literatursprache. Wesentlich brachte er dem Werden der Literatursprache bei, besonders in der Periode, als er als Bildungsminister und Rektor der Staatlichen Ukrainischen Universität zu Kamjanez-Podilskyj 1918-1920 tätig war. Schon ein Jahr davor – im April 1917 – geht er als einer der ersten Professoren der Kyjiwer Universität zu dem Unterricht in der ukrainischen Sprache über und fängt an, die Vorlesungen in dem neuen Fach «Geschichte der ukrainischen Sprache» zu halten [5, S.31].

Verschiedene Seiten des Lebens und der wissenschaftlich-pädagogischen Tätigkeit, sprachwissenschaftliche und landeskundliche Arbeiten von I. Ohijenko, seine Bibelübersetzung analysieren viele ukrainische Wissenschaftler: J. Ssochazka, I. Tjurnenko, M. Tymoschyk u.a. Zahlreiche Arbeiten werden den Sprachwissenschaftlichen Arbeiten und den Ohijenkos Forschungen auf dem Gebiet der Sprachgeschichte gewidmet.

Zu den wichtigen Aspekten der Sprachforschung, mit denen sich I. Ohijenko beschäftigte, gehören die Fragen der Entwicklung der Literatursprache und des Beitrags von ukrainischen Schriftstellern zur Bereicherung des Wortschatzes und zur Sprachpflege, des Wesens und der Eigenschaften der einheitlichen ukrainischen Literatursprache.

In seinen Arbeiten «Unsere Literatursprache» und «Geschichte der ukrainischen Literatursprache» trifft er die Feststellung, dass die Literatursprache existiert, und dass es eine einheitliche, phonetisch flexible, reiche an Formen, Wörtern und Phraseologismen ukrainische Literatursprache ist. Diese Sprache ist, nach der Meinung von Ohijenko, kein Dialekt, keine Mundart, sondern eine einzelne Literatursprache [3, S.3; 4, S.189-197].

Diese Literatursprache haben einige Generationen von Schriftstellern geschaffen, schrieb I. Ohijenko, und beendeten diesen Vorgang hauptsächlich die Schriftsteller der postrevolutionären Zeit (nach 1917). Als Grundlage dafür diente die Sprache von ukrainischen Klassikern: von Schewtschenko, Kulisch, Staryzkyj, Myrnyj, Netschuj, Lessja Ukrainka, u. a. [3, S.4]; die wurde später von anderen Schriftstellern, z.B. von M. Rylskyj, Marko Wowschok vervollkommen [3, S.10-13].

Als I. Ohijenko über die Sprache von T. Schewtschenko in seinem Buch «Grammatisch-stilistisches Wörterbuch der Schewtschenko-Sprache» schrieb, betonte er das Streben hervorragenden Dichters der Ukraine die reine, von den Fremdwörtern freie Sprache zu sprechen und zu schaffen.

Nach der Meinung des Wissenschaftlers wurde die Sprache von T. Schewtschenko zur Grundlage unserer Literatursprache. Die Ursache dafür bestand darin, dass er der stärkste ukrainische Dichter war und seine Werke die ganze Ukraine begeisterte, alle lasen und lernten sie und auf solche Weise erlernten sie die Sprache, wie es auch in Europa oft war [2, S.23].

Schewtschenko war sehr kritisch bei der Wahl des Sprachstoffes. Obwohl er kein tiefes Verständnis von der Literatursprache hatte, versuchte er keine lokalmundartlichen Ausdrücke und Archaismen zu gebrauchen, auch Russismen und Polonismen, die damals als ziemlich typisch für die Sprache der Rechtsufrigen Ukraine galten, bzw. Wendungen, die als Polonismen wahrgenommen werden konnten [2, S.18].

I. Ohijenko betonte auch, dass T. Schewtschenko «unnötige Fremdwörter vermeid», indem er sie sehr selten in seiner Prosa gebrauchte [2, S.19]. Im Allgemeinen gab es in der alten ukrainischen Literatursprache des XVII-XVIII. Jahrhunderts viele Polonismen, T. Schewtschenko aber, so wie auch I. Kotljarew's'kyj, gebrauchte sie fast nicht. Und einige davon, die in seinen Werken noch vorkommen, haben sich, wie I. Ohijenko bemerkt, an die ukrainische Sprache schon angepasst. Und einzelne Russismen, ziemlich oft gebrauchte, die man in einigen T. Schewtschenkos Werken sehen kann, könnte man auch als Archaismen betrachten, die allmählich aus der Sprache verschwanden [2, S.20].

Die Wichtigkeit der Literatursprache besteht nach der Meinung von I. Ohijenko darin, dass die gut entwickelte Sprache den Mut hebt und die Kultur fördert. Die gut entwickelte, gelebte Sprache wandelt das Volk in die Nation um, darum muss man die Literatursprache erlernen und fördern. Andererseits bemerkt der Wissenschaftler, dass Fremdwirkungen der Reinheit der Literatursprache schaden [3, S.12].

Also, die Literatursprache ist die wichtigste Grundlage, auf der das Volk geistig und kulturell aufwächst. Um gut zu sein, muss die Literatursprache 1) richtig, 2) klar, 3) rein, 4) reich, 5) melodisch sein. Die Reinheit der Sprache stört nach der Meinung von dem Wissenschaftler, die unglückliche Wahl der Archaismen, Lokalismen, Vulgarismen und der unpassenden Neologismen [3, S.38], darum muss jeder, der schreibt, sie vermeiden.

Stark «verschmutzen» jede Literatursprache und unsere Sprache unnötige Fremdwörter und fremde Verbindungen, Lehnübersetzungen. Es geht dabei nicht um die Fremdwörter und fremde Wortfügungen, die seit langem bekannt, allgemein gebräuchlich sind oder solche, die keine Äquivalente in der Muttersprache haben. Die letzteren bereichern die Literatursprache, besonders im Falle, wenn die Sprache keine entsprechenden Wörter hat, solche sollte man nicht als Barbarismen bezeichnen [3, S.41]. Jede Sprache besitzt in ihrem Wortschatz Fremdwörter. Es geht aber darum, dass man Entlehnungen nicht gebrauchen muss, wenn es nicht nötig ist. So enthält Englisch nach der Einschätzung von I. Ohijenko fast $\frac{3}{4}$ der Fremdwörter, doch nationalisierte es sie und wurde zur entwickelten Sprache [4, S.219].

Aber Fremdwörter und fremde Wortfügungen gebrauchen, wenn für einen Begriff eigene, gut passende existieren, das heißt der Reinheit der eigenen Literatursprache zu schaden [3, S.42].

Die Nachbarschaft des ukrainischen Volkes mit dem russischen und dem polnischen brachte seit Jahrhunderten in unsere Sprache viele Russismen und Polonismen; das sind nicht nur einzelne Wörter, sondern ganze Wortfügungen, Entlehnungen und Lehnübersetzungen [3, S.42]. Viele von ihnen gelten im Ukrainischen nicht mehr als Barbarismen, weil es für deren Ersetzung keine besseren Entsprechungen in der Muttersprache gibt.

I. Ohijenko bemerkte, dass es doch besonders viele Wortfügungen, und zwar Polonismen, in der Sprache der westukrainischen Intelligenz gibt, die unserer Sprache nichts bringen, denn es gibt eigene Wortfügungen mit gleicher Bedeutung. Er konnte aber schon damals feststellen, dass der Prozess der Sprachreinigung in den letzten Jahrzehnten (es geht um die erste Hefte des XX. Jhts.) viele positive Ergebnisse zeigte [3, S.43].

Er führt zahlreiche Beispiele der Polonismen und der Russismen an, die aus dem Gebrauch in der ukrainischen Literatursprache kamen, warnt vor dem Gebrauch der Lokalismen in den wissenschaftlichen, populär-wissenschaftlichen und anderen Werken, in denen es nicht nötig ist, die Lokalsprache der handelnden Personen wiederzugeben. Nach der Meinung des Gelehrten sei es auch hervorgehoben, dass man die sogenannten Vulgarismen völlig vermeiden muss [3, S.44-48].

Oft werden in dem Ukrainischen die fremden phraseologischen Wendungen gebraucht, die wörtlich ins Ukrainische übersetzt werden, die sogenannten Lehnübersetzungen. Die Ursache dafür ist die Tatsache, dass man sie im Unterschied zu den Fremdwörtern nicht sofort erkennt. Schadet der Sprache auch die fremdsprachige Rektion [3, S.44-45].

Der Wissenschaftler bemerkt, dass die Leser, und zwar die breiten Volksmassen die Fremdwörter nicht verstehen, besonders nicht gebräuchliche, darum soll man sie nicht gebrauchen [3, S.76].

Die fremdsprachigen stehenden Fügungen bereichern unsere Sprache nicht, denn es gibt im Ukrainischen oft eigene Äquivalente. Außerdem stört der Gebrauch der fremden Wörter und Wendungen die Entwicklung der Literatursprache, behindert den Gebrauch von eigenen Wörtern und schadet der allgemeinen Entwicklung der geistlichen Kultur [3, S.77].

In der Literatursprache sollte man nur solche Wörter zulassen, die wirklich nicht leicht durch entsprechende eigene ersetzt werden können. Der Wissenschaftler führt solche Beispiele an: *вулкан, критика, література, поет, проблема, політика, форма, термінологія* u.a. [3, S.42]. Man müsse keine Angst vor solchen Entlehnungen haben, die einen Gedanken besser, als die ukrainischen Wörter wiedergeben können: *дискусія, традиція, спеціальний, апелювати* [4, S.219].

Was auch die Sprache der Werke von I. Ohijenko betrifft, so kann man sehen, dass er selbst sehr selten Fremdwörter gebraucht. Solche Wörter wie *емоціональність, гіпотакс* und einige andere kommen in seinen Forschungen ziemlich selten vor [2 u.a.].

I. Ohijenko verfasste viele Arbeiten auf dem Gebiet der ukrainischen Geschichte und Kultur, der ukrainischen Sprache, darunter zahlreiche wissenschaftliche linguistische Arbeiten, Lehr- und Wörterbücher. Wichtiger Aspekt seiner Arbeiten waren die Eigenschaften, die für die eigenständige, gut entwickelte Sprache charakteristisch sind. Eine der wichtigsten Eigenschaften – die Reinheit der Sprache – erreicht man, wenn man die Fremdwörter, fremde Wortfügungen und die für Fremdsprachen typische Rektion vermeidet. Im Falle, wenn sie durch die heimischen Lexeme nicht ersetzt werden können, weil es keine passenden Äquivalente in der Muttersprache gibt, dürfen sie gebraucht werden.

Also, wichtige Umstände, unter denen die Fremdwörter in unserer Sprache gebraucht werden können, sind: es gibt in der Muttersprache für die Ersetzung des fremden Wortes kein gutes eigenes oder ein fremdes Wort ist schon an das Ukrainische angepasst worden und verständlich. Nur in solchen Fällen, nach der Meinung von dem Gelehrten, bereichern die Fremdwörter unsere Sprache, alle anderen sind unnötig [3, S.78].

Список використаних джерел і літератури:

1. Богданець-Білоskalенко Н.І. Ідеї рідномовних обов'язків Івана Огієнка у практиці сучасної освіти. Іван Огієнко і сучасна наука і освіта: науковий збірник: серія філологічна / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), В.П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 396-400.
2. Лларіон (Митрополит). Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1961. 255 с.
3. Лларіон (Митрополит). Наша літературна мова: Як писати й говорити політературному. Вінніпег: Наша культура, 1959. 424 с.
4. Огієнко Іван (Митрополит Лларіон). Історія української літературної мови / упоряд. М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 294 с.
5. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: монографія / передмова М.Г. Жулинського. Київ: Заповіт, 1997. 231 с.

References:

1. Bohdanets-Biloskalenko N.I. Idei ridnomovnykh obov'iazkiv Ivana Ohiiienka u praktytsi suchasnoi osvity. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka i osvita*: naukovyi zbirnyk: serii filohichna / [redkol.: L.M. Marchuk (hol. red.), V.P. Atamanchuk (vidp. red.) ta in.]. Kamianets-Podil'skyi: Kamianets-Podil'skyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, 2017. Vyp. XIV. S. 396-400.
2. Ilarion (Mytropolyt). Hramatychno-stylistychnyi slovnyk Shevchenkovoi movy. Vinnepih: Tovarystvo «Volyn», 1961. 255 s.
3. Ilarion (Mytropolyt). *Nasha literaturna mova: Yak pysaty y hovoryty po-literaturnomu*. Vinnepih: Nasha kultura, 1959. 424 c.
4. Ohiiienko Ivan (Mytropolyt Ilarion). *Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy / uporiad.* M.S. Tymoshyk. Kyiv: Lybid, 1995. 294 s.
5. Tymoshyk M.S. Holhofa Ivana Ohiiienka: Ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, naukovii, redaktorskii ta vydavnychii diialnosti: Monohrafiia / peredmov. M.H. Zhulynskoho. Kyiv: Zapovit, 1997. 231 s.

The article deals with the views of a prominent scientist and a statesman Ivan Ohiiienko on the process of formation of the Ukrainian literary language as the basis of spiritual and cultural growth of the people and the conditions that contribute to the development of the united literary language. The analysis of historical and linguistic aspects of the literary language development in Ukraine and the current language situation in the early twentieth century, linguist's advice on further development of his native language is especially relevant in today's socio-economic and political conditions in Ukraine, when bilingualism remains widespread in different fields of communication and the influence of other languages on Ukrainian language remains significant. In the works «Grammatical and stylistic dictionary of Shevchenko's language», «Our literary language», «History of the Ukrainian literary language» and others the researcher covers in detail the history of the origin and development of the Ukrainian language, as well as its state, in particular, spelling, vocabulary, grammatical structure. The scientist analyses the language of writers -T. Shevchenko, Marko Vovchok, M. Ryl'sky, etc., the language of whose works became the basis for the development of the modern Ukrainian language, describes the requirements for it, characterizes the ways of its improvement. Among the main requirements for a good literary language Ivan Ohiiienko calls the correctness, clarity, purity, richness and sonority of the language. To ensure the purity and other important features of the literary Ukrainian language, the scientist considers it necessary to avoid both obsolete, spatial words, as well as words and phrases, adopted from other languages. Russisms and Polonisms spoil the Ukrainian language, although, according to I. Ohiiienko, some Russisms can be considered archaisms that were still preserved in the language at that time. Only the use of foreign words, which are not easy to replace with good Ukrainian equivalents, is allowed in the literary language. I. Ohiiienko himself rarely uses foreign words, words, adopted from other languages, are very rare in his works, obviously, only those that denote new concepts, his language is characterized by clarity and purity.

Keywords: Ivan Ohiiienko, Ukrainian literary language, language purity, foreignism, phraseologisms.

Отримано: 29.10.2020 p.

Людмила Марчук

ORCID 0000-0002-9022-2103

доктор філологічних наук, професор

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОХОДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ АНТРОПОНІМІВ У РОМАНІ РОМАНА ІВАНИЧУКА «ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР»

У статті розкрито питання функціонування антропонімів у історичному романі, репрезентовано етимологічний аналіз власних імен, висвітлено здобутки в антропонімічних дослідженнях українських мовознавців. Такі найменування відомі ще з дохристиянського періоду, а в художній прозі відіграють специфічну функцію – створення часово-просторового фону.

Ключові слова: ономастикон, власна назва, номінативи, етимологічний аналіз, антропонімія.

Упродовж культурно-історичного й духовного розвитку українського народу у його концептуальній картині світу, на думку О.О. Маленко, сформувалися поняття, що репрезентують ідеальні моделі уявлень етносу про певні реалії соціального життя. Ці поняття відбивають специфіку національних буттєвих цінностей [4, с.67]. До них, цілком правомірно, можна віднести й власні імена. Їх теоретичне осмислення в такому аспекті потребує ґрунтовних розвідок, відтак за мету цієї статті визначаємо: охарактеризувати основні ознаки власного імені як мовно-естетичного знака в романі Р. Іваничука «Четвертий вимір».

Інформативність власної назви пов'язана з тим, яку специфічну – мовленнєву, мовну чи енциклопедичну – інформацію передають пропріативи. Як зазначає О.А. Качала: «Вона посідає перше місце серед інших функцій і в кількісному відношенні – більше половини загальної кількості власних назв виконують у складі фразеологічних одиниць функцію носія культурно-історичної інформації. До числа назв, які виконують цю функцію, входять: власні назви язичницьких богів; назви народних свят; імена легендарних героїв; імена персонажів казок; творів тої чи іншої літератури; імена історичних особистостей; топоніми, а також урбаноніми, хрононіми і зооніми. Культурно-інформативна функція зумовлена генезою цих імен, їх зв'язком з відомими особистостями, реаліями, містами, історичними подіями. Цю функцію, як правило, виконують також власні назви біблійного й античного походження» [3, с.115].

Кожен літературно-художній антропонім у творі має виконувати певні функції. Р. Іваничук нерідко добирає іменування персонажів, визначивши національність, вік, особистості характеру, зовнішності тощо. У письменника власні назви стають могутнім виразовим чинником. Нерідко вони в тексті дають неоціненну інформацію для інтерпретації всього твору, іноді й таку, що іншими способами в творі не виражена. Вони увиразнюють текст стилістично, забарвлюють його.

Антропонімікон будь-якого художнього твору – це складна система онімів, яка разом з іншими мовними засобами бере участь у реалізації авторської концепції світобачення, у побудові художнього образу. Антропонімний простір творів одного літературного жанру утворює уявлення про найтипівші підходи до номінації персонажа, а також дає змогу виділити індивідуально-авторські прийоми у використанні

літературного оніма в художньому тексті. Як елемент форми, антропонім є показником ідіостилію письменника, засобом тлумачення авторського задуму.

Вибір імені для літературного персонажа, як правило, не буває випадковим. Наділяючи свого героя тим чи тим ім'ям, письменник звичайно вкладає в цю назву певну оцінку, характеристику. Тим самим він має змогу використати власні імена як додатковий художній засіб для вираження ідейно-естетичного задуму.

Антропонімія в художньому тексті не лише містить смислову інформацію, а й виражає позатекстові параметри образу автора, оскільки добір антропонімів для письменника – це прояв його літературної індивідуальності та художньої майстерності на фоні реальної суспільно-історичної дійсності, а також рівень його фонових знань.

Ім'я в художньому творі, на відміну від реального життя, викликає особливі емоції, набуває конотативного забарвлення, що максимально увиразнює його.

Кожен літературно-художній антропонім у творі має виконувати певні функції. У письменника слова літературно-художньої ономастики стають могутнім виразовим чинником. Р. Іваничук нерідко добирає іменування персонажів, визначивши наперед національність, вік, особистості характеру, зовнішності тощо. Власні імена в тексті дають неоціненну інформацію для інтерпретації всього тексту, іноді й таку, що іншими способами в творі не виражена. Вони увиразнюють текст стилістично, забарвлюють його.

У творах Романа Іваничука антропоніми – це ефективний прийом подання авторської точки зору, що є одним із компонентів структурно-текстових параметрів образу автора.

Номінативні літературно-художні антропоніми є основою художнього ономастикону. Наявність таких онімів підтверджує достовірність персонажів та подій. Основну частину літературних антропонімів, які виконують номінативну функцію, складають імен, а прізвища, залучені автором з реального життя.

Аналіз імен, які використовувалися у романі Романа Іваничука «Четвертий вимір» зазначив, що їх за походженням варто класифікувати у такі групи:

1) грецького походження:

Акакій – грецьке ім'я, що означає «не робить зла, незлобний» [7]: «*Про ту атмосферу Акакій Церетелі недавно сказав так: «Саме тоді виступив колишній саратовський семінарист Чернишевський»...*» [2, с.87]; «*Ми удвох з Акакієм, розгублені й зняковілі, стояли біля входу, не знаючи, як поведеться*» [2, с.77].

Дмитро – грецьке, сotosовний до Деметри, належний їй; у грецькій міфології Деметра – богиня родючості та хліборобства [6, с.49]: «*Професор Дмитро Іванович Іловайський, не виходячи за кафедру, з місця й сидячи, почав читати реферат «Про народність гуннів», які в четвертому столітті нашої ери сколихнули всю Європу і дали поштовх до великого переселення народів*» [2, с.68].

Іраклій – грецьке; від імені Гера (в античній міфології – богиня шлюбу та подружньої любові) і kleos – слава, те саме, що Гераклій [6, с.57]. В античній міфології Геракл – популярний герой, якому приписують багато подвигів (буквально: той, хто здійснює подвиги за повелінням Гери): «... з їзд до Воронцовського палацу, який має відбутися сьогодні без нього – його не запросили, – дістав перепустку сторож Воронцовського саду батон Іраклій, хазяїн квартири» [2, с.6]; «... за Майданом поверне праворуч у вузькому вуличку і вийде нею до голубово, з ажурними візерунками і плетивом східець, вивершеного галереїками і прибудовами будинку батоні Іраклія» [2, с.7].

Леонтій – грецьке; лев'ячий, левиний [6, с.63]: «*Леонтій Васильович повернувся різко, по-військовому, стрімливо підійшов до Аліни – він був мужній з*

виду і вродливий на свої роки, бестія, – узяв її пальцями за підборіддя, похитав скрушно головою» [2, с.100]; «**Леонтій** Васильович спробував зламати впертість в'язня листом до його бітька» [2, с.206].

Микола – грецьке; особове ім'я Nikolaos; від nike – перемога і laos – народ (буквально: переможець народів) [6, с.68]: напр.: «**Микола** Іванович при-мружив очі і майже наосліп подався Сіонською вулицею у бік Мейдану» [2, с.6]; «Хто не знає **Миколи** Івановича зблизька, той вважає, що він дивак: ходить кумедно, наче путем сплутаний; повертаючись з гімназії додому Головінським проспектом, ні з ким не вітається і не відповідає на вітання, неговіркий, замкнутий, відлюдькуватий» [2, с.21].

Олександр – грецьке; alexo – захищаю і aneg – чоловік (буквально: мужній оборонець; захисник людей) [6, с.74]: «**Олександр** Навроцький, його двоюрідний брат, – породистий людець, як на мій погляд, міг бути небезпечний хіба що для недосвідчених панянок, а не для держави...» [2, с.38]; «Раніше, приміром, ще до мене, бував у Пермі вільнодумець **Олександр** Герцен, який потім виїхав за кордон і базато клопотів наробив нам своєю писаниною» [2, с.62].

Олексій – грецьке; alexo – захищаю (буквально: захисник) [6, с.75]: «... сіруватий, наче вимоклий, хирлявий і зсутулений, у благенському сіряку незнайомець назвав себе **Олексієм** Петровим – студентом права» [2, с.35]; «А **Олексій** Петров, водно, нидів за книгами і, видно, далі недоїдав, бо був ще більш, ніж раніше, вимоклий та блідий» [2, с.38].

Тарас – грецьке; tarasso – бентежу, турбую (буквально: бунтівник) [6, с.88-89]: «Якби всі однаково вчинили, хто видавав би журнал «Основа», в якому надрукував свої останні поезії **Тарас** Шевченко...» [2, с.70]; «... Я зайшов до **Тараса**, як тільки прийшов до Петербурга, – в академію, в його кімнату» [2, с.79].

Тереза – грецьке; можливо, від teresis – охорона, захист або від therao – полювання, ловлю, прагну, домагаюся [6, с.163]: «Ти ж знаєш, **Терезо**, я працюю над історичною розвідкою про Грузію і грузинські племена...» [2, с.9]; «**Тереза** ступила до нього, у очах світилась новина; не відриваючи від чоловіка погляду, сягнула рукою до столу, взяла газету, подала йому» [2, с.11].

Феофан / Теофан – грецьке; явлений богами [6, с.93]: «Не тільки візантійський письменник **Феофан** і Кедрін словом «гунни» називали слов'ян, – цитує доповідач **Шафарика**...» [2, с. 72].

До імен грецького походження ще варто додати: Андрій, Анеля, Василь, Георгій, Євгеній, Катерина, Кіндрат, Лев, Мокій, Опанас / Афанасій, Пантелеймон, Петро, Платон, Софія, Феодосій, Явдоха, які пов'язані з героями твору – відомими особами в релігійному і світському житті України. Напр., Феодосій: грецьке – Богом даний [6, с.92]. «**Феодосій Печерський** – так назвали сподвижника, ставши ігуменом, вимагав цих самих самопожертв від братії, пильно наглядав, щоб вони не полегшували собі чернечого життя, обходив келії, підслухував...» [2, с.112]; «...на **Феодосія** молилися миряни, а він, не полегшуючи нічим їхню долю, залишався сторожем їхнього сумління» [2, с.112];

2) давньоєврейського походження:

Давид – давньоєврейське; коханий, улюблений [6, с.48]: «Правив колись Грузією цар **Давид** Будівничий, який вигнав турків з-над Кури, Арагви і Ріону» [2, с.108]; «Ось Ахундов живе в Тифлісі, Бараташвілі жив у Гянджі, а **Давид** Гурамшвілі – в Україні...» [2, с.113].

Іван – давньоєврейське – змилосердився, помилював (буквально: Божа благодать; дар богів) [6, с.54]. «... ставили нині п'єсу **Івана** Тобілевича

«Безталанна», передавалося з уст в уста – кожен хотів бачити гру знаменитої артистки» [2, с.189]; «прочитав уміщену в ньому статтю молодого поета й публіциста **Івана Франка** «Хуторна поезія» П.О. Куліша» [2, с.156].

Ілля – давньоєврейське; ім'я – мій Бог – Ягве [6, с.57]. «...вони обидва з **Іллею Чавчавадзе** працювали над ним багато років...» [2, с.136]; «...він запросив нас з Акакієм та **Іллею** на літературний вікторок у «Балалайку» – так називали готель Балабіна...» [2, с.83].

Марія – чинити опір, відмовлятися, заперечувати (давньоєврейське) [6, с.140]: «Але ж не йшлося нині про зрадливу дружину, нині йшлося про славу українського театру, в якому працює **Марія Заньковецька**, нині йшлося про результат боротьби, яку розпочинав і він, Гулак...» [2, с.186]; «А потім мама переходила з трупи в трупу – за **Марією** Заньковецькою» [12, с.88].

Михайло – давньоєврейське; хто як Бог (рівний Богові) [6, с.70]: «Гулак звернув ліворуч, минув будиночок Ахвердових, в якому гостював 1837 року юний корнет Нижегородського драгунського полку **Михайло** Лермонтов, висланий під кулі горців за крамольного вірша» [2, с.15]; «...**Михайло** Юрійович на Кавказі почав вивчати татарську мову, зацікавився грузинською» [2, с.23].

Тамара – давньоєврейське; фінікова пальма, фігове дерево, смоквіниця [6, с.162]. «А цариця **Тамара** вимінювала полонених султанів на кінські підкови» [2, с.108]; «Справді, у битві під Басіані цариця **Тамара** розромила румійські війська, а полоненого султана продала в рабство, взявши за нього кінську підкову» [2, с.108].

Юда – від давньоєврейського. Єврейське ім'я Юда в основному асоціюється тільки з одним біблійним персонажем – Іудею Іскаріотом. Усі пам'ятають про те, як він зрадив Вчителя за тридцять срібняків. Тому і ім'я це в уявленні більшості людей зв'язується зі зрадником, як і в Р. Іваничука: «І рідко хто, та ні – ніхто не знаходить у собі мужності повіситись із сорому, як **Юда!**» [2, с.78]; «Він миттю вийшов у коридор, ця bestія, Іскаріотський **Юда**, і за хвилину повернувся назад – разом з Траскіним, жандармським полковником і поліцеймейстером» [2, с.95]. Возвеличення Бога – так і давньоєврейської перекладається ім'я Юда, де воно має вигляд Йехуда. Вперше воно згадано в книзі Буття, де дається тлумачення цього імені. «Там і завагітніла Лія, і сина породила, сказавши: «Тепер я славлю Господа», що звучало як «одэ». І тому вона назвала його Іудою». Тут мова йде про першого носія розглянутого імені, який був четвертим сином патріарха Якова, батька Йосифа [1];

3) латинського походження:

Антоній (Антон) латинське, римське родове – що йде попереду; вступає в бій [6, с.34]: «Відраджував його чинити це старий ігумен **Антоній**, та хлопець не зважав, наповів на своєму, а потім молов мливо для монахів, співав псалми, перший заходив до церкви і останній виходив...» [2, с.112].

Марк – походить від римського родового імені, що означає «молоток» (є погляди, що має гр.. походження) [6, с.66]: «...**Марк** Аврелій сказав: найостогидніша жалісливість – це до самого себе» [2, с.8]; «Пам'ятаю, приїхав **Марко** із Києва і, таємниче посміхаючись, подав мені книжечку» [2, с.101].

Павло – латинське; paulus – малий [6, с.77]. «У дискусії з Гулаком я вдався до Святого Письма і зачитував вірш з послання апостола **Павла** до римлян: «Любов не поривається до гніву, мій сину, вона все терпить» [2, с.41]; «А він мені одповів словами того ж **Павла**: «Не прилагоджуйтеся до віку сього, а оновлюйте ум ваш...»» [2, с.41].

Тетяна латинське; Tatius – ім'я сабінського царя; можливо, від грецької tatto – установлюю, призначаю [6, с.163]: «З глибини півстолітньої давності зринули напівукраїнське село Юрасівка Воронезької губернії, колишня кріпачка **Тетяна** Петрівна...» [2, с.70]; «... і тоді **Тетяна** Петрівна, яка досі ніби й не чула образливого бурчання свахи, повернула до неї своє суворе обличчя...» [2, с.98].

Фрол – латинське; flos – квітка [6, с.93]: «... викликає нігілізмом сатану з пляшки, страшного темного джина, який вчинить з нами те, що вчинив **Фрол**, коли звільнив від страху перед Страшним судом» [2, с.70]; «І враз у прочинені двері з темряви до світла вбігає переляканий візник **Фрол**...» [2, с.71].

4) слов'янського походження:

Богдан – даний Богом (слов'янське) [6, с.37]. «У мене вже були книга віршів і дарма «Сава Чалий», я захистив дисертацію, написав перші історичні праці про Наливайку і Острозьких, розпочав роботу над фундаментальною монографією про Богдана Хмельницького» [2, с. 94].

Володимир – слов., силою великий. З часом ім'я переосмислилося і стало означати «володар світу»: «Ще в університеті Святого **Володимира** в Києві я вистовлював думку, що поневолені первісні слов'яни, подібно як потім козаки, створили в степах війсьکو і вдарили на готів» [2, с.74].

Вячеслав – слов'янське; від вяче – більше і слава [6, с.44]: «Між вашими паперами – у шафі, не в мортирі – знайдено наукове дослідження «Про юридичний побут поморських слов'ян» і листи з Чехії – від **Вячеслава** Ганки» [2, с.200].

Серед інших імен трапляються імена грузинського походження (**Ваша**, **Нана**, **Ніна**), німецького, італійського, східного (перського, арабського тощо).

За нашими спостереженнями, таким чином, онімний простір історичного роману «Четвертий вимір» Р. Іваничука віддзеркалює як дохристиянський, так і християнський період розвитку власних імен українців. Дослідженням давньослов'янських імен присвячений словник П.П. Чучки [8]. Процес засвоєння давньоєврейських, грецьких та латинських імен відбувався через посередництво староболгарської мови. Проходила певна адаптація. На ґрунті староукраїнської мови канонічні форми християнських імен набували власне народного варіанту. Наприклад, Ігнатус, Ігнат, Гнат; Гнат – igneus – вогнений [6, с.49]; (латинське): «...з **Гнатом** Віщицьким – той хотів підняти повстання у Києві після подій у Галичині 1846 року» [2, с.64].

Що стосується правопису імен, то, цитуючи Івана Огієнка, зазначаємо: «... в усіх засвоєних в нашій мові іменах пишемо *и*, а не *і*. І справді, така власне вимова в нашій живій мові по всій Україні» [5, с.292].

Узагалі українській мові невласливе використання літери *ф*, таким чином уживання окремих імен, наприклад, *Афанасій*, мало б бути вжито як *Опанас*. Проте в Р. Іваничука натрапляємо саме на Афанасія: Афанасій (Афоня, Афоній) з грецького – безсмертя [6, с.37, 78].

«Розказував йому до пізньої години про все, що пережив, а за кілька літ опісля, коли Петрова вже не було на світі, **Афоня** признався, що, слухаючи, пустив було навіть сльозу, бо й стерву часом стає жаль...» [2, с.158]. «Перед ним стояв повітовий писар **Афанасій** Шугуров, котрий був уже напідпитку» [2, с.158] (у творенні імені *Афоня* спостерігаємо апокопу – відпадання кінцевого ненаголошеного складу).

Таким чином, в романі «Четвертий вимір» Р. Іваничука натрапляємо на уживання імен, які віддзеркалюють суспільне життя епохи XIX століття (оскільки роман присвячений Миколі Гулаку, товаришу Великого Кобзаря).

Основну частину антропонімів складають імена людей, що дійсно жили в ту епоху. У романі трапляються антропоніми, які вказують на вік людини, соціальний статус, передають емоційний стан людини чи надають людині певної оцінки. Головна ж мета їх функціонування – створення часово-просторового фону в історичному романі.

Список використаних джерел і літератури:

1. Біблія. Старий заповіт. Перша книга Мойсеева: Буття, глава 38 / пер. Івана Огієнка. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/gen-38/>.
2. Іванчук Р.І. Четвертий вимір; Шрами на скалі: Романи. Харків: Фоліо, 2007. 447 с.
3. Качала О.А. Функції власних назв у складі фразеологічних одиниць чеської мови. *Наукові записки*. Серія «Філологічна». Львів: НУ «Львівська політехніка», 2012. Вип. 24. С. 115-117.
4. Маленко О. Герої й час в українській поезії (проба лінгвопоетичної інтерпретації). *Український світ у наукових парадигмах*: зб. наукових праць. 2015. Вип. 2. С. 66-74.
5. Огієнко І. Рідна мова. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
6. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: словник – довідник. Київ: Наукова думка, 1996. 335 с.
7. Словарь личных имен. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/personal_names/120/D0%90%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%B9.
8. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців, історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 432 с.

References:

1. Bibliia. Staryi zapovit. Persha knyha Moiseieva: Buttia, hlava 38 / per. Ivana Ohienka. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/gen-38>.
2. Ivanychuk R.I. Chetvertyi vymir; Shramy na skali: Romany. Kharkiv: Folio, 2007. 447 s.
3. Kachala O.A. Funktsii vlasnykh nazv u skladi frazeolohichnykh odynyt cheskoj movy. *Naukovi zapysky*. Seria «Filolohichna». Lviv: NU «Lvivska politekhnika», 2012. Vyp. 24 S. 115-117.
4. Malenko O. Heroi y chas v ukrainskii poezii (proba lnhvopoetychnoi interpretatsii). *Ukrainskyi svit u naukovykh paradyhmakh*: zb. naukovykh prats. 2015. Vyp. 2. S. 66-74.
5. Ohienko I. Ridna mova. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2010. 436 s.
6. Skrypnyk L.H., Dziatkivska N.P. Vlasni imena liudei: slovnyk – dovidnyk. Kyiv: Naukova dumka, 1996. 335 s.
7. Slovar lichnykh imen. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/personal_names/120/D0%90%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B8%D0%B9.
8. Chuchka P.P. Slovianski osobovi imena ukraintsiv, istoryko-etymolohichniy slovnyk. Uzhhorod: Lira, 2011. 432 s.

The article reveals the functioning of anthroponyms in a historical novel, presents the etymological analysis of proper names, highlights the achievements in anthroponymic research of Ukrainian linguists. Such names have been known since the pre-Christian period, and in fiction play a specific function – the creation of temporal and spatial background.

Each literary and artistic anthroponym in the work must perform certain functions. R. Ivanychuk often chooses the names of the characters, determining the nationality, age, personality, appearance, and so on. The writer's own names become a powerful expressive factor. Often they provide invaluable information in the text for the interpretation of the whole work, sometimes such that it is not expressed in other ways in the work. They express the text stylistically, color it.

Anthroponymy in a literary text not only contains semantic information, but also expresses non-textual parameters of the author's image, as the choice of anthroponymy

onyms for a writer is a manifestation of his literary individuality and artistic skill against the background of real socio-historical reality and his background knowledge.

In the works of Roman Ivanychuk, anthroponyms are an effective method of expressing the author's point of view, which is one of the components of the structural and textual parameters of the author's image.

Nominative literary and artistic anthroponyms are the basis of artistic onomastication. The presence of such onyms confirms the authenticity of the characters and events. The main part of literary anthroponyms that perform a nominative function are names, surnames, drawn by the author from real life.

Key words: onomasticon, proper name, nominatives, etymological analysis, anthroponymy.

Отримано: 29.10.2020 р.

УДК 811.161.2'27«1940/1944»;001(477)(092)Огієнко

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.71-84

Галина Мацюк

ORCID 0000-0001-8601-4742

доктор філологічних наук, професор

Львівський національний університет імені Івана Франка

РОЗБУДОВА УКРАЇНОМОВНИХ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК У ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В 1940-1944 рр.: РОЛЬ АРХІЄПІСКОПА ІЛАРІОНА (ОГІЄНКА)

У статті досліджено внесок Івана Огієнка у впровадження суспільних функцій української мови в церковно-релігійну сферу життя православних вірян-українців Холмщини та Підляшшя в роки Другої світової війни. Отримано результати про: формування концепції української мови як богослужбової (за матеріалами листування), використання української мови у проповідях та посланнях, завершення роботи над перекладом всіх частин Біблії українською мовою і поширення перекладів богослужбової літератури серед українців, перебіг українськомовної комунікації церковного ієрарха з населенням.

Ключові слова: історична соціолінгвістика, мовна ситуація, взаємодія мова-влада, Іван Огієнко, суспільні функції української мови, полонізація, українізація.

Стаття присвячена дослідженню одного із питань історичної соціолінгвістики, зокрема взаємодії *мова – влада*, на прикладі аналізу діяльності церковної влади щодо функцій української мови в Православній церкві. Холмщина і Підляшшя досьогодні вже стали об'єктом міждисциплінарного вивчення. Питання, пов'язані із проживанням на цих територіях українців, досліджують українські та польські історики, історики церкви, політологи, мовознавці, зокрема І. Власовський [3], М. Горний [19], Я. Ісаєвич [11], З. Карпус [12], В. Кубійович [15; 16], М. Лесів [17], Ю. Макар [19], В. Макар [19], Є. Пастернак [26] та ін. Однак відсутні соціолінгвістичні інтерпретації мовної ситуації та мовної політики на території Холмщини та Підляшшя, зокрема в роки Другої світової війни, коли тут в умовах німецької окупаційної влади вперше відбувся українізаційний рух після спроб державної влади II Речі Посполитої полонізувати Польську Автокефальну Православну Церкву. Один із показників цього руху, зокрема впровадження функцій української мови в церковно-релігійну сферу в роки німецької окупації, нове і мало вивчене питання.

Мета статті – дослідити роль архієпископа, а пізніше митрополита Іларіона (Огієнка) в розбудові функцій української мови в комунікативних практиках православних українців-вірян Холмсько-Підляської єпархії, тому в статті потрібно проаналізувати політичні передумови відродження церковного життя в Генерал-Губернаторстві та аспекти діяльності владики, які употужнювали суспільну роль української мови в Церкві.

За джерельну базу аналізу послужили епістолярна спадщина Івана Огієнка [8], листи громадських діячів до нього [18], проповіді та наукові праці [23; 10], а також спогади очевидців подій про діяльність владики [2; 13; 29], мандрівні спостереження про українізацію громадського простору [4], документи [14; 33] та періодичні видання того часу, зокрема газети «Холмська земля» [5; 9; 25; 28; 40], «Краківські вісті» [6; 7] та «Український православний збірник» [38]. Методи аналізу: соціолінгвістичної інтерпретації, біографічний, елементи дискурс-аналізу, зіставний.

Виклад основного матеріалу. *Політичні передумови відродження церковного життя українців у Генерал-Губернаторстві.* За додатковим договором від 28.09.1939, підписаним у Москві, були встановлені кордони між Німеччиною і СРСР. Холмщина та Підляшшя з рештою Люблінщини потрапили в сферу німецьких інтересів [26, с.246] у складі Генерал-Губернаторства (ГГ), новоствореної окупаційною владою квазідержавної структури. У ГГ перебували 4 дистрикти: Люблінський (Холмщина), Краківський, Варшавський і Радомський, а пізніше і п'ятий, Галичина. Без Галичини населення цих територій становило 12 млн., з них близько 750 тис. були українці. Вони, за поясненням проф. В. Кубійовича, проживали на землях на кордоні із Словаччиною та Угорщиною (від ріки Попрад аж по Сян), над верхнім Бугом (це Холмщина), на захід – уздовж середнього Бугу (Люблінщина) та частково нижнього Бугу (на Підляшші). У 1939 р. на Холмщині і Підляшші проживало 220 тис. українців і 160 тис. сполонізованих українців. Офіційною мовою в ГГ була німецька, оголошення виходили німецькою і польською, німецькою та українською [16, с.39] мовами. Геополітичні впливи на функції мов у Православній церкві ілюструють метричні книги православних парафій Холмщини. За часів Російської імперії ці документи заповнювали російською мовою, під час II Речі Посполитої – польською, під час Другої світової війни в роки німецької окупації церковні метричні записи були україномовні [14, с.787-789].

Український курс у Православній церкві почався стихійно. У 1939 р. дерусифікація православного обряду охопила майже 171 парафію [13, с.448]. Уже на період 1940 р. в деяких населених пунктах цілі богослужби почали відбуватися українською мовою, як у селах Грубешівщини та в одному із сіл Холмського повіту. Але цей рух не подобався архієпископові Серафиму (Лядде), наприклад, він постановив, щоб всі богослужіння в церкві св. Івана Богослова у м. Холм відбувалися з дотеперішньою російською вимовою, іншими словами, владики і далі патронував функціям російської мови [33, с.7]. Однак, хіротонізація Івана Огієнка в Єпископа Холмського, яка відбулася 20 жовтня 1940 р. і стала подією в житті Православної церкви, зумовила українізаційний напрям церковного життя (хіротонію здійснили Блаженніший Діонісій, Митрополит Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві, Високопресвященніший Саватій, Екзарх Константинопольського Патріарха, архієпископ Празький та Преосвященний Тимофій, єпископ Люблінський [37, с.25-26]).

Звичайно, була частина священників, яка ще не цілком опанувала богослужіння в українській вимові церковнослов'янського тексту, однак, сприяв сильний вплив української комунікативної практики з Галичини через мігра-

цію населення. Очевидець фіксує ці ознаки: «Грубешівський панотець і дякон, оба українці; все-таки не позбулися цілком московської вимови церковнослов'янської мови, хоч о. благочинний виголосив проповідь гарною українською мовою»; «Церковні старшини, що в часі богослуження збирали по прирйному звичаю датки на церкву від вірних, висловлювали подяку словом «дякую». Галицькі вливи на мешканців Грубешова помітні на кожному кроці. А втім нічого дивного: наплив українського свідомого елементу з півдня в Грубешові й околиці значний» [4, с.36-37].

З часом українці вже 183 парафій молилися рідною мовою, для порівняння: у 1919-1937 рр. вони мали Служби Божі тільки у 51 парафії [19, с.215]. І літургію, і проповіді священики почали виголошувати українською мовою (а ще зовсім недавно церковнослов'янською була літургія, а проповідь – польською мовою). Виходив православний календар, спогади фіксують конкретний номер: «Холмський православний календар на 1943-й рік» (Холм, 1942 р.).

У 1943 р. газета «Холмська земля» за 17 січня у статті «Наші осяги за три роки» окреслила зміни мовної ситуації на Холмщині та Підляшші за 1939-1943 рр., трактуючи за національний успіх відродження релігійного сегменту життя православних українців. Публікація розкривала аспекти відродження суспільних функцій української мови разом з розбудовою (від самих основ) всіх ділянок українського суспільного життя. Насамперед українізацію (термін з тексту статті) міст і містечок на Холмщині та Підляшші здійснили дві «сили», зокрема українська інтелігенція (оскільки власної інтелігенції майже не було, то допомогли їй її представники, які втекли від більшовицької влади восени 1939 р. з Галичини і Наддніпрянщини) та молоді місцеві міщанські і селянські хлопці. Мова стала засобом організації українського соціуму: з'явилися українські адвокати, судді, лікарі, ветеринари, інженери, агрономи, війти, солтиси та ін. Українська мова зазвучала в суді. Публікація підкреслювала результати трирічної праці в церковній діяльності: за ці роки створено окрему Холмсько-Підляську єпархію, «в її проводі став відомий український вчений – професор, д-р. Іван Огієнко як архієпископ Іларіон, що й перевів українізацію Православної церкви, досі обмосковленої, а частинно ополяченої», зросла кількість парафій (з 51 до 162) та деканатів, є дозвіл на створення в Холмі української православної духовної семінарії. Українці вперше отримали шанс «виховувати православне духовенство в українському національному дусі і зробити з нього дійсних душпастирів народу» [25, с.5].

Відродження Холмсько-Підляської єпархії посприяло впровадженню суспільних функцій української мови і передбачало нові ознаки мовної ситуації, скоріше всього, розвиток німецько-українсько-польської тримовності. Зі спогадів очевидно, що комунікативна практика владики Іларіона надихала вірян, його сила слова в проповідях у Холмському кафедральному соборі була така велика, що окрилювала людей. Багато навчалися і за його підручниками української мови [29, с.553]. Враження від виступів цього церковного діяча і відомого вченого-мовознавця переповідали дітям [39, с.611]. Зустріч з ним, як і його слова-настанови, зберігали в пам'яті все життя. Наприклад, один із спогадів фіксує біографічну історію про те, як восьмилітній учень познайомився у Холмі (вересень 1940 р.) із І. Огієнком, колишнім професором свого батька з Варшавського університету (під керівництвом проф. І. Огієнка батько учня, В. Бухало, свого часу писав магістерську роботу на тему «Острозька друкарня та її видання»). Іван Огієнко, що згодом стане архієпископом і митрополитом, сказав тоді підліткові: «Бери приклад у своєму житті зі свого батька, будь таким патріотом і працюючим як він. Вір у Бога, шануй людей. Нехай щастить тобі у твоєму житті, у яке ти вступиш» [2, с.305].

Які аспекти діяльності владики Іларіона употужнювали суспільні функції української мови у Православній церкві і комунікативних практиках вірян-українців Холмщини та Підляшшя?

Формування концепції української мови як богослужбової (за матеріалами листування). Опубліковано 16 листів Івана Огієнка до різних адресатів за період від 4 жовтня 1940 р. до 7 грудня 1943 р., а також 40 листів до Івана Огієнка від 5 грудня 1940 р. до 27 травня 1944 р. [8, с.247-291], які допомагають доповнити картину релігійної повсякденності православних українців. Дізнаємося, що владику вважав свій переклад Святого письма прикладом «зразкової української мови» (на період квітня 1941 р. він мав по одному примірнику всіх книг) [1, с.295].

Питання про мову богослужінь громадськість в умовах дерусифікації церкви після 1686 р. вирішила в українізаційному дусі. Владика ж мав свої погляди щодо впровадження української мови в богослужіння: ще в часи Директорії УНР, коли він був міністром віросповідань, він виступав послідовним прихильником богослужінь по-староукраїнськи (як він вважав, церковнослов'янською мовою із українською вимовою). Оскільки українська інтелігенція поставила питання про сучасну українську мову богослужінь у Холмсько-Підляській єпархії, то погляди владики та громадськості розійшлися. Стійко дотримуючись вимоги – відновлення ідеологічних засад старої Української церкви до 1686 р., І. Огієнко трактував дерусифікацію Церкви як відновлення «самого духу давньої Української Церкви», традицій, її ідеології, а не форми, тобто тільки заміни мови богослужіння: «... наша вирішна українська інтелігенція роз'агітована несумлінними одиницями, часом не розуміється на тому, в чому саме найперше мусить полягати відновлення старої Української Церкви, чи правильніше – дерусифікація її, – вона сліпо бачить це тільки в богослуженні живою українською мовою й вимагає насильного загального запровадження цього, зовсім не цікавлячись відновленням самого духу давньої Української Церкви. Вона не розуміє, що можна правити Служби Божі по-українському, а Церква позотанеться всетаки московською по духові, традиції, ідеології й т[ак]е] ін[ше]» [24, с.296].

Українська мова в Церкві вимагала нових ресурсів, віряни мали б прийняти оновлення комунікативної практики богослужінь. На думку владики Іларіона, «Запровадження Служб Божих живою українською мовою викликає в Церкві неспокій та вимагає величезної праці для його заспокоєння та для добрих перекладів богослужбових книг на нашу мову, а це забирає весь дорогий час та всю силу й увагу церковних керівників. Уважаю такий стан не тільки ненормальним, але й загрозливим, бо він відтягає увагу від найголовнішого, – відновлення правдивої Української Церкви, яка була в нас у давнину до поневолення нас Церквою Московською з її чужою нам ідеологією» [24, с.296].

Свої праці з історії церкви, переклади, молитовники владику Іларіон поширював і на Волині, де їх перевидавали [36, с.252; 32, с.253], і серед своїх адресатів, наприклад, надсилав колишньому гетьманові України Павлові Скоропадському [30, с.288; 31, с.291].

Листування свідчить, що комунікація включала не тільки обговорення мови богослужень, але й українського мовознавства, пов'язаних із богослужбовими текстами. Процес використання в богослужінні церковнослов'янської мови з українською вимовою, як і народної мови, вимагав дотримання норм українського наголошування. Це була одна із тем в листуванні між митрополитом Андреем Шептицьким і архієпископом Іларіоном [22, с.263]. Предмет обговорення – наголошування староукраїнських слів за наголосом сучасних відповідників (враховуючи ті зміни, які пройшли живе мовлення). Митрополит УГКЦ

цінував праці митрополита Іларіона: «Складаю Вашому Високопреосвященству найщирішу подяку за прегарний переклад «Коліноприклонних молитов» і за цінну статтю «Linguistica slovaca». Прошу прийняти вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митр[ополит]» [21, с.281].

Останній лист П. Скоропадського від 27 травня 1944 р. ніби підсумовує діяльність митрополита Іларіона в Холмсько-Підляській єпархії: «Ваше Високопреосвященство! Сердечно дякую за присилку Вашої найновішої книжки «Юда з Каріоту» з власноручним підписом. Ваша праця на нашій найдаліше на захід висуненій Холмській Землі, що найбільше зазнала спустошення від ворожого натиску зі Заходу, дає добрі наслідки, бо вже тепер Холмщина може похвалитись підняттям рівня національної свідомості, яка дорівнює свідомості других українських земель, чого ще кілька років тому не можна було сказати. Вашою працею Україна відзискала назад свою мало що не втрачену Холмщину! При цій нагоді дякую Вашому Високопреосвященству також за регулярну присилку «Звідомлень з Холмсько-Підляської Єпархії». Глибоко Вас поважаючий [Павло Скоропадський]» [31, с.291].

Українська мова у проповідях та посланнях. Перша проповідь єпископа Іларіона «Тяжкі завдання українського архиєрея» прозвучала в Холмському соборі 19 жовтня 1940 р. Зміст проповіді мав стосунок і до мови в Церкві (адже владика Іларіон прийшов на свою посаду в Холмі, здійснивши низку перекладів Служб Божих на українську мову: Літургію, Вечірню й Утреню, Великодню Службу на Зелені Свята, Молитовники, попрацювавши в складі Перекладної Комісії, заступником Декана Богословського факультету Варшавського університету, за плечима був досвід 35 років мовознавчої праці для Церкви (1905-1940 рр.) і понад сотня друкованих робіт з церковної тематики). Згадана проповідь містила аналіз антиукраїнської політики польської влади на Холмщині: у 1937-1938 рр. понад 300 церков на Холмщині поруйновані і стали католицькими храмами, духовенство розігнане, його силою заставляли забути свою ідентичність, вірні переслідувані за православну Віру, не було національних шкіл, а пошта не доносила українських друків, все це влада робила для денационалізації вірян [37, с.26]. У проповіді йшлося про завдання відродити Українську Церкву на цій території, соборноправну (керуватиметься Святими Соборами, Єпископатом, духовенством і Вірними), Первозанну (основоположник – апостол Андрій Первозанний), народну і національну. Владика Іларіон (Огієнко) підкреслював авторитет духовенства: воно українське, повинно мати добру освіту, пов'язане з народом, тому що духовенство і народ – це один моноліт. У цій проповіді І. Огієнко вперше проголошує своє кредо: «Служити Народові – то служити Богові» [37, с.28]. Це новаторське положення мало глибокий ґрунт: владика Іларіон поламав стереотип схоластичного богослов'я про поклик християнського пустинножитства як «усамітнення глибоко віруючої людини в пустелі, свідомого відходу її від служби ближньому (народові)» [34, с.216] і прирівняв служіння народові до служіння Богові: «Отож усіх вас закликаю! Служімо Богові службою своїому Народові! Це нове церковне гасло і я буду свідомо його проповідувати все своє життя...» [37, с.30].

12 листопада 1940 р. вийшло розпорядження по Холмсько-Підляській єпархії про богослужіння або по-староукраїнськи (тобто з українською вимовою церковнослов'янського тексту), або українською мовою та про тільки українськомовні проповіді [24, с.296].

Українська мова почала звучати в Холмському соборі, який німецька влада повернула українцям, та в інших церквах. Наприклад, богослужіння в м. Володаві (лютий 1941 р.) відбувалося з «вимовою», тобто по-староукраїнськи.

За спогадами, проповіді українською мовою владики несли новий зміст. Наприклад, він виголосив зворушливу проповідь про любов до Церкви, закінчивши молебень молитвою до Божої Матері Холмської «в живій мові». За короткий період єпископ Іларіон виголосив проповіді на теми: «Тяжкі завдання українського Архипастиря» (19.10.1940 р. під час хіротонії), «Працоймо для свого народу» (3.11.1940 р. під час інтронізації), «Українська церква як церква первозванна» (13.12.1940), «Слава в вишніх Богу, а на землі мир» (7.1.1941 р., на Різдво), «Новорічні побажання» (14.1.1941, 19.1.1941), «Ходім на Йордан» (19.1.1941), «Серце чисте сожизди в мені, Боже» (15.2.1941), «Покора» (9.3.1941), «Терпіння» (16.3.1941), «Любов» (23.3.1941), «В чому щастя» (30.3.1941) та ін.

Відбулися Богослужіння і панахиди українською мовою з метою вшанування пам'яті українських письменників. Так, у першу неділю посту (9 березня 1941 р.) у соборі в Холмі вшанували пам'ять про Тараса Шевченка: «Євангелія й молитва Голгофського мученика були прочитані в живій мові. Після Євангелії Владика виголосив проповідь на тему «Покора»; відбулася й урочиста Панахида (березень 1941 р.) за спокій душі Тараса Шевченка з приводу роковин його смерті, Панахида була відслужена по-українському собором Холмського духовенства на чолі з протопресвітером о. Іваном Левчуком. Перед Панахидою виголосив проповідь священник о. Василь Варварів» [38, с.9-10].

Архієпископ Іларіон продовжував працювати над створенням богослужбової літератури, вийшли: «Молитовник для українських православних дітей», «Український православний молитовник», «Літургія Св. Отця Івана Золотоустого» та ін. (всього понад 20 назв подібних видань) [34, с.215]. У Холмі з ініціативи владики створюється спархіяльна Холмсько-Підляська бібліотека (понад 40 тисяч томів книжок) та музей при ній [35, с.219].

До вірян доносилися українські церковні обряди та звичаї українською мовою, як, приміром, звичай «Прощення» [38, с.9-10]. Роль української мови в житті українців підкреслювали архієпископські послання. Наприклад, у зверненні «До боголюбивих холмщан, на праці в розсіянні сухих» (до молоді з Холмщини та Підляшшя, яка працювала в Німеччині) владики підкреслив важливість збереження православної віри, рідної мови: «Бережіть свою рідну українську мову. Рідна мова – це мова наших батьків і мова народу, до якого ми належимо. Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації» [5, с.3].

Завищення роботи над перекладом всієї Біблії українською мовою і поширення перекладів богослужбової літератури серед населення. Свого часу проф. І. Огієнко критично сприйняв видання: «Святе Письмо Старого і Нового заповіту» (Переклад П.О. Куліша, І.С. Левицького і Пулюя. Відень, 1903), учений підкреслював застарілий правопис перекладу, який тривав упродовж 30 років, зазначав, що як мовна особистість П. Куліш, родом з Чернігівщини, не зумів запропонувати форми, відповідні загальнонаціональній мові, а лише штучні та з народної мови, звідси через новотвори з'явився текст, незрозумілий для соборної України; переклад знала інтелігенція, але не народ. На думку І. Огієнка, переклад порушував призначення Біблії впливати на душу, оскільки мова перекладу стала перешкодою. Присуд вченого: «Мова перекладу Біблії П. Куліша засуха, і молитовного настрою в людини не викликає» [10, с.222].

Розвиток української літературної мови, як і розвиток мовної свідомості народу, І. Огієнко пов'язував із таким перекладом Біблії, який би відповідав духові часу і динаміці формування мовних норм. Над методологією перекладу Біблії вчений почав працювати з 1921 р. В основу він поклав свої наукові праці: «Методологію перекладу Св. Письма та Богослужбових Книг на українську мову» (Варшава, 1927);

«Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків» (Варшава, 1929); «Новий Заповіт.» (Варшава, 1939) та ін.; власні переклади частин Біблії, які він почав робити з 1921 р., а також досвід перекладачів Біблії з інших мов. У результаті на період 1940 р. учений, створивши власну концепцію наукового перекладу Біблії, що виголосила такі мовні ознаки, як ритмічність, поетичність, кантіляцію (співне виголошення), а також переклад Старого заповіту зі старосврейської мови, а Нового – із грецької та використання психологічних розділових знаків (!, ?, ...), завершив роботу над текстом Святого Письма [10].

В обіг священників і вірян увійшли переклади молитов українською мовою: «Молитва на новорічному Молебні», «Молитва за святу Церкву та за народ», «Молитва до Господа нашого Ісуса Христа, на Хресті розп'ятого» та ін., а також частини богослужбових текстів, як-от: «Святого Отця нашого Івана, Архієпископа Константинопольського, Золотоустого навчальне слово в святий світоносний день найславнішого і спасенного Воскресення Христа, Бога нашого» [38, с.5-7] були актуальні і для священників, і для вірян. З часом тематика перекладів українською мовою розширилася. Владика Іларіон продовжував працювати над перекладами молитов і додаткових Богослужб і переклав: «Молитву новорічну», «Молитву за Церкву», «Акафіст до Холмського образу Божої матері», «Молитву до Божої матері», «Великий покаянний канон Андрія Критського», «Молитву страстям Господа Ісуса Христа на Пасії».

Розбудова українською мовою зв'язків Церкви з населенням. Владика мав виступи перед населенням. Наприклад, у грудні 1942 р. у Холмі відбулася його лекція на тему «Ідеологія Української Православної Церкви», на яку прийшли духовенство, інтелігенція, українське громадянство, учні середніх шкіл м. Холма. Доповідь знайомила з історією Церкви, богослужбовою мовою в якій була церковнослов'янська з українською вимовою, а проповіді «живою українською мовою». Владика зачепив питання Автокефалії української церкви і стверджував, що «Українська Православна Церква є вже автокефальною». Цікава деталь в організації викладів архієпископа – це добровільні видатки з боку присутніх, щоб зібрані кошти пішли на стипендії для незможних учнів української технічної школи м. Холма [9, с.3].

Церква співпрацювала із освітніми закладами. Учні шкіл вперше пізнавали системну комунікацію українською мовою. Навчальний рік школярів у 1942 р. розпочався з урочистого молебна у Холмському соборі. Богослужіння здійснив владика Іларіон, якому асистували 14 протоєреїв і 2 диякони. Службу Богу слухали присутні учні української гімназії, технічно-ремісничої школи, господарської школи, курсанти бухгалтерських курсів та ін., слово до молоді виголосив архієпископ Іларіон [6, с.4].

Віряни пізнавали свою історичну спадщину, оскільки Православна церква її вперше активно відроджувала. Архієпископ Холмський і Підляський видав пастирський лист про збірку коштів на відновлення св. Данилової Гори, місця спочинку короля Данила Романовича, а з ним 6-х інших українських князів (могили пограбували і зруйнували до 1939 р.) [7, с.5].

Віряни і священники повертали українську мову у храми, які свого часу забрала Католицька церква. Наприклад, посвячення нових церков відбулося 26 липня в с. Голя, а 23 серпня – в с. Брусі, де жили спольщені українці. Проповідь на тему виховання в українсько-православному дусі виголосив о. Іван Левчук. Присутніх було біля 2000 вірян, їм роздали 150 примірників св. Євангелія в перекладі на українську мову владика Іларіона [6, с.4].

Не всі плани цього ієрарха Церкви збувалися. Перед німецькою владою він ставив питання про створення православної духовної академії, тобто висо-

кої школи з академічним характером викладання, однак отримав дозвіл тільки на духовну семінарію у Холмі. Це мала б бути «фахова богословська школа середнього типу із трилітнім курсом навчання для образования кандидатів духовного стану православної холмсько-підляської єпархії» з українською мовою навчання, у ній владика планував викладати старослов'янську та українську мови та історію церкви [28, с.4]. Семінарію було відкрито 4 травня 1943 р. і це вперше українське населення отримало духовний україномовний заклад, адже семінарія в Холмі до 1915 р. мала російську мову за мову навчання, а православна семінарія в Варшаві в роки II Речі Посполитої – польську мову. Ці заклади не могли виконати для Холмщини та Підляшшя свою функцію: навчання відбувалося поза зв'язком із українською культурою, а самі випускники були далекі від українців-вірян. Відкриття україномовної духовної семінарії вселяло надію про майбутнє духовенство, віддане своєму народові [40, с.4].

Розбудова українського культурно-освітнього та релігійного життя («в міру скупих можливостей німецької окупації»), як писав історик Холмщини та Підляшшя Євген Пастернак [26, с.258], і в умовах маніпулятивної політики протекторату українцям з боку окупаційної німецької влади для ускладнення українсько-польських міжетнічних відносин) зумовила вибух відкритого польсько-українського конфлікту на Холмщині [12, с.196-197]. Це надзвичайно складне питання вже стало об'єктом аналізу досліджень українських та польських авторів. На думку академіка Я. Ісаєвича, «прагнучи спекулювати на загостренні українсько-польських суперечностей, нацистська окупаційна адміністрація надала українській інтелігенції краці, порівняно з поляками, можливості для розвитку – в дуже обмежених рамках – культурного життя» [11, с.27]. Польська сторона, звикла до українського національно-культурного руху в Галичині, не очікувала його побачити в майже сполонізованій Холмщині. Адже польські політики, навпаки, вірили в легалізацію кордонів 1939 р., особливо після німецьких невдач на фронті, тому не обіцяли українцям навіть автономії у відновленій Польській державі [11, с.30-32]. Після 1943 р. розпочався процес фізичної ліквідації найбільш активних і відомих носіїв української мови, зокрема вчителів разом з дітьми Українських допомогових комітетів, священниками, кооператорами, вїтями [19, с.219]. Великі втрати українського населення на Холмщині проф. В. Кубійович пояснював тим, що в протистоянні брали участь, крім двох польських партизанських формацій (Армії Крайової та Армії Людової), відносно слабкої УПА, неконтрольованих ніким локальних загонів, ще й більшовицькі агенти, які провокували криваві зіткнення між українцями і поляками [15, с.108]. Напади на українські села були добре сплановані, ініціатори та керівники, думаючи про майбутнє Польщі, боялися широкої смуги українських сіл, які могла б стати підставою для зміни кордону не на користь Польської держави [11, с.44].

Міжетнічні стосунки настільки ускладнилися, що в посланні від 4 квітня 1944 р. митрополит Іларіон звернувся за допомогою не тільки до українців та поляків в Польщі, а до всього культурного світу і «передовсім до Єпископату всього світу»: «Нас, безборонних і безсильних винищують поляки на Холмщині тільки за те, що ми міцно тримаємося Православної Віри батьків своїх, що ми хочемо говорити рідною мовою, хочемо навчатися в рідній школі. Убивають тільки за те, що ми не хочемо винародовитись, і стати поляками католиками... Нам забороняють навіть зватися українцями, з нас хочуть силою зробити поляків...» [27, с.37].

Перед приходом радянських військ митрополит Іларіон змушений був покинути Холм.

Висновки. Здійснений аналіз взаємодії мова – влада на прикладі церковно-релігійного життя на території Холмщини та Підляшшя в 1940-1943 рр. засвідчує активну роль церковної влади в особі митрополита Іларіона (Огієнка) у розвитку україномовної комунікативної практики вірян-українців після колонізаційного періоду в часи II Речі Посполитої.

Діяльність владики Іларіона з метою впровадження функцій української мови в Церкві охоплювала такі напрями: *формування концепції української мови як богослужбової (за матеріалами листування); удосконалення змісту проповідей та послань українською мовою; завершення роботи над перекладом всієї Біблії українською мовою і поширення перекладів богослужбової літератури серед населення; розбудову українською мовою зв'язків Церкви з вірянами-українцями.*

Цілеспрямована праця владики в різних сферах церковного життя, вироблення концепції богослужіння по-староукраїнськи (церковнослов'янською мовою з українською вимовою) або тільки українською мовою, проповіді та послання тільки українською мовою, українська мова в перекладах частин Біблії та в богослужбовій літературі – це отримані результати про відродження і розбудову функцій української мови в Церкві і плани перетворення її в авторитарну в жорстких окупаційних умовах.

На жаль, перспективні мовні процеси в церковно-релігійному житті православних українців Холмщини і Підляшшя зупинили нові геополітичні впливи 1944 р.: прихід радянських військ і польсько-радянська угода про переселення українського населення з Холмщини та Підляшшя та польського населення з УРСР.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білецькому Л. Холм, 26 квітня 1941 р. *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968)* / упоряд.: В.П. Ляхоцький та ін. Київ, 2001. Т. 2. С. 295.
2. Бухало Г. Моя Холмщина... Спогади 1932-1944. *Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи.* Чернівці: Букрек, 2014. Т. 2. С. 300-310.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т., 5 кн. Нью Йорк; Баунд Брук: Українська Православна Церква в США, 1975. Т. 4. Кн. 2. 417 с.
4. Всегоренко М. По окраїнних волостях. Довідки про минуле і згадки з мандрівки. Прага: Пробоем, 1940. 72 с.
5. За рідну Церкву і мову. *Холмська земля.* № 22. 30.05.1943. С. 3.
6. З життя Холмщини. *Краківські вісті.* № 205. 16.09.1942. С. 4.
7. З релігійного життя Холмщини і Підляшшя. *Краківські вісті.* № 180. 15.08.1942. С. 5.
8. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968) / упоряд.: В.П. Ляхоцький та ін. Київ, 2001. Т. 2. 478 с.
9. Ідеологія Української Православної Церкви. *Холмська земля.* № 4. 24.01.1943. С. 3.
10. Митрополит Іларіон. Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духової культури України. Вінніпег: Наша культура, 1963. Т. 1. 287 с.
11. Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2003. Вип. 10. С. 3-59.
12. Карпус З. Холмщина (Люблінський дистрикт) у роки німецької окупації. *Україна – Польща: важкі питання: матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»* (Варшава,

- 26-28 квітня 2005 року) / ред. І. Галагід. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, ВДУ ім. Лесі Українки, 2006. Т. 10. С. 191-199.
13. Колянчук О. Спогади про пережите. *Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи.* Чернівці: Букрек, 2014. Т. 2. С. 441-455.
 14. Копії церковних метричних записів та україномовний переклад частини статті «Малий Василів у Кремлі. *Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи.* Чернівці: Букрек, 2014. Т. 2. С. 787-793.
 15. Кубійович В. Мені – 85. Париж; Мюнхен, 1985. 307 с.
 16. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939-1941: історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. 664 с.
 17. Лесів М. Українські говірки у Польщі. Варшава: Український архів, 1997. 495 с.
 18. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969 / упор.: Ю. Горбач та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. 744 с.
 19. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. У 3 т. Чернівці: Букрек, 2014. Т. 2. 900 с.
 20. Митрополит Андрій Шептицький. м. Львів, 29 травня 1942 р. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969* / упор.: І. Преловська та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. С. 280-281.
 21. Митрополит Андрій Шептицький. м. Львів, 21 лютого 1942 р. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969* / упор.: І. Преловська та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. С. 271.
 22. Митрополит Андрій Шептицький. м. Львів, 24 грудня 1941 р. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969* / упор.: І. Преловська та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. С. 263.
 23. Митрополит Іларіон. Мої проповіді. Частина перша. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1973. 187 с.
 24. Митрополиту Андрею Шептицькому. Холм, 14 листопада 1941 р. *Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968).* Держкомархів України, УДНДІАСД / упоряд.: В.П. Ляхоцький та ін. Київ, 2001. Т. 2. С. 295-297.
 25. Наші осяги за три роки. *Холмська земля.* № 3. 17.01.1943. С. 5.
 26. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Волиніяна. XVII. Вінніпег; Торонто: Літопис УПА, 1968. 466 с.
 27. Послання. *Митрополит Іларіон. Мої проповіді. Частина перша.* Вінніпег: Накладом Тов-ва «Волинь», 1973. С. 33-37.
 28. Православна Духовна Семинарія у Холмі. *Холмська земля.* № 19. 9.05.1943. С. 4.
 29. Салюк Л. До «раю» в товарному вагоні, назад – пішки. *Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи.* Чернівці: Букрек, 2014. Т. 2. С. 551-557.
 30. Скоропадський Павло. 27 лютого 1943 р. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969* / упор.: І. Преловська та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. С. 289.
 31. Скоропадський Павло. 27 травня 1944 р. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969* / упор.: І. Преловська та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. С. 291

32. Скрипник Степан. м. Рівне, 20 жовтня 1941 р. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969* / упор.: І. Преловська та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. С. 253.
33. Статут про тимчасову управу православних парохій в Люблинському дистрикті. Краків: Православна Церква на території Генерал-Губернаторства, 1940. 12 с.
34. Тимошик М.С. «Найперше наше спасіння – це служба народові»: головні змістові домінанти богословських студій митрополита Іларіона (Огієнка). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 10. С. 211-222.
35. Тимошик М. Утиски української православної меншини в Польщі та роль Митрополита (Огієнка) в захисті своїх вірних. *Православ'я в Україні*: зб. за матеріалами ІХ Міжнар. наук. конф. До 1050-річчя упокоєння святої рівноапостольної Ольги, великої княгині Русі-України та 30-річчя з часу відродження Київської богословської академії. 20 листопада 2019 р. Київ, 2019. С. 212-223.
36. Трачук А. м. Крем'янець, 1 жовтня 1941 р. *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969* / упор.: І. Преловська та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2011. С. 252.
37. Тяжкі завдання українського архиєрея. *Митрополит Іларіон. Мої проповіді*. Частина перша. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1973. С. 23-32.
38. Український православний вісник. Холм, лютий-березень, 1941. Ч. 3-6. 17 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12794/file.pdf>.
39. Холєвчук-Кіндерська Р. Спогади про життя і депортацію українців Хомщини. *Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Чернівці: Букрек, 2014. Т. 2. С. 608-611.
40. Чому церкви не переповнені. *Холмська земля*. № 21. 23.05.1943. С. 4.

References:

1. Biletskomu L. Kholm, 26 kvitnia 1941 r. *Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) (1907-1968)* / uporiad.: V.P. Liakhotskyi ta in. Kyiv, 2001. T. 2. S. 295.
2. Bukhalo H. Moia Kholmshchyna... Spohady 1932-1944. *Makar Yu., Hornyi M., Makar V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmshchynskoi ukrainskoi (1915-1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty*. Chernivtsi: Bukrek, 2014. T. 2. S. 300-310.
3. Vlasovskiy I. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. U 4 t., 5 kn. Niu York; Baund Bruk: Ukrainka Pravoslavna Tserkva v SSHa, 1975. T. 4. Kn. 2. 417 s.
4. Vsehorenko M. Po okrainnykh volostiakh. Dovidky pro mynule i zghadky z mandrivky. Praha: Proboiem, 1940. 72 s.
5. Za ridnu Tserkvu i movu. *Kholmshchyna*. № 22. 30.05.1943. S. 3.
6. Z zhyttia Kholmshchyny. *Krakivski visti*. № 205. 16.09.1942. S. 4.
7. Z relihiinoho zhyttia Kholmshchyny i Pidliashshia. *Krakivski visti*. № 180. 15.08.1942. S. 5.
8. Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) (1907-1968) / uporiad.: V.P. Liakhotskyi ta in. Kyiv, 2001. T. 2. 478 s.
9. Ideolohiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. *Kholmshchyna*. № 4. 24.01.1943. S. 3.
10. Mytropolyt Ilarion. Bibliini studii: Bohoslovsko-istorychni narysy z dukhovoi kultury Ukrainy. Vinnipeh: Nasha kultura, 1963. T. 1. 287 s.
11. Isaievych Ya. Kholmshchyna-Volynska trahediia, yii peredomovy, perebih, naslidky. *Volyn i Kholmshchyna 1938-1947 rr.: polsko-ukrainske protystoiannia ta yoho vidlunnia. Doslidzhennia, dokumenty, spohady* / hol. red. kol. Yaroslav Isaievych; In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lviv, 2003. Vyp. 10. S. 3-59.

12. Karpus Z. Kholmshchyna (Liublinskyi dystrykt) u roku nimetskoï okupatsii. *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia* : materialy XI Mizhnar. seminaru istorykyv «Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoï svitovoi viiny» (Varshava, 26-28 kvitnia 2005 roku) / red. I. Halahid. Varshava: Svitovyi soïuz voiniv Armii Kraïovoi, VDU im. Lesi Ukrainky, 2006. T. 10. S. 191-199.
13. Kolianchuk O. Spohady pro perezhzhyte. *Makar Yu., Hornyi M., Makar V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukrainsiv (1915-1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty.* Chernivtsi: Bukrek, 2014. T. 2. S. 441-455.
14. Kopii tserkovnykh metrychnykh zapysiv ta ukrainomovnyi pereklad chastyny statti «Malyi Vasyliv u Kremli. *Makar Yu., Hornyi M., Makar V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukrainsiv (1915-1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty.* Chernivtsi: Bukrek, 2014. T. 2. S. 787-793.
15. Kubiiovych V. Meni – 85. Paryzh; Miunkhen, 1985. 307 s.
16. Kubiiovych V. Ukraintsi v Heneralnii Hubernii, 1939-1941: istoriia Ukrainskoho Tsentralnogo Komitetu. Chikago: Vyd-vo Mykoly Denysiuka, 1975. 664 s.
17. Lesiv M. Ukrainski hovirky u Polshchi. Varshava: Ukrainskyi arkhiv, 1997. 495 s.
18. Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoï nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969 / upor.: Yu. Horbach ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. 744 s.
19. Makar Yu., Hornyi M., Makar V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukrainsiv (1915-1947). *Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty.* U 3 t. Chernivtsi: Bukrek, 2014. T. 2. 900 s.
20. Mytropolyt Andrii Sheptytskyi. m. Lviv, 29 travnia 1942 r. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoï nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969* / upor.: I. Prelovska ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. S. 280-281.
21. Mytropolyt Andrii Sheptytskyi. m. Lviv, 21 liutoho 1942 r. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoï nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969* / upor.: I. Prelovska ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. S. 271.
22. Mytropolyt Andrii Sheptytskyi. m. Lviv, 24 hrudnia 1941 r. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoï nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969* / upor.: I. Prelovska ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. S. 263.
23. Mytropolyt Ilarion. *Moi propovidi.* Chastyna persha. Vinnipeh: Nakladom Tovarystva «Volyn», 1973. 187 s.
24. Mytropolytu Andreiu Sheptytskomu. Kholm, 14 lystopada 1941 r. *Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) (1907-1968)* / Derzhkomarkhiv Ukrainy, UDNDIASD; uporiad.: V.P. Liakhotskyi ta in. Kyiv, 2001. T. 2. S. 295-297.
25. Nashi osiahy za try roky. *Kholmсka zemlia.* № 3. 17.01.1943. S. 5.
26. Pasternak Ye. Narys istorii Kholmshchyny i Pidliashshia (Novishi chasy). Volyniiana. XVII. Vinnipeh; Toronto: Litopys UPA, 1968. 466 s.
27. Poslannia. *Mytropolyt Ilarion. Moi propovidi.* Chastyna persha. Vinnipeh: Nakladom Tov-va «Volyn», 1973. S. 33-37.
28. Pravoslavna Dukhovna Semynariia u Kholmi. *Kholmсka zemlia.* № 19. 9.05.1943. S. 4.
29. Saliuk L. Do «raiu» v tovarnomu vahoni, nazad – pishky. *Makar Yu., Hornyi M., Makar V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmско-pidliaskykh ukrainsiv (1915-1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty.* Chernivtsi: Bukrek, 2014. T. 2. S. 551-557.
30. Skoropadskyi Pavlo. 27 liutoho 1943 r. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoï nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969* / upor.: I. Prelovska ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. S. 289.
31. Skoropadskyi Pavlo. 27 travnia 1944 r. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoï nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969* / upor.: I. Prelovska ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. S. 291

32. Skrypnyk Stepan. m. Rivne, 20 zhovtnia 1941 r. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969* / upor.: I. Prelovska ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. S. 253.
33. Statut pro tymchasovu upravu pravoslavnykh parokhii v Liublynskomu dystrykti. Krakiv: Pravoslavna Tserkva na terytorii General-Gubernatorstva, 1940. 12 s.
34. Tymoshyk M.S. «Naipershe nashe spasinnia – tse sluzhba narodovi»: holovni zmis-tovi dominanty bohoslovskykh studii mytropolyta Ilariona (Ohiiienka). *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita*: nauk. zb. Serii istorychna ta filolohichna. Kamianets-Podilskyi, 2013. Vyp. 10. S. 211-222.
35. Tymoshyk M. Utysky ukrainskoi pravoslavnoi menshyny v Polshchi ta rol Mytropolyta (Ohiiienka) v zakhysti svoikh virnykh. *Pravoslavia v Ukraini*: zb. za materialamy IX Mizhnar. nauk. konf. Do 1050-richchia upokoiennia sviatoi rivnoa-postolnoi Olhy, velykoi kniahyni Rusy-Ukrainy ta 30-richchia z chasu vidrodzhennia Kyivskoi bohoslovskoi akademii. 20 lystopada 2019 r. Kyiv, 2019. S. 212-223.
36. Trachuk A. m. Kremianets, 1 zhovtnia 1941 r. *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) 1910-1969* / upor.: I. Prelovska ta in. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2011. S. 252.
37. Tiazhki zavdannia ukrainskoho arkhyyeriia. *Mytropolyt Ilarion. Moi propovidi*. Chastyna persha. Vinnipeh: Nakladom Tovarystva «Volyn», 1973. S. 23-32.
38. Ukrainskyi pravoslavnyi visnyk. Kholm, liutyi-berezen, 1941. Ch. 3-6. 17 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12794/file.pdf>.
39. Kholevchuk-Kinderska R. Spohady pro zhyttia i deportatsiiu ukrainsiv Khomshchyny. *Makar Yu., Hornyi M., Makar V. Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidlialskykh ukrainsiv (1915-1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty*. Chernivtsi: Bukrek, 2014. T. 2. S. 608-611.
40. Chomu tserkvy ne perepovneni. *Kholmska zemlia*. № 21. 23.05.1943. S. 4.

The article seeks to provide a comprehensive analysis a rather challenging question in historical sociolinguistics, in particular the interaction of the concepts of language and power.

The primary objective of the paper is to exhaustively discuss the role of Archbishop and later Metropolitan Ilarion (Ohiiienko) in the development of the functions of the Ukrainian language for communicative practices of Orthodox Ukrainian believers of the Chelm-Podlasie diocese during the German occupation. The analysis is based on the epistolary legacy of Archbishop Ilarion, the letters of public figures addressed to him, his sermons and academic works, as well as eyewitness testimonies of his activities, traveler's observations about the Ukrainianization of public space and periodicals of that time, including the newspaper «Chelm Land», «Kracow News» and «Ukrainian Orthodox Collection». The methods of analysis applied in the present research include sociolinguistic interpretation, biographical method, as well as elements of discourse and comparative analysis.

The results of the study conclusively demonstrate that in order to implement the functions of the Ukrainian language in the Church and in the communication of the Orthodox Ukrainian population of Chelm-Podlasie lands, the activity of Archbishop Ilarion covered the following areas: formation of the concept of Ukrainian as a liturgical language; improving the content of sermons and messages in the Ukrainian language; completion of work on the translation of the entire Bible into Ukrainian, and the distribution of translations of liturgical literature among the population; building Ukrainian-language ties between the Church and Ukrainian believers.

The author of the article notes that promising processes in the church and religious life of Orthodox Ukrainians in the Chelm-Podlasie diocese were stopped by new geopolitical factors in 1944: the arrival of Soviet troops and the Polish-Soviet agreement on resettlement of the Ukrainians from Chelm and Podlasie lands and the Poles from the USSR.

The results obtained in the process of research deepen the characterization of the language situation on the outskirts of the ethnically Ukrainian territory of Chełm and Podlasie.

Key words: historical sociolinguistics, language situation, language-power interaction, Ivan Ohienko, social functions of the Ukrainian language, Polonization, Ukrainization.

Отримано: 27.10.2020 р.

УДК 811.161.2'367.4:821.161.201/7.08

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.84-91

Оксана Мозолюк

ORCID 0000-0001-9476-9766

старший викладач

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ТЕМПОРАЛЬНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ МІСТЕРІЇ «НАРОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ» ІВАНА ОГІЄНКА

У статті розглянуто словосполучення з семантикою відносного часу на матеріалі філософської містерії «Народження людини» Івана Огієнка, які побудовані переважно за універсальними граматичними моделями, виявленими і в українській мові попередніх віків, і в українських говірках. Описано словосполучення передчасу та післячасу, що протиставляються за ознакою «заповненість – незаповненість» часового відрізка дією.

Ключові слова: відносний час, граматичні моделі, містерія, неточний післячас, передчас, післячас, темпоральні словосполучення.

Писати треба так, як чуєш.

А кождий чує так, як дихає.

Себо – як серце б'ється...

І читатимуть серцем написане серцем.

Мирослав Дочинець [6, с.222].

Художня спадщина Івана Огієнка – духовного провідника української нації, подвижника української культури, церкви, мови, слова, є унікальним творінням, залишеним у спадок майбутнім поколінням. Рядки його творів – це мереживна вервечка сили, духу, душі, болю, любові, глибоких переконань, віри й надії. Вони зачаті й народжені на міцній духовній підвалині – «ідеології релігійного поета» (Святому Писанні) [12].

Безперечно, митрополит Іларіон усе життя до останку віддав служінню своєму народові, а отже, Богові. Про це говорить і одна з дійових осіб містерії «Народження людини» Душа:

Так прагну людям працювати,

Бо це мета моя єдина... [9, с.62];

Служити хочу я народу,

І тим служити й Богу буду... [9, с.105];

Не тільки для себе прошу благодати

Святої, Великий мій Боже, –

Я прагну з Неправди народ рятувати,

Щоб мав він життя собі гоже [9, с.109].

Іван Огієнко був переконаний, що призначення людини на землі «полягає в служінні іншим людям» [12]. А це найбільший скарб, який можна досягнути, зокрема, пізнати, зрозуміти й усвідомити ціль свого життєвого шляху.

Людина, як Боже творіння, повинна залишатися Людиною, «вміти світитися в темряві»: чим більше в ній світлоносної сили, тим більше «світлості» дає світові, своєму оточенню [6, с.214]. Вона народжується для добра, повинна завжди його примножувати, «хоча постійно бореться зі злом» [16].

Філософські містерії Івана Огієнка є вершиною переосмислення християнських символів і мають особливе, загадкове звучання. Проти світлого, Божественного начала виступає темне і містичне зло [4], зокрема, Господь протистоїть Дияволу, Дух Добра – Духові Руїни, Хор Ангелів – Хору злих духів, Молодість – Старості, Надія – Безнадії, Здоров'я – Хворобі. Художні образи, вміло вплетені в канву тексту, впливають на душу, заставляють замислитися, творять дива щодо світосприйняття, переосмислення самого себе.

Мета дослідження – виявити й схарактеризувати темпоральні словосполучення відносного часу на матеріалі філософської містерії «Народження людини» Івана Огієнка.

В українській мові часові відношення виражаються за допомоги приїменникових і безприїменникових словосполучень, серед яких можна виділити такі семантико-синтаксичні групи:

- 1) часовий період, за межами якого відбувається дія;
- 2) час, у межах якого реалізується дія;
- 3) часові відрізки, що виступають початковим або кінцевим етапом дії.

Приїменникові словосполучення першої групи розрізняються між собою за ознакою передчасу, післячасу й проміжного часу.

Розглянемо насамперед словосполучення зі значенням передчасу. На основі проведених спостережень у синтаксичній системі філософської містерії Івана Огієнка можна виділити два різновиди темпоральних словосполучень:

- 1) словосполучення передчасу, повністю заповненого дією;
- 2) словосполучення передчасу, не повністю заповненого дією.

Словосполучення першого різновиду в містерії «Народження людини» представлені лише однією граматичною моделлю $V \cdot do \cdot S$ із залежними темпоральними синтаксемами, що виступають у приїменниково-відмінковій формі лексичних варіантів іменників часового й нечасового значення, а саме: *рано* (у значенні ранок), (остання) *хвилини*, (милий) *кінець*, *згін* (у значенні смерть), *світання*. Наприклад:

*Коли ж кладеться Сонце спати,
Поглянь, яка краса багряна,
Як тихо-тихо до палати,
Мов цар величний, **йде до рана!**... [9, с.35];
Й нема окремої людини, –
Є тільки думка в людськiм тілі:
Вона то «я» **аж до хвилини**, –
Як тіло схоплять черви білі... [9, с.56];
І не складай ти рук в роботі,
Працюй до милого кінця [9, с.91];
Родилась на муки,
На труд та змагання,
Та все ж без розпуки*

Спішисть до світання [9, с.15];
І нам Господь за Охорону
В життєвих бурях міцно стане,
І з нами буде аж до згону,
У серці Огнище кохане [9, с.116].

Як свідчить ілюстративний матеріал, атрибутивні слова виступають обов'язковим елементом словосполучень лише з субстантивом *кінець* та *хвилина* з метою підкреслити важливість праці, яка є основою всього життя і щасливого завершення земних діянь:

І не складай ти рук в роботі,
Працюй до милого кінця,
Працюй в ряснім кривавім поті, –
І прийде плата для женця!... [9, с.91];
Найбільше Щастя для Людини,
То працювати для народу,
І до Останньої Хвилини
Плести йому цілощуду [9, с.106].

Словосполучення передчасу, повністю заповненого дією ($V \cdot \text{до} \cdot S_g$), подибуємо і в приватних листах 18 століття: *листь до сего времени консервую* [14, с.29]; *только ты мене до конца не остави* [14, с.29]; *а тутъ записую себе до конца живота моего въ вѣрную службу* [14, с.33]; *и до конца жития моего памятенъ вашей любви буду* [14, с.41] та інші.

Другий різновид словосполучень із значенням передчасу, не повністю заповненого дією, також представлений однією граматичною моделлю $V \cdot \text{до} \cdot S_g$, яка виражає дію, що може реалізуватися в будь-який момент до часового періоду, названого залежним словом. Наприклад:

На Землю всі мої бажання,
Її я серцем полюбила,
Спішим, щоб я ще до світання
На ній свої зложила крила! [9, с.62];
Тому іду на Землю сміло,
Іду без страху й без вагання, –
Нехай же Бог призначить тіло, –
Мені скоріше до світання! [9, с.106].

Аналізовані словосполучення в Огієнковій містерії є непродуктивними, можливо, тому, що були й залишаються семантично нечіткими, оскільки значення передчасу переплітається в них із основним значенням прийменника *до* (спрямуванням дії до часової межі) [8, с.99].

Серед темпоральних словосполучень із значенням післячасу в художній канві філософської містерії Івана Огієнка на основі ґрунтовного вивчення текстового матеріалу виділяємо такі різновиди:

- 1) словосполучення післячасу, повністю заповненого дією;
- 2) словосполучення післячасу, не повністю заповненого дією.

Для вираження часової наступності, що повністю заповнена дією, в досліджуваному творі простежуються лише три приклади словосполучень, репрезентовані граматичними моделями $V \cdot \text{не від} \cdot A$, $V \cdot \text{не з} \cdot A$ та $V \cdot \text{з} \cdot S_g$, які передають початковий момент дії, що заповнює наступний проміжок часу. Наприклад:

*Чекаєм Спасіння
З предвічного віку,
Та Смерть ніч осіння
Несе Чоловіку... [9, с.15];
Диявол завжди на сторожі
Вартує постути Людині, –
Вони Творителю негожі
У світостворі не від нині [9, с.15];
Бо тіло Бог дає людині,
І тільки Він забрати може:
«Не вбий!» це заповідь не з нині
На все живе творіння Боже [9, с.98].*

Варто наголосити, що в першому словосполученні вживається атрибутивне слово-старослов'язізм (*предвічний*) з іменником *вік*, щоб підкреслити сильне бажання кожної людини, котра жила й живе на цій, Богом даній Землі, врятувати свою душу.

Крім того, у двох останніх прикладах темпоральних словосполучень V-не від-А, V-не з-А, де А – прислівник (лат. *adverbium*), прийменник *від* із препозитивною заперечною часткою *не* та прийменник *з* вживаються з давнім прислівником *нині* часової семантики. Названий праслов'язізм функціонував і в староукраїнській мові – *нынѣ (ныня, нынѣча, нынѣчу)* в значенні «тепер»: *а нынѣ идѣте в лодью свою; приди ныня духомъ*. При прислівнику *нынѣ (ныня)* могли вживатись і прийменники: *отныня причастник есмь всѣм боящимся тебе; еже и доннынѣ наречють...* [10, с.360].

Словосполучення зі значенням післячасу, не повністю заповненого дією, в синтаксичній структурі містерії представлені тільки однією граматичною моделлю V-по-S, яка виражає загальний план наступності дії щодо часового орієнтира (неточний післячас). Зауважимо, що прийменник *по* найбільшою мірою поєднується з іменниками нечасової семантики – *праця, промова, світло, блукання, сон*, як-от:

*От вирвеш щось від вас зубами
По праці в поті без утину! [9, с.20];
По кожній цій твоїй промові
Бувають в світі бур'яни,
Хоч часом вони та шовкові,
Підступний витвір Сатани [9, с.25];
Поглянь, як Сонце покривала
По сні солодкому скидає,
Й природу будить, щоб вставала,
І все в розкошах м'ясних грає!... [9, с.35];
Без чорного не буде біле,
Без Доброго немає Зла,
Не родиться без страху сміле,
По світлі конче чорна мла... [9, с.48];
По довгих блуканнях дорожні вкінці
прибувають на Землю... [9, с.59].*

Зазначимо, що в двох вищенаведених словосполученнях із значенням неточного післячасу спостережені атрибутивні поширювачі, виражені прикметниками (один із них – постпозитивний, другий – препозитивний). Словосполучення «*По кожній цій твоїй промові Бувають*» поширюється автором за допомогою

узгоджених означень, виражених різнозначеннєвими займенниками – означальним, указівним та присвійним, що характеризує нещирість, лицемірність і підступність слів Диявола. Ангол-Хоронитель, як світлий християнський образ, у піднесеній рішучості завзято стинає ці плевели – слова-бур'яни, і вони зникають, мов туман від Сонця. Натомість, правдиві слова Ангела проникають у душу, по краплині змінюють людину, котра вмєє чути, відчувати, думати:

*Зовсім нема Зла в світоворі, –
Є брак Добра, не Зло, в людині,
Як є брак світла – тьма в просторі,
Як є брак звуку на пустині.
Добро панує в світі всюди,
Його відсутність, Зло, часова, –
І на Добрі зростають люди,
Воно бо – Всесвіту основа [9, с.25].*

Прийменник **по** зрідка поєднується з іменниками часової семантики – *ніч, хвиля*. Наприклад:

*По вашій довгій темній ночі
Засяє світові Десниця,
І сповняться слова Пророці:
Обіймуться ягня й левиця! [9, с.25];
Захлинувся знову [Диявол], й **по хвилі шипить**... [9, с.40].*

За Словником української мови, іменник *хвиля*, що входить до складу аналізованих словосполучень, має два значення:

1. заст. Хвилина.
2. розм. Короткий відрізок часу; мить [15].

Автор містерії у словосполученні V·по·S₁ використовує атрибутивні слова (присвійний займенник *ваша* та прикметники *довга, темна*) з субстантивом *ніч*, щоб розкрити сутність Зла, темних сил, самого Диявола, хоча твердо вірить у перемогу світлих сил:

*Йй таки на світі запанує
Господня Правда та Любов... [9, с.26].*

У художньому тексті ми спостерегли також одне темпоральне словосполучення, де прийменник **по** вживається з означальним займенником **все** (V·по·Р.) (Р – займенник, лат. *proponen*):

По всьому вже знати, що сила нечиста на Душу не вплинула, – і Ангол вірте, як троянда [9, с. 100].

Словосполучення неточного післячасу (V·по·S₂) досить-таки функційні в українських говірках, а саме: *До Петра зозулейци кувати, а по Петру дитей годувати; Ду Питра зузл'а куйе, а по Питр'ї кури бие* [1, с.18]; *До С'ватого духа не скидай кожуха, по С'ватому дус'ї в тому самуму кужус'ї* [1, с.17]; *ишо до Петра, а по Петр'ї, то й по тепл'ї* [1, с.18]; *По Чесному Хрест'ї с'їй жїтто гус'т'їй* [1, с.22] (поліські); *По вечери збираютьци миланки и ходет...* [5, с.33]; *... по тїй коледї вже не можна в хатї ні співати, ні данцувати* [5, с.99]; *По заходї сонця їде кожний рубати майку* [5, с.118]; *По Петрїх припадают самї громо-ві света* [5, с.147]; *Дес си трафїейе, шо по дош'їєви показуїуци и д'ві веселїци* [5, с.187] (зуцільські); *І по вечерї положився спати* [11, с.28]; *Ой ты Иваню, отважний козаче! Где ся выбираешъ въ дорогу по ночи!* [3, с.69]; *етим означає-ся упадокъ хазяйства по смерти мужа* [2, с.31] (подільські в етнографічних та

літературних джерелах). Подібні словосполучення трапляються й у приватних листах 18 століття: *по о(т)правъ писма, о(т) мене писанного...*, *припомина(л) я яснве(л)можной добродѣцѣ възглядомъ двора...* [14, с.50]; *по присьлице Чо(р) нишевой... ука(з)... о(т)правленъ* [14, с.52] *та писемних пам'ятках 17 століття: а по тых словахъ вышол проудко оумерльый* [7, с.54] та інші.

Досліджений матеріал філософської містерії «Народження людини» Івана Огієнка дає змогу констатувати, що словосполучення відносного часу, повністю і не повністю заповненого дією, не належать до поширених. Вони представлені шістьма граматичними моделями: словосполучення зі значенням передчасу – двома, а словосполучення післячасу – п'ятьма. З-поміж них найбільш уживаними є словосполучення передчасу, які характеризуються наповненістю часового відрізка дією ($V \cdot \text{до} \cdot S_{\text{г}}$), та словосполучення з семантикою післячасу, який не повністю заповнений дією ($V \cdot \text{по} \cdot S_{\text{г}}$).

Огієнкові твори написані Божою правцею. Вони чесні, правдиві, справжні й живі, випромінюють світло Надії на краще майбутнє:

*Живімо ж в світі всі по Бозі,
Живе хай Правда та Любов, –
І в райському Його Чертозі
Щасливо жити будем знов!* [9, с.119].

Список використаних джерел і літератури:

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін; Луцьк, 2003. 177 с.
2. Бытъ подольянь издаваемый К. Шейковскимъ. Київ, 1860. Т.1. Вип. 2. 74 с.
3. Галько І. Народний звичай і обряди з околиць над Збручем. Львів, 1860. Ч. 1. 144 с.
4. Головай І. Маловідома поетична спадщина Івана Огієнка. URL: [http://C:/Users/Admin/Downloads/Ukalm_2012_10_14%20\(1\).pdf](http://C:/Users/Admin/Downloads/Ukalm_2012_10_14%20(1).pdf).
5. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
6. Дочинець М. Книга надиху. Уроки світу, Неба і людей. Мукачево: Карпатська вежа, 2015. 248 с.
7. Єдлінська У. Я. До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст. Дослідження і матеріали з української мови. Київ, 1961. Т. 4. С. 52-65.
8. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. Київ; Одеса: Вища школа, 1981. 144 с.
9. Іларіон. Народження людини. Митропольний собор у Вінніпегу: Наша культура, 1948. 124 с.
10. Бевзенко С.П. та ін. Історія української мови. Морфологія. Київ: Наукова думка, 1978. 540 с.
11. Левченко М. Казки та оповідання з Поділля: в записях 1850-1860 рр. Київ, 1928. Вип. 1-2. 598 с.
12. Лізніченко Н.С. Українська сакральна традиція і релігійна поезія Івана Огієнка (митрополита Іларіона). URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article8<article=1370>.
13. Митрополит Іларіон. Твори. Т. 1: Філософські містерії. Вінніпег, 1957. 336 с.
14. Приватні листи XVIII ст.: пам'ятки української мови / підгот. В.А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1987. 167 с.
15. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/khvyulja>.
16. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. URL: <http://national.org.ua/library/ohijenko.html>.

References:

1. Arkushyn H. Skazav, yak dva zvyazav. Narodni vyslovy ta zahadky iz Zahidnoho Polissia i zahidnoi chastyny Volyni. Liublin; Luczk, 2003. 177 s.
2. Byt podolian izdavayemyi K. Sheikovskim. Kiev, 1860. T. 1. Vyp. 2. 74 s.
3. Halko I. Narodnyi zvychai i obriady z okolyts nad Zbruchem. Lviv, 1860. Ch. 1. 144 s.
4. Holovai I. Malovidoma poetychna spadshchyna Ivana Ohienka. URL: [http://C:/Users/Admin/Downloads/Ukalm_2012_10_14%20\(1\).pdf](http://C:/Users/Admin/Downloads/Ukalm_2012_10_14%20(1).pdf).
5. Hutsulski hovirky. Korotkyi slovnyk / vidp. red. Ya. Zakrevska. Lviv, 1997. 232 s.
6. Dochynets M. Knyha nadyhu. Uroky svitu, Neba i liudei. Mukachevo: Karpatska vezha, 2015. 248 s.
7. Yedlinska U.Ya. Do pytannya pro vzaiemodiiu knyzhnyh i narodnyh elementiv v ukrainskii literaturnii movi XVII st. Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy. Kyiv, 1961. T. 4. S. 52-65.
8. Ivanenko Z.I. Systema pryimennykovykh konstruksii adverbialnoho znachennya. Kyiv; Odesa: Vushcha shkola, 1981. 144 s.
9. Ilarion. Narodzhennya liudyny. Mytropolnyi sobor u Vinnipehu: Nasha kultura, 1948. 124 s.
10. Bevzenko S.P. ta in. Istoriiia ukrainskoi movy. Morfolohiia. Kyiv: Naukova dumka, 1978. 540 s.
11. Levchenko M. Kazky ta opovidannia z Podillia: v zapysah 1850-1860 rr. Kyiv, 1928. Vyp. 1-2. 598 s.
12. Liznichenko N.S. Ukrainska sakralna tradytsiia i relihiina poeziia Ivana Ohienka (mytropolyta Ilariona). URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article8&article=1370>.
13. Mytropolyt Ilarion. Tvory. T. 1: Filosofski misterii. Vinnipehg, 1957. 336 s.
14. Pryvatni lysty XVIII st.: pamiatky ukrainskoi movy / pidgot. V.A. Peredriyenko. Kyiv: Naukova dumka, 1987. 167 s.
15. Slovnyk ukrainskoi movy. Akademichnyi tлумachnyi slovnyk (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/khvylja>.
16. Tymoshyk M. Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohienko) i ukrainske vidrozhennia. URL: <http://national.org.ua/library/ohijenko.html>.

The article considers the phrases of the relative time on the material of the philosophical mystery «Birth of Man» by Ivan Ohienko, which are built mainly on the universal grammatical models found in the Ukrainian language of previous centuries, and in the Ukrainian dialects.

Based on the observations in the syntactic system of philosophical mystery, two types of temporal prepositional phrases of premature are distinguished: 1) phrases in which the time interval is completely filled with action; 2) phrases in which the time interval is not fully occupied by the action. Phrases of the first kind in the analyzed work are represented by only one grammatical model $V \cdot to \cdot S_g$ with the dependent temporal syntaxes. The second type of the phrases with the meaning of the prefix, not completely filled with action, is also represented by one grammatical model $V \cdot to \cdot S_g$, which expresses the action that can be realized at any time before the time period called the dependent word.

Among the temporal phrases with the meaning of the aftertaste in the artistic outline of the work on the basis of a thorough study of the textual material are: 1) the phrases of the aftertaste, completely filled with action; 2) the phrases of the aftertaste, not completely filled with action.

To express the temporal continuity, which is completely filled with action, in the mystery of Ivan Ohienko traced only three examples of temporal phrases, represented by grammatical models $V \cdot with \cdot A$, $V \cdot not \ from \cdot A$ and $V \cdot not \ with \cdot S_g$, which convey the initial moment of action, which fills the next period of time. Phrases of postpartum, not completely filled with action, in the syntactic system of the analyzed work are represented by only one grammatical model $V \cdot by \cdot S_p$, which expresses an inaccurate aftertaste.

The researched material of the philosophical mystery «Birth of Man» by Ivan Ohienko makes it possible to state that the phrases of relative time, completely and not completely filled with action, do not belong to the common ones. They are represented by six grammatical models: a phrase with a premature meaning of two and a phrase with an afterword meaning of five. Among them, the most commonly used are phrases of premature, which are characterized by the fullness of the time interval by action ($V \cdot to \cdot S_0$), and phrases with semantics of postpartum, which is not completely filled with action ($V \cdot by \cdot S_1$).

Key words: relative tense, grammatical models, mystery, inaccurate aftertaste, premature, aftertaste, temporal phrases.

Отримано: 26.10.2020 р.

УДК 305:81:001(477)

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.91-96

Римма Монастирська

ORCID 0000-0001-5703-965X

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

«ЗАКОН ФЕМІНІЗАЦІЇ» У МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ І. ОГІЄНКА

У статті йдеться про мовне представлення фемінітивів у наукових розвідках Івана Огієнка. Проаналізовано мовознавчі судження вченого щодо формування граматичної категорії роду в українській мові, опрацьовано його погляди щодо рідномовних обов'язків жінки та її ролі в суспільстві. Окреслено перспективи подальших досліджень творчості Івана Огієнка щодо виявлення фемінітивів та інших гендерних маніфестацій.

Ключові слова: фемінітиви, феміністичний вплив, гендер, гендерні характеристики, гендерні стереотипи.

Одним із викликів сучасної української мови є фемінітиви. Фемінітиви – це слова жіночого роду, альтернативні або парні аналогічним поняттям чоловічого роду. У мовознавстві феміністичні впливи стали поштовхом до виокремлення нового напрямку – гендерної лінгвістики. До вивчення проблем мовного представлення фемінного й маскулінного, а також особливостей чоловічого та жіночого мовлення долучилися науковці Д. Спендер, Дж. Коутс, П. Екерт, С. МакКоннелл-Джинет, Д. Таннен, Дж.Т. Вуд, О. Горошко, І. Кузнецова, А. Мартинюк, Л. Ставицька тощо.

Метою нашої розвідки є аналіз мовознавчих праць І. Огієнка щодо проблем фемінізації в українській мові.

Методика дослідження мови відображає два різні аспекти – мовну систему та мовне вираження. Аналізуючи мовознавчу спадщину І. Огієнка, ми з'ясували, що науковець не лише торкається у своїх лінгвістичних розвідках проблем гендера та мови, а подає їхній розгорнутий аналіз. Так, зокрема, в аспекті гендерної проблематики І. Огієнко описує поняття граматичної категорії роду в українській мові: *«Початкова мова не знала граматичного роду і часто надавала самцям і самицям різні назви, пор.: наші батько-мати, баран-овечка, бугай-корова і т. ін., і тільки пізніше, коли виникла потреба граматичного статевого розрізнення, цебто коли мова ускладнювалася, тоді виникла потреба й розрізняти живі іменники чоловічої статі від жіночої <...> Такий двородовий стан дуже*

довго існував у людській мові. За тих часів людина дивилася на всю довкілну природу, як на живу, – усе було для неї живим, скрізь були живі істоти. Глибока персоніфікація (уособлення) природи – це основа світогляду початкового людства. Ось через це первісна людина статевий поділ живих осіб протягом віків перенесла й на природу, що його оточувала, цебто й на всі неживі речі, персоніфікуючи їх, надавала чоловічого чи жіночого роду» [1, с.160-161].

Відтак цікавим фактом є те, що виокремлення фемінних рис є однією із характерних прикмет генезису граматичних родів в українській мові. Фемінні риси поруч із домінувальними маскулітними посприяли розподілу слів за родами. І. Огієнко пише, що «усе мале, положливе, слабе, пасивне відійшло до роду **жіночого**, і навпаки – усе велике, сильне, значне, діяльне мислилось роду **чоловічого**» [1, с.162]. Важливим чинником впливу на родову віднесеність іменників стала біологічна здатність втілювати репродуктивне призначення. Наприклад, за твердженням І. Огієнка [1], у багатьох мовах лексема *земля* набула граматичної категорії саме жіночого роду, оскільки, попри всю значущість *землі* для людства (її *силу, твердість*, що є головними характеристиками), *родючість* як фемінна характеристика стала вирішальною для віднесення цього іменника до жіночого роду. Відповідно як і переважна більшість назв дерев з огляду на їхню здатність «*родити*» (плодоносити) в індоєвропейських мовах набули граматичного значення власне жіночого роду.

Простежуючи еволюцію категорії граматичного роду, який пережив дуже довгу історію, науковець зауважує, що «ніякого роду спочатку мови не знали. Він – витвір пізнішого часу (але ще індоєвропейської доби). Рід цей знають тільки індоєвропейські мови, та й то не всі (напр., мови французька й англійська давно загубили його). До ніякого роду з бігом часу відійшли ті іменники, що мали рід невіразний, незрозумілий, напр., **діти** або **молоді звірята** (пор. **дитя, курча, щеня** і т. ін.), або **нележий** до виявлення. Цікаво, що назви овочів у багатьох мовах – ніякого роду (пор. у нас; **яблуко**), що легко зрозуміти, приймаючи **дерево** за **матір**, а овочі за **дітей**» [2, с.163].

Неабиякого значення дослідник надає питанню становлення граматичної категорії роду в українській мові та виокремлює деякі іменники, які в давні часи закінчувалися на -ь і, відповідно, належали до жіночого роду. Наприклад, І. Огієнко послуговується запозиченою термінолексемою «**зфемінізувала**» поряд із українською «**ожіночила**», утвореною за ідентичним морфологічним принципом, що і його відповідник: «А то часто знає наша мова й такі випадки, що, своєю неясною формою з бігом часу виразно **зфемінізувала (ожіночила)**, прийнявши закінчення -а чи -я. У нашій стародавній мові було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася нова форма, уже виразно жіночого роду. Напр., у давнину були в нас слова (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): *баснь, вись, власть, вошь, дєбрь, дочь, дрозжь, кузьнь, ладонь, ложь, мышь, осокорь, пісьнь, рябрь, скатєрть, стражь, тополь, фасоль, часть, ширь, яблонь* і т. ін. Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже зазмерли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх переміг закон виразної **фемінізації** роду слів, і тепер ми, замість них, уживаємо таких форм: *басня, вишина, влада, воша, дєбра, дочка, дрижа, кузня, долоня, лжа, миша, осокора, пісня, рябизна, скатєртина, сторожа, тополя, фасоля, частина, ширина, яблуня* і т. ін.» [1, с.177-178].

Також мовознавець І. Огієнко в питаннях роду слів особливої уваги надає словам на шелесну *ж, ч, ш, щ* на кінці, що в давнину були звуками м'якими. У більшості своїй у глибокій давнині вони були словами жіночого роду: *здобичь, ложь, пєць (пич), ноць (ніч), річь (річ), вошь (воша)* тощо.

Так само звуки *б, п, в* у давнину на кінці слова також були м'якими й, звичайно ж, жіночого роду: *голубь, степь, поступ, пиль, поступь, соблазнь, корь, продажь, літопись, Псалтирь* і т. ін., але з бігом часу закінчення цих слів зовсім ствергло і тому вони перейшли в рід чоловічий.

До жіночого роду належить, найперше, багато слів, що в давнину закінчувались на м'яку приголосну (цебо на -ь), яку зберегли й дотепер. Це будуть, напр., слова на -дь: *їдь, мідь, молодь*, слова на -зь: *заморозь, галузь* , слова на -ль: *гибель, даль, постіль, розталь, сіль, ціль, метіль* чи *заметіль* {*метелиця*}; слова на -нь: *зелень, осінь, тінь, Волинь* , слова на -сь: *вісь, рись* , слова на -яь: *дерть, кість, лють, рать, нехить, путь, стать, постать* , слова ; на -ць *міць* тощо.

Усі зложені слова на -повідь у нашій мові жіночого роду: *відповідь, доповідь, заповідь, переповідь, проповідь, сповідь* і т. ін. Усі слова на -ість, -знь жіночого роду: *близькість, повність, ясність, боязнь, приязнь* і т. ін.

Але багато слів в українській мові з бігом часу втратили свою кінцеву м'якість, проте з деяких причин таки зберегли свій стародавній жіночий рід. Так, чимало слів на шелесну *ж, ч, ш, щ* позосталися жіночого роду, напр.: *молодіж, подорож, упряж, велич, добич, здобич, жовч, наволоч, ніч, піч, поміч, річ, розкіш, пригощи*, і т. ін. Відмінюються ці слова за жіночим родом: *зо здобичі, величі, наволоччу, ніччу, молодіжжю* й т. ін. Так само слова *кров, любов* хоч і втратили м'якість кінцевого *в*, проте позосталися жіночого роду: *з крові* (з *крові*), *з любови* (*любові*), *любов'ю, кров'ю*.

А часто знає українська мова й такі випадки, що своєю неясну форму з бігом часу виразно *зфемінізувала* (*ожіночила*), прийнявши закінчення -а чи -я. В староукраїнській мові було багато слів на м'яку приголосну, але з бігом часу це закінчення вийшло з літературної мови, бо замість нього витворилася нова форма, уже виразно жіночого роду. Наприклад, у давнину були українські лексеми (в наших говірках вони відомі ще й тепер, як архаїзми): *баснь, вись, власть, вошь, дебрь, дочь, дрозь, кузнь, ладонь, ложь, мышь, осокорь, пісь, рябь, скатерть, стражь, тополь, фасоль, часть, ширь, яблонь* тощо. Закінчення всіх цих слів у нашій літературній мові давно вже завмерли (часом відомі в мові місцевій народній), бо їх перемиг **закон фемінізації** роду слів, і тепер замість них уживасмо таких форм: *басня, вишина, влада, воша, дебра, дочка, дрижа, кузня, долоня, лжа, миша, осокара, пісня, рябизна, скатертину, сторожа, тополя, фасоля, частина, ширина, яблуня* й т. ін.

Відтак, аналізуючи мовознавчі погляди І. Огієнка щодо родової співвіднесеності слів, ми, як зазначили вище, натрапляємо на термінопоняття «закон фемінізації». Власне автор зауважує це так: «Взагалі, в історії української мови, як і в історії деяких інших слов'янських мов, напр., польської, помічається виразний і сильний **закон фемінізації** (ожіночення) роду слів, і то прагнення до фемінізації зовсім ясної й міцної, а саме – до надання слову закінчення -а чи -я, чим слово вже без хитання стає жіночого роду. З законом цим ми будемо весь час стічатися в цій моїй праці, особливо в словах іншомовного походження [1, с.179]».

У працях науковця виокремлено гендерні пари в природній мові, яка живе за своїми законами і не фіксує явищ очоловічення роду слів так виразно, як це відбувається у набутті значною частиною лексем виразних ознак жіночого роду. Зокрема, це стосувалось переважно іншомовних одиниць. Учений теж на цьому наголошує: «Проте ожіночення роду іншомовних слів – це загальноукраїнський процес» [1, с.197].

У давній українській мові науковець віднаходить чимало слів жіночого роду на -инь, що визначають міру, наприклад: *бистрінь, близінь, величінь, височінь, гли-*

бiнь, глибочiнь, далечiнь, довжiнь, товщiнь, широчiнь тощо. Усi цi лексеми зберегли рiд й тепер мають закинчення на –ина: бистрина, близина, величина, височина й т. iн. Мова завжди прагне до бiльшої ясності роду, а, наприклад, слово височина, якому властивий жiночий рiд є бiльш вдалим, аниж височiнь. У народнiй мовi також, як у мовi говiрковiй, нерiдко побувають лексеми жiночого роду, наприклад: намета, застоя, устава, копия тощо, натомiсть як лiтературна мова вживає цi одиницi в iншому родi, чоловiчому: намет, застiй, устав, коп'є й iншi.

На думку професора Iвана Огiєнка, особливо цiкавими були тi двородовi слова, що мають подвiйне закинчення тверде або м'яке i згiдно з тим мають i вiдповiдний рiд. Наприклад, ясен, нежит, безцiн (мiсцеве), замороз (мiсцеве), мечет, полин, блакит, заворот – чоловiчого роду, iх вiдмiнювання – з нежиту, мечетем, з полину. Водночас вони ж i жiночого роду: нежить, безцiнь, заморозь, мечеть, полинь, блакить, завороть; нежиттю, мечеттю, з полинi. Обидвi форми в тодiшнiй лiтературнiй мовi в законенi. Також iснують й такi двородовi лексеми, що в чоловiчому родi мають закинчення на -ь, але вживаються й у жiночому родi на -я. Наприклад, мозiль i мозоля, купiль i купеля, тарiль i тареля, мозолем i мозолею, купелем i купелею, тарелем i тарелею. Ось через усе це не дивно, що ми мали в нашої мовi, навiть у лiтературнiй, багато тих самих слiв, але двородових, напр.: обман i обмана, обмiн i обмина, завіс i завіса, осавул i осавула, об'яв i об'ява, прояв i проява, макух i макуха, хiд i хода (але тiльки Хресний хiд, а також: нахiд, пiдхiд, прохiд, посуд i посудина, мотуз i мотузка, олій i олія, пiдметок i пiдметка. Псалом i Псальма, птах i птаха, сусiд i сусiда, рогiз i рогоза, скрут i скрута й iншi. У пiдсумку, Iван Огiєнко зважає на те, що явище iснування в українській мовi двородових лексем є витвором °боротьби родiв у мовi. I тепер, в сучаснiй українській лiтературнiй мовi маємо багато i таких одиниць, що ствердилися в жiночiй формi, хоч говiрки знають iх i в родi чоловiчому. Наприклад, прийнято писати й говорити тисяча, задуха, недуга, округа, Покрова, ознака, а не тисяч, ворс, задух, недуг, округ. Покров (росiйське) та при-знак чуємо в дiалектному мовленнi. I навпаки прийнято в лiтературнiй мовi писати й говорити посуд (росiйське посуда), потоп (польське потона), убір, шум, а не посуда, потона, уберія, шума (з мила), як нерiдко в говiрковому мовленнi.

Отже, професор Iван Огiєнко тлумачить природнiсть закону фемiнiзацiї як явища, властивого українській мовi зокрема i лiнгвокультурологiчним та соцiологiчним студiям загалом. Цiкавою видається порiвняльна характеристика правописiв, яку подає I. Огiєнко. Вiдтак, вiн наголошує на тому, що правопис 1945 року за урядовим наказом штучно й «насилено спинив процес фемiнiзацiї (ожiночення) роду в українській мовi» [1, с.195]. Нiяких науково обгрунтованих пiдстав для цього, за його словами, немає: «Пiдстав на це жодних, крiм одного: так буцим вимовляють. Але хто так вимовляє? Так не можуть без урядового насилля вимовляти тi, хто мову справдi знає природно! Як ми бачили вище, фемiнiзацiя роду iншомовних слiв – це нормальний iсторичний процес в українській мовi, який сильно й глибоко захопив українську народну мову. Правопис 1927 року не спиняв цього процесу, а правопис 1945 року силою спиняв його» [1, с.196]. Жiнки нарівнi з чоловiками обiймали керiвнi посади, та навiть лексема «голова» жiночого роду, а вiдтак роль вiдмiнності мають виконувати займенники, прикметники, що вступають у синтаксичнi зв'язки з цiєю лексемою, або замiнюють її: «Тепер слово голова в значеннi «провiдник» стало спiльною роду, ба й жiнки головують, а тому треба писати й говорити: з тебе, чоловiче, такий (а не така) голова, як з мене лiкар; заждiм, поки наш голова (якщо це чоловiк) не вийде зо школи. i т. iн.» [1, с.183].

Не обходить увагою у своїй мовознавчих працях I. Огiєнко й того, що лексеми на позначення вiдмiнності за статевими чи природними родами живих осiб,

мають властиве їм різне номінування (наприклад, *батько – мати, баран – овечка*). «Мова витворила звичайно подвійні паристі форми для назв істот: чоловічі й жіночі, напр., *учитель – учителька, удівець – удова, мученик – мучениця, професор – професорка, сусід – сусідка, сусіда, гість – гостя, друг – другиня, подруга, учень – учениця й т. ін. їх дуже базато*» [1, с.168]. Це є свідченням того, що українській мові великою мірою властиві фемінітиви, які є характерними ще з старих часів.

Також у своїх мовознавчих працях І. Огієнко виявляє неабияке піклування про жінку в українському товаристві. Так, у своїй книзі «Рідна мова» науковець наголошує на рідномовних обов'язках жінки: «Українська інтелігентна жінка, *дбала мати своїх дітей, повновласна господиня хати – вона в першу чергу мусить учитися літературної мови. В своїй хаті – то вона найперша і найлюбіша професор своїм дітям. Не вільно жінкам забувати ані на хвилину, що то ж вони творці «матірньої мови», що то від них перших усі ми переймаємо свою початкову мову. Чого навчить нас мати, те й понесемо з собою у світ на ціле своє життя. Мати – то найглибший і найреальніший творець літературної мови. Нехай же українська жінка ніколи не забуває про цю свою таку важливу, а разом із тим і таку почесну, але й відповідальну роль в українській культурі. Інтелігентна українська мати мусить досконало знати свою літературну мову, мусить постійно її вчитися, а все своє знання разом із матірньою теплою ласкою переливати в серця своїх дітей. Пам'ятає, що, власне, цього всі ми не забуваємо до кінця віку свого*» [2, с.97]. Такі погляди є засвідченням першочергової ролі жінки за її суспільними обов'язками: «головне призначення жінки – це родина, діти...» [3, с.35]. «Священик мусить добре усвідомити, що мати – то найміцніша твердиня збереження рідної мови, а тому повинен при кожній нагоді, особливо ж на проповіді, нагадувати жінкам про їхні рідномовні обов'язки» [2, с.59].

У своїх мовознавчих працях І. Огієнко відводить самостійний розділ вивченню громадської ролі жінки в українському товаристві: «Тяжкий стан жінки був на сході, але не легшим і він був і на католицькому заході. Напр., ще року 1690-го у Франкфурті вийшла книжка латинською мовою «Жінка – не людина». Року 1753-го в Ляйпцігу вийшла книжка німецькою мовою: «Цікаві докази, що жінка не належить до людського роду». І в усіх народів світу тяжкий неправий стан жінки відбивався й на їхніх мовах. Досить виразно бачимо це і в мові українській» [1, с.284]. Над усім науковець концентрує особисту увагу щодо мовного зображення статусності жінки. Так, наприклад, найменування жінки відбувається опосередковано – через прізвище батька або чоловіка: «... стає по чоловікові -ова: Шевченкова, Столяренкова і т. ін. До заміжжя панна зветься за батьком: Шевченківна, Столяренківна» [1, с.284]. Поволі ставлення до жінки поінакшало. Під впливом християнства жінка в Україні набуває більших прав. Дослідник навіть зазначає, що в українській мові досить рано з'являється лексема дружина на позначення одруженої жінки щодо її чоловіка. І. Огієнко коментує це так: «І нема слова кращого над дружина! Давнє жона, жінка – визначає взагалі «родяща», і як вище від цього «дружина» – «товариш» [1, с.286]. Особливо ретельно дослідник розглядає український вираз «одружитися з» у порівнянні з російським «ожениться на», відповідно надаючи коментування щодо відмінного ставлення до жінки в українській та російській громадах, що, відповідно, й знайшло своє втілення у мові.

Переймається І. Огієнко й існуванням в українській мові подвійних і потрібних форм роду, які тільки утруднюють розвій літературної мови, «бо вона прагне до єдності форм, а не до їх побільшення, не до їх хитання» [3, с.167]. Рід слів в українській мові часто плутають навіть письменники. Зі слів науковця: «Скажімо, ось в одній книжці читаю: «Велич обхопив її». А через пару сторінок; «Це була велич» і т. ін. Цебто, слово «велич» уживається раз чоловічого роду, а раз жіночо-

го. Рід слів у нас сильно плутають, бо не вчать своєї мови, а без навчання ніхто літературної мови знати не буде. А між тим рід слів у мові – це дуже важлива частина літературної мови, частина, якої ми практично потребуємо на кожному кроці свого культурного життя» [3, с.167]. Розмірковує І. Огієнко над тим, що ролі в мові ведуть між собою невпинну боротьбу, а процес їх витворення та перетворення ніколи не спиниться, а тому питання роду в українській мові є особливим, особливо в мові літературній, завжди живе й своєчасне.

Отже, «закон фемінізації» є наскрізним явищем у мовознавчих працях І. Огієнка, у яких науковець убачає не лише віддзеркалення статусу жінки у мові, але й зауважує на її становище в українському суспільстві. Плідним вважаємо подальший розгляд наукової спадщини І. Огієнка щодо ожіночення (фемінізації) лексем української мови, виявлення фемінітивів та прояву інших гендерних маніфестацій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Київ: Наша культура і наука, 2011. 356 с.
2. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
3. Ставицька Л.О. Гендер: мова, свідомість, комунікація. Київ: КММ, 2015. 440 с.
4. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and gender. New York: Cambridge University Press, 2003. 366 p.

References:

1. Ogiyenko I. (my`tropoly`t Ilarion). Nasha literaturna mova. Ky`yiv: Nasha kul`tura i nauka, 2011. 356 s.
2. Ogiyenko I. (my`tropoly`t Ilarion). Ridna mova. Ky`yiv: Nasha kul`tura i nauka, 2010. 436 s.
3. Stavy`cz`ka L.O. Gender: mova, svidomist`, komunkaciya. Ky`yiv: KMM, 2015. 440 s.
4. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and gender. New York: Cambridge University Press, 2003. 366 p.

The article is devoted to the analysis of gender peculiarities of language material in Ivan Ohienko's scientific reception. The linguistic views of the scholar on the formation of the gender as the grammatical category in the Ukrainian language are highlighted, the basic principles of his linguistic works are singled out in order to reflect gender asymmetries in the perception and linguistic representation of persons of male and female gender. Analysing Ivan Ohienko's linguistic heritage, we found that, despite the fact that the concept of «gender» was introduced into scientific circulation in the 70's of the twentieth century, the scientist not only touches upon the problems of gender and language in his linguistic studies, but presents them with a thorough analysis. In terms of gender issues Ivan Ohienko describes the formation in the language of grammatical category of gender. Gender stereotyping on the principle of separation of masculine and feminine features is also a characteristic feature of the grammatical gender in language. Thus, dominant masculine and marginal feminine traits have become determinants of words distribution by genders. Not only in the context of gender studies, but also in linguocultural and sociological studies, the comparative characterization of spelling and explaining the natural law of feminization for the Ukrainian language given by Ivan Ohienko is of great importance. Ivan Ohienko in his linguistic heritage also analysed the problems of the feminitives. The scientist payed particular attention to the social status of women and the reflection of it in the natural language.

The perspectives of further studies of Ivan Ohienko's creativity in the linguocultural aspect are outlined.

Key words: feminitives, gender, gender characteristics, gender stereotypes.

Отримано: 30.10.2020 р.

Йосип Осецький

ORCID 0000-0002-4917-8007
доктор філософії в галузі права
Центру дослідження історії Поділля

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕТИМОЛОГІЇ АРХАЇЧНИХ ХОРОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СВІТЛІ НАУКОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ІВАНА ОГІЄНКА ТА ФІЛОСОФІЇ МОВИ

У роботі на основі наукових позицій видатного мовознавця Івана Огієнка та засад філософії мови розкрито ознаки й чинники системного словотвору великими протоукраїнськими спільнотами їх індоєвропейських назв, успадкованих українською мовою як хороніми Бессарабія, Буковина, Галичина, Гуцульщина, Карпати, Таврія.

Ключові слова: Іван Огієнко, системи словотвору, індоєвропейська мова, хоронім, Бессарабія, Буковина, Галичина, Гуцульщина, Карпати, Таврія.

Постановка проблеми. Постать Івана Огієнка в українському мовознавстві була і залишиться однією із найвеличніших, насамперед, завдяки його фундаментальним дослідженням визначального впливу української літературної мови на формування і гуртування українського народу-нації та особистому подвижницькому вкладу вченого у впровадження його ідей і здобутків у соціальну дійсність з метою надання українській мові статусу державної на усіх територіях України. Складовим елементом української мови як предмета постійної опіки І. Огієнка виступає її топонімія – лексичний масив, творення якого, як правило, здавна пов'язане з особливо пам'ятними для населення окремих місцин чи усього народу соціальними процесами і подіями, а також з обставинами діяльності чи розселення людей. Так, ще у I пол. XX ст. видатний мовознавець доводив автотонність і предковичність українців на своїх землях і творення ними в доісторичну добу близько 700 ойконімів і гідронімів, успадкованих українською мовою.

Тому дослідження первинної семантики топонімів української мови, насамперед, їх найдавнішого, архаїчного шару, є важливим джерелом конкретної інформації про історичне минуле народу і країни. Однак помітно, що мовознавці усе ще мало опираються на наукові концепції І. Огієнка, особливо у студіях з історії топонімії. Також вкрай повільно здійснюється пошук ефективного науково-методичного інструментарію, необхідного для розкриття сутності давноминулих і вже невідтворюваних мовних явищ і процесів. Через це обставини словотвору багатьох топонімів залишаються досі не з'ясованими і упродовж кількох століть тлумачаться на рівні здогадок і припущень. До цих недосліджених іменуваль належать і хороніми Бессарабія, Буковина, Галичина, Гуцульщина (Гуцулія), Карпати, Таврія (Таврика).

З огляду на ці проблеми, **метою роботи** визначено з'ясування на основі наукових концепцій Івана Огієнка і засад філософії мови та методів теоретичного моделювання і системного аналізу етимології архаїчних хоронімів *Бессарабія, Буковина, Галичина, Гуцульщина, Карпати, Таврія*.

Виклад основного матеріалу. У сенсі цього дослідження є засадничими концепції І. Огієнка про те, що кожна мова – це окрема і самостійна ціліс-

ність, а коли окрема мова, то окремим і самостійним є народ – її носій [13]. Учений також вважав, що мова зберігає у собі історію народу, а тому для визначення національних кордонів є, водночас, корисними й археологія, і філологія. Ця позиція збігається з постулатами філософії мови В. фон Гумбольдта, який розглядав народ як спільноту, що об'єднана і послугується однією мовою [6, с.46-53]. З цього погляду є логічною думка І. Огієнка про те, що поділ мов на групи завжди є штучним і не має наукового значення [13].

Водночас важливо зіставити категорії «народний дух» у філософії мови та «мова – душа народу» в І. Огієнка. За В. фон Гумбольдтом, мова є результатом функціонування органу мови, що присутній у кожному індивіді на момент народження. Однак творення мови та її лексики відбувається не лише завдяки існуванню в людині органу мови. **Визначальним у мовотворенні є «народний дух» (синоніми: «духовна сила», «національний дух»)** – особливий вид енергії, що проявляється у життєздатності й життєдіяльності окремої особистості та всього соціуму, завдяки якому людство створило усі матеріальні й духовні цінності [6, с.46-53].

Зі свого боку, І. Огієнко образно називав «душею народу» саму мову. Йому належать світоглядний висновок: «...поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпошириться поміж дужчим народом.....» [13, с.239-240].

У світлі завдань цього дослідження є наріжною позиція І. Огієнка, за якою українська мова зі своїми чіткими ознаками вже існувала в доісторичній, за його виразом, «слов'янській прабатьківщині» приблизно на тих же теренах, де українці були зафіксовані в перших історичних згадках, а тому він вважав українців автохтонами на своїх землях. Їх древні назви вчений взяв із «Початкового літопису», а саме: *поляни* (нині Київщина); *деревлани* (Полісся уздовж Горині, Прип'яті й Дніпра); *сіверяни, сівера* (Придесення й інші ліві притоки середнього Дніпра); *уличі* (між Дністром і Бугом); *тиверці* (на південь від уличів, понад Дністром і до моря); *дуліби, воліяни* (над Західним Бугом); *хорвати, лучани* (в Галичині).

У дослідженні також використано засадничі положення філософії мови В. фон Гумбольдта і його послідовника – фундатора українського історичного мовознавства О.О. Потебні про те, що **лексика твориться із життєво важливих людських потреб, а тому історики мови повинні студіювати словотвірні системи, у яких мова пов'язувала людину і природу** [17].

Враховуючи практичну неможливість відтворення древніх словотвірних процесів на основі порівняльного методу, в ефективності якого ще в серед. ХХ ст. сумнівався акад. Л.А. Булаховський [2, с.13], у методиці дослідження основними стали методи теоретичного моделювання і системного аналізу, переваги яких полягають у можливостях визначати невідомі параметри досліджуваних систем на основі вже відомої інформації [8].

З метою формування блоків фактичної інформації щодо кожного підрозділу триєдиної словотвірної системи [«Особистість» x «Природа» x «Мова»], про які писав О. Потебня, застосовано синергетичний підхід, що дав змогу зібрати відомості стосовно кожного дослідженого об'єкту із різних галузей наукових знань – загального мовознавства, історії мови, давньої історії, археології, палеопсихології, палеоекономіки, історичної географії тощо.

Так, цінними стали новітні археологічні докази про мешкання й діяльність у Праукраїні палеолітичних людностей ще понад 1 млн років тому [11].

Для уникнення абстрактних припущень і роздумів щодо стимулогії об'єктів дослідження використано висновки палеопсихологів про переважання конкретного мислення при сприйнятті й відображенні реальної дійсності у свідомості та в мові доісторичної особистості [20].

Крім цього, прийняті до уваги положення філософії права про природні права людини, одним із яких є право на землю як територію виживання. У мові це право закріплювалося в іменах чи назвах окремих осіб, їх родин або цілих спільнот. Як правило, основою цієї ідентифікації ставали природні ознаки обжитої території або пріоритетний вид життєдіяльності її мешканців.

Особливості застосованої методології і дослідницької методики неодноразово розкриті автором у раніше опублікованих працях¹, що дає змогу перейти до висвітлення результатів, отриманих за темою роботи.

1. **КАРПАТИ** (Карпатські гори) – гірський масив у Центральній і Східній Європі площею 190 тис. км², з якої 10% припадає на Україну. Як зазначалося у «Топонімічному словнику України» (1998 р.), «походження назви *Карпати* не встановлено». Але навіть із плином наступних двох десятиків літ відомий вітчизняний географ А.Л. Байцар констатує, що з «...цього питання ...ждна з сучасних теорій не має переконливих аргументів, це тільки гіпотези...» [1].

Причину такого незадовільного стану слід вбачати у традиційних спробах знайти відповідь виключно на основі порівняльного методу. Прикладами є підходи фахівця з етимології російської мови – німецького лінгвіста М. Фасмера, який тлумачив походження хороніму *Карпати* з великою долею ймовірності, керуючись його фонетичною схожістю з лексемами німецької, албанської, фракійської, литовської, древньо-ісландської, грецької, турецької та інших мов [18, с.202-203], а також некритичне поширення на рівні плагіату припущень М. Фасмера іншими авторами [21, с.365].

Для доведення гіпотези про творення назви *Карпати* тутешнім праукраїнським населенням автор синергетично використав географічну інформацію про наявність у регіоні – як у передгір'ях, так і в горах – зручних для виживання древньої людності та значних за площею хвилясто-пологих ділянок [1]; археологічні дані щодо виявлених на цих землях доісторичних культур [4]. Але вирішальними стали відомості щодо поширення у древності в карпатському регіоні, починаючи від р. Прут і далі по всій Східноєвропейській рівнині, величезної популяції диких коней. В епохи середнього і нового кам'яного віку (X-VI тис. до н. е.) їх стада слугували людям одним із джерел м'ясної їжі, а в V тис. до н. е. коні були одомашнені і стали тягловим силою чи засобом пересування [5, с.19-22; с.37; 16].

Зазначена інформація зумовила пошук у словниках санскриту та аналіз індоєвропейських лексем, фонетично близьких до хороніму *Карпати* та, головне, семантично пов'язаних з назвами коней і конярської діяльності, а саме: *hari* (*hari* – кінь) [12, с.770], *pāti*, *pātha* (*nāmi*, *nāmxa* – повелитель, господар) [12, с.364; 365], *pastya* (*pastīa* – стійло, конюшня) [12, с.386], *pāla* (*naala* – пастух), та (*ma* – 1. той, та; 2. той, що...) [12, с.230].

У результаті синергетично об'єднана інформація дала змогу реставрувати декілька словотвірних моделей, з яких, на погляд автора, найближчими до

¹ Осецький Й.П., Осецький Б.Й. Можливості застосування системного методу у дослідженнях етимології архаїчних топонімів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2010. Вип. 23. С. 162-166; Осецький Й.П., Осецький Б.Й., Осецький В.Б. Системний метод виявлення лексичного шару трипільського і дотрипільського періоду у топонімах української мови. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ, 2011. Вип. 34. С. 85-88; Осецький Й.П. Етимологія понять кольорів «чорний» і «червоний» у дзеркалі санскриту. *Рідне слово в етно-культурному вимірі*: зб. наукових праць. Дрогобич, 2013. Посвіт. С. 213-222; Осецький Й.П. Вчення О.О. Потебні і релікти індоєвропейської мисливської лексики в апелативах і онімах української мови: дані системного аналізу. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наукових праць. Дрогобич, 2015. Посвіт. С. 192-199.

Карпати є складені слова-речення *hari+patъ+ta* – «ті, що господарюють кіньми» або *hari+paala+ta* – «ті, що пасуть коней». В історичному аспекті життєво важливі потреби в цьому словотворі з'явилися після приручення коней у V тис. до н. е., причому для іменування спільнот конярів, а не території. На праукраїнське творення цього іменування вказують такі обставини:

- 1) пізніше перенесення назви спільноти на заселену нею східну частину Карпатських гір (західну називають *Татри*);
- 2) внесена у стародавні писемні джерела [21, с.365] назва дакійською мовою племені *карти* саме як мешканців Східних Карпат (*на нашу думку* – це можлива скорочена латинська конструкція від *hari-patъ*);
- 3) зафіксоване в літописах та згадуване І. Огієнком мешкання також у цьому регіоні племені *хорвати* з реліктами *hari* у назві;
- 4) наявність реліктів дії схожих словотвірних систем в архаїчних топонімах Поділля, Волині, Слобожанщини – Карабчіїв, Мухарів, Мукарів, Харківці, Харків тощо [16].

БЕССАРАБІЯ. Нині цей термін називає землі в середній та нижній течії Дністра у Молдові та Чернівецькій області України. Переконливого тлумачення фахівців з етимології і топоніміки щодо походження цього хороніму теж не існує. Натомість поширені здогадки про його етимологію від фонетично схожої назви релігійної касти, що існувала в Молдавії в IX-XI ст., або від прізвиська *Бесараб*, яке носив правитель Молдавії XVII ст.

Здійснене моделювання системи творення цієї назви з урахуванням предковичних господарських традицій у цьому краї показало наявність у хоронімі реліктів індоєвропейської соціальної та хліборобської лексики, а саме: **bhū** (*бзуу* – земля, країна) [12, с.483]; **sarj** (*сарй* – створювати працею, виробляти) [12, с.713]; **rai** (*рай* – багатство) [12, с.548]; **bija** (*бія* – сім'я, зерно) [12, с.738]. Отже, множина слів *бзуу+сарй+рай+бія* у значенні «земля, де виробляють багато зерна», ідентифікувала древніх мешканців цієї території як успішних землеробів-сіячів.

Додатковим доказом цьому слугує поширена на цих теренах присутня виключно лише в українській мові й цим унікальна назва великоднього яйця – *галунка*. У ній вбачаються основи індоєвропейських лексем **halā** (*галаа* – земля; вода) [12, с.772] + **unna** (*унна* – мокрий) [12, с.121] + **ka** (*ка* – сонце, радість) [12, с.144]. Складене із них протоукраїнське слово-речення *гала+унна+ка* передавало образ-картинку – «земля+вода+мокре яйце-сонце» як великодній символ поклоніння саме первісних землеробів трьом життєдайним стихіям – землі, воді та сонцю [15, с.141-150]. Варто зауважити, що назва *галунка* побутує у вжитку також на Поділлі. Отже, цей факт відображає не лише господарську, але й етнокультурну й мовну спорідненість древніх землеробських племен обабіч середньої і нижньої течії Дністра.

БУКОВИНА. Нині ця назва є синонімом поняття «Чернівецька область». Однак в історичному минулому *Буковина* розпочиналася приблизно на лінії Хотин-Чернівці, де межувала з північною *Бессарабією*, а далі простягалася в західному і північно-західному напрямку, частково охоплюючи регіон Карпат. Наукове тлумачення походження хороніму *Буковина* відсутнє, а гіпотеза щодо спричинення його словотвору назвами «буковий ліс» чи «ліс з великою часткою буку» не є доказовою та не має об'єктивного підґрунтя [21, с.61-62].

Теоретично відтворені автором моделі систем доісторичного словотвору назви *Буковина* вказують, що її структура зберігає релікти індоєвропейських лексем **bhū** (*бзуу* – земля, країна) [12, с.483], **gava** (*гава* – бик) чи **gavi** (*гаві* – ко-

рова) [12, с.191] та **iná** (*iná – сильний, міцний у значенні багатий*) [12, с.108]. Отже, системний аналіз засвідчив, що складена назва «бзуу+таві+iná» у древності ідентифікувала праукраїнське плем'я цієї частини сучасної Чернівецької області як мешканців «краю, худобою багатих».

В етнокультурному сенсі цей факт підтверджує традиційна для цієї частини Чернівецької області назва великоднього яйця *краишанка*: від **kriyā** (*kriyā – обряд жертвоприношення*) [12, с.177] + **asán** (*asán – кров* [12, с.84] + **añḍa** (*аньдя – яйце*) [12, с.25] + **ka** (*ка – сонце, радість*) [12, с.144]. Семантика слова *kriyā+asán+аньдя+ка* (з наступними спрощеннями до *ка+asán+аньд+ка > красанндка > красанка*) означала «жертвоне, фарбоване кров'ю яйце-сонце». Звідси, великодній обряд звивання яєць, фарбованих кров'ю жертвовної худобини, був духовно цінним саме первісним тваринникам, символізуючи їх сподівання на успішне господарювання влітку [15, с.141-150].

ГУЦУЛЬЩИНА (Гуцулія). Дослідження етимології цього хороніму зумовлене фактом, коли щодо його походження «...жодне існуюче пояснення не може бути визнане переконливим» [10, с.630]. Зрештою, не викликає заперечень твердження, що цей хоронім походить від назви представників самобутнього гірського українського етносу – *гуцул, гуцули*. Однак історія цих слів досі не з'ясована [21, с.111]. У джерелах знаходимо лише декілька малообґрунтованих гіпотез щодо відантропонімної, романської, слов'янської, тюркської чи германської етимології цього хороніму. Особливо примітивним та одіозним є припущення, що він походить від румунського *hoț-ul* (*розбійник, злодій*), яке повністю суперечить загальноприйнятому в топонімічній науці постулату щодо відображення в топонімах історичних процесів та подій.

Тому для реставрації систем творення слова *гуцул* враховано відомості щодо давності цієї української людності та природних і господарських обставин її виживання у високогір'ї Карпат. У підсумку була виявлена пов'язаність первинного змісту поняття *гуцули* з традиційним способом розведення гуцулами великої чи дрібної худоби, особливо овець у значній кількості, наче «про запас» – *стадами* чи *отарами*. Ці особливості могли позначати фонетично схожі з *гуцул, гуцул* індоєвропейські слова, складені із: **bhū** (1. *бзуу* – земля, країна; 2. бути; 3. здобувати, отримувати) [12, с.483]; **kula** (*кула* – стадо) [12, с.167]; **go-kula** (*го-кула* – стадо рогатої худоби [12, с.196]; **kūla** (*куула* – схил, горб) [12, с.170].

Із зазначених лексем були змодельовані п'ять словотвірних систем: 1) **bhū** (1. *бзуу* – земля, країна)+**kūla** (схил, горб): **бгуукуула** (гукула) – *край на горбах і схилах*; 2) **bhū** (здобувати, отримувати)+**kula** (стадо): **бгуукула** (гукула) – *ті, що розводять стада*; 3) **bhū** (здобувати, отримувати)+**kula** (господарство) +**кула** (стадо): **бгуукула-кула** (гукула-кула) – *господарі з стадами*; 4) **bhū** (здобувати, отримувати)+**kula** (знатний рід)+**кула** (стадо): **бгуукула-кула** (гукула-кула) – *знатні розведенням стад*; 5) **bhū** (здобувати, отримувати)+**go-kula**: **бгуу-гокула** (*бу-гокула*) – *ті, що розводять стада рогатої худоби*).

Таким чином, перелічені теоретично реставровані терміни могли ідентифікувати праукраїнців-горян перед сусідами із передгірських або рівнинних регіонів як за ознаками обжитої місцевості чи за специфікою ведення тваринництва, так і одночасно за обома групами семантичних ознак.

Зауважимо, що дослідження цих давноминулих словотвірних процесів значно ускладнили ще доісторичні спрощення дифтонгів «**bh**» у початковому «**bhu**» на «*Г*» та явища палаталізації, що призвело до заміні «*К*» на «*Ц*» у словах «**kula**» і «**go-kula**» і появи *гуцул, гоцул* замість первісних *бзу-кула*.

Отже, слова *гоцул, гуцул* та *Гуцулія, Гуцульщина* не пов'язані з іншомовною експансією, а є результатом їх творення автохтонним етносом цього краю

в індоєвропейську мовну епоху. Цей факт підтверджує об'єктивність наукової позиції І. Огієнка щодо походження української мови ще з доісторичної доби.

ГАЛИЧИНА. Цей хоронім позначає терени верхнього Подністер'я в Івано-Франківській, Тернопільській і Львівській областях. За даними давньої історії та археології, їх заселення припало ще на найдавніші періоди кам'яного віку. Проте потреби єдиного іменування усієї людності цього краю могли з'явитися лише тоді, коли дрібніші спільноти консолідувалися в одне плем'я чи в союз кількох племен. Ці палеосоціальні процеси могли відбуватися, починаючи з енеоліту, тобто не раніше трипільських часів (V-III тис. до н.е.).

Дослідники пов'язують цей хоронім з назвою міста *Галич*, згаданого уперше в літописі в 1084 році. При цьому побутує кілька версій походження цієї назви: від давньоруського *гала*, *гал* – «низовина, болотиста місцевість»; від кельтського *гал* – «сіль» у зв'язку з видобутком солі в деяких регіонах краю; від архаїчного українського слова *гала* – «великі купини на річці» [21, с. 94]. Спірність цих гіпотез полягає у відриві тлумачень первинної семантики назви від історичного підґрунтя та в надуманій прив'язаності до конкретних місцин, які не характеризують увесь природний комплекс Галичини як цілісний об'єкт з усім розмаїттям території – гори, передгір'я, рівнинно-хвилясті землі з полями і лісами, круті чи, навпаки, пологі береги річок, болота тощо.

Тому моделювання систем словотвору було спрямоване на виявлення ознак творення слів *Галичина*, *галичани*, *Галич* за пріоритетним видом господарювання цієї великої доісторичної спільноти. У результаті отримані дані вказують, що у словах *Галич*, *Галичина*, *галичани* збереглися релікти індоєвропейської соціальної та землеробської лексики, зокрема: **hala**, **hāla** (*гала*, *гала* – плуг) [12, с.772; 775]; **phāla** (*нгаала* – леміш; зоране поле) [12, с.460]; **halika**, **hālika** (*галика*, *гаалика* – орач) [12, с.772; 775]; **sasya** (*сасья* – посів, сходи, урожай зерна, злаки) [12, с.717]; **šāši** (*шяяші* – ячмінь; крупи з ячменю) [12, с.640]; **kši** (*кши*, *чі* – жити, мешкати) [12, с.181]; **jana** (*іяна* – рід; плем'я; люди, народ) [12, с.217]; **inā** (*іна* – сильний у знач. багатий) [12, с.108].

Перелічені лексеми могли утворювати такі складені слова: 1) **halikakši** або **hālikakši** (галика+чі > галичі) – *орачі, плугатарі; ті, що живуть оранкою*; 2) **halikakšijana** або **hālikakšijana** (галика+чі+іяна > галичани) – *плем'я людей-орачів; люди-плугатарі*; 3) **halikakšiinā** або **hālikakšiinā** (галика+чі+іна > галикчинā) – *люди, багаті оранкою; багаті люди-орачі*; 4) **hālakšiinā** (гала+чі+на > галачинā) – *люди, багаті плугами та урожаями зерна*; 5) **halasasyakšiinā**, **hālasasyakšiinā** (гала+сасья+чі+на > галасачинā > галасчинā) – *люди, багаті плугами та урожаями зерна*; 6) **phālakšiinā** (гаала+чі+на > гаалачинā) – *лемешами люди багаті*; 7) **halikašāšiinā** (галі+шяяші+іна > галікшшііна > галиччинā) – *орачі, ячменем і ячмінними крупами багаті*.

Як бачимо, ці теоретично відтворені слова-речення могли ідентифікувати усе населення краю чи, принаймні, його більшість за землеробським заняттям, водночас закріплюючи право цього великого племені на освоєні землі.

ТАВРІЯ (Тавріка). Ці назви нині є синонімами хороніму *Кримський півострів*, який ще у VI ст. до н. е. давньогрецький географ та історик Геродот називав *Таврією*. Підставою для цього була назва *таври* древнього скіфського населення, що мешкало тоді на півострові. Укладачі ЕСУМ, посилаючись на М. Фасмера, пишуть, що *таври* – це «засвоєна книжним шляхом» давньогрецька (тобто не місцева – *прим. автора*) назва [9, с.501]. Однак існують антитези про те, що лексема *таври* могла бути самоназвою, фонетично схожою на грецьке слово і тому сприйнятою прибульцями-греками на їх лад. Це крим-

ське плем'я також згадують у римських писемних джерелах останніх століть до н. е., у тому числі під етнонімом *тавроскіфи*.

Спроби осягнути мову таврів досі були мало інформативними, насамперед, через обмаль лексичного матеріалу. З іншого боку, дослідження проводилися малоефективним для таких студій порівняльним методом і ґрунтувалися не на семантиці, а на фонетичній схожості чи відмінності зафіксованих в античну добу таврійських лексем з їх відповідниками в іранських мовах.

Зрештою, сьогодні на рівні *вірогідності* прийнято вважати, що мова таврів, як і їх найближчих сусідів на праукраїнському материкі – кімерійців та скіфів, належала до індо-іранської сім'ї [3, с.10]. Зокрема, виходячи із таких позицій, проф. В. Бушаков вважає давнішим хоронім *Тавріка*, якого разом із *Таврія* слід виводити від *Таврос*, що міг бути привнесений древньогрецькими авторами з Малої Азії. Але поруч з цим учений називає чинниками їх словотвору типові для будь-яких гірських місцевостей, у тому числі і для кримських гір, умови – наявність *гірських перевалів* чи *проходів*. З цього погляду, терміни *Таврос* і *Тавріка* мали відображати поняття «гірський прохід», яке «в анатолійських та іранських мовах» походить з індоєвропейських лексем **dhwer-**, **dhwor-**, **dhur-**, **dhwr-** у значеннях «прохід, двері; двір», тоді як в основі етноніму *Таврія* учений вбачає перське **dāri** – «жителі гірських ущелин, долин» (від **dār** – двері, ворота; ущелина, гірський прохід) [3, с.10].

Попри цінність звернення проф. В. Бушакова до понять «прохід», усе ж його припущення, що хороніми *Тавріка*, *Таврія* мають індо-іранську чи перську етимологію, а їх словотвір зумовлений «стратегічним значенням» для місцевого населення проходів у горах Криму, виглядають дискусійними.

По-перше, джерела з історії мови і давньої історії не засвідчують будь-якої участі доісторичних іранців у творенні мов європейських народностей. Крім цього, *таври* були автохтонним племенем, що послугоувалися власною – скіфською мовою, особливо з метою самоідентифікації. По-друге, кожен гірський прохід як мікромісцина був корисним лише для окремих спільнот. Тому навіть сукупність проходів не могла відігравати настільки важливу роль, щоб стати основою назви усього населення чи території півострова.

Зібрана автором синергетична інформація дала змогу підійти до вирішення цього питання таким чином. Як пишуть історики, упродовж тисячоліть пріоритетним видом виживання таврів було пастуше скотарство [19]. Але слід думати, що надто спекотне кримське літо істотно заважало цій праці через вигорання пасовищ. У той же час, спорідненість зі скіфами давала древнім кримчанам доступ через Перекопський перешийок (*сучасна назва*) на праукраїнський материк до літніх випасів і запасів прісної води з поверненням із осінніми дощами назад. Якраз це 30-кілометрове сухопутне природне з'єднання було тими необхідними «дверима», через які щороку здійснювалася весняна та осіння міграція кримських пастухів зі стадами їх худоби. Життєва важливість користування чи володіння цим переходом диктувала неодмінне закріплення цього факту у мові.

Це підтвердило моделювання словотвору, здійснене на засадах філософії мови та учення О. Потєбні. Воно показало, що іще задовго до появи греків існувала стійка триєдина системна пов'язаність між описаною господарською проблемою, націленістю народного духу цього кримського племені на виживання та його мовною ідентифікацією. Об'єктивно, словотвір цієї назви міг забезпечуватися наявними на той період індоєвропейськими лексемами **dvār**, **dvāra**: *дваар*, *дваара* – вихід; ворота; двері (*похідні*: **dvārika**, **dvārya** – той, що біля дверей) [12, с.294], а також **ksi** (*куі*, *чі* – жити, мешкати; 2) володіти) [12, с.181]; **jiv**

(*iv* – жити; основи життя) [12, с.224]; *āsa* (аасá – місце мешкання; поблизу; по сусідству) [12, с.104]. При цьому слова *dvārika* і *dvārya* могли прямо називати частину родів цієї людності у значенні «ті, що біля проходу». Таку ж семантику могло містити складене слово *dvār-āsa* – «поблизу проходу», «по сусідству з проходом» або «живуть на проході». Разом з тим, є підстави вважати, що словотвірним не обмежувався, оскільки «жителями на переході» могли іменувати слова *dvār+jiv*, *dvāra+jiv* (*дваараів* – близьке до *Таврія*). Водночас, могло бути необхідним творення слова-речення *dvārya+kṣi* (*дваарія-ці* – близьке до «таврійці») у значенні «ті, що володіють переходом». Це була особлива якісна характеристика, що фіксувала право власності на територію переходу.

Утім, прибульці-елліни, діючи відповідно до закономірностей і традицій їх грецької мови (зокрема, за аналогією до гр. *таврос* – бик), хоча і ввели назви кримсько-скіфського племені у власну писемну мову, але для зручності вжитку змінили фонетичну структуру таким чином: *dvārika* > *Тавріка*; *dvārya* > *Таврія*; *dvār-āsa* > *Таврос*.

Висновки.

1. Дослідження засвідчує ефективність теоретичного відтворення і дослідження давноминулих системних словотвірних процесів на засадах філософії мови і наукових принципах І. Огієнка, синергетичного підходу і методів теоретичного моделювання словотвірних систем та їх системного аналізу.

2. Хороніми *Бессарабія*, *Буковина*, *Галичина*, *Гуцульщина*, *Карпати*, *Таврія* не є іншомовними запозиченнями, а результатом системного впливу життєво важливих потреб і самобутнього народного духу доісторичних протоукраїнських спільнот на мовну самоідентифікацію цих спільнот на конкретних освоєних ними теренах.

3. Індоевропейський словотвір назв великих спільнот на теренах Праукраїни був за своєю сутністю протоукраїнським, а успадкування цих іменувань українською мовою в якості хоронімів відображає спорідненість індоєвропейського населення Праукраїни з українською нацією, що, водночас, підтверджує науковість світоглядної позиції І. Огієнка про зародження й функціонування української мови ще в дописемну добу.

4. Отримана інформація може бути використана в інших наукових дослідженнях та в навчальній роботі з історії та етимології української мови, загального, історичного і порівняльного мовознавства, історичної топоніміки, давньої історії України, етнолінгвістики та українознавства.

Список використаних джерел і літератури:

1. Байцар А. Історія походження та використання назви «Карпати». URL: <http://baitzar.blogspot.com/2017/12/blog-post.html> (дата звернення: 12.09.2020).
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови: Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1977. С. 13.
3. Бушаков В.А. Історична топонімія Криму: автореф. дис. ... док. філолог. наук: 10.02.13. Київ, 2005. 41 с.
4. Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.І., Тимошук Б.С., Якубовський В.І. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. Київ: Наукова думка, 1984. 222 с.
5. Гопка Б. М., Хоменко М. П., Павленко П. М. Конярство: підручник. Київ, 2004. 320 с.
6. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. *Избранные труды по языкознанию* / общ. ред. Г.В. Рамишвили. М., 2000. С. 37-298.

7. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа. *Язык и философия культуры* / общ. ред. А.В. Гулыга, Г.В. Рамишвили. М., 1985. С. 370-381.
8. Доброногов А.В., Згуровский М.З., Померанцева Т.Н. Исследование социальных процессов на основе системного анализа. Киев: Наукова думка, 1997. 222 с.
9. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. колегія: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 5. С. 501.
10. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. колегія: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1983. Том 1. С. 630.
11. Заселення рівнинної частини України почалося близько 1 млн років тому: прес-реліз / Інститут археології НАН України. Київ. 2017. URL: <https://iananu.org.ua/novini/pres-relizi/383-zaselennya-rivninnoji-chastini-ukrajini-pochalosya-blizko-1-mln-rokiv-tomu> (дата звернення: 30.09.2020).
12. Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь: Около 30000 слов / ред. В.И. Кальянов. М.: Академический проект: Альма Матер, 2005. 944 с.
13. Огієнко І. Українська культура. Київ, 1918. С. 239-240.
14. Огієнко, Іван (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ, 2004. Наша культура і наука. 434 с. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm> (дата звернення 15.09.2020).
15. Осецький Й.П. Індоевропейська етимологія назв обрядових великодніх яєць у світлі етнолінгвістики і системного аналізу. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць. Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 141-150. URL: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2018.140887>.
16. Осецький Й.П. Природні та мовні ознаки зародження і становлення первісного конярства на доісторичній Дунаєвщині. *Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій*: зб. науково-краснознавчих праць. Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. 7. С. 132-141.
17. Потебня А.А. Мысль и язык. URL: <http://www.classes.ru/grammar/147.Potebnya>. (дата звернення: 19.09.2020).
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Москва, 1986. Т. 2. С. 202-203.
19. Храпунов І.М. Таври. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Tavry> (останній перегляд: 27.09.2020)
20. Шкуратов В.А. Историческая психология. М., 1997. 505 с.
21. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. Київ, 1998. 432 с.

References:

1. Bajtsar A. Istoriya pohodzhennya ta vykorystanya nazvy «KARPATY». URL: <http://bajtsar.blogspot.com/2017/12/blog-post.html>.
2. Bulahovskij L.A. Pytannya poxodzhennya ukrajynskoyi movy. Vybrani praci v piaty tomah – Selected works in five volumes. Kyiv: Naukova dumka, 1977. P. 13.
3. Bushakov V. A. Istorychna toponimiya Krymu: avtoref. dys. ... dok. filoloh. nauk: 10.02.13. Kyiv, 2005. P. 41.
4. Dobronogov A.V., Zgurovskiy M.Z., Pomerantseva T.N. Issledovaniye sotsial'nykh protsessov na osnove sistemnogo analiza. Kyiv: Naukova dumka, 1997. P. 222.
5. Нопка В.М., Номенко М.Р., Павленко Р.М. Конярство: pidruchnyk. Kyiv: Vyscha osvita, 2004.
6. Humboldt W von. Harakter yazyka i harakter naroda. M.: Progress, 1985. P. 370-381.
7. Humboldt W von. O razlichii stroeniya chelovecheskih yazykov i yeho vliyani na duhovnoye razvitiye chelovechestva. Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu. Moscow: Progress, 2000. P. 37-298.
8. Khrapunov I.M. Tavry. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Tavry> (last viewed: 09/27/2020).

9. Kochergina V.A. Sanskritsko-russkii slovar okolo 30000 slov / ed. V.I. Kalianov, M.: Akademicheskii proekt, Alma Mater, 2005.
10. Melnytshuk O.S., Bilodid I.K., Kolomijec V.T., Tkachenko, O.B. Etymolohishnyi slovnyk ukrayinskoyi movy u 7 tomah. Kyiv: Naukova dumka, 1983. T. 1. 630 p.
11. Melnytshuk O.S., Boldyrev R.V., Kolomijec V.T., Sklyarenko V.H. Etymolohishnyi slovnyk ukrayinskoyi movy u 7 tomah. Kyiv: Naukova dumka, 2003. P. 375-376.
12. Ohiyenko I. *Ukrayins'ka kul'tura*. Kyiv, 1918. P. 239-240.
13. Ohiyenko Ivan (mytropolyt Ilarion). *Istoriya ukrayins'koyi literaturnoyi movy*. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka, 2004. P. 434. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm> (last viewed: 15/09/2020).
14. Ossetsky J.P. Indoevropska etymolohiya nazv velykodnih jaietc u svitli etnolingvistyky i systemnoho analizu. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri – Native word in the ethno-cultural dimension*. Drohobych: Posvit, 2018. P. 141-150. URL: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2018.140887>.
15. Ossetsky J.P. Pryrodni ta movni oznaky zarozhennya i stanovlennya pervisnoho konyarstva na doistorychniy Dunayevchchyni. *Dunayevchchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svidkiv istorychnyh podiy*: Coll. of scientific and local lore works. Dunaivtsi; Kamyanets-Podilsky, 2019. Vip. 7. P. 132-141
16. Potebnya A.A. Mysl i jazyk. URL: <http://www.classes.ru/grammar/147.Potebnya>.
17. Shkuratov V.A. *Istoricheskaya psihologiya*. M.: Smysl, 1997.
18. Vynokur I.S., Hucal A.F., Penyak S.I., Tymoschuk B.S., Jakubovskyy V.I. *Dovidnyk z archaeology Ukrainy*. Kchmelnycka, Chernivecka, Zakarpatska oblasti. Kyiv: Naukova dumka, 1984.
19. Vasmer M. *Etimologicheskij slovar russkoho jazyka*. V 4 t. T. 2. M.: Progress, 1986. P. 202-203.
20. Yanko M.T. *Toponimichnyy slovnyk Ukrainy: Slovnyk-Dovidnyk*. Kyiv: Znanya, 1998.
21. Zaselelnya rivnynnoyi chastyny Ukrayiny pochalosya blyz'ko 1 mln rokiv tomu: pres-reliz. Kyiv: Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://iananu.org.ua/novini/pres-relizi/383-zaselelnya-rivninnoji-chastini-ukrajini-pochalosya-blizko-1-mln-rokiv-tomu> (last viewed: 30/09/2020).

The purpose of this work is to reveal the information obtained by the author about the lexical and semantic features of Indo-European origin of the Ukrainian language choronyms Bessarabia, Bukovina, Galicia, Hutsul Region, Carpathians, Tavia, the etymology of which is unclear and is at the level of unconvincing hypotheses.

The research is based on the worldview scientific concepts of the outstanding Ukrainian linguist Ivan Ohiyenko and the principles of the philosophy of language using a synergetic approach and methods of theoretical modeling and systems analysis.

On this methodological and methodological basis, the signs of pre-written creation of tokens Bessarabia, Bukovina, Galicia, Hutsul Region, Carpathians, Tavia in the Indo-European language of proto-Ukrainian tribes are revealed. This word formation was an objective ethnolinguistic process that took place in the systemic relationship of linguistic and extralinguistic – natural and personal-social factors. The driving force of word formation was, in the sense of the philosophy of language, the national spirit of the autochthonous proto-Ukrainian population, which was manifested in its life in the developed macro-territories.

The studied choronyms met vital social needs, serving in the pre-writing era as a means of identifying the tribes named by their priority type of grain farming – Bessarabia, Galicia, animal husbandry – the Carpathians (horse breeding) and Bukovina and Hutsul (cattle breeding). At the same time, the horonym Tavia (Tavrika) referred to the Scythian communities of herdsmen on the basis of their residence in the isthmus connecting the peninsula with the mainland, their use of this territory or possession of it for seasonal – spring and autumn – migration with herds cattle on the mainland and back. Each of the studied horonyms also enshrined the natural right of their creators to the designated areas.

The inheritance of these names by Ukrainians, even in spite of the loss of the original semantics, testifies to the ethnic and linguistic kinship of the prehistoric population of Proto-Ukraine and the Ukrainian people.

The work proves the prospects of research in historical linguistics on the basis of the philosophy of language and with the use of methods of theoretical modeling and systematic analysis of past and non-reproducible by other means linguistic phenomena.

Key words: Ivan Ohienko, philosophy of language, Indo-European language, word formation systems, method of system analysis, Bessarabia, Bukovyna, Galicia, Hutsul Region, Carpathians, Tavria.

Отримано: 30.10.2020 р.

УДК 811.161.2*38

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.107-113

Анжеліка Попович

ORCID 0000-0002-3428-9717

доктор педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЛЕКСИЧНА СТИЛІСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В РЕЦЕПЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті визначено внесок Івана Огієнка в становлення й розвиток стилістики української мови. Увагу акцентовано на стилістичному навантаженні синонімів, архаїзмів, неологізмів, діалектизмів, термінів, запозичених слів, вульгаризмів, провінціалізмів.

Ключові слова: Іван Огієнка, стилістика української мови, лексична стилістика, стилістичне поняття, стилістичне навантаження.

Стилiстика української мови – завершальна й узагальнювальна прикладна дисциплiна з-помiж мовознавчих, яка «охоплює вже функцiональний iх (мовних одиниць. – А.П.) аспект, реалiзацiю в усному i писемному мовленнi, у текстах рiзних стилiв» [6, с. 3]. Цей курс є вершиною дослiдження мови та своєрiдним продовженням i водночас логiчним завершенням фонетичного, лексично-фразеологiчного й граматичного рiвнiв вивчення мови.

З 1917 р. до початку 30-х рр. ХХ ст. стилiстика української мови формувалася на помежiв i з iншими галузями мовознавства, зокрема iсторiєю української лiтературної мови, орфографiєю, лексикологiєю, граматикою, культурою української мови, риторикою, основами теорiї лiтератури тощо. В. Ващенко слушно зауважував: «Характерно i те, що працi, далекi від стилiстичного спрямування, суто граматичнi, також не можуть обiйти стилiстичних явищ... Можна вказати на визнану вже необхіднiсть враховувати стилiстичнi властивостi мови при формулюваннi закономiрностей орфографiї i пунктуацiї» [2, с. 5]. Напрацювання з проблем стилiстики вiднаходимо у студiях В. Сiмовича, О. Курило, I. Огiєнка, М. Сулими, М. Гладкого, Б. Ткаченка, О. Синявського, О. Магвiєнка, Л. Булаховського та iн. [11, с. 6-21].

Вагомий внесок у становлення й розвиток стилiстики української мови зробив Iван Огiєнка. 1924 року у Львовi з'явився допомiжний вид навчального видання зi стилiстики «Український стилiстичний словник» I. Огiєнка – «праця, за яку буде вдячний кожен учень, студент i вчитель української мови; батькам вiн стане у великiй пригодi в дiлi збагачення власного знання української

мови і в навчанні її своїх дітей. Цей словник – це підручна книжка для вивчення української літературної мови для всіх, хто бажає кращого знання цієї мови, і тим ми цей словник поручаємо» [8]. І. Огієнко досліджував кожне явище з історичного погляду, подавав етимологію слів і стилістичні довідки.

Завваги І. Огієнка з окремих стилістичних питань фіксуємо в таких наукових розвідках, як «Наука про рідномовні обов'язки» (1936 р.), «Історія української літературної мови» (1949 р.), «Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному» (1958 р.), «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961 р.) та ін.

Мовознавчі аспекти наукової спадщини І. Огієнка розглядали Ф. Бачевич, Т. Беценко, І. Вихованець, Л. Гнатюк, Й. Дзендзелівський, Л. Домилівська, С. Єрмоленко, А. Загнітко, В. Задорожний, Н. Захлопана, В. Калашник, Р. Козак, В. Ляхоцький, А. Мойсієнко, Л. Полюга, І. Фаріон, В. Христенко, Л. Шевченко, Н. Яценко та інші. Ці розвідки охоплюють історію розвитку української мови, проблеми граматики й культури мовлення.

Стилістичні платформи мовознавчої спадщини Івана Огієнка частково віддзеркалено в працях Т. Білоусової, Н. Захлопаної, Ю. Маркітантова, Л. Марчук, А. Попович та інших. Зокрема, Т. Білоусова звернула увагу на понятійне наповнення термінів «стиль» і «стилістичний», проаналізувала стилістичну концепцію І. Огієнка й визначила її роль у розвитку теоретичної та практичної стилістики української мови [1]. Н. Захлопана проаналізувала структуру «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови» і потлумачила його значення для вивчення історії формування й розвитку сучасної української літературної мови [4]. Погляди І. Огієнка на природу й сутність поетичного мовлення та вирізнення прикметних ознак поетичних текстів відбито в дослідженні Ю. Маркітантова [5]. А. Попович характеризувала міркування І. Огієнка на фоностилістичні, лексично-стилістичні, граматино-стилістичні площини, звернула увагу на пояснення правил вживання синтаксичної побудови «в Україні» [10], дослідила набуток ученого щодо визначення ролі українських письменників у формуванні української літературної мови [9]. Водночас багато площин залишилися поза полем зору науковців.

Мета статті – визначити внесок Івана Огієнка в розвиток лексичної стилістики української мови.

Стилістика української мови, як і будь-яка галузь знань, оперує певною системою взаємопов'язаних понять. Стилістичні поняття – мінімальна логічна форма репрезентації стилістичних знань, результат наукового теоретичного узагальнення зі стилістики, вираження наукової стилістичної теорії або наукової системи знань зі стилістики.

На думку В. Бондалетова, С. Вартапетової, Є. Кушліної, Н. Леонової, в стилістиці наявні основні (ключові) поняття, поняття, утворені від них, і часткові [12, с. 16]. 3-поміж основних виокремлюють поняття *стилістичної структури мови, стилю (функційного стилю), стилістичного забарвлення, стильової ознаки, синонімії, співвідносності й варіантності мовних засобів, стилістичної норми та її функційно-стильових різновидів*. Л. Мацько, О. Сидоренко й О. Мацько, крім означених вище, звертають увагу на поняття *інформації, контексту, образності, експресивності, конотації, стилістичного значення, колориту, жанру, тексту, орнаментики* [6]. П. Дудик до основних зараховує такі стилістичні терміни, як *стилістика, стилістична система мови, стилістична структура мови, стилістема, стиль мови* тощо [3, с. 17]. М. Кожина говорить про три групи понять: 1) поняття на означення власне лінгвістичних явищ і фактів (онтологія): *мовні засоби стилю, стилістично забарвлені одиниці різних мовних рівнів*; 2) усталені наукові терміни (метамова науки); 3) поняття, які позначають акту-

альні проблемні питання стилістики – класифікація й внутрішня диференціація функційних стилів, напрями стилістики, екстралінгвістичні стилетворчі чинники, методи лінгвостилістичного аналізу та ін. [13, с. 7].

Опрацювання наукових студій (Н. Бабиц, Н. Болотнова, П. Дудик, С. Ермоленко, М. Жожина, Л. Мацько, О. Пономарів та ін.) уможливило виокремлення певних особливостей стилістичних понять – зміна наукової парадигми сучасних стилістичних досліджень, використання нових методів і методик лінгвостилістичних досліджень, відкритість системи стилістичних понять, зокрема вплив сучасних мовознавчих тенденцій і екстралінгвістичних чинників, поява нових галузей і напрямів стилістики, інтеграційні процеси в мовознавстві, інтердисциплінарність стилістики (взаємодія із суміжними дисциплінами), потреба в текстоцентричному підході до потлумачення термінів і унаочнення різностильовим ілюстративним матеріалом, дискусійність окремих понять, наявність протилежних поглядів, відсутність одностайності в думках («що часто спостерігається в стилістиці» [13, с. 5]), багатозначність термінології (використання терміна в лінгвістичній науці з декількома значеннями, що відбивають суміжні зі стилістикою дисципліни й напрями), наявність декількох номінацій одного й того ж терміна тощо.

З-поміж стилістичних понять вирізняємо поняття лексичної стилістики, які представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Номенклатура понять розділу «Лексична стилістика»

Розділ	Стилiстичнi поняття
Лексична стилістика (стилістична лексикологія)	Лексична стилістика (стилістична лексикологія). Стилiстичне навантаження слова. Стилiстично нейтральна (мiжстильова) лексика. Стилiстично забарвлена (маркована) лексика. Емоційно забарвлена лексика (експресиви, або експресеми). Функційно забарвлена лексика. Слова книжної конотації. Слова розмовної конотації. Контекстуальні синоніми. Внутрішньо-стильові синоніми. Мiжстильові синоніми. Перифраза. Евфемiзм. Стилiстичнi функції синонімів. Стилiстичне використання полiсемії. Контекстуальні антоніми. Стилiстичнi можливості антонімів. Енантiосемія. Антифразис. Антитеза. Оксюморон (оксиморон). Стилiстичне використання омонімів. Стилiстичне навантаження паронімів. Парономазія. Стилiстичнi функції архаїзмів. Стилiстичне використання історизмів. Анахронізми, їхнi стилістичнi можливості. Стилiстичне навантаження старослов'янiзмів. Індивідуально-авторські неологізми. Стилiстичнi функції неологізмів. Стилiстичне використання термінів. Інтелектуалізація художньої оповіді. Стилiстичне навантаження професіоналізмів. Стилiстична роль запозичень (іншомовiзмів). Росіянізми. Суржик. Білінгвізм. Явище інтерференції. Актуалізація вилученої лексики й дерусифікація української мови. Екзотизми (етнографізми). Варваризми. Стилiстичнi функції діалектної лексики. Стилiстичне навантаження арготизмів. Стилiстичнi можливості жаргонізмів. Стилiстичнi функції розмовно-лобутової лексики. Стилiстичнi можливості просторічної лексики. Стилiстичне використання вульгарно-лайливої лексики.
Тропи	Тропи. Метафора. Метонімія. Синекдоха. Гіпербола. Літота. Перифраз. Евфемізм. Парономазія. Епітет. Оксюморон (оксиморон). Порівняння. Персоніфікація. Аллегорія. Сарказм. Іронія. Пародія.

І. Огієнко в наукових студіях звертав увагу на стилістичне навантаження синонімів, архаїзмів, неологізмів, діалектизмів, термінів, запозичених слів, вулгаризмів, провінціалізмів та ін. Зокрема, він здійснював поділ архаїзмів на рівні окремого слова: *метати, вергати, борзо* (за сучасною термінологією – лексичні); словформи: *весь, правопись, отцеви, на кони* (лексико-фонетичні), складні: *хто суть брати мої* (морфологічні) [7, с. 165]. Локалізм потлумачував як «архаїзм, не прийнятий в літературній мові» [7, с. 52].

Мовознавець переконував у потребі використовувати застарілі слова в художньому стилі з «артистичною або ілюстраційно-науковою метою»; у розмові «давніх дієвих осіб» [7, с. 52]; для «прикраси свого стилю» [7, с. 165]; для опису давноминулого часу, зокрема певних історичних реалій, зображення епохи; архаїчного забарвлення мовлення персонажів; надання викладові «величності» (патетики) тощо. «У звичайній мові архаїзми псують чистоту літературної мови. Але добрий майстер слова може використати їх і для прикраси свого стилю. Так, описуючи давноминулі часи, письменники часто надають архаїчного забарвлення мові своїх героїв, а це тільки прикрашає мову та збільшує ціну твору. Так само в речах поважних архаїзм надає величності мові», – доводив І. Огієнко [7, с. 52].

Учений наголошував, що архаїзми – слова, які вживалися в церковно-слов'янській мові, однак їх не завжди потрібно «викидати», адже старослов'янзми (*сотворити, гряди, пря, десница, истина, взивати, уповати*) можуть «окрашувати» українську мову. Доречно послуговуватися цією групою лексики в конфесійному стилі, адже «Така архаїчність мови особливо надається при перекладі богослужбових книг, Біблії й т. ін.» [7, с. 153]. Тут старослов'янзми «на своєму місці вжиті» [7, с. 152]. Поза увагою мовознавця залишилися такі функції застарілої лексики, як створення сатиричного, іронічного або гумористичного ефекту.

Стилістичне вживання «місцевої мови» (діалектизмів) обмежено свідомим використанням у мові персонажів, і у творах, «навмисне написаних для місцевих потреб» [7, с. 52]. Неприпустими діалектні слова в науковому стилі.

І. Огієнко обстоював «єдність» / «соборність», «рідномовність» і усталеність наукової термінології [7, с. 76] та поділяв її на комунікаційні, військові, правничі, урядові, канцелярійні, шкільні та інші терміни [7, с. 77].

На означення запозичених слів учений використовував дефініції *чужі слова, ялові слова, чужомовні слова*. Згідно з дослідженнями І. Огієнка «Чужі слова діляться на дві групи: а. Слова давно запозичені, сильно в мові засвоєні й загальнознані, – це активні чужомовні слова: б. Слова нові, в мові мало-знані й легко заступлювані своїми словами, – це слова ялові» [7, с. 81]. За наявності українських слів-відповідників треба замінювати запозичення, відтак дбати про збагачення рідної мови; важливо відмовитися від легковажного послуговування іншомовними словами; не вживати слова-кальки, які «забруднюють» мову; у публіцистичному стилі (у часописах і журналах) невідомі широкому загалу іншомовізм пояснювати [7, с. 81-82].

З-поміж шляхів збагачення літературної мови визначав «не вживати ялових чужомовних слів», акцентував на тому, що не варто послуговуватися запозиченими словами, «коли існують на те саме й свої добрі слова й вирази» [7, с. 167]. І. Огієнко був твердо переконаний: уживання чужих слів не сприяє не лише розвитку української мови, а й загалом розвитку духовної культури. Він позитивно схарактеризував процес очищення української мови від росіянізмів та полонізмів і сконстатував – «сильно зріс і дав уже корисні наслідки».

Ознака української літературної мови – правильність, точність і ясність уживання синонімів [7, с. 157]. Зокрема, звернено увагу на такі слова: *проте* – це «однак» (а не «тому», «через те»), *здля* – це «для» (а не «через»), *перевести* – це

«знищити» (а не «зробити»), *насилу* – це «ледве» (а не «силою»), *відмовити* – це «відказати» (а не «проказати») тощо. За висновками І. Огієнка, синоніми потрібно не лише знати, але й відчувати, «... природному українцеві часто тільки чуття вказує, де якого слова вжити, пор., наприклад, значення слів: *балакати* (неповажно, про щобудь), *говорити* (про поточне життя, розповідати), *бесідувати* (про поважні чи святі речі)» [7, с. 157]. Це стосується правильного використання стилістичних синонімів, що різняться уналежненням до окремих функційних стилів, емоційно-експресивним навантаженням і «малими відтинками»: *базікати*, *бубоніти*, *мимрити*, *казати*, *ректи*, *шикати*, *доповідати*, *бесідувати* і т. ін. Отож синонімі збагачують мову й допомагають уникнути одноманітності.

Побіжно мовознавець потлумачував неологізми, які «потроху, але невинно заступають існуючі слова й вирази». На його думку, «Найкраще вироблений неологізм напочатку здається нам дуже чудний <...>. Але треба пам'ятати, що без неологізмів не було б поступу в мові [7, с. 166]. Позитивно відгукувався про стилістичне навантаження неологізмів у творах П. Куліша, М. Старицького, Лесі Українки.

Провінціалізми водночас можуть бути й вадою мовлення, і стилістичною окрасою тексту (наприклад, у текстах В. Стефаніка, М. Черемшини та інших). І. Огієнко фаховито переконував, що вулгаризми «не тільки забруднюють мову, але й псують її красу» [7, с. 171] та наголошував на потребі не допускати цих одиниць у конфесійному стилі.

Отож у спеціальних стилістичних працях І. Огієнка та в його наукових студіях з історії розвитку української літературної мови закладено ґрунтовні підвалини розвитку лінгвостилістики.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білоусова Т.П. Термінопоняття «стиль» і «стилістичний» у мовознавчій концепції Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 14. С. 31-40.
2. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові / відп. ред. М.П. Івченко. Харків: Вид-во Харк. ордену Трудового червоного прапора держ. ун-ту імені О.М. Горького, 1958. Ч. 1. 228 с.
3. Дудик П.С. Стилістика української мови. Київ: Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
4. Захлюпана Н. Іван Огієнко та його «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови». *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 2016. Вип. 63. С. 95-101.
5. Маркітантов Ю.О. Поетичне мовлення в концепції Івана Огієнка та в інтерпретаціях сучасних дослідників. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*, 2015. Вип. 12. С. 190-195.
6. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови / за ред. Л.І. Мацько. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
7. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
8. Огієнко І. Український стилістичний словник. Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1924. 496 с. URL: http://www.academia.edu/6984197/I._Огієнко_Український_стилістичний_словник_1924.
9. Попович А. Мовотворчість українських письменників у рецепції Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 184-191.
10. Попович А. Стилістичні аспекти у праці Івана Огієнка «Наша літературна мова». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія філологічна*. Кам'янець-

- Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XII. С. 249-254.
11. Попович А.С. Методика навчання стилістики майбутніх учителів української мови і літератури в закладах вищої освіти: монографія. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2018. 376 с.
 12. Стилистика русского языка / В.Д. Бондалетов, С.С. Вартапетова, Э.Н. Кушлина, Н.А. Леонова; под. ред. Н.М. Шанского. Ленинград: Просвещение, 1989. 223 с.
 13. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожинной; члены редколлегии: Е.А. Баженова, М.П. Котурова, А.П. Сковородников. Москва: Флинта: Наука, 2011. 696 с. URL: <https://studfiles.net/preview/6006736/>.

References:

1. Bilousova T.P. Terminoponiattia «styl» i «stylistychnyi» u movoznavchii kontseptsii Ivana Ohiiienka. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii: Filolohichna. Kamianets-Podilskyi*, 2017. Vyp. 14. S. 31-40.
2. Vashchenko V.S. Stylistychni yavyshecha v ukrainskii movi / vidp. red. M.P. Ivchenko. Kharkiv: Vyd-vo Khark. ordena Trudovoho chervonoho prapora derzh. un-tu imeni O. M. Horkoho, 1958. Ch. 1. 228 s.
3. Dudyk P.S. Stylistyka ukrainskoi movy. Kyiv: Vydavnychi tsestr «Akademii», 2005. 368 s.
4. Zakhliupana N. Ivan Ohiiienko ta yoho «Hramatychno-stylistychni slovnyk Shevchenkovoï movy». *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filolohichna*, 2016. Vyp. 63. S. 95-101.
5. Markitantov Yu.O. Poetychne movlennia v kontseptsii Ivana Ohiiienka ta v interpretatsiiakh suchasnykh doslidnykiv. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii: Filolohichna*, 2015. Vyp. 12. S. 190-195.
6. Matsko L.I., Sydorenko O.M., Matsko O.M. Stylistyka ukrainskoi movy / za red. L.I. Matsko. Kyiv: Vyshcha shkola, 2003. 462 s.
7. Ohiiienko I. (mytropolyt Ilarion). Ridna mova / uporiad., avt. peredmovy ta komentaryv M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2010. 436 s.
8. Ohiiienko I. Ukrainskyi stylistychni slovnyk. Lviv: Drukarnia naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1924. 496 s. URL: http://www.academia.edu/69841971/_Ohiiienko_Ukrainskyi_stylistychni_slovnyk_1924.
9. Popovych A. Movotvorchist ukrainskykh pysmennykiv u retseptsii Ivana Ohiiienka. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: serii filolohichna. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka*, 2016. Vyp. XIII. S. 184-191.
10. Popovych A. Stylistychni aspekty u pratsi Ivana Ohiiienka («Nasha literaturna mova»). *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: serii filolohichna. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka*, 2015. Vyp. XII. S. 249-254.
11. Popovych A.S. Metodyka navchannia stylistyky maibutnikh uchyteliv ukrainskoi movy i literatury v zakladakh vyshchoi osvity: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn Ya.I., 2018. 376 s.
12. Stilistika russkogo jazyka / V.D. Bondaletov, S.S. Vartapetova, Je.N. Kushlina, N.A. Leonova ; pod. red. N.M. Shanskogo. Leningrad: Prosveshchenie, 1989. 223 s.
13. Stilisticheskij jenciklopedicheskij slovar' russkogo jazyka / pod red. M.N. Kozhinov; chleny redkollegii: E.A. Bazhenova, M.P. Kotjurova, A.P. Skovorodnikov. Moskva: Flinta: Nauka, 2011. 696 s. URL: <https://studfiles.net/preview/6006736/>.

Ivan Ohiiienko made a significant contribution to the formation and development of Ukrainian language Stylistics. His reasoning on certain stylistic issues is recorded in such scientific investigations as «The Science of Native Language Duties», «Ukrainian Literary Language History», «Our Literary Language: How to Write and Speak in Literature», «Grammatical and Stylistic Dictionary of Shevchenko's Language» etc.

The purpose of our article is to determine Ivan Ohiienko's contribution to the development of Ukrainian Language Lexical Stylistics.

Among the stylistic concepts, the concepts of lexical stylistics are clearly distinguished. I. Ohiienko paid attention to the stylistic load of synonyms, archaisms, neologisms, dialectisms, terms, borrowed words, vulgarisms, provincialisms, etc.

The linguist argued for the need to use archaisms in the artistic style to give the text artistry, a description of a bygone era, the archaic coloring of the speech of the characters, providing teaching pathos and more. I. Ohiienko considered it appropriate to use old slavonic in the confessional style.

The stylistic use of «local language» (dialectisms) is limited to the conscious use in the characters' language, and in works of regional purpose. Unacceptable dialect words in the scientific style.

I. Ohiienko singled out specific features of the use of foreign languages: in the presence of Ukrainian words-equivalents to replace borrowing; to refuse frivolous use of foreign words; do not use tracing words; in journalistic style unknown to the general public to explain other languages. The scientist was firmly convinced that the use of foreign words does not contribute not only to Ukrainian language development, but also to spiritual culture development in general.

According to I. Ohiienko, synonyms should not only be known, but also felt, in particular, the correct use of stylistic synonyms, which differ in relation to different functional styles.

Thus, I. Ohiienko's researches on the problems of the History Ukrainian literary language development are also important for Stylistics development.

Key words: Ivan Ohiienko, ukrainian language stylistics, lexical stylistics, stylistic concepts, the stylistic load.

Отримано: 16.10.2020 р.

УДК 81'42:001(477.092)Огієнко

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.113-118

Інга Федькова

ORCID 0000-0003-0349-7211

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФУНКЦІЙНО-СТИЛІСТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У «ФІЛОСОФСЬКИХ МІСТЕРІЯХ» МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА

У статті досліджено порівняльні конструкції, які функціонують у «Філософських містеріях» Митрополита Іларіона. Окреслено їхню структуру, семантику та стилістичне навантаження. З'ясовано, що використання порівняльних конструкцій є засобом вираження авторської модальності, що допомагає відтворити емоційний стан, поглибити думку, надати виразності тексту. Зафіксовані порівняльні конструкції засвідчують багатство мови письменника та майстерне використання мовних засобів у художньому відображенні духовного світу.

Ключові слова: порівняння, порівняльна конструкція, стилістична фігура, функційне навантаження, ідіостиль.

З-поміж величезного наукового доробку, який залишив Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ми не можемо оминати увагою його літературні твори.

Предметом нашого дослідження є низка літературних творів автора, що склали окремий том у зібраному виданні 1957 року «Філософські містерії».

Об'єктом дослідження є порівняльні конструкції як стилістичні фігури в окреслених творах.

Мета статті полягає в дослідженні функційно-стилістичного навантаження порівняльних конструкцій у «Філософських містеріях».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порівняння було предметом дослідження багатьох науковців. У сучасній лінгвістиці фіксуємо різні підходи до вивчення порівняння. Зокрема, комплексний опис сполучників сучасної української мови, а також порівняльних засобів, представлений у Граматичному словникові та в монографії К.Г. Городенської, де подано формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції сполучників української мови [2]; структурно-семантичний опис складнопідрядних порівняльних речень зроблено в дисертації М.С. Заборної [3]; функційно-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові досліджено в дисертації Н.П. Шаповалової [11]; порівняльні конструкції в межах простого речення проаналізовані Л.В.Прокопчук [8]; порівняння як стилістичний компонент художнього тексту було об'єктом уваги Л.В. Голоюх [1], функційно-семантичне поле компаративності було предметом наукової розвідки О.А. Щепки [12], семантичний і структурний аспекти стійких народних порівнянь досліджувала А.М. Найда [6], порівняння в текстах українських перекладів святого писма проаналізовані І.І. Сулук [9] та ін.. Мовознавці досліджували порівняння та порівняльні конструкції в ідіостилях різних письменників (Марка Вовчка, Михайла Коцюбинського, Олени Теліги, Ліни Костенко та ін.), проте, літературна творчість Івана Огієнка ще не була предметом окремого наукового дослідження, що й зумовлює **актуальність** нашої наукової розвідки.

«Філософські містерії» складаються з філософської трилогії «Життєйське море», містерій «Каїн та Абель», «Вже досить невинної крові! Холмщина», «Рідна мова», «Руїна й Воскресіння». Сам автор у післямові називав себе релігійним поетом, а свої твори – релігійною поезією: «У релігійного поета перемагає над усім чужина душа його, – вона все бачить чеснотними поглядами свого Творця. А серце його найчужиніше, – відгукується на кожен порух найменший» [5, с.323]. Автор зазначав, що основним завданням релігійної поезії є творення ідеалістичного християнського світогляду і такого самого чеснотного життя [5, с.327]. Саме цим завданням і підпорядкований добір відповідних мовних засобів. Порівняння посідає важливе місце в системі художньо-образних засобів Митрополита Іларіона. У цих містеріях фіксуємо велику кількість порівнянь та порівняльних конструкцій (понад триста одиниць). Саме така значна кількість порівняльних конструкцій увиразнює текст, сприяє образності, заглиблює читача у духовний світ.

За визначенням енциклопедії «Українська мова», порівняння – це фігура мови або рідше троп, в яких мовне зображення особи, предмета, явища чи дії передається через найхарактерніші ознаки, що є органічно властивими для інших: дівчина струнка, як тополя; волоськи сині, як небо [10, с.469]. Порівняльним зворотом є частина простого речення, яка складається з порівняльного сполучника та повнозначного слова і виражає значення порівняння [10, с.504]. Стилістична роль порівнянь полягає у виділенні якоїсь особливості предмета чи явища, яке виступає дуже яскраво в того предмета, з яким порівнюється певне явище [7, с.41]. Найчастіше порівняння виражаються за допомогою порівняльного звороту (поширеного і непоширеного) зі сполучниками як, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, немовби тощо, які виконують роль компаративної зв'язки. Іван Огієнко найчастіше послуговувався сполучниками як, мов та немов: *Життя цвіте, як цвіт весною, Й сміється Щастям й буйним пахом, А Смерть слідом за*

ним з косяю *Усе одним руйнує махом* [5, с.48], *У кого воля, мов сталава, того не колють земні муки, – Йому байдужі й реви лева, Йому чуже жало розлуки* [5, с.58], *Зло міцно липне до Людини, Немов тонке те павутиння: Пусти його на півхвилини, Й воно гноїть, як жабурина* [5, с.58].

За допомогою порівнянь автор передав національний колорит, художньо-символічне світобачення. Об'єктами порівняння митець обрав звичні образи для української культури (сонце, зорі, природа, весна, квіти, тополя, дощ тощо). Письменник уособлює природу, його порівняння зумовленні поетичним мисленням народу, особливостями його світосприйняття.

Фіксуємо велику кількість порівнянь із сонцем. У енциклопедичному словнику символів культури України зазначено, що «У християнській традиції символічне значення сонця дуже різноманітне. Захід та затемнення сонця означають гнів Божий, праведне покарання, біду, скорботу, страждання. Сонячне світло символізує щастя (Іс. XXX, 26), відкриття, виявлення, відплату та праведну кару. Сонце – символ слова Божого (Луки, XXI. 23). Носії слова Божого мають своїм символом сонце. Сонце є вічне Слово, Господь, Христос. Він – Сонце правди, істинне світло не вечірнє, вічне (Єв., III, 19; VIII, 12; 5; Об., XXI, 23, XXII, 5)» [4, с.776]. У «Філософських містеріях» усе світле, щире, праведне пов'язане із сонцем: *Працюють на Землі Обранці На користь рідного народу, І, мов те Сонце красне вранці, Приносять радість та погоду* [5, с.39], *Ангол Хоронитель, як сонце ясний* [5, с.197], *немов тут сонце зійшло* [5, с.279], *мов Сонце при сході* [5, с.288], *як сяйво з ранкового сонця* [5, с.98], *немов сонце зайшло* [5, с.210] тощо. Натрапляємо й на розгорнені структури: *обоє прекрасні, як сонце, здорові та свіжі, немов та троянда травнева, росюю покрита* [5, с.77]. Задля підсилення висловленого автор використовує гіперболу в порівнянні: *Часом сувора темнота огортає їх, а часом б'є сяйво, немов із ста Сонць* [5, с.29] та персоналіфікацію: *Як хмара Сонечко ковтає* [5, с.32] тощо.

В українській культурі зоря є «символом животворної й родючої природи; дівчини-красуні, кохання; доброї душі; нового щасливого життя; світлого духу, оборонця людей; вічності; очей Бога» [4, с.300]. Митрополит Іларіон із зорею (зорями) порівнює різноманітні людські чесноти: *Широкий Світ, а в ньому дива Ув очі б'ють на кроці кожнім, і Правда, як Зоря грайлива, Крокує в русі переможнім* [5, с.30], *Кругом Світи палахкотять, як ясні Зорі в нічку темну* [5, с.22], *Де хори праведних в промінні, Яке круг них вінком колує, Як Зорі радісні весінні, Співають серцем: Алілуя!* [5, с.196], *Про Рай щасливий в мене мрії Бринять в душі, мов тихі Зорі* [5, с.207]. Мовна картина світу українців відбита у фразеологізмі *як зірок на небі* (у значенні «багато»), автор дещо трансформує його, але вживає у тому ж значенні: *Мільйони їх, як Зірок ночі, Йому співають піснопіння* [5, с.23].

Вибір семантики предмета порівняння зумовлений релігійним змістом творів. Людина, тварина, природа – усе це творіння Божі, які є взаємопов'язаними. Саме порівняння з природними явищами є найуживанішим у аналізованих текстах. Семантичне поле «природа» реалізується через такі порівняння: *Як в лузі зелена трава, що сьогодні Цвіте, а на завтра всихає, – Отак мої творива, люди Господні, – Їх вік, як трава проминає* [5, с.12], *Душа розцвітає, як квітка весною* [5, с.87], *Обранці народні працюють, як бджоли, І сіють Господні По Світу Глаголи* [5, с.98], *Аж чути, – співають тихо Анголи, немов веселки по грозі* [5, с.262], *Хай Воля Божя Вічно віднині Пахне, як рожса, В серці людини* [5, с.293], *Душа налякана тремтить, як кволе листя восени* [5, с.60] тощо.

Введення в текст порівнянь дає змогу авторові впливати на чуттєву сферу читача, краще створити образність, надати емоційності. Варто зацитувати фрагмент про рідну мову, де мова порівнюється із самим Господом: *І рап-*

том відкрилися Людям їх уста німотні, і зародилася в них Словна Мова: гаряча – як Божого серця сльоза, сильна – як Десниця Його, і мудра – як Сам Бог Господь [5, с.294]. Крім того, Іван Огієнко використовував у тексті описові конструкції, у яких угадується порівняння: *Глаголе Вишній, Рідна Мово, Ти серце і душа народу, Ти споконвічне Боже Слово, Що всіх освічує в рід з роду! Ти вічний голос нам Господній, Ти Пісня Райська Херувима, Ти Дзвін величній всенародній, Стіна Святині незборима! Ти серця Божого краплина, Велична наша Рідна Мова: Душі троянда ти єдина, Лелія серцеві шовкова!* [5, с.294].

Рясніє текст поширеними порівняльними зворотами, до складу яких входять ще й поширювальні компоненти – епітети, означення, однорідні члени речення тощо. Наприклад: *Веселка сяє, як півколо. Вечірні тихі й ніжні дзвони, мов та тепла ласка мами* [5, с.16], *Ви знов про Щастя, – ненадійне Воно, як змінна та погода. Бо Щастя, – то життя спокійне, Братерство любе й Божа згода* [5, с.232], *Нам Землю тримають Обранці, І сяють, як Сонечко вранці, І силпють Проміння. Цвітуть від них квіти й в пустелі І грають серця нам веселі, Як пташка весіння!* [5, с.95], *Любов, як мох шовковий в лісі, голубить солодко всім душу: В її всематірній потісі Й жорстокий змінить смертну сушу* [5, с.81].

Фіксуємо у «Філософських містеріях» велику кількість традиційних порівнянь, що усталилися у мові як результат порівнювання колективного усвідомлення та колективних асоціацій. Уживання таких порівняльних конструкцій створює колорит фольклорності, який допомагає краще розкрити релігійну тематику, адже автор спілкується з читачем «його» мовою, мовою, яка зрозуміла й рідна. Від цього текст не сприймається як суворі повчання, а як щира бесіда із рідною людиною. До традиційних можемо віднести як *завмерли, мов би пір'їна, мов сталава, як реп'яхи, як мати рідна мила, як сніг, як пташка, як скеля, як сонце, мов би пір'їнка, ніби остовпів* тощо.

Текст рясніє описовими конструкціями, що також зближує творчість Івана Огієнка з усною творчістю народу. Наприклад: *Ти все в моїм зболілім серці, Немов на квітонці роса, Немов у тихому озерці Беруть купелі небеса* [5, с.205], *На віднокрузі вдалині пасеться череда на волі, немов ті хвилі в морі* [5, с.205], *Зорі кружляють круг Місяця, мов коло мами розбавлені діти* [5, с.84], *Душа, ніби закам'яніла, і стоїть нерухомо, поїдаючи Зорі очима. Підходить красуня, прекрасна, як мрія, й як сонце ясна* [5, с.85], *І стелиться Раєм Ангольська Пісня, як килим барвистий* [5, с.295], *Вік людський в земній цій юдолі, Як на бурхливім морі човен: В обіймах зради та сваволі Все повен бурі, й ляку повен* [5, с.193] та ін.

Автор наповнив текст і порівняльними підрядними частинами, порівняльно-приєднувальними конструкціями: *Проміння водограєм силпється з нього, мов дощ весняний, що любовно запліднює землю* [5, с.83], *Порушу землю я, й Пророка Не буде з вашої Людини: Її заб'є юрба жорстока, Як б'є мороз красу калини!...* [5, с.96], *Так прагну людям помагати, Бо це мета моя єдина, – Як до дитини пране мати, Як батько тягнеться до сина!...* [5, с.60] тощо.

Отже, порівняння є засобом відображення художнього бачення дійсності автора, його індивідуально-авторської картини світу. Порівняння в ідіостилі Івана Огієнка належать до домінантної лексики, вони передають найважливіші відтінки, надають образності та увиразнюють зміст. Порівнянням Івана Огієнка у «Філософських містеріях» властиві надзвичайна образність, поетичність, народність. Попри релігійність, сакральність тематики, текст сприймається органічно, зокрема, й завдяки уживанню окреслених конструкцій. Указана проблема прогнозує широкий спектр дослідження інших фігур та тропів у літературній творчості Івана Огієнка, що й уможливило перспективу наступних наукових розвідок.

Список використаних джерел і літератури:

1. Голоюх Л.В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ: Наук. думка, 1996. 225 с.
2. Городенська К.Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. 340 с.
3. Заборна М.С. Складнопідрядні порівняльні речення в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Харків, 1997. 18 с.
4. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В.П. Копчура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. 912 с.
5. Митрополит Іларіон. Релігійна поезія. *Твори*. Т. 1: Філософські містерії. Вінніпег, 1957.
6. Найда А.М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпроперовськ, 2002. 208 с.
7. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. Київ: Либідь, 2000. 248 с.
8. Прокопчук Л.В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2000. 18 с.
9. Судук І.І. Порівняння в текстах українських перекладів святого писма: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 2009. 20 с.
10. Українська мова: енциклопедія. Київ: Вид-во Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2004. 833 с.
11. Шаповалова Н.П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1998. 16 с.
12. Щепка О.А. Функціонально-семантичне поле компаративності: автореф. дис. ... канд. філолог. наук зі спец. 10.02.01 «Українська мова». Сімферополь, 2008. 20 с.

References:

1. Holoiukh L.V. Comparison as a structural-stylistic component of the artistic text (based on the material of contemporary Ukrainian historical prose) Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
2. Horodenska K.H. Grammar Dictionary of the Ukrainian Language: Connections. Kherson: KDU Publishing House [in Ukrainian].
3. Zaoborna M.S. Sophisticated comparative sentences in modern Ukrainian language. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
4. Encyclopedic dictionary of symbols of Ukrainian culture. Korsun-Shevchenkivskiy: FOP Havryshenko V.M. [in Ukrainian].
5. Mytropolyt Ilarion. Religious poetry. Vinnipeh [in Ukrainian].
6. Naida A.M. Stable folk comparisons as an object of phraseology. Extended abstract of candidate's thesis. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
7. Ponomariv O.D. Stylistics of the modern Ukrainian language. Kyiv [in Ukrainian].
8. Prokopchuk L.V. Category of comparison and its expression in the structure of a simple sentence. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
9. Suduk I.I. Comparison in the texts of Ukrainian translations of the Holy Scriptures. Extended abstract of candidate's thesis. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
10. Ukrainian language: encyclopedia. Kyiv: Vyd-Vo Ukr. Entsykl. Im. M.P. Bazhana [in Ukrainian].
11. Shapovalova N.P. Functional-semantic status of comparative constructions in modern Ukrainian language. Extended abstract of candidate's thesis. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

12. Shchepka O.A. Functional-semantic field of comparability. Extended abstract of candidate's thesis. Simferopol [in Ukrainian].

The paper examines the comparative constructions that function in the «Philosophical Mysteries» of Metropolitan Ilarion. The structure, semantics and stylistic role in the text are outlined. It was found that the use of comparative constructions is a means of expressing the author's modality, which helps to reproduce the emotional state, deepen thought, give expressiveness to the text. The recorded comparative constructions testify to the richness of the writer's language and the skillful use of linguistic means in the artistic reflection of the spiritual world.

«Philosophical Mysteries» consists of the philosophical trilogy «The Sea of Life», the mysteries of «Cain and Abel», «Enough innocent blood! Kholmshchyna», «Native language», «Ruin and Resurrection». In the afterword, the author called himself a religious poet, and his poems – religious poetry. In these mysteries we record a large number of comparisons and comparative constructions (over three hundred units). Such a significant number of comparative constructions emphasizes the text, promotes imagery, and deepens the reader into the spiritual world. The stylistic role of comparisons is to highlight a feature of an object or phenomenon, which stands out very clearly in the object with which a particular phenomenon is compared. With the help of comparisons, the author conveyed the national atmosphere, artistic and symbolic worldview. The writer chose the usual images for Ukrainian culture (sun, stars, nature, spring, flowers, poplars, etc.) as objects of comparison. The writer embodies nature, its comparison is due to the poetic thinking of the people and the peculiarities of his worldview.

Key words: comparison, comparative construction, stylistic figure, idiosyncrasy.

Отримано: 21.10.2020 р.

УДК 811.161.2:821.161.2-6Огієнко]:305

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.118-125

Зореслава Шевчук

ORCID 0000-0002-9309-5517

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ЕПІСТОЛЯРІЮ ІВАНА ОГІЄНКА: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу мовних засобів вираження комунікативних ситуацій шляхом листування між Іваном Огієнком та представниками чоловічої/жіночої статей. Зокрема, увагу акцентовано на різнорівневих маркерах комунікативної поведінки, що формують стереотипні сприймання про гендерні ролі у процесі мовленнєвої комунікації.

Ключові слова: епістолярій, оцінна лексика, комунікативна поведінка, гендерна характеристика, етикетна формула, демінутив, імператив, іронія.

Зацікавлення дослідників епістолярною спадщиною тих діячів, які посіли чільне місце в суспільно-політичному, науковому, культурному житті українського народу, значною мірою зростає завдяки ґрунтовному портретуванню відомих постатей в історії України. Адже листування – це унікальна джерельна цінність, яка вражає широтою охоплених проблем, глибиною психологічного аналізу дійсності, професійних уподобань, представленням оточення авто-

ра. «Епістолярна спадщина Івана Огієнка – величезний малодосліджений масив, кожна складова якого відбиває глибинну суть цієї особистості, високий рівень її духовності», – наголошує В.П. Ляхощкий [4, с.8].

За словами сучасників, Іван Огієнко – людина енциклопедичних знань, праці й обов'язку. Відомий учений, педагог, мовознавець, видавець, перекладач, історик, державний, громадський і культурний діяч, його праці однаковою мірою увічнені успіхом у всіх сферах освіти й науки.

Основні віхи та напрями діяльності й життєтворчості Івана Огієнка детально проаналізовані в працях Б. Андрусичина, С. Болтівця, Л. Бондарчук, А. Бурячка, І. Гирича, О. Завальнюка, В. Качкана, А. Колодного, В. Майбороди, А. Марушкевич, В. Мацька, Т. Міненка, О. Мороз, Ю. Мулика-Луцка, О. Нестеренка, Ф. Онофрійчука, О. Опанасюка, О. Опанасюк, Н. Павловської, Ф. Погребенника, Є. Сохацької, Д. Степовика, М. Тимошика, З. Тіменика, І. Тюрменко, Л. Филипович, С. Ярмуся та ін. Значну увагу звернено й на епістолярну спадщину митрополита Іларіона (В. Брехуненко, В. Ляхощкий, І. Преловська, О. Калита та ін.), у якій «...якнайповніше відбито широкий спектр індивідуальних, притаманних тільки цій особистості, рис, характер людини, спосіб життя, мислення, оцінка ним окремих суспільних явищ» [4, с.4].

У сучасних мовознавчих студіях представлено низку праць, присвячених з'ясуванню мовних особливостей напрацювань Івана Огієнка, проте з огляду на значний за обсягом масив епістолярію науковця, його цінність у розрізі лінгвостилістичних, фразеологічних, граматичних і комунікативних аспектів дослідження, ґрунтовний аналіз опублікованих листів митрополита Іларіона потребує детального опрацювання.

Метою статті є аналіз мовних засобів, які вербалізують мовну поведінку Івана Огієнка під час листування з чоловіками/жінками.

Слушно зауважує А. Загнітко, що особливо актуальним є студювання практик епістолярного дискурсу, якому властива максимальна насиченість індивідуально виявленими смислами, замкнутістю на певного адресата. Зовсім незрозумитими залишаються питання самоідентифікації мовної особистості в епістолярному дискурсі і простеження видозмін індивідуальності мовної особистості залежно від адресата, соціальних умов, життєвого досвіду [2, с.59].

Важливу роль у процесі мовної комунікації відіграють гендерні особливості, які найчастіше є провідним критерієм комунікативної поведінки й зумовлюють стереотипні сприймання про комунікативні ролі чоловіка й жінки у процесі мовленнєвої комунікації.

В аналізованому корпусі епістолярію Івана Огієнка (1907-1968 рр.) представлені листи до рідних і близьких, земляків, педагогів, товаришів по навчанню, колеґ, соратників, друзів, з-поміж яких незначну кількість становлять жінки (С. Русова, О. Кульницька, Н. Ковалівська-Королева, С. Стецишина, Н. Полонська-Василенко).

Шляхом аналізу мовленнєвої поведінки Івана Огієнка у спілкуванні з представниками різних статей (чоловічої та жіночої) ми звернули увагу на певні гендерні характеристики, зокрема: емоційне забарвлення мовлення, різноплановість уживаних синтактичних конструкцій, стилістичну диференціацію мовних засобів, комунікативну привітність, вплив екстралінгвальних чинників тощо.

Невід'ємним атрибутом епістолярного спілкування є вживання оцінної лексики. За спостереженнями І. Жеребкіної [1], лексичний фонд чоловіків складають переважно неологізми і терміни, натомість жіноча мова більш емоційна й емпатична, тобто чутлива по відношенню до партнера. У спілкуванні з чоловіками митрополит уживає достатню кількість лексем із нейтральним значенням, зокре-

ма вербативів для вираження інформування про щось (*інформувати, повідомляти*), спілкування з адресатом (*розмовляти, трактувати*), наприклад: «Взагалі, було б дуже бажаним, коли б Ви увійшли в постійний зв'язок з Міністерством Ісповідань і **інформували** його про церковні справи» (№62 О. Лотоцькому) [8, с.49], «Щодо третього питання, то це питання довіроче, і сердечно Вас прошу так його й **трактувати**» (№574 Архієпископу Михайлу (Хорошому) [8, с.317].

Виникнення певних почуттів (суму і радості, печалі і втіхи, смутку й урочистості, гордості та гніву тощо) дає змогу виокремити позитивно та негативно-коновані слововживання. Зокрема, у спілкуванні із жінками Іван Огієнко використовує лексеми із загальнооцінним позитивним значенням на підтвердження успішної співпраці: «Листа Вашого з 14.VI я отримав; дуже **втілюю** Ви мене цим листом своїм» (№146 Н. Ковалівській Королеві) [8, с.93], «Вашого **милого листа** оце одержав, і спішу відписати Вам» (№684 Н. Полонській-Василенко) [8, с.376], «В цій справі мені випало досить праці, але й **результати добрі**: зібрав я на діток більше 1.000.000 м[арок] п[ольських] і прийшов їм з реальною допомогою» (№146 Н. Ковалівській Королеві) [8, с.93], «Житєписи вийшли **дуже гарними**» (№352 Н. Ковалівській Королеві) [8, с.191], «Учора одержав Вашу **цінну двотомову працю**: «Заселення Південної України», і цим листом складаю Вам свою сердечну подяку» (№656 Н. Полонській-Василенко) [8, с.362].

Негативною семантикою забарвлені прикметники, які виступають атрибутивними поширювачами іменників *лист, умови, обставини, питання* «**Сумного листа** Вашого (але Ви його не підписали) до всіма додатками (включаючи газетної вирізки) я отримав» (№352 Н. Ковалівській Королеві) [8, с.191], «**Високодостоїна пані, я такої думки, що мої умови праці значно гірші** від Ваших. Але я вже остаточно вирішив, що тих умов, яких я колись заживав, я вже більше не маємо» (№352 Н. Ковалівській Королеві) [8, с.191].

У листі до Н. Полонської-Василенко Іван Огієнко вдається до самохарактеристики, що репрезентує віковий параметр (прикметник *старий*): Самохарактеристика— «А головне — що не забуваєте і про мене, **старого!**» (№656 Н. Полонській-Василенко) [8, с.362]. Спілкуючись із чоловіками, митрополит апелює до своїх внутрішніх переживань, акцентує увагу переважно на негативних емоціях і станах: «Двічі писав Вам, та певне не по тій як слід адресі. «Ключ Розуміння» 23 давно одержав і був **дуже занедавлений**» (№9 І. Свенціцькому) [8, с.17], «З **сумом** повинен заявити, що до такого кроку примусила мене нетактовна і образлива поведінка деяких членів Ради Братства, які постійно своїм некоректним вмішуванням руйнують працю Міністерства Ісповідань» (№190 До учасників загальних зборів Українського православного Кирило-Мефодіївського братства) [8, с.115]. «**Втомився я надзвичайно, і ніяк не можу «прийти до себе**». Видно, **змучення** було понад мої сили» (№576 Архієпископу Михайлу (Хорошому) [8, с.318].

Своєрідність епістолярної спадщини Івана Огієнка відображена в глибокому патріотизмі, у невичерпності й широті почувань і любові до рідної мови, її історії та становлення. Значну увагу в листах приділено вживанню української мови в богословській сфері: «І Вам щире спасибі, що прагнете прислужатися бідному й мало освіченому рідному народові нашому. Нарід наш національно ще мало розвинений, мовою рідною своєю гордує, а тому я поставив собі за мету понести нашу мову українську до церкви, і коли мовою українською заговорить сам Бог Великий, тоді годі вже буде їти проти мови нашої» (№295 Н. Ковалівській-Ковалевій) [8, с.164], «В недавньому часі я приступаю до написання статті на тему: «Українська мова, як мова богослужбовая». Головну увагу свою в цій статті я маю звернути на докази, що вживання

рідної живої мови в Церкві єсть річ звичайна і Богу вгодна» (№179 Єпископу Йосипу Боцяну) [8, с.109]. Удаючись до вживання антиномій, митрополит розкриває сутність історичної концепції мови для українців і росія: «З того часу ця тема не перестає бути живою, першорядною, і притому росіянами – чи білими чи червоними – **неприємливою**, бо в них вона міцно пов'язана з імперіалістичною політикою» (№726 Н. Полонській-Василенко) [8, с.397].

Використання етикетних формул – обов'язкова ознака епістолярного стилю. Звертання є чи не найпоширенішими етикетними формулами в листах Івана Огієнка. Звертаючись до чоловіків та жінок, митрополит однаково послуговується кличним відмінком та вживає велику літеру, підкреслюючи вияв поваги до адресата (отче Анастасіє! Пане Міністре! Пане После! Пане Генерале! Пане Отамане! Пані Професоре! Отче Протоієреє! тощо): «Ласкаво прошу Вас, **пане Отамане**, дати змогу надрукувати цю молитву хоч 3.000 примірників, на що буде потрібна сума [польських] [марок]» (№163 С. Петлюрі) [8, с.101-102]; «Високодостойна **Пані Професоре!** Учора одержав Вашу цінну двотомову працю: «Заселення Південної України», і цим листом складаю Вам свою сердечну подяку» (№656 Н. Полонській-Василенко) [8, с.362]. Такі номінації доповнюють етикетні прикметники (які вживає адресант залежно від статусу особи) – **високоповажний/високоповажна, високодостоїнний/високодостоїнна, дорогий/дорога, найсвятіший**: «Ласкаво прошу Вас, **Високоповажений Пане Прем'єре**, поставити на порядок денний Ради Народних Міністрів мій доклад: «Штундизм на Україні»; «Молитва за отчизну»» (№161 В. Прокоповичу) [8, с.101]; «**Високодостоїнний Пане Майоре!** У мене є давній екслібрис, але я зовсім не пригадую собі, хто мені його зробив, – було це це, здається, в Празі» (№665 М. Битинському) [8, с.367].

Важливим параметром опису мовної особистості є майстерне володіння словом. У листах до жінок Іван Огієнко позиціонує себе як умилний літературознавець, редактор, стиліст, характеризуючи напрацювання своїх колежанок, подруг. Висловлюючи позитивну оцінку, науковець ураховує всі мовні огріхи, дає влучні поради щодо грамотного слововживання: «Мова у Вас бездоганна, виклад легкий, селянинові книжечка буде цілком зрозумілою. Шкода тільки, що Ви закоротко розказали про муки Варвари, – місця про муки, нужди і т[ому] п[одібне] варто оповідати докладніше, бо це дуже до впадоби нашому селянинові. «Вживайте частіше слова Україна, український, в тих місцях, де їх можна вставити. В кожній книжечці треба проводити нашу українську ідею хоч якимось реченням, хоч якимсь трислів'ям, порівнянням і т[о] му] п[одібне]. Дозвольте, пані ласкава, зробити поправки стилістичні та редакторські, їх буде не багато»» (№319 Н. Ковалівській Королеві) [8, с.177]. «Оце коротенька відповідь про нашу кулінарну термінологію. **Ви добре робите, коли поруч із поширеною назвою подаєте в дужках і назву рідку**» (№611 С. Стечишиній) [8, с.339].

Аналіз досліджуваного текстового масиву свідчить про частотне використання Огієнком деминутивів, пов'язаних з параметричним уявленням (про кількісні відношення, тобто подана вказівка на розмір): «Словничок хоч **маленький**, проте досить повненький і буде корисною книжкою нашому емігрантові» (№319 Н. Ковалівській Королеві) [8, с.177]; «Шукав у Вас хоч **маленького** розділу: «Походження географічних назв нових осель»» (№656 Н. Полонській-Василенко) [8, с.362]; «Чи не взялися б Ви, крім нот, скласти також **коротенького** підручника по церковному співу?»» (№58 М. Тележинському) [8, с.46]; «Перебуваючи в гірких обставинах на вигнанні, я незмірено радий, що вдається й тут, часто в нелюдських умовах особистого життя, творити діло, яке стане хоч **маленькою** цеглинкою в величній монументі української культури» (№86 В. Біднову) [8, с.60].

У листуванні з жінками та чоловіками Іван Огієнко подекуди вживає фразеологізми для увиразнення своєї розповіді: «Ті ж Ваші праці про життя св. Маковейв, св[ятих] Катерини та Варвари будуть як раз **на часі**» (№295 Н. Ковалівської Королевії) [8, с.164]; «І що я могу писати Вам, коли ця **справа зайшла в безвихідний кут?**» (№716 Н. Полонській-Василенко) [8, с.393]; «**Не хай не дивляться на нас злим оком**» (№472 Л. Білецькому) [8, с.255]; «З державним майном, що залишилось в Кам'янці, вже покінчено: **до ниточки все вивезено, вивезено на мільярди карбованцев**» (№30 А. Левицькому) [8, с.29].

Іван Огієнко працював не лише над удосконаленням мовного словника, а й апелював до виняткової працелюбності як однієї з найістотніших екзистенційних рис. Своє життяве бачення розуміти якісну відмінність між працею фізичною та інтелектуальною, творчою і нетворчою, такою, що закріпає і такою, що розкріпає людський дух, професор відтворює через уживання описових синтаксичних конструкцій, уособлень, метафоричних номінацій, епітетів тощо: «**Виросте «дерево струнке та високе**», – і вже **недовгий той час, коли воно радісно всміхатиметься до веселого сонця. Але ж виросте дерево це тільки на ґрунті, який ми самі опрацюємо який ми густо полємо своїми слізьми, потом та кров'єю... І чим більше праці своєї докладемо ми, тим скоріш побачимо це дерево**» (№681 Н. Полонській-Василенко), [8, с.375], «**Те, що ми знову сумно святкуємо ці Свята Великі за межами Рідного Краю, нехай це надасть нам ще більшої сили в роботі нашій, нехай це надасть нам ще й більшої любови до Рідної Землі нашої, до нашої милої, далекої, кровію облітої України...Настане час, – і він вже недалеко, коли ми вернімося всі до наших домів, до наших родин, до перерваної мирної праці нашої, туди, – на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, у мир хрещений...**» (№288 Козацькому братству Святої Покрови) [8, с.288].

Засобом аргументативного впливу на адресата в листах Івана Огієнка є риторичні питання, окличні речення, які додають надмірної експресивності, слугують механізмом прагматичного впливу на модель світу жінки та чоловіка: «**Б'є мене те, що я добре бачу, як зростає наша Церква через оці мої Візитації... Як же я може відмовитися від них?**» (№684 Н. Полонській-Василенко) [8, с.376]; «**Що буде далі в 5 томі? Де статі?**» (№6 М. Грушевському) [8, с.16]; «**Оце і все...І що ж воно буде?**» (№14 М. Грушевському) [8, с.19]; «**Сердечно дякую за листа, а головно – за щирість та сердечність його!**» (№684 Н. Полонській-Василенко) [8, с.376].

Застосування екстралінгвістичного підходу до аналізу мовних засобів, які функціонують в епістолярному мовленні, передбачає врахування суспільних, соціокультурних, духовних гендерних зв'язків між учасниками комунікації і дає можливість переосмислити мовний знак як засіб самовираження індивідуума – носія національних і загальнолюдських цінностей. В аналізованих текстах натрапляємо на вживання трьох крапок – позамовного елемента тексту, що вказує на вияв роздумування, незавершеності думки. Такі вкраплення здебільшого притаманні мові листів, адресованих жінкам: «**А історія самої Вашої праці – неймовірно тяжка... А скільки тепер таких історій!... Справді, «Habeant sua fata libelli!»*. Є і в мене таке, та ще й багато... Згинула велика моя праця про Іоанікія Гаятовського... Теж дисертація...**» (№656 Н. Полонській-Василенко) [8, с.363].

Практично в кожному листі і до чоловіків, і до жінок Іван Огієнко вживає настановні, повчальні речення. Здебільшого імперативи супроводжують етикетні формули прохання (з проханням, *будьте ласкаві, прошу* та ін.): «**За всього цього *звертаюся* до Вас, Високоповажна/ий/ пані Добродійко / Юр[ію] Ол[ександровичу]/, з *щирим проханням* **намалювати** такий Образ і прислати його Міністерству Ісповідань для ухвали» (№59 О. Кульчинській,**

Ю. Магалецькому) [8, с.46]; «**Дуже прошу прислати мені копію Образа, щоби по ньому спеціальна комісія могла ухвалити його для вжитку серед православного люду України**» (№71 О. Кульчинській) [8, с.53]; «**В першу чергу прошу дістати всі молитовники, яких тільки видань можна здобути, по одному примірнику, Євангеліє в перекладі Куліша і Пулюя, 10 примірників, Біблію і Псалтир по 2 примірники**» (№75 А. Калишу) [8, с.55].

У листуванні із жінками Іван Огієнко намагається бути достатньо переконливим. Упевненості у своїх твердженнях додають уточнення, повтори на межі речень: «У своєму цінному листі Ви заторкнули важливе питання нашої кулінарної* термінології, яка в нас дуже мало усталена. Мало були ми самостійними, а тому й кулінарна* термінологія вироблялася в нас не все на рідному ґрунті, але **приймала назви їх, особливо нових, від своїх володарів, або сильніших сусідів**» (№611 С. Стечишиній) [8, с.339]; «**Це нормальне явище в житті народів, і його ми бачимо по всіх країнах світу. Це саме явище взагалі звичайне в усіх ділянках людського життя**» (№611 С. Стечишиній) [8, с.339]; «А через місяць вийде мій Словник Шевченкової мови583, – третя праця **на 80-ліття! На 80-ліття** я дав своєму народові те, що можу, – свою Жертву Вечірнюю...» (№667 Н. Полонській-Василенко) [8, с.368]; «**І творю, і творю. Але в нашій Церкві є й руйнівчі сили, які її валять... Валять і несвідомо, і свідомо...**» (№716 Н. Полонській-Василенко) [8, с.393]. Не менш переконливими є листи Огієнка, зокрема, до священнослужителів. Повтори іменниковий номінацій вербалізують інтенсифікацію цілого висловлювання: «Дозвольте ще раз подякувати Вас за те прихильне відношення, яке Ви виявили до наших українських потреб взагалі, і до наших емігрантських **потреб** зокрема. А **потреб** цих у нас дуже і дуже багато» (№111 Єпископу Крем'янецькому Діонісію (Валединському)*) [8, с.75].

З-поміж ситуативних лексико-стилістичних засобів Огієнко обирає іронію, що виступає відображенням специфічної форми критичного освоєння дійсності. Такий прийом слугує своєрідним методом «загравання» із жінками: «**Випадає мені за крашанку дати Вам писанку, – написати й про себе**» (№684 Н. Полонській-Василенко) [8, с.376].

Експлікація емоцій та глибше розкриття внутрішнього стану Івана Огієнка до зображуваних подій простежуємо через уживання вставлених конструкцій: «І дуже було б добре, коли б Ви змогли пересилити себе (**хоч як це трудно!**) і таки зайнятися біжучою працею, щоб сум покрився теплими спогадами...» (№667 Н. Полонській-Василенко) [8, с.368].

Досліджуючи гендерну диференціацію, констатуємо, що біологічні відмінності між чоловіком і жінкою наділені соціологічним значенням, що відображено в ситуативній мовленнєвій поведінці комунікантів. За допомогою мовних засобів (зокрема, лексичних) Іван Огієнко витворює «схему» спілкування з чоловіком/жінкою, урахуовуючи всі комунікативні особливості (використання емоційно-оцінної лексики, етикетних формул), поодинокі стилістичні засоби (залежно від комунікативної ситуації), прості синтаксичні конструкції (з перфоративами, імперативами).

Список використаних джерел і літератури:

1. Гендерные исследования: сб. научн. тр. / гл. ред. И. Жеребкина. Москва: Человек & карьера, 2000. № 5. 388 с.
2. Загітко А. Мовна особистість в епістолярному дискурсі: типологія лінгвоіндивідуальностей і лінгвоіндивідуалізацій. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*: зб. наук. праць. 2016. № 33. С. 58-72.

3. Калита О.М. Формули мовного етикету в епістолярії Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: науковий збірник. Серія філологічна. / [редкол.: Л. Марчук (голов. ред.), О. Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 14. С. 99-105.
4. Ляхощкий В.П. Оборонець духовності нації. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) (1907-1968) / редкол. В.П. Ляхощкий та ін. Київ: Державний комітет архівів України, 2001. С. 3-9.
5. Марчук Л.М. Епістолярний стиль як чинник формування мовної особистості. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: Філологічні науки / відп. ред. Л.М. Марчук. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. Вип. 34. С. 183-188.
6. Невська Ю.В. Епістолярний дискурс як віддзеркалення мовної особистості. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2017. Vol. (39). Is. 143. P. 45-49.
7. Недзельський К. Праця в системі життєвих сенсів Івана Огієнка. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 21. С. 80-87.
8. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) (1907-1968) / ред. кол. В.П. Ляхощкий та ін. Київ: Державний комітет архівів України, 2001. 478 с.

References:

1. Hendermyie yssledovaniia: sb. nauchn. tr. / hl. red. Y. Zherebkyna. Moskva: Chelovek & kariera, 2000. № 5. 388 s.
2. Zahnitko A. Movna osobystist v epistoliamomu dyskursi: typolohiia linhvoindividuatsii i linhvoindividualizatsii. *Humanitarna osvita u tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh*: zb. nauk. prats. 2016. № 33. S. 58-72.
3. Kalyta O.M. Formuly movnoho etyketu v epistolii Iвана Ohiiienka. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk. Seriya filolohichna* / [redkol.: L. Marchuk (holov. red.), O. Rarytskyi (vidp. red.) ta in.]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, 2017. Vyp. 14. S. 99-105.
4. Liakhotskyi V.P. Oboronets dukhovnosti natsii. Pamiatky. Epistoliamna spadshchyna Ivana Ohiiienka (Mytropolita Ilariona) (1907-1968) / redkol. V.P. Liakhotskyi ta in. Kyiv: Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy, 2001. S. 3-9.
5. Marchuk L.M. Epistoliamnyi styl yak chynnyk formuvannia movnoi osobystosti. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Filolohichni nauky* / vidp. red. L.M. Marchuk. Kamianets-Podilskyi: Akxioma, 2013. Vyp. 34. S. 183-188.
6. Nevskа Yu.V. Epistoliamnyi dyskurs yak viddzerkalennia movnoi osobystosti. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2017. Vol. (39). Is. 143. P. 45-49.
7. Nedzelskyi K. Pratsia v systemi zhyttyevykh sensiv Ivana Ohiiienka. *Ukrainske relihiieznavstvo*. 2002. № 21. S. 80-87.
8. Pamiatky. Epistoliamna spadshchyna Ivana Ohiiienka (Mytropolita Ilariona) (1907-1968) / red. kol. V.P. Liakhotskyi ta in. Kyiv: Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy, 2001. 478 s.

This article is devoted to analysing the means of communication through correspondence between Ivan Ohiiienko and male/female representatives. In particular, attention is being given to the various levels of communication behavior, which reflect a stereotypical view of gender roles in the course of speech communication. This article stipulates that the emotional and evaluative language is predominance in communication with women. The article explores that Ivan Ohiiienko employs essentially lexemes, which have neutral and estimated meanings during correspondence with men. The article determines the major word usage of etiquette formulas of the accosts, which express special respect and gratitude to the addressee. Analysis of the text array showed that Ivan Ohiiienko commonly used the diminutive forms, which are related to parametric representations (about the pro-

portions, that is. an indication of the size is given), phraseological constructions, which emphasize metropolitan's language. The article determines, that rhetorical questions, exclamation sentences, which added excessive expressiveness are an important means of argument impact on men or women in the letters of Ivan Ohienko and provide a mechanism for pragmatic impact on gender model of the world. Ivan Ohienko used attitudinal, instructive sentences in almost every letter to men or women. Mostly etiquette formulas of the requests are accompanied by imperatives (with request, will you please, you are welcome) The article acknowledges that emotional explanations and deeper exposure of internal emotions of Ivan Ohienko to the depicted events are displayed through the usage of situational lexical and stylistic tools (specifically irony, which provides displaying of the specific form of critical reality perception), insert constructions, repetitions, etc. Ivan Ohienko is characterized as a skilled literary critic, editor, stylist, describing the accomplishments of his female colleagues, friends, in the letters to women.

Key words: epistolary, evaluative vocabulary, communicative behavior, gender characteristics, etiquette formula, diminutive, imperative, irony.

Отримано: 30.10.2020 р.

УДК 811.161.2-26:001(477)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.125-130

Інна Яремчук

ORCID 0000-0002-3024-5143

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОГО СТИЛЮ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано особливості мовного стилю видатного українського вченого, професора Івана Огієнка. Наведено та проаналізовано стилістичні засоби виразності мови видатного мовознавця. Встановлено, що Іван Огієнко зробив великий внесок у розвиток стилістики української мови.

Ключові слова: автологія, виразність, експресивність, мова, прагматичність, стиль.

Іван Огієнко – видатний громадський і державний діяч, український мовознавець, філософ, історик, педагог, письменник, літературознавець, перекладач, книгознавець, редактор, богослов, теоретик канонічного права, есеїст... Спадщина ученого – визначальне, неперевершене, глобальне явище в історії вітчизняної культури та світової гуманітарної думки. Важко визначити, у якій іпостасі Іван Огієнко залишив найвагомійший слід. Цінними є не лише роздуми, міркування вченого, а й особливості стилю їх викладу.

Науковий доробок Івана Огієнка привертає увагу багатьох дослідників. Чимало мовознавців, літературознавців, філософів, публіцистів, психологів, педагогів, краєзнавців, бібліографів вивчали діяльність Івана Огієнка: А. Алексюк, О. Біла, С. Білокін, А. Богуш, С. Болтівець, А. Бурячок, С. Вардеванян, С. Гальченко, Я. Ганіткевич, С. Генік, В. Головченко, О. Гривнак, Т. Гришенкова, Н. Дічек, Н. Жук, М. Жулинський, О. Завальнюк, В. Задорожний, Т. Ківшар, Л. Клименко, Ю. Ковалів, О. Ковтун, А. Колодний, Б. Кобзар, І. Кубинська, Л. Кудрик, І. Кучинська, М. Левківський, Л. Ляхоцька, В. Ляхоцький, В. Майборода, Г. Макренко, С. Мартиненко, А. Марушкевич, В. Мацько, О. Мишанич, О. Музичук, Н. Ничкало, О. Новак, М. Онуфрійчук,

Г. Опанасюк, Л. Орехова, О. Пальоха, В. Пашенко, Л. Підвисоцька, Л. Полюга, Ф. Погребенник, В. Постовий, Л. Рева, Т. Роняк, Г. Сагач, Г. Сікора, М. Скалецький, Є. Сохацька, Д. Степовик, М. Тимошик.

У численних працях досліджується мовознавча діяльність Івана Огієнка: з фонетики (А. Кононенко, Й. Якимович); діалектології (Й. Дзендзелівський), культури мови (Н. Захлюпана, Й. Якимович), акцентології (В. Задорожний), переклад І. Огієнком Святого Письма (В. Рожко) та ін. На сучасному етапі чимало кандидатських дисертацій присвячено дослідженню діяльності Івана Огієнка (Л. Кучинська, Л. Ляхоцька, А. Марушкевич, Г. Опанасюк, О. Гривнак, Т. Роняк, З. Тіменник).

Один із дослідників наукової спадщини Івана Огієнка М. Тимошик наголошує: «Навіть побіжний перелік головних ділянок з таких галузей знань як мовознавство, літературознавство, історія, культура, релігієзнавство, красне письменство, де він залишив своїми дослідженнями помітний слід, а також результативна багатогранна редакторська, видавнича, перекладацька, епістолярна діяльність не може не викликати справжнього подиву і захоплення від усвідомлення того, що це могла зробити одна людина. Адже коли б видати всю наукову, публіцистичну, перекладацьку та епістолярну спадщину Огієнка, – вона б склала щонайменше добру сотню томів. І всі вони, без винятку, слугували б сьогодні на таку довгоочікувану, і, здається, вже наповнену конкретним змістом національну ідею, і на утвердження процесів українського державотворення» [11, с.38].

Метою статті є аналіз особливостей стилю наукового доробку Івана Огієнка, визначення його внеску у формування стилістики української мови.

Вагомим внеском для нормалізації стилістики української мови є «Український стилістичний словник: Підручна книжка для вивчення літературної мови» Івана Огієнка [9]. Словник містить ряд стилістичних вказівок, матеріали для історичного розуміння правопису, літературні варіанти вживання граматичних форм.

Наприклад, Іван Огієнко намагався виокремити найкращий варіант слова з усіх вживаних: *вексльовий* – *векселевий*, *визвляти* – *визволяти*, *гладчати* – *гладшати*, *ефектовний* – *ефектний*, *континувати* – *продовжувати*, *нарешити* – *на кінець*, *напримір* – *наприклад*, *нешпори* – *вечірня*, *очевидно* – *певне*, *ошибка* – *помилка*, *перепрашати* – *перепрошати*, *передержка* – *поправка*, *перемінка* – *перерва*, *повисуватися* – *слухатися*, *подання* – *прохання*, *розвозка* – *розвіз*, *смирно* – *покірно*, *ум* – *розум*, *хлопоти* – *клопоти* [9].

Автор неодноразово звертає увагу читача на норму правопису слів: *авторитетний*, а не *авторитативний*; *агитувати* – *агитирувати*; *азіят* – *азіат*; *апелювати* – *апелірувати*; *банкрот* – *банкрут*; *блідий* – *блідний*; *вимагання* – *вимогання*; *воротний* – *воротний*; *енергійний* – *енергічний*; *канівець* – *каневець*; *корисний* – *користний*; *от* – *вот*; *показчик* – *показник*; *помер* – *умер*; *суворий* – *суровий*; *університет* – *універзитет*; *форма* – *хвора*; *характерний* – *характеристичний*; *широкий* – *шерокий* [9].

Вчений зауважує на відмінність наголосів слів: *азбука* – *азбука*, *балакати* – *балакати*, *батьківський* – *батьківський*, *грамота* – *грамота*, *гризота* – *гризота*, *декан* – *декан*, *доцент* – *доцент*, *знавець* – *знавець* [9].

В сучасній стилістиці закріпилося чимало пропозицій нормативних слів Івана Огієнка. Головними ознаками будь-якої літературної мови вчений вважав чистоту, унікальність, правильність, ясність форми, багатство форм, колоритність.

«Рідна мова» Івана Огієнка є також знахідкою для вивчення стилю автора. Водночас, аналіз матеріалу наукового доробку дає змогу сучасним лінгвістам вирішувати актуальні мовознавчі питання.

Мовний стиль Івана Огієнка є відносно автологічним і водночас експресивним. Услід за І.В. Арнольд, під стилістичним прийомом автологія (мінус-прийм)

ми розуміємо надмірну простоту опису з використанням слів тільки в прямому, номінативному значенні [1, с.124]. Причиною використання прийому автології у текстах є прагматична спрямованість адресанта на те, щоб адресатові краще передавалася думка про сутність, які важко піддаються вербалізації, на ціннісне ставлення до неї адресата, а також щоб полегшити адресатові розпізнання етичних цінностей.

Мова Івана Огієнка є простою, автологічною; слова вжито переважно в прямому номінативному значенні. Наприклад, автологічна лексика є характерною для щомісячного науково-популярного часопису І. Огієнка «Рідна мова»: *«Ми не знаємо своєї літературної мови. Багато причин зложилися на те, але й не остання з них: ми не вчимося своєї літературної мови. Не вчимося так, як вчимося інших наук: тільки й постійно. Гріше того: ми звичайно й не відчуємо природної потреби вчитися своєї літературної мови, бо все і всі вважаємо, що добре її знаємо й без науки. Інших мов – вчимося. Свою й без науки знаємо...»* [7, с.90]. Передмові «Українського стилістичного словника» Івана Огієнка також притаманна автологічна лексика: *«Одне бажання було найголовнішим у автора при складанні цієї книжки, – бажання дати до рук нашого широкого громадянства працю корисну, котра навчила б його справді чистої, на власних основах збудованої, літературної мови, а тим самим і привчила б його більше любити та реально шанувати мову свою рідну, цю найпершу півдалину життя Народу, як окремої нації»* [9, с.11].

Мові Івана Огієнка характерні значні за обсягом роздуми, в яких присутня емоційна експресивність. У стилістиці емоційна експресивність виявляє себе в емоційно-забарвлених звертаннях і закликах, відступах, риторичних питаннях, окличних інтонаціях. Під поняттям «експресивність» розуміємо властивість тексту або частини тексту передавати зміст із підвищеною інтенсивністю, і її результатом є емоційне або логічне посилення, яке може бути або не бути образним [1, с.63]. Отже, експресивність – це результат функціонування мовного засобу, тобто відбору і вживання, тому не може бути значенням. Експресивність як посилення виразності та зображення з'являється за рахунок аранжування засобів мови [10, с.9].

Таким чином, ми розуміємо під експресивністю передачу смислу висловлювань у тексті з підвищеною інтенсивністю за допомогою мовностилістичних засобів виразності з метою логічного або емоційного посилення змісту тексту; при цьому текст або частина тексту, що маркована експресивністю, володіє підсиленням впливом на реципієнта, а отже, відповідним прагматичним ефектом.

Для мовного стилю Івана Огієнка характерна експресивність, яка створює прагматичний ефект на читача. Наприклад, у «Рідній мові» автор використовує риторичні питання, які посилюють емоційну експресивність: *«І кому потрібно знати, як вимовляє чуже слово неписьменний селянин?»* [7, с.210]; *«Чи бачили ж ви щось подібне в ставленні до лікаря рідної мови?»* [7, с. 91]; *«Хто силував Голоскевича подавати такого блюзнірського приклада? І нащо сіється ця безбожна азітація тут, у вільному світі?»* [7, с.371]; *«А чи існує в нас наука рідної мови? Чи є в нас мовознавча література для широкого громадянства й для шкільної молоді поза звичайною граматикою?»* [7, с.91]; *«Як же писати для широких мас?»* [7, с.189]. Риторичні питання активізують виклад думки автора та вказують на вагомість проблематики.

Окличні інтонації в мовному стилі Івана Огієнка також створюють емоційну експресивність. Наприклад, автор часто використовує окличні речення: *«Рідна мова – то душа народу, і хто цурається її – той душі своєї цурається!.....Коли ти українець, але української мови не знаєш, ти українець мертвий!»* [7, с.136]; *«Взагалі, треба пам'ятати, що церква – основа культури літературної мови!»* [7, с.146]; *«А між тим правило цієї зміни має десяток винятків!»* [7, с.152]; *«А наші письменники нерідко грішать проти цього аж за»*

надто!» [7, с.190]; «Аж надто штучний стиль!» [7, с.195]; «Ми не вміємо правильно писати слів святих осіб та освячених речей! Не вміємо, бо нас ніхто добре не навчав цього!» [7, с.375]; «...але чужа російська школа сильно затемнила нам свій рідний звичай, а прищепила таки чужий – не церковний і не чеснотний! І сьогодні ми не маємо добре виробленого й усталеного правопису святих слів. А це ж справа дуже важлива!» [7, с. 375]. Окличні інтонації мови Івана Огієнка створюють прагматичний ефект на читача. Автор дає змогу читачеві замислитися над проблемою та знайти її вирішення.

Емоційна експресивність Івана Огієнка спостерігається в емоційно-забарвлених звертаннях і закличках: «Не робім так і ми!» [7, с. 48]; «Бути двома в тому краї, де живемо, це наш конечний обов'язок!» [7, с.134]; «Не вживаймо ж у своїх писаннях малозрозумілих чужих слів!» [7, с.192]. Такі звернення та заклички є результатом емоцій, переживань автора.

Емоційність та виразність мови Івана Огієнка посилюються за рахунок вживання синтаксичних засобів виразності. У синтаксисі практично всі елементи мають виразне навантаження, володіють виразністю форм, структури, що складає основу стилістичного значення. Синтаксичні засоби є нормативними структурами, виразність яких визначається контекстом, а також синтаксичними структурами, що володіють певним, хоча і достатньо абстрактним, характером виразності [3, с.97].

У мові Івана Огієнка є прийом, який пов'язаний з редукцією синтаксичних структур – апозиопезис. Суть редукції полягає в опущенні одного чи декількох необхідних членів речення. Одним із різновидів редукції є апозиопезис, що характеризується раптовим обривом думки в середині висловлення або не доведення її до кінця [3, с.100]. Наприклад: «Коли загубимо мову – загине й українська нація...» [7, с.138]; «Правда, такий пише й бог, господь, замість Бог, Господь...» [7, с.369]; «І ці слова легковажно, а може й навмисне, перекрутили: христити, хрещення, христитися...» [7, с.368-369]; «Ми не безбожники – у нас є своя власна багатовікова традиція і нам сором писати за комуністичними вказівками...» [7, с.331]; «Думаю, що це було просте незнання справи...» [7, с.370]; «Ця форма держиться, та форма, що постала в советах з невідомо яких побудок, серед яких невиключене й навмисне баламутство...» [7, с.370]. Обрив думки слугує для акцентування неочікуваної зміни стану. Автор спрямовує увагу читача на важливість ситуації, але в той же час змушує читача замислитися над питанням: чому так сталося?

Для досягнення експресивності Іван Огієнко використовує граматичний паралелізм, що полягає в незмінному повторенні структури речення і/або граматичних форм слів. Наприклад: «**Мова** – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. **Мова** – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. **Мова** – душа кожної національності, її святоти, її найцінніший скарб...» [8, с.239].

У текстах І. Огієнка наявні засоби виразності – епітети. Наприклад: «... власне з часу заведення української школи в 1917 р. розпочинається унормування українського правопису вже в поважних розмірах» [5].

Тексти Івана Огієнка інформують і переконують читача, викликають у нього певні асоціації, то ж тексти багаті на порівняння: «Кожна мова на обидва боки є **ніби мостом** до мови сусідньої», «Наша рідна мова – це найцінніша перлина, якою ми володіємо» [12].

Образність текстів Івана Огієнка створює передумови аналізу текстів у прагматичному аспекті. За І.Р. Гальперіном художній текст, який має певну направленість і прагматичну настанову, може виступати предметом аналізу у прагматичному аспекті [4, с.18]. Прагматичний аспект органічно входить у теорію тексту, оскільки текст є основною одиницею комунікації і разом з

функцією передачі предметно-логічної інформації володіє функцією передачі оцінної та іншої прагматичної інформації. Тому текст має функцію впливу. Згідно з І.А. Бехтою прагматику тексту визначає ситуація спілкування [2, с.72]. Основна увага в комунікативних ситуаціях приділяється діям автора і читача. Складовими комунікативно-прагматичної ситуації є суб'єкт мовлення і адресат, саме вони визначають два аспекти вивчення прагматики тексту: прагматичну настанову і прагматичне сприйняття [6, с.62].

У сучасній лінгвістиці існує стійка тенденція, згідно з якою стилістичні й прагматичні чинники різних типів тексту та дискурсу розглядаються у взаємній обумовленості. Стилістичні засоби обираються для реалізації певних прагматичних завдань тексту, і одночасно кожний стилістичний аспект тексту обов'язково має прагматичне навантаження. Єдність розгляду надає підстави для виокремлення таких досліджень у прагматилістичній парадигмі.

Тексти Івана Огієнка характеризуються прагматичним ефектом, оскільки автор впливає на розвиток подій у тексті; показує негативне чи позитивне ставлення, порушує питання життєвих істин і таким чином впливає на розуміння, усвідомлення проблеми читачем. Образні компоненти в текстах І. Огієнка використовуються для впливу на емоційну сферу адресата, вони інформують, переконують, закликають. Лексичні одиниці стислі й водночас із глибоким змістом, вони виконують пізнавальну, оцінну функції, сприяють формуванню нових понять. Прагматичною ефективністю текстів Івана Огієнка є залучення читача автором до співпереживання, співрозуміння в конкретній ситуації.

Отже, мовний стиль Івана Огієнка є відносно автологічним і водночас експресивним. Мові Івана Огієнка характерні значні за обсягом роздуми, в яких присутня емоційна експресивність, яка виявляє себе в емоційно-забарвлених звертаннях і закликах, відступах, риторичних питаннях, окличних інтонаціях, що створюють прагматичний ефект на читача. Аналіз матеріалу наукового доробку Івана Огієнка дає змогу сучасним лінгвістам вирішувати актуальні питання стилістики.

Перспективами подальших розвідок є дослідження прагматичних функцій текстів Івана Огієнка.

Список використаних джерел і літератури:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М.: Просвещение, 1990. 301 с.
2. Бехта І.А. Прагматика оповідного дискурсу в газетно-публіцистичному стилі. *Новини філології*. Миколаїв: Вид-во МДНУ ім. Петра Могили, 2006. № 4 (24). С. 71-84.
3. Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. М.: Высшая школа, 1983. 272 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. 138 с.
5. Історія українського правопису: XVI-XX століття. (Передне слово). URL: <http://litopys.org.ua>, (дата звернення: 15.10. 2020).
6. Мукатаєва Я.В. Прагматика дискурсу шванку: авторські мовленнєві стратегії. *Мова і культура*. К., 2008. Т. 12. Вип. 10. С. 58-64.
7. Огієнко І. Рідна мова. Київ: Наша культура і наука, 2010. 435 с.
8. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Абрис, 1991.
9. Огієнко І. Український стилістичний словник: Підручна книжка для вивчення літературної мови. Львів: З друк. т-ва ім. Шевченка. 1924. 496 с.
10. Сакиєва Р.С. Deutsch. Эмоциональная разговорная речь. Высшая школа. М., 1991. 192 с.
11. Тимошик М. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) у боротьбі за українську Україну. Огієнко І. Українська культура. Київ: Наша культура і наука, 2002. С. 9-52.

12. Українська мова. Постанова української мови. URL: <http://litopys.org.ua>, (дата звернення: 17.10. 2020).

References:

1. Arnold I.V. Stylistics of modern English. Moscow: Prosveshcheniye, 1990. [In Russian].
2. Bekhta I.A. Pragmatics of narrative discourse in the journalistic style. *Novitnyia philologia*. Mykolaiv: Vyd-vo MDNU imeni Petra Mohyly, 2006. Vol. 4. P. 71-84. [In Ukrainian].
3. Brandes M.P. Stylistics of the German language. Moscow: Vysshaya shkola, 1983. [In Russian].
4. Halperin I.R. Text as object of linguistic research. Moscow: Nauka, 1981. [In Russian].
5. History of Ukrainian spelling: XVI-XX centuries. Front word. URL: <http://litopys.org.ua>. [In Ukrainian].
6. Mukataeva Ya.V. Pragmatics of Schwank discourse: author's speech strategies. *Mova i kul'tura*. 2008. Vol. 12. P. 58-64. [In Ukrainian].
7. Ohienko I. Native language. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka, 2010. [In Ukrainian].
8. Ohienko I. Ukrainian culture. Short history of cultural life of the Ukrainian people. Kyiv: Abrys, 1991. [In Ukrainian].
9. Ohienko I. Ukrainian stylistic dictionary: Handbook for learning literary language. L'viv: 3 druk. nauk. t-va imeni Shevchenko, 1924. [In Ukrainian].
10. Sakieva R.S. German. Emotional spoken language. Moscow: Vysshaya shkola, 1991. [In Russian].
11. Tymoshyk M. Ivan Ogienko (Metropolitan Hilarion) in the struggle for Ukrainian Ukraine. Ukrainian culture. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka, 2002. [In Ukrainian].
12. Ukrayins'ka mova. Postannya ukrayins'koyi movy. URL: <http://litopys.org.ua>. [In Ukrainian].

The article analyzes the peculiarities of the language style of the outstanding Ukrainian scientist, Professor Ivan Ohienko. Ivan Ohienko is known to have made a great contribution to the development of the stylistics of the Ukrainian language.

An important contribution to the normalization of the stylistics of the Ukrainian language is «Ukrainian Stylistic Dictionary: A Textbook for the Study of Literary Language» by Ivan Ohienko. The dictionary contains a number of stylistic instructions, materials for historical understanding of spelling and literary variants of grammatical forms.

It is an established fact that many normative words suggested by Ivan Ohienko were accepted by modern stylistics. The scientist considered purity, uniqueness, correctness, clarity of form, richness of forms, and color to be the main features of any literary language.

Ivan Ohienko's magazine «Ridna Mova» came to be considered as a find for studying the author's style. At the same time, the analysis of the material of his scientific achievements allows modern linguists to solve current linguistic issues.

It is concluded that Ivan Ohienko's language style is relatively autologous and at the same time expressive. Ivan Ohienko's language is characterized by considerable reflections laden with emotional expressiveness, which manifests itself in emotionally-colored appeals and pleas, digressions, rhetorical questions, and exclamatory intonations.

Our research shows that the emotionality and expressiveness of Ivan Ohienko's language are enhanced due to the use of syntactic means of expression: apitopesis, and grammatical parallelism.

Attention is drawn to the fact that Ivan Ohienko's language style is characterized by expressiveness, which produces a pragmatic effect on the reader. The author influences the development of events in the text; shows a negative or positive attitude, raises questions of life truths and thus affects the understanding, awareness of the problem by the reader. Figurative components in I. Ohienko's texts are used to influence the emotional sphere of the addressee, they inform, persuade, and encourage.

Key words: autology, expressiveness, emotionality, language, pragmatism, style.

Отримано: 22.10.2020 р.

ДУХОВНА І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА

УДК 378.147:373.3.011.3-051]:001(477)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.131-137

Наталія Гудима

ORCID 0000-0002-6192-3779

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Наталія Мелексєцева

ORCID 0000-0003-0330-2920

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Ольга Ковальчук

ORCID 0000-0003-3100-2538

кандидат педагогічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ІДЕЇ І. ОГІЄНКА В ПІДГОТОВЦІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Розглянуто питання використання лінгвістичної та науково-педагогічної спадщини визначного культурного, церковного й наукового діяча, ученого-славіста, історика, педагога Івана Огієнка в процесі підготовки сучасного вчителя початкових класів.

Ключові слова: мова, культура, компетентності, родина, історія, звички, формування, молодші школярі, педагог, Нова українська школа.

В умовах сучасного українського суспільства перед учителем загалом та вчителем початкової школи зокрема постає проблема успадкування духовних надбань народу та використання їх у процесі становлення національномовної особистості молодшого школяра. У зв'язку з цим актуальною вбачаємо спадщину учених минулих років і сьогодення. У світлі вимог розвитку сучасної початкової школи на часі є питання про вивчення наукової спадщини українських учених. Серед вагомих і яскравих непересічних постатей в українській культурі та педагогіці особливе місце належить Івану Огієнку, відомому всьому світу як визначний діяч науки й освіти.

Педагогічну спадщину Івана Огієнка розглядали і вивчали такі сучасні вчені, як Л. Березівська, Н. Дічек, В. Ляхощкий, А. Марушкевич, М. Тимошук,

3. Тіменик, В. Пашенко й ін. Науковці наголошували на актуальності, доцільності та своєчасності багатьох думок І. Огієнка щодо становлення педагога. Дослідженню лінгводидактичних ідей Івана Огієнка в контексті мовної початкової освіти присвячено праці Л. Варзацької, М. Вашуленка, П. Кононенка, Л. Паламар, О. Хорошківської та інших учених і методистів. Зважаючи на сьогоднішню освітню ситуацію в Україні, досвід навчання та виховання учнів початкових класів Івана Огієнка вважаємо цінним для підготовки учителя початкових класів, зокрема формування компетентностей майбутнього педагога закладу загальної середньої освіти в умовах Нової української школи, що й зумовило актуальність наукової розвідки.

Метою статті є розглянути питання використання лінгвістичної та науково-педагогічної спадщини визначного культурного, церковного й наукового діяча, ученого-славіста, історика, педагога Івана Огієнка в процесі підготовки сучасного вчителя початкових класів.

Завдання навчання та виховання молодших школярів, на думку І. Огієнка, реалізують насамперед через глибоке вивчення і розуміння рідної мови, історії, збереження традицій народу, повсякденне використання його багатющої скарбниці виховних настанов, методів і засобів. І. Огієнко дає настанови, як треба виховувати дітей, які гуманістичні цінності варто формувати, подає правила, якими повинна керуватися молодь, щоб досягти висот моралі, добропорядності, християнського благочестя.

І. Огієнко був педагогом-практиком усіх рівнів від початкової до вищої школи. Багатий педагогічний досвід (1909-1919) сприяв Іванові Огієнку в реформуванні школи. Головні завдання Огієнко-міністр убачав в онаціональненні освіти (через знеросійщення), утворенні нової духовної атмосфери, зміщенні цінностей освіти з самодержавних на національні та загальнонародські, в неухильному та всебічному творенні єдиної школи в Україні. Докладний аналіз лінгводидактичного спадку І. Огієнка допомагає визначити розуміння ним змісту освіти, принципів побудови навчально-виховного процесу з рідної мови, конкретних методів та прийомів навчання. На думку Івана Огієнка, зміст освіти і виховання тільки тоді буде успішним і спроможним творчо розкрити та розвинути індивідуальні здібності учнів, їхні інтелектуальні можливості і нахили, коли він співзвучний із багатомовною культурою рідного народу.

Успіх справи виховання визначається тим, наскільки батьки, вчителі, вихователі усвідомили свою національну сутність, прониклися ідеєю гармонійного виховання особистості, осягли творчий набуток народних методів і засобів виховання та співвіднесли його з досягненнями сучасної педагогічної науки. Науковий спадок І. Огієнка містить низку рекомендацій, порад, положень щодо змісту, форм, методів і засобів виховання, застосування яких сприятиме удосконаленню системи виховання шкільної молоді.

1. У Новій українській школі визначено базові компетентності вчителя початкової школи. Визначальною є професійно-педагогічна компетентність, що передбачає обізнаність із новітніми науково обґрунтованими відомостями з педагогіки, психології, методик, інноватики для створення освітньо-розвивального середовища, що сприяє цілісному індивідуально-особистісному становленню дітей молодшого шкільного віку; здатність до продуктивної професійної діяльності на основі розвиненої педагогічної рефлексії відповідно до провідних ціннісно-світоглядних орієнтацій, вимог педагогічної етики та викликів початкової школи [1].

Іван Огієнко розумів навчання як організовану пізнавальну діяльність, яка повинна здійснюватися в освітньому закладі під керівництвом кваліфікованого вчителя.

У ході пояснення нового матеріалу під час роботи у навчальних закладах різного типу Іван Огієнко особливо дотримувався принципу науковості. Пояснення мовних явищ відбувалося з урахуванням рівня підготовленості слухачів, з опорою на доведені наукою факти, з історичним поясненням, логічно, з дотриманням принципу послідовності й систематичності.

У спогадах учнів та студентів Івана Огієнка знаходимо слова захоплення цим блискучим викладачем, який пояснював просто, яскраво, доступно і завжди опирався на пройдений матеріал. Завдання, які ставив Іван Огієнко перед учнями, були зрозумілими, викладені у чіткій та лаконічній формі, з урахуванням вікових особливостей та індивідуального сприймання матеріалу: спостережливості, працездатності, пам'яті, волі учня [3].

Серед методів навчання Іван Огієнко надавав перевагу бесіді, розповіді, виконанню вправ, роботі з книгою, використанню наочних посібників. Так, бесіда, за І. Огієнком, повинна будуватися за схемою питання-відповідь, причому питання мають будуватись у такій формі, щоб вони сприяли розвитку пізнавальної активності учня. Така бесіда завершується підсумками, висновками чи виведенням правил із наступним їх закріпленням.

Важливими, на думку Івана Огієнка, є методи використання наочних посібників. У його навчальних посібниках багато схем, таблиць, ілюстративного матеріалу, що полегшують засвоєння та систематизацію знань учнів. Підручники, укладені І. Огієнком, мають чітку структуру, відповідають сучасним дидактичним принципам. Учений чітко дозує навчальний матеріал, диференціює завдання, враховує міжпредметні зв'язки [4].

2. У Концепції «Нова українська школа» до соціально-громадянської компетентності належить розуміння сутності громадянського суспільства; володіння знаннями про права і свободи людини; усвідомлення глобальних (зокрема й екологічних) проблем людства і можливостей власної участі у їх розв'язанні; усвідомлення громадянського обов'язку та почуття власної гідності; вміння визначати проблемні питання у соціокультурній, професійній сферах життєдіяльності людини та віднаходити шляхи їх розв'язання; навички ефективної та конструктивної участі в цивілізаційному суспільному розвитку; здатність до ефективної командної роботи; вміння попереджувати та розв'язувати конфлікти, досягаючи компромісів [1].

На думку Івана Огієнка, важливе місце в системі національного виховання займає історія, тобто реальні події, факти про виникнення, становлення і розвиток свого рідного народу і нації. Вважав, що знання з історії свого краю містять високий виховний потенціал і сприяють формуванню національного світогляду, свідомості, самосвідомості й духовності. Погляди Івана Огієнка на роль історичних фактів у виховній роботі простежуються в багатьох його працях. Педагог-мислитель застерігав від «перекручування» історичних фактів і подій. Він наголошував на тому, що кожен вихованець повинен знати з дитинства, шляхом навчання, що український народ «має свою довгу історію». Рідна історія дає знання про виникнення, становлення й розвиток свого народу. У дітей пробуджують розуміння історії та інтерес до неї, духовність, історичну пам'ять, усвідомлення себе як частини народу. У доступній формі дітей знайомлять із сучасними соціальними процесами національного відродження [3].

Іван Огієнко великого значення надавав ознайомленню дітей із національними звичаями та обрядами. Учений доводив необхідність формування в підростаючого покоління поваги до звичаїв свого народу. Звичаї він поділяв на родинні (домашні), релігійні, загальнонародні. Іван Огієнко орієнтував на прилучення мо-

лоді до дотримання обрядів свого народу, оскільки вони поєднують у собі багато естетичного, морального, етичного, історичного і філософського. Звичай та обряди об'єднують минуле і сучасне, свідчать про наявність етнічної спільності людей. «У який бік не поглянемо, скрізь бачимо, як оригінально, своєрідно складає свою культуру народ український», – зазначав великий мислитель. Підтвердження цих думок знаходить своє відображення і в сьогоденній практиці навчально-виховної роботи з дітьми. Жодна родина, жодний заклад освіти не має обходитися без використання народних традицій, звичаїв та обрядів [3]. Це той фундамент виховання, що переходить і передається з покоління в покоління. На основі народних традицій у дітей формуються норми й правила моральної поведінки, світосприймання. Традиції – це живий пізнавальний, емоційний, зрозумілий зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім народом. Прилучаючись до традицій, наслідуючи їх, діти вбирають їх пізнавальний, психологічний, моральний, естетичний зміст [4].

До цінних джерел національного виховання вчений відносив фольклор – «найкращий здобуток старовини, що має вплив на стару й нову українську літературу». Виховання засобами фольклору впливає на розвиток емоційної сфери дитини, сприяє формуванню глибоких духовних почуттів підостаючої особистості, «допомагає відтворити картину світу в традиційних для народного світогляду формах: казках, прислів'ях, приказках, забавлянках, колісанках, мирилках, потішках тощо» [4].

І. Огієнко вважав, що потрібно шанувати свій національний одяг, адже «Кожна людина найкраще виглядає тільки в своїй рідній одежі» [3].

3. Загальнокультурна компетентність – здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід і почуття за допомогою мистецтва; усвідомлення власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших.

Особливу увагу як засобу виховання, вважав Іван Огієнко, потрібно приділяти рідній природі. «Пишна природа чарівного краю нашого сама нахилила своїх мешканців до замилювання у всякім мистецтві», – писав він [4]. Природа рідного краю є основою матеріальної і духовної культури народу. Природні чинники, що зумовили національні особливості українців, формують у дітей чуття єдності, гармонії людини й природи. Дитяче чутливе сприймання природи як живого організму, зустріч її з тасмницями, прагнення досягнути їх, породжує любов до природи, екологічне світобачення.

Саме досконале знання рідної мови І. Огієнко вважав високою ознакою культурності людини. Та ж людина, яка не вивчила «своїї соборної літературної мови, не може затися вповні інтелігентною, бо бракує їй найважливішої й найбільшої частини духової культури» [4]. Культури мовлення ж слід дотримуватися школярам навіть у повсякденному міжособистісному спілкуванні: спілкуючись між собою, «середньошкільна молодь» мусить конче виправляти «один одному помилки супроти літературної мови» [4].

Не менш важливу цінність має і народне мистецтво. Українці, вважав учений, мають багатющу спадщину національного мистецтва. На його думку, виховання засобами народного мистецтва – «глибоко змістовне», «присойне» [4]. Мистецтво, сконцентроване в естетичній формі, матеріалізує національний дух народу в проявах його творчості. Твори українських скульпторів, художників, народних митців яскраво відбивають риси національного характеру і відображають життєвий уклад, історію й культуру народу України. Народне мистецтво в його різноманітних видах і жанрах формує в дітей естетичні смаки, відчуття багатства, краси національного духу. Народна творчість виявляє у дітей потяг до прекрасного, породжує бажання розвивати традиційні форми мистецтва. Мистецькими традиціями мають бути просякнуті всі сфери життя дітей.

Особливого значення Іван Огієнко надавав вихованню піснюю. «Пісню утворив наш народ такою, як ніхто з інших народів... Наші пісні – це тихий рай. Це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними» [3]. Вони впливають на формування гордості за свій народ, його минуле, спонукають дітей прилучатися до цього виду народної творчості. Засвоєння національної музичної культури дітьми зумовлене національним музичним генотипом. Це вироблена поколіннями сукупність музичних структур і засобів, які передаються, закріплюються спадково і забезпечують природне органічне сприймання та переживання. Органічність сприймання і переживання фольклорного музичного мистецтва зумовлюється вродженою готовністю дитини до сприймання інтонаційного багатства рідної національної музики й мови, особливостей їх ритмічного інтонування тощо [4].

Наголошував учений на тому, що потрібно берегти свої українські пісні, тому що українська пісня, за переконанням І. Огієнка, «глибокозмистовна, пристойна, навчальна», «вона завжди веселить людське серце й потішає душу», «очищує й гартує нам духа» [3].

4. У сучасній освітній парадигмі сформована мовно-комунікативна компетентність дає змогу володіти системними знаннями про норми і типи педагогічного спілкування в процесі організації колективної та індивідуальної діяльності; вміти вислуховувати, обстоювати власну позицію, використовуючи різні прийоми розміркувань та аргументації; розвиває культуру професійного спілкування; дає змогу досягати педагогічних результатів засобами продуктивної комунікативної взаємодії (відповідних знань, вербальних і невербальних умінь і навичок залежно від комунікативно-діяльнісних ситуацій) [1].

Одним із головних виховних чинників педагог уважав виховання дітей рідною мовою. Спілкування батька й матері з дитиною своєю мовою підвищує рівень її свідомості, формує гідність, моральні якості.

Оберігати свою рідну українську мову: «... це та мова, якою рідна мати співала над нашою коліскою наші найперші пісні, що бринять нам янгольськими звуками, яких ми ніколи в житті не забуваємо й не забудемо.... І як ми любимо свою рідну матір, так само ми повинні любити й свою українську мову. І не тільки любити, а й шанувати та берегти її» [3].

Іван Огієнко дав настанови, як треба здійснювати національне виховання підростаючого покоління: прищеплювати любов до свого народу, народної творчості, рідної мови. «В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу», – писав він. Заслуга Івана Огієнка полягає і в тому, що він розкрив основні засоби здійснення національного виховання підростаючого покоління. За твердженням педагога, «мова нерозривно пов'язана з народом та його історією, і коли ми мусимо любити свій народ, то тим самим мусимо любити і берегти й свою рідну мову, бо без мови народ не може існувати». Спираючись на власний досвід, Іван Огієнко доводить, що «безмовний народ – не народ» [3]. Спілкування з дітьми своєю мовою веде до підвищення свідомості, формує гідність, високі моральні якості. «Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу, як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу, бо рідна мова – то основа нашої історії, як душа цього народу» [4]. На думку Івана Огієнка, мова – це найкращий вихователь, бо завдяки їй формуються основи духовного світу дитини, тільки вона (мова) може забезпечити повноцінне життя особистості.

5. Психологічно-фасилітативною компетентністю є усвідомлення ціннісної значущості фізичного, психічного і морального здоров'я дитини; здатність сприяти творчому становленню молодших школярів та їхній індивідуалізації [1]. Пріоритетну роль у формуванні особистості Іван Огієнко відводить ро-

дині, яка є, на його думку, джерелом національного духу, високої свідомості й моралі. «Чого батько і мати навчають у родині, з тим і в світ піде дитина», – вказував педагог [3]. Дослідження просвітницької та педагогічної діяльності Івана Огієнка А.А. Марушкевич зазначає, що основними засобами родинного виховання мислитель вважав мову, материнський і батьківський вплив, рідномовне оточення, етнічне середовище. Крім того, учений підтримував думку про виховання в дітей поваги до моральних законів свого народу, яка виробляється в родині, насамперед, прикладом батьків, старших братів і сестер, інших осіб. Батько і мати повинні докласти зусиль для забезпечення дитині рідномовного оточення, щоб не сталося пізніше відокремлення її від української нації. Відчуження від своєї нації Іван Огієнко розглядав як скривдження людини на все життя, забуття нею духовних заповітів предків. Батьки, як перші педагоги, покликані створити умови для повноцінного фізичного та психічного становлення особистості, сформувати активне, зацікавлене ставлення до навколишнього світу. Сім'я несе повну відповідальність за розвиток, виховання і навчання своїх дітей. Ніяким соціальним інститутом не можна замінити рідне родинне оточення, яке забезпечує входження дитини у великий життєвий світ. Саме в сім'ї дитина здобуває початкові знання, вміння та навички, завоює норми і правила поведінки, здобуває певний соціальний досвід.

І. Огієнко вважав, що тільки компетентний учитель, який упродовж усього життя самовдосконалюється, може належним чином забезпечити інтелектуальний і духовний розвиток підростаючого покоління. Учитель посідає центральне місце в педагогічному процесі, виробивши до себе позитивне ставлення вихованця, і впливає на свідомість, підсвідомість і почуття дитини, яка відчуває моральний потяг до вчителя, бо від його слова отримує живлення для своєї думки.

Отже, у своїй діяльності вчителю потрібно переосмислити власну позицію в освітньому процесі, оновити професійне мислення, зосередити свою увагу на самоосвіті, систематичному аналізі власної педагогічної діяльності, відстеженні результативності своєї роботи через систему моніторингу. Новий учитель має навчити дітей активності, навикам співпраці в команді, коли учні можуть доповнювати один одного, стимулювати до саморозвитку та самовдосконалення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Концепція Нової української школи. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>.
2. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. H.M. Bıbık. Kyıv: Lıtera LTĐ, 2018. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Новини/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf>.
3. Огієнко І. Рятуння України / упоряд., авт. передм. та комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, учнів і широкого громадянства. Київ: АТ «Обереги», 1994. 72 с.
5. Тимошик М.С. «Лишущ навiки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / передмови О. Кравченка, В. Скопенка. Київ: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. 548 с.
6. Яким має бути вчитель Нової української школи. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1973-yakim-ma-buti-vchitel-novo-ukransko-shkoli?error=1>.

References:

1. Kontseptsıia Novoi ukrainskoi shkoly. URL: <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>.

2. Nova ukrainska shkola: poradnyk dlia vchytelia / za zah. red. N.M. Bibik. Kyiv: Litera LTD, 2018. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/Novyny/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf>.
3. Ohiienko I. Riaturvannia Ukrainy / uporiad., avt. peredm. ta koment. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2005. 464 s.
4. Ohiienko I. Nauka pro ridnomovni oboviazky: ridnomovnyi katekhyzys dlia vchyteliv, robotnykiv pera, dukhovenstva, uchniv i shyrokoho hromadianstva. Kyiv: AT «Oberehy», 1994. 72 s.
5. Tymoshyk M.S. «Lyshus naviky z chuzhynoiu...» Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohiienko) i ukrainske vidrodzhennia / peredmovy O. Kravchenka ta V. Skopenka. Kyiv: Nasha kultura i nauka; Vinnipeg: Ukrainskyi pravoslavnyi Sobor Sv. Pokrovy, 2000. 548 s.
6. Yakym maie buty vchytel Novoi ukrainskoï shkoly. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1973-yakim-ma-buti-vchitel-novo-ukrainsko-shkoli?error=1>

In the conditions of modern Ukrainian society, the primary school teacher faces the problem of acquiring the spiritual heritage of his nation and using it in the process of formation of junior pupils' national-language personality. In this regard, the question of learning the scientific heritage of Ukrainian scientists of the past and present is of great importance, especially in the process of New Ukrainian school development.

Among the important and bright outstanding figures in Ukrainian culture and pedagogy, Ivan Ohiienko, known as a prominent figure in science and education, takes a special place. His scientific works contain a number of recommendations and advice on the content, forms, methods and means of education, the use of which will contribute to the improvement of the primary education system. According to Ivan Ohiienko's ideas, the tasks of primary education are realized first of all through learning and understanding of the native language, history and national traditions.

I. Ohiienko believed that only a competent teacher, aimed at self-improvement, can properly ensure the intellectual and spiritual development of the young generation. The teacher occupies a central place in the pedagogical process in the case of the pupil's positive attitude to him, and affects the child's consciousness, subconscious and feelings.

Modern teacher has to rethink his own position in the educational process, update his professional thinking, focus on self-education and systematic analysis of his own teaching activities, tracking the effectiveness of their work through a monitoring system. The new teacher should teach children activity, teamwork skills, when they can complement each other, stimulate their self-development and self-improvement.

Key words: language, culture, competencies, family, history, habits, formation, junior pupils, teacher, New Ukrainian school.

Отримано: 21.10.2020 р.

Людмила Московчук

ORCID 0000-0003-2539-3050

кандидат педагогічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕПОДОБНОГО ІОВА ПОЧАЇВСЬКОГО ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ, ЕТИКИ І КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У статті проаналізовано просвітницьку діяльність видатної особистості України – проповідника і письменника, державного, громадського, церковного та культурного діяча – преподобного Іова Почаївського. Окреслено основні її напрями: морально-етичний, трансцендентний, націзахисний, освітній (книговидавничий), управлінський і трудівничий. Доведено, що особистість преподобного Іова Залізо є ефективним засобом виховання молодого покоління, фактором розвитку української самосвідомості, етики і культури майбутніх педагогів.

Ключові слова: преподобний Іов Почаївський, просвітницька діяльність, українська самосвідомість, етика, культура, майбутні педагоги.

*Преподобний Іов –
блискучий світильник неугасимий
Іван Огієнко*

Без пробудження совісті, обов'язку, відповідальності, доброти та людяності, без оздоровлення морально-психологічного клімату в суспільстві навряд чи можна чекати на позитивні зрушення у різних сферах нашого життя. Становлення Нової української школи неможливе лише шляхом реформаторських перетворень у системі освіти. Вирішити складні освітні проблеми наше суспільство не зможе не подолавши своєї моральної, духовної кризи. Вхідження у професійну діяльність педагога потребує від особистості не тільки наполегливих зусиль, спрямованих на оволодіння фаховими компетентностями, а й на олюднення внутрішнього світу, наповнення його моральним змістом, цінностями та ідеалами. З огляду на це виховний процес у закладах вищої освіти України має спрямовуватись на формування національної свідомості, етики і культури студентів, їх духовне зростання.

Вивчення проблеми морально-духовного становлення особистості визначається результатами досліджень не лише в педагогіці, але й у психології, соціології, філософії тощо. Питання морального виховання молоді досліджуються в працях І. Бежа, А. Болгарського, Г. Васяновича, Г. Ващенко, О. Вишневського, Н. Волкової, М. Красовицького, А. Макаренка, О. Матвієнко, І. Огієнко, Е. Помиткіна, К. Ушинського, В. Сухомлинського та ін. Вітчизняні науковці (В. Андрущенко, І. Бех, Н. Волкова, М. Євтух, В. Кремень, О. Лобова, Н. Миропольська, О. Олексюк, Ю. Руденко, Л. Сущенко, О. Шапран, Г. Шевченко та ін.) вказують на те, що потрібно докорінно переглянути та переосмислити систему професійної підготовки майбутнього вчителя та оновити зміст, зокрема ідеали морально-духовного становлення особистості.

За переконаннями Г. Ващенко, система освіти має будувати виховний ідеал, що відповідає психічним та природним властивостям української людини.

Виховний ідеал – це образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління. Традиційний виховний ідеал український народ вбачав у євангельському ідеалі людини, оскільки «він має на собі печатку вічності, не залежить від умов часу, не міняється в зв'язку зі змінами в політичному й соціальному житті народів, має вселюдський характер, не є витвір якоїсь нації, а є керівництво в житті й поведінці всіх людей, незалежно від того, в якій країні вони живуть, до якої нації належать» [4, с.83].

А. Болгарський, наголошуючи на актуальності морально-духовного розвитку особистості майбутнього вчителя, вбачає цей процес у взаємозв'язку світської системи виховання з філософсько-педагогічними концепціями мислителів релігійного спрямування, що відповідає інтересам сучасної педагогічної освіти [5, с.6].

Е. Помиткін зауважує, що розвиток духовного потенціалу особистості відбувається завдяки орієнтації на такі мотиви як праведність і святість. Мотиви праведності сприяють реалізації ідей Краси, Добра та Істини у повсякденному житті людини, спонукають до гармонізації особистого життя з життям Природи, Всесвіту, спрямовують слова, вчинки та дії в русло духовних цінностей, загальнолюдської моралі. Праведність особистості робить її гідною для наслідування не тільки сучасниками, але й прийдешніми поколіннями [11, с.49-50].

В кожний період історії України існували особистості, які були носіями і виразниками кращих ідей і прагнень свого часу, до їх авторитетного голосу прислухалися всі, і вони ставали духовними провідниками суспільства. Українська земля особливо багата такими святими людьми: рівноапостольні княгиня Ольга, князь Володимир (IX-X ст.), преподобні Антоній і Феодосій Києво-Печерські, Нестор-Літописець (XI ст.), преподобний Іов Почаївський (XVI-XVII ст.), святий Димитрій Ростовський (XVII ст.), святий Феодосій Чернігівський, святий Філарет Гумільовський (XIX ст.), святий Лука Кримський (XX ст.) та ін.

На думку М. Тимошика, канонізованими українськими святими має писатися кожна нація, але про них сьогодні в Україні ми мало знаємо через відсутність бодай короткої інформації в підручниках закладів загальної середньої та вищої освіти.

Дослідженням життя й діяльності преподобного Іова Почаївського займалися вчені минулого (С. Антонович, І. Карвовський, П. Куліш, А. Муравйов, І. Огієнко, А. Хойнацький та ін.) і сучасності (О. Березовський, І. Гарат, С. Гуменюк, М. Довбищенко, В. Дудар та ін.).

У сучасних реаліях життя українського суспільства, коли посилюються національні пріоритети, національний характер виховання, дана тема вимагає більш докладного прочитання задля відновлення імен кращих людей свого краю у народній пам'яті, зокрема й у свідомості майбутніх педагогів.

Тому **метою дослідження** є висвітлення провідних напрямів просвітницької діяльності преподобного Іова Почаївського (XVI-XVII ст.) та її ролі у розвитку української самосвідомості, етики і культури майбутніх педагогів.

Першим і найпотужнішим напрямком просвітницької діяльності преподобного Іова Почаївського був морально-етичний. Преподобний Іов (1551-1651 рр., в миру Залізо Іван Іванович, в схімї Іоанн, прославлений у сонмі святих) – ігумен Почаївського монастиря на честь Успіння Пресвятої Богородиці – втілював у собі найкращі моральні якості. З самого дитинства та впродовж всього свого життя був вірцем, до якого прагнули люди, та залишається світилом до сьогодні та на прийдешні покоління. З десяти років почав вести чернече життя. Церковний послух ніс з великою ревністю, старанно виконуючи свої обов'язки. Прагнув вводити кожному з найменших монастирських робітників різними по-

слугами, виявляючи доброзичливість, покірливість та братолюбство. На 12 році життя він приймає постриг у чернецтво, на 30 – посвяту у священницький сан, а згодом – схиму. Добра вдача, глибоке смирення, аскетичне життя преподобного Іова було сповнене великих християнських чеснот. Як зазначає О. Березовський, преподобний Іов обрав вузьку стежину задля духовного самовдосконалення і на цій стежині досить швидко виховав у собі такі якості, як мудрість, покірність, і найголовніше – самовіддану жертвову любов до оточуючих. У поведженні з іншими був смирним, миролюбним, і також мовчазним. Своєю пастирською мудрістю преподобний чітко розмежував скороминуче та вічне. Займався духовним вихованням не тільки монахів, але й мирян (простих і знатних, бідних і багатих) [10]. До нього зверталися багато людей, намагаючись перейняти духовний досвід. Просили життєвих та духовних настанов у преподобного Іова також і вельможі. Він користувався особливою довірою та покровительством відомого захисника Православ'я на Волині князя Костянтина Острозького.

Преподобний вчив людей милосердю та незажерливості. Твердість характеру поєднувалася у ньому зі смиренням, великою любов'ю до людей та повною незлобністю. Так, одного разу, заставши чоловіка, який крав монастирську пшеницю, Преподобний сам допоміг йому перекинути на плечі наповнений краденим зерном мішок, тільки нагадавши йому про Божі Заповіді та Страшний суд, коли кожен відповідатиме за вчинене. І злодій, розкаявшись, впав до ніг святого. Був же він людиною відомою в окрузі і тому більш за все боявся розголошення свого вчинку. Але почаївський ігумен зберіг його таємницю; житіє, що згадує цей епізод, так і не розкриває імені тієї людини [7].

У період воєнних дій Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої преподобний Іов давав багатьом людям притулок у своєму монастирі. Зокрема, М. Довбищенко у своєму дослідженні наводить факти, що преподобний Іов опікувався під час війни 1648-1651 рр. православним шляхтичем І. Жабоклицьким та його сином, прийнявши на проживання у Почаївський монастир та утримуючи зі своїх достатків [6].

У своїх повчаннях преподобний Іов звертав увагу на необхідність людині боротися з такими негативними якостями, як заздрість, безсоромність, злобність, пияцтво, надмірне піклування про земне життя. Зокрема, у повчанні про багача і Лазаря преподобний напоумлює: «Ми ж, возлюбленні браття, прокинувшись, ніби від сну, від сп'яніння нинішніх гріхів, відмовимся, нарешті, від усілякої суєти, багатства, і зажерливих надбань і мирської нечистоти. Тому що жодної користі не принесе нам горделиве багатство, і величина статків не допоможе тим, хто ними володіє, ні кількість гарно зодягненої прислуги з блискучою зовнішністю, ні чисельність війська, ні влада, ні людська похвала, що поступово зваблює, ні тілесне здоров'я, ні вишукане ложе, ні зовнішня краса, ні хитромудра мова. Бо все мине, все знищить міль і покриє земля – і справи, і похоти плотські, і надміру суєтну насолоду, і солодкі пристрасті, і тілесний блуд із похиттю». Подвижник благочестя спонукає до добробчинності, самовдосконалення на основі Євангелія: «Що чоловік сіє, те й пожне... відкрийте своє серце до сприйняття Євангелія» [12, с. 328-329].

Трансцендентний напрям просвітницької діяльності преподобного Іова полягав у прагненні подвижника до абсолютно досконалого, ідеального, до Бога. Психологічний механізм трансценденції, за дослідженнями Е. Помиткіна, підносить свідомість над буденністю, активізує подальший розвиток особистості. Трансценденція до ідеалів Краси, Добра, Істини та Любові дає можливість людині усвідомити себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, приро-

ди, Всесвіту, тобто усвідомлення буттєвої єдності, що поєднує у собі активність усіх форм свідомості людини, її почуття, переживання, процеси мислення [11, с. 60-61]. Особливістю подвижницького життя преподобного, на думку О. Березовського, було те, що він йшов шляхом сугубих аскетичних подвигів, шляхом особистого морального удосконалення, шляхом очищення своєї душі від найменших спокус гріха, вів рівноангельне життя. Ідеалом для Преподобного був Господь Ісус Христос [10]. Особистий подвиг, власні зусилля і благодатне осяяння з неба допомогли стяжати йому чесноти і добродітності. Оскільки, той, хто покликаний спонукати людей до Царства Божого, повинен мати Його (тобто мир) у власній душі [Лк. 17:21] та носити немочі інших [Гал. 6:2]. Лікар духовний, передусім, зобов'язаний, навчитися цілювати себе самого [Лк. 4:23]. Як може це виконати той, хто не навчився нести власний хрест, слідуючи за Христом. Головною рисою образу преподобного Іова була рішучість, твердість волі, сила духу. Ця особливість характеру передалась преподобному від батьків та, на думку дослідника В. Левицького, стала причиною родового прізвища Залізо (Желізо): «Батько його мав прізвище Залізо, що спонукає припустити, що воно було дано за незвичайну тілесну, а, можливо й духовну силу. Що ж стосується преподобного, то він повністю за силою волі відповідав назві свого прізвища» [9, с. 171]. Цю вроджену рису характеру преподобний розвинув саме своїми подвигами. Сила і цілісність характеру вирізняли його серед сучасників і поставляли у ряд духовних світочів свого часу. Трансцендентне (молитовне) життя святого проходило непомітно. У Почаївській Лаврі до сьогодні зберігається печера, де впродовж декількох діб і навіть тижнів безперервно зі щирими сльозами та дотримуючись суворого посту молився преподобний Іов за благоустрій світу. У печері і зараз можна побачити сліди, що утворилися в гірській породі від багаточисельних колінопреклонінь святого. Серед таких подвигів від довгочасного стояння ноги Преподобного так набрякали, що вкривалися ранами, сліди від яких і дотепер залишилися на нетлінних моцях його. В одну із ночей під час молитви святого оповідав життя Преподобного Досифей бачив над печерою незвичайне сяйво, яке виходило з глибини печери і впродовж двох годин освітлювало сусідній бік церкви Успіння Божої Матері [7].

Фактором розвитку української самосвідомості майбутніх педагогів є застосування ними етнопсихологічних рис, етнічних особливостей свого народу. Стрижневою етнопсихологічною рисою українського етносу є його набожність, релігійність. Г. Ващенко зауважує, що «найбільша чеснота українця – безмежна вірність Богові і Батьківщині, а найбільша ганьба для нього – зрада вірі й Україні. Немає нічого огиднішого для українця, як «потурнак», що зрадив вірі батьків із-за «лакміства нещасного»» [4, с. 128]. Саме тому виділимо наступний напрямок просвітницької діяльності преподобного Іова – націзахисний. Преподобний походив із сім'ї галичан Іоанна та Агафії, «для яких православ'я та руська народність склали дорожнє надбання, і, які самі будучи кращим борцями за народні звичаї і свята віру православну, вміли передавати ті ж самі почуття і наміри своїм дітям і нащадкам» [13]. Преподобний Іов був твердим, як криця, у своїй відданості Богові й Батьківщині. І. Огієнко так описує патріотичне служіння преподобного: «Під час страшною загрози самому існуванню українського народу, як окремої нації, під час жорстокої унії... Іов твердо і безбоязно боронив православну віру проти всяких наскоків уніатів... це горливий оборонець української віри батьків своїх, горлоно ревний молитвеник за весь український народ, щоб Господь зберіг його цінним його найбільшим скарбом – віру українську, віру православну, а підступну унію показав людям в її правдивий чорний істоті – і знищив» [8, с. 90-92].

Боротьба преподобного Іова із ворогами-іновірцями була виснажливою. Четверть сторіччя преподобному довелося вести судові процеси із захисту Почаївського монастиря у судових установах Кременця і Луцька з племінником благодійниці монастиря Анни Гойської – протестантом Фірлеєм, який задумав вижити монахів з Почаївської гори. Фірлей кілька раз забирав у монастиря землі, подаровані Гойською. У 1623 році слуги Фірлея пограбували монастир, побили багатьох монахів і забрали чудотворний Почаївський образ Божої Матері, богослужбовий посуд, шати, цінні прикраси ікон. Через деякий час Фірлей після довгої судової тяганини та напоумлення (одного разу, коли він зодягнув свою жінку у церковний одяг, за знущання над Святиною вона стала одержимою і тільки після повернення Чудотворної ікони у монастир позбавилась душевної хвороби) був змушений повернути ікону і частину викраденого монастирського добра.

Особливого значення має участь преподобного Іова у загальноцерковній події свого часу – Київському Соборі 1628 року, де він наставив відступника від Православ'я Мелетія Смотрицького зрестись своїх хибних уніатських переконань. У Соборному посланні всі, хто брав участь у Соборі заявили, що вони твердо стоять у православній вірі і під клятвою обіцяють не відступати, і до цього ж спонукають увесь православний народ. Соборне послання серед інших підписав «ієромонах Іоанн Желізо».

Преподобний Іов, як випробуваний воїн, стояв на сторожі українського народу та Почаївської обителі до кінця свого життя, сподіваючись лише на допомогу Богу. Красномовно про його ревнісний націєзахисний напрямок діяльності йдеться у старовинному народному канті «Ой зійшла зоря...», що оповідає про спасіння монастиря від турків у 1675 році молитвами преподобного Іова до Богородиці: «Отець Залізо з келії вийшов сльозами умліває: «Ой рятуї, рятуї, Божая Мати, монастир загибає!»».

Наступним напрямом просвітницької діяльності преподобного був освітній (книговидавничий). Отець Желізо, за переконаннями Івана Огієнка, належить до найбільш освіченого монашого клира свого часу. Першим засобом преподобного для знешкодження латино-уніатської пропаганди була церковна проповідь в душі чистої віри, тому він докладав усіх зусиль до переписування та поширювання книг духовно-релігійного змісту. З благословіння святого у 1581-1582 рр. князь Костянтин видав у місті Острозі першодруковану слов'янську Біблію (Острозьку Біблію). Преподобний Іов прославився як великий проповідник і письменник. Особливо важливою для зміцнення Православ'я на Волині була його книговидавнича та літературна діяльність. На початку XVII ст. у цьому краї залишилась одна слов'янська типографія – Почаївська. Її й використовував преподобний для боротьби з іновір'ям. Тут друкувалися книги викривально-догматичного характеру, послання, православні молитви. Довгі роки (до 1932 р.) у Почаївському монастирі зберігалась праця самого преподобного – «Книга блаженного Іова Почаївського, власною рукою його написана», яка містила до 80 бесід, повчань, проповідей, а також виписки із аскетичних та полемічних творів, праць святих отців (видана у 1884 році у Києві під назвою «Пчела Почаевская»). У книзі преподобним зібрано повчальний матеріал зі вчень святих отців для вираження своєї власної основної думки та ідеї [12].

Напрямом просвітницької діяльності преподобного був і управлінський. Упродовж 70 років преподобний керував монастирями Батьківщини як фортецями Православ'я та української культури. Спочатку понад 20 років на запрошення князя Костянтина Острозького був ігуменом Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря – «з неба даним йому розумом, скромністю

та чесним навчанням, а найбільше своїм власним добрим прикладом подвигів та праці» прославив Дубенський монастир своїми великими трудами і був у ньому на відігнання еретичних затій» [1] – так характеризується в акафісті період ігуменства преподобного Іова в Хрестовоздвиженському монастирі. За дослідженнями І. Огієнка, ігумен Іов заснував у монастирі гурток письменних ченців і «дав їм переписувати книжки не тільки для своєї потреби, але й для поширення серед інших монастирів. Для свого часу це була велика культурна робота» [8, с. 98]. Десь на зламі XVI-XVII століть, Іов покидає Дубенську обитель. Турботи пов'язані із видавничою працею, а також неприязнь латинян відволікали святого Іова від чернечого подвигу. Тому він вирішив залишити Дубенський монастир і близько 1604 р. під виглядом простого монаха поселився у пустельній Почаївській обителі. Преподобний Іов шукав тут усамітнення і свободи для молитви. Молитовний спокій і блаженство ігумен Іов знайшов на Почаївській горі, здавна осяяній яснотою багатьох чудес. Можна гадати, що про цей монастир він знав і раніше. Прибувши до Почаєва, він викопав собі невеличку печеру, де можна було б самотньо молитися. Чернечий подвиг і молитва зміцнювали преподобного. Згодом ченці, відчувши у ньому духовну силу і побачивши у преподобному великого подвижника, єдинодушно просили його не відповідати відмовою і стати їхнім ігуменом. Святий був вимушений поступитись і незабаром його трудами монастир Почаївський зміцнив своє положення і став зразком для інших західноруських обитель. Майже 50 років Іов керував цією святою обителью і зробив тут надзвичайно багато. Почаївський монастир став центром духовного життя і засяяв на всю Волинську землю, а його ігумен Іов справедливо здобув ім'я «Почаївський». Висотою свого життя він прихилив до себе серця багатьох православних християн, став користуватися матеріальною підтримкою місцевих дворян. У 1649 році на кошти побожного подружжя Феодора та Єви Домашевських було побудовано кам'яний храм на честь Пресвятої Трійці. Цілюща стопа Божої Матері містилась під склепінням церкви, а Чудотворна ікона була влаштована над царськими вратами.

Як зазначає А. Хойнацький, «святість життя, власний приклад благочестивого життя, а також добрі поради, настанови, застороги преподобного Іова спонукали багатьох міщан із сусідніх сіл робити пожертви на Почаївський монастир, серед них: Куліковські, Жабокрицькі, Пузіни та ін.» [13].

Поміщиця Анна Гойська, фундаторка Почаївського монастиря, особливим передсмертним заповітом своїм від 21 березня 1617 року знову підтвердила за монастирем всі свої пожертви і для більшої переконливості заявила про це у 1620 році і записала на віки вічні у городничих книгах міста Кременця [13, с. 20].

Преподобний опікувався не тільки Почаївським монастирем, а й був благочинним монастирів та храмів Кременецького повіту.

Завдяки духовному наставництву праведника у 1646 році міщанка сусіднього села Загаєць, Ірина Ярмолинська, влаштувала у своєму помісті православний чоловічий монастир на честь святих Іоанна Милостивого.

Стараннями подвижника не пізніше 1650 року неподалік від Почаєва було знову відбудовано Свято-Духівський скит, облаштований Свято-Троїцький чоловічий монастир с. Стіжок Шумського району Тернопільської області.

Центральною педагогічною метою, на думку І. Беха, має виступити виховання у особистості, зокрема майбутнього педагога, завзяття до поведінки, яка відповідає суспільно-значущим цінностям. Завзяття виявляється універсальним емоційним утворенням, яке визначає якість різних видів діяльності людини [2, с. 4]. Трудівничий напрям просвітницької діяльності преподобного поля-

гав у його зразковій працелюбності. День і ніч проводив преподобний у молитві й трудах. Як описує І. Огієнко: «Монастир був великий і не легко було давати добрий лад йому. ...Іов був зразком трудячого монаха: він цілий день невпинно працював і ніхто ніколи не бачив його без праці. Він дуже любив садок та город і цілими днями працював у них: то садив і пересаджував дерева в монастирському садку, то копав у городі, то копав саджавки для води. Сам невпинно працював і других кликав до того ж» [8, с. 103-104]. В результаті величезних зусиль преподобному Іову та братії вдалось викопати криницю (глибиною 46 м) в скелястих ґрунтах Почаївської гори і, таким чином, забезпечити монастир водою, у той час, коли сусідні джерела були відібрані протестантом Фірлеєм. Цією криницею монастир користується дотепер. Також zostалися старезні і височезні липи, руками Іова насаджені й два ставки (для пійла худоби), руками його викопані.

Отже, провідними напрямками просвітницької діяльності преподобного Іова були морально-етичний, трансцендентний, націоналістичний, управлінський та трудовий. Ознайомлення майбутніх педагогів із історичною постаттю преподобного Іова Почаївського та його просвітницькою діяльністю є ефективним психолого-педагогічним засобом розвитку їхньої самосвідомості, етики і культури, сприятиме вихованню цілісної внутрішньої особистості, повноцінного суб'єкта культури із повною узгодженістю слів, почуттів і справ, який має власну моральну оцінку світу і прагне своїми вчинками зробити його кращим.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акафіст преподобному Іову, ігумену Почаївському. Видання Свято-Успенської Почаївської Лаври. 1991. 16 с.
2. Бех І.Д. Вчинок як духовне надбання особистості. *Шкільний світ*. 2006. № 37 (357). С. 2-24.
3. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. 3 мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / переклад проф. І. Огієнка; Укр. Біблійне Товариство, 2002. JBV-Dillenburg, 2006. 1375 с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник». 1994. 191 с.
5. Болгарський А.Г. Психолого-педагогічні аспекти формування майбутніх вчителів музики. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти*: збірник наукових праць. Київ: НПУ, 2007. Вип. 4 (9). С. 4-7.
6. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних руках. Київ, 2008. С. 218.
7. Досифеево життя преподобного Іова. Почаев, 1791. С. 2.
8. Іван Огієнко. Життєписи великих українців / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1999. 672 с., іл. («Літературні пам'ятки України»).
9. Левицький В. Жизнь и деятельность преподобного Иова Железо на пользу Почаевской Лавры. *Волинские епархиальные ведомости*. 1914. № 11. С. 171.
10. Онуфрий (Березовский), митр. Пастырское служение преподобного Иова, игумена Почаевского. Киев: Пролог, 2007. 190 с.
11. Помиткін Е.О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2013. 144 с.
12. Пчела Почаевская. Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных пр. Иовом, игуменом лавры Почаевской. Издание Почаевской Лавры. Почаев. 1884 г. Напечатано с разрешения Духовной цензуры. Киев. 4 июля 1883 г. 591 стр.
13. Хойнацкий А.Ф. прот. Преподобный Иов, игумен почаевский, его жизнь и прославление. Каменец-Подольский. 1871.

References:

1. Akafist prepodobnomu Iovu, ihumenu Pochaiivskomu. Vydannia Sviato-Uspenskoï Pochaiivskoï Lavry. 1991. 16 s.
2. Bekh I.D. Vchynok yak dukhovne nadbannia osobystosti. *Shkilnyi svit*. 2006. № 37 (357). S. 2-24.
3. Bibliia, abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu. Z movy davno-ievreïskoi y hretskoï na ukraïnsku doslivo nanovo perekladena / pereklad prof. I. Ohiiienka; Ukr. Bibliine Tovarystvo, 2002. JBV-Dillen- burg, 2006. 1375 s.
4. Vashchenko H. Vykhovnyi ideal. Poltava: Red. haz. «Poltavskiy visnyk». 1994. 191 s.
5. Bolharskyi A.H. Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia maibutnykh vchyte- liv muzyky. *Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 14. Teoriia i metodyka mystetskoï osvity: zbirnyk nauko- vykh prats*. Kyiv: NPU, 2007. Vyp. 4 (9). S. 4-7.
6. Dovbyshchenko M. Volynska shliakhta u relihiinykh rukakh. Kyiv, 2008. S. 218.
7. Dosyfeev zhytye prepodobnoho Yova. Pochaev, 1791. S. 2.
8. Ivan Ohiienko. Zhyttiepysy velykykh ukraïntsv / uporiad., avt. ist.-biohr. Narysu ta pry- mit. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Lybid, 1999. 672 s., il. («Literaturni pamiatky Ukrainy»).
9. Levytskyi V. Zhyzn y deiatel'nost prepodobnoho Yovo Zhelezo na polzu Pochaevskoi Lavry. Volynskye eparkhyal'nye vedomosti. № 11. 1914. S. 171.
10. Onufriy (Berezovskiy), mytr. Pastyr'skoe sluzhenye prepodobnoho Yova, yhumena Pochaevskoho. Kyiv: Proloh. 2007. 190 s.
11. Pomytkin E.O. Psykholohichna diahnozyka dukhovnoho potentsialu osobystosti. Kirovohrad: Imeks-LTD. 2013. 144 s.
12. Pchela Pochaevskaia. Yzbornyk nazydatel'nykh poucheni y statei, sostavlen'nykh y spysann'nykh pr. Yovom, yhumenom lavry Pochaevskoi. Yzdanye Pochaevskoi Lavry. Pochaev. 1884 h. Napechatano s razresheniya Dukhovnoi tsenzury. Kyev. 4 yulia 1883 h. 591 str.
13. Khoïnatskyi A.F. prot. Prepodobnyi Yov, yhumen pochaevskiy, eho zhyzn y proslav- lenye. Kamenets-Podolskyi. 1871.

The educational activity of a prominent figure in Ukraine – a preacher and writer, statesman, public, church and cultural figure – St. Iov Pochaiivsky has been analyzed in this article. Its main directions has been outlined. The role of the personality of St. Iov Iron in the development of Ukrainian self-consciousness, ethics and culture of future teachers has been revealed. Our society will not be able to solve complex educational problems without overcoming its moral and spiritual crisis. Entering the professional activity of a teacher requires from the individual not only persistent efforts aimed at mastering professional competencies, but also at humanizing the inner world, filling it with moral content, values and ideals. Given this, the educational process in higher education institutions of Ukraine should be aimed at the spiritual growth of students.

The modern education system must build an educational ideal that corresponds to the mental and natural properties of the Ukrainian man. One of the spiritual beacons of the Ukrainian nation is St. Iov Pochaiivsky.

The main areas of educational activity of St. Job Iron were moral and ethical, transcendent, national defense, educational (publishing), management and labor. The monk was distinguished by Christian virtues and spiritual perfection. He directed all his life to the service of God, people and the Motherland. He cared about the education of the monks and laity. He made many efforts to rewrite and distribute books of spiritual and religious content, to protect the Orthodox faith in Ukraine, to fight the union. Pastoral wisdom, determination, firmness of will, strength of spirit, extraordinary diligence of St. Iov contributed to the prosperity not only of Pochaiv Monastery, but also the founding and development of other churches and monasteries of Kremenets County.

Acquaintance of future teachers with the historical figure of St. Iov Pochaiivsky and his educational activity is an effective psychological and pedagogical means of devel-

oping their self-awareness, ethics and culture, will promote the education of a holistic inner personality, a full-fledged subject of culture with full harmony of words, feelings and deeds, moral assessment of the world and seeks to make it better by his actions.

Key words: St. Iov Pochaiivsky, educational activity, Ukrainian self-consciousness, ethics, culture, future teachers.

Отримано: 12.10.2020 р.

УДК 37.02

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.146-153

Марія Пентилюк

ORCID 0000-0001-742709735

*докторка педагогічних наук професорка
Херсонський державний університет*

Ірина Гайдаєнко

ORCID 0000-0003-1401-7826

*кандидатка філологічних наук, доцентка
Херсонський державний університет*

Світлана Мунтян

ORCID 0000-0001-6550-5411

*кандидатка педагогічних наук, доцента
Херсонський державний університет*

Тетяна Окуневич

ORCID 0000-0001-6972-6983

*кандидатка педагогічних наук, доцентка
Херсонський державний університет*

МЕТОДИ І ПРИЙОМИ ВИХОВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ У СВІТЛІ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ І. ОГІЄНКА

У статті звернено увагу на проблему виховання мовної особистості учня, проаналізовано методологічні основи та роль методологічного інструментарію у вихованні особистості учня засобами української мови. З'ясовано основні положення сучасних досліджень щодо виховання мовної особистості, що тісно переплітаються з практичними порадами І. Огієнка, який свого часу розробив настанови і рекомендації, що сприятимуть удосконаленню шкільної системи виховання. Проаналізовано систему методів і прийомів виховання мовної особистості учнів, обґрунтовано структуру їх, виокремлено ті, що сприяють гармонійному розвитку особистості учня.

Ключові слова: методи виховання, прийоми виховання, мовна особистість, педагогічні настанови, методологія виховання, виховання особистості.

Входження України в європейський освітній простір зумовлює розбудову національної системи освіти, її модернізацію, спрямовану на підготовку молодого покоління до активної життєдіяльності в якісно нових умовах сьогодення. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ ст.» та Концепція національного виховання головним завданням мовної освіти вбачають у вихованні культури, формуванні інтелекту, розвитку мовленнєвих здібностей особистості в процесі розв'язання нею життєвих проблем (побутових, виробничих, духовних) засобами мови.

Аналіз наукових досліджень свідчить про постійний пошук науковців у розв'язанні проблеми виховання мовної особистості. Науковий феномен «мова особистість» розглядати у своїх працях Г. Богін, Й. Вейсгербер, Т. Дрідзе, Ю. Караулов, О. Леонт'єв, В. Маслова, Л. Мацько та ін.

У лінгвістиці, педагогіці, психолінгвістиці та лінгводидактиці цій проблемі приділяли увагу О. Біляєв, А. Богуш, М. Вашуленко, І. Зимня, Ю. Караулов, О. Леонт'єв, С. Максимюк, І. Огієнко, Г. Онкович, Л. Паламар, М. Пентиліок, В. Сухомлинський та ін. Однак і сьогодні це питання на часі, оскільки народжується нова методика, яка висуває нові вимоги до навчання і виховання особистості, що вимагає переосмислення змісту, методів, прийомів і засобів виховання.

Розв'язання цієї проблеми потребує усталеної системи організації виховної роботи в освітніх закладах, нових напрямів розвитку мовної і літературної освіти й урахування загальноєвропейських рекомендацій з питань виховання мовної особистості.

У статті розглядаються актуальні проблеми виховання у контексті сучасної технології виховання особистості. Аналізуються методологічні основи виховання мовної особистості, роль методичного інструментарію у її вихованні засобами української мови та літератури.

Проблема розвитку та виховання мовної особистості в Україні належить до найбільш актуальних соціальних аспектів суспільного життя і потребує наукового обґрунтування сутності основних чинників цього процесу, оскільки саме новому поколінню – сучасним школярам – належить майбутнє України, а зберігати надбання предків, утверджувати нову національну культуру, неможливо без знання української мови, без любові та пошани до неї.

Н. Мирончук, розглядаючи питання виховання особистості, звертає увагу на те, що «Успіх справи виховання визначається тим, наскільки вчителі, вихователі усвідомили свою національну сутність, прониклися ідеєю гармонійного виховання особистості, осягли творчий набуток народних методів і засобів виховання та співвіднесли його з досягненнями сучасної педагогічної науки» [5, с. 274]. Ці ідеї проповідував свого часу й І. Огієнко розробивши низку рекомендацій, порад щодо змісту, форм, методів і засобів виховання особистості, які мають стати взірцем для сучасного вчителя / вихователя і сприятимуть вдосконаленню шкільної системи виховання. Зокрема, це практичні поради: «Навчаймо дітей своїх українською мовою» (1961), «Хвалімо Бога українською мовою!» (1962) та ін.

Педагогічні настанови вченого ґрунтуються на глибокому розумінні дитини, сутності пізнавальних процесів її, виявляються в зацікавленні щодо особистісного духовно розвитку, національного самозбереження українського народу. Завдання виховання І. Огієнко вбачав у глибокому вивченні та розумінні рідної мови, історії, збереження традицій народу, у повсякденному використанні його багатющої скарбниці виховних настанов, методів і засобів.

Провідне місце в духовно-інтелектуальному розвитку особистості посідає гуманізація виховного процесу, важливим складником якого є питання технології виховання особистості, зміст якої впливає із методології виховання, системи методів, прийомів, засобів і форм виховної роботи в школі, зокрема на уроках української мови і літератури та в позаурочний час. На думку С. Максимюка, «основною рушійною силою процесу виховання особистості учня є суперечності, що виникають між набутим досвідом поведінки і новими цілями та можливостями» [4, с. 222]. Актуальність вивчення методології виховання зумовлена низкою суперечностей:

- багатим арсеналом методів виховання (І. Бех, Н. Волкова, Н. Мойсеюк, С. Максимюк, В. Омеляненко, А. Кузьмінський та ін.) та обмеженим використанням їх у практиці роботи учителів і вихователів;

- традиційними уявленнями про методологію виховання особистості і потребою часу розширити ці уявлення шляхом збагачення їхніх знань новими науковими дослідженнями;
- традиційною системою навчання і виховання, орієнтованою на засвоєння системи знань і виховних правил, та об'єктивною потребою застосування їх у повсякденній комунікативній діяльності учнів.

Ці суперечності впливають на методологію виховання і своєю чергою викликають суперечності в практиці виховної роботи.

Методологічна основа виховання мовної особистості досі залишається здебільшого об'єктом наукових досліджень педагогів та лінгводидактів і не набула широкого впровадження в практику освітніх закладів, що звужує уявлення про розмаїття методичного інструментарію виховної роботи в сучасній школі та функційні можливості освіти загалом. Нерідко в практиці виховання використовуються розрізнені форми і методи, часом надмірна кількість їх не дає позитивного результату: учні залишаються байдужими до тих виховних заходів, які організовує вчитель-словесник чи класний керівник. А головне у вихованні мовної особистості – поєднати навчальні й виховні дії впливу на учнів, зробити їх зацікавленими співучасниками цього процесу. Отже, виникає необхідність з'ясувати методологічні засади відбору й застосування методів виховання у поєднанні їх з методами навчання.

Для висвітлення цих засад необхідно розкрити значення поняття «методологія». За філософським словником, методологія – 1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в певній науці. Загальним методом розвитку наукового пізнання є матеріалістична діалектика, методологічна функція якої реалізується через систему закономірностей і принципів [9, с. 373-374].

В «Енциклопедії освіти» визначає методологію як одне з найбільш невизначених, багатозначних і навіть суперечливих понять. Розрізняють кілька рівнів методології: зміст першого рівня – це філософське знання; другого – загальнонаукова методологія (системний і діяльнісний підходи, характеристика різних типів досліджень); третього – конкретна наукова методологія, тобто сукупність методів, принципів дослідження, які застосовуються в тій чи тій спеціальній науковій дисципліні [Енциклопедія освіти, с. 498]. Для нашого дослідження найбільш прийнятним є третій рівень, оскільки саме він дає змогу визначити методологічні засади виховання учнів загалом і мовної особистості зокрема. Методологічні засади, на нашу думку, мають відбивати загальнофілософські уявлення про теорію й методику виховання особистості, закономірності та методи, зв'язки їх з принципами виховання.

Аналіз наукових досліджень останніх років засвідчив, що в теорії і практиці виховання особистості важливу роль відіграють механізми виховання (Н. Волкова, В. Галуз'як, С. Максимюк, Н. Мойсеюк, М. Сметанський та ін.), що забезпечують існування певних закономірностей виховного процесу (В. Галуз'як, С. Гончаренко, С. Максимюк, М. Сметанський та ін.).

Принципи виховання (І. Бех, С. Гончаренко, Я. Коменський, А. Кузьмінський, О. Любар, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський, І. Цимбалюк та ін.) як механізми і закономірності активно впливають на виховання особистості й мовної зокрема, що реалізуються насамперед на уроках української мови та літератури й інших гуманітарних дисциплін, у позакласній і позашкільній роботі; вибір / відбір методів і прийомів як способів розв'язання виховних завдань й активного впливу вчителя / вихователя на учнів.

Визначені методологічні засади забезпечують гуманізацію виховання мовної особистості; спрямовані на особистісно орієнтоване виховання; завдя-

ки ним легше визначити роль гуманітарних дисциплін, насамперед української мови і літератури у навчально-виховному процесі; сприяють ефективному вибору й застосуванню методів, прийомів, засобів і форм виховної роботи.

Виховання особистості вимагає визначення завдань, змісту і принципів, тобто що робити, а методи, прийоми, засоби виховання орієнтують учителя на те, як робити. К. Ушинський методи виховання називав інструментами конкретної діяльності педагога, а А. Макаренко визначав метод виховання як інструмент дотику до особистості.

К. Ушинський, обґрунтовуючи принципи, методи, засоби і форми виховання, наголошував, що вихователі мають добре знати особливості розвитку учнів. «Якщо педагогіка хоче виховувати людину у всіх відношеннях, – писав учений, – то вона повинна попереду пізнати її також у всіх відношеннях [9, с. 28].

Традиційно вважається, що перший визначив методи виховання німецький педагог І. Герbart. Збагатили теорію виховання П. Блонський, А. Макаренко, М. Пістрак, К. Ушинський, С. Шацький та ін. Більшість учених розглядали виховання не як засіб впливу на учнів, а як розумну й змістову організацію життя і діяльності їх. У працях П. Блонського і С. Шацького, популяризувалася ідея внутрішнього стимулювання учнів у процесі виховання, що знайшла свій розвиток у вітчизняній психології. Ідеї гуманності, поваги до дітей, турботи про їх всебічний розвиток склали основу методів виховання (Ю. Бабанський, С. Гончаренко, С. Максимюк, Н. Мойсеюк, М. Фіцула), що допомагає вчителю свідомо обрати й ефективно застосувати той чи той метод відповідно до навчальних завдань.

У педагогічній літературі є чимало трактувань поняття «методи виховання». Так, В. Омеляненко і А. Кузьмінський методи виховання розглядають як способи впливу вихователя на свідомість, волю та поведінку вихованця з метою формування в нього стійких переконань і певних норм поведінки [7, с. 197]. Подібне визначення подає С. Максимюк: «Метод виховання – спосіб впливу на свідомість, почуття, волю, поведінку і систему відносин учня з метою формування активних громадян України» [4, с. 307]. Отже, методи виховання – це способи морального впливу на учнів, взаємодії і взаємозв'язку між учителем і учнями, спрямовані на формування в останніх сталих поглядів, переконань і навичок дотримання норм поведінки у міжособистісних контактах й узаємостосунків Науковці В. Галузяк і М. Сметанський розглядають методи виховання як «способи прямого й опосередкованого впливу виховання на свідомість, почуття і поведінку вихованців із метою розвитку в них бажаних якостей, ціннісних орієнтацій, навичок і переконань» [1, с. 308]. Прямий вплив учителя на учнів здійснюється в процесі безпосередньої взаємодії учасників навчання через дискусії, поради, покарання, заохочення тощо. Опосередкований – засобами доцільної організації соціального та предметного оточення вихованців (організація колективних видів діяльності, регулювання міжособистісних стосунків у колективі та ін. [Там само]. М. Фіцула під методами виховання розуміє «способи взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованої на формування у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки» [11, с. 330].

Найбільш повне визначення методів виховання подає «Український педагогічний словник»: «Методи виховання – сукупність загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання; сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції і вдосконалення» [2, с. 206].

Отже, методи виховання – це способи досягнення чи розв’язання конкретного завдання вчителем / вихователем на основі впливу на особистість учня в процесі міжособистісної діяльності і взаємозв’язку. Це своєрідна система виховних засобів і прийомів, принципів, що діалектично взаємопов’язані, взаємозумовлені діяльністю учителя й учнів, яка спрямована на розв’язання завдань виховання мовної особистості.

У цьому ключі слушну думку висловлює Н. Мойсеюк, уважаючи, що метод виховання «означає не тільки спосіб, шлях впливу на вихованця, а й спосіб спільної діяльності, спільний шлях досягнення бажаної мети виховання» [6, с. 450]. На наш погляд, методи виховання – система способів взаємодії учасників виховного процесу (учителя і учнів) з метою усвідомлення останніми морально-ціннісних орієнтирів, своєї соціальної місії і набуття позитивних якостей особистості у своєму становленні й розвитку.

Методи тісно пов’язані з прийомами виховання, як цілого і його частин. Як стверджує М. Фіцула, «прийом виховання – частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективного застосування методу в конкретній ситуації» [11, с. 330]. Методи і прийоми виховання органічно пов’язані з методами навчання як «упорядковані способи взаємопов’язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на розв’язання навчально-виховних завдань» [2, с. 206]. Для нашого дослідження це особливо важливе, оскільки виховання мовної особистості здійснюється як на уроках української мови та літератури, так і в позакласній роботі, унаслідок чого відбувається взаємодія методів і прийомів навчання та виховання.

Досліджуючи означену проблему, науковці А. Кузьмінський і В. Омеляненко відзначають, що «методи і прийоми виховання є своєрідними інструментами в діяльності педагога. Але для ефективності застосування їх необхідно використовувати певні засоби – надбання матеріальної і духовної культури (художня література, радіо, телебачення, кіно, образотворче мистецтво, архітектура та ін.), форми та види виховної роботи (бесіди, збори, ігри, спортивна, гурткова робота, конференції та ін.), що використовуються у процесі дії того чи того методу» [7, с. 197].

Засоби виховання різняться від методів і прийомів тим, що прийом – це одиничний вплив на вихованця, а засіб – сукупність прийомів. Наприклад, спілкування мовців – засіб виховання, а репліка в діалозі – прийом. Невипадково Н. Мойсеюк розглядає методи виховання як сукупність засобів і прийомів формування в учнів тих чи тих якостей у взаємозв’язку з прийомами і засобами [6, с. 448].

Засоби виховання – слово, книга, гра, праця – супроводжують методи і представляють сукупність прийомів. Як відомо, основним засобом виховання є спілкування, без якого не можливе становлення мовної особистості учня. А навички спілкування формуються засобами української мови і літератури як шкільних предметів, що лежать в основі виховання учнів основної школи.

Методи виховання формувалися впродовж тривалого часу. Мінялися зміст і форми виховання, мінялися і його методи. Тому маємо різні класифікації методів.

Найбільш поширеною є класифікація методів виховання, спрямована на розвиток різних сфер особистості (інтелектуальної, емоційно-вольової, поведінково-діяльнісної). За цією ознакою виділяють методи переконання, організації діяльності, стимулювання поведінки школярів, тренування, різностороннього впливу на свідомість, почуття і волю учнів, регулювання й коригування поведінки та діяльності вихованців (М. Болдирев, М. Гончаров, Ф. Корольов, І. Огородников, Г. Щукіна) [6]. Кожний із цих методів використовується учителями-словесниками в процесі виховання мовної особистості засобами української мови і літератури такою ж мірою, як і / викладачами інших предметів.

Пропоновані дослідниками інші класифікації методів виховання теж здатні забезпечити формування мовної особистості учнів основної школи. Так, наприклад, Н. Мойсеюк у своїй класифікації виділяє чотири групи методів, що утворюють відповідну систему: 1) методи усвідомлення цінностей суспільства; 2) методи організації діяльності і формування досвіду суспільної поведінки; 3) методи стимулювання поведінки і діяльності; 4) методи педагогічної підтримки [6, с. 450]. Для нашого дослідження найбільш прийнятними є перша і друга групи методів та їх різновиди, зокрема, такі як розповідь, роз'яснення, навіювання, бесіда, диспут, приклад, тренування та ін. Особливості цих методів полягають у їхній вербальності (усне і писемне мовлення), у використанні слова як основного виховного засобу, зверненого до свідомості учня, що забезпечує активний мисленнєво-інтелектуальний розвиток їх. Ці методи мають здатність впливати на свідомість вихованців, викликати в них роздуми і переживання. Так, «за допомогою змістового й емоційно забарвленого роз'яснення педагога учні усвідомлюють суть суспільної цінності, осмислюють її, проявляють емоційно-ціннісне ставлення до неї, що в кінцевому результаті сприяє формуванню переконань, життєвої позиції особистості» [6, с. 45]. Таку ж роль виконують бесіда, розповідь та інші методи, що дають змогу учням усвідомити й осмислити роль української мови у культурному розвитку суспільства і кожної людини.

З-поміж сукупності класифікацій методів виховання нам найбільш імпульсує класифікація, запропонована В. Галузяком і М. Сметанським, у якій ураховано психологічні механізми розвитку мотиваційно-ціннісної сфери особистості, на які повинен спиратися вчитель у своїй виховній діяльності. Науковці виділяють чотири групи методів:

- методи впливу на підсвідомість вихованця: педагогічно доцільна самопрезентація вчителя, навіювання;
- методи звернення до свідомості вихованців: переконування, дискусія, приклад;
- методи організації поведінки вихованців: вимоги, доручення, створення ситуацій, рольові ігри;
- методи оцінювання і корекції поведінки вихованців: покарання, заохочення [1, с. 309].

Перша група методів орієнтована на особистість учителя, його педагогічні здібності й професійну майстерність. Для учнів основної школи (підлітковий вік) особа вчителя сприймається як взірець для наслідування манери спілкування, поведінки, мовленнєвої культури тощо. Наступні дві групи передбачають власне процес виховання, різні способи впливу на особистість учня, враховуючи при цьому активний інструментарій впливу – засоби української мови і літератури. Особливо акцентуємо на методах переконування, прикладу, дискусії, а також організації поведінки під час спілкування (створення мовленнєвих ситуацій, використання імітацій та рольових ігор).

Разом із тим, у вихованні мовної особистості засобами української мови і літератури важливу роль відіграють і такі методи, як приклад, управління, створення виховуючих ситуацій та ін. Розглядаючи метод прикладу, М. Фіцула зазначає: «Особливість виховного впливу прикладу полягає в наочності, конкретності його дії. І що ближчий і зрозумілий учневі приклад, то більша його виховна сила [11, с. 338]». Метод управління полягає в поступовому створенні умов, за яких учень виконує певні навчальні дії, що сприяють виробленню і закріпленню позитивних форм поведінки. Стосовно мовної особистості вправління виявляється у виконанні учнями різноманітних ситуативних вправ, що впливають на засвоєння норм мовленнєвої поведінки й формування комунікативної компетентності.

Як бачимо, більшість дослідників надають перевагу словесним методам, зокрема впливу на особистість (мовну і мовленнєву), про що слушно зауважував В. Сухомлинський: «У руках вихователя слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент у руках музиканта, як фарби в руках живописця, як різець і мармур у руках скульптора. Як без скрипки немає музики, без фарб і пензля – живопису, без мармуру і різця – скульптури, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи. Слово – це ніби той місточок, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [8, с. 5].

Отже, методи виховання є тими чинниками, які в комплексі з навчальними прийомami сприяють вихованню гармонійно розвиненої, духовно багатой мовної особистості учнів засобами є українська мова і література. А використання в педагогічній практиці виховних положень наукового спадку І. Огієнка, сприятиме формуванню у школярів національної свідомості, розвитку загальнолюдських цінностей, любові і добра до ближнього.

Список використаних джерел і літератури:

1. Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.І. Педагогіка: навч. пос. Вінниця: Книга-Вега, 2003. 416 с.
2. Гончаренко С.І. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 374 с.
3. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2008.
4. Максимюк С.П. Педагогіка: навч. пос. Київ: Кондор, 2005. 667 с.
5. Мирончук О. Гуманістичні погляди Івана Огієнка щодо виховання особистості дитини. *Іван Огієнко у діалозі культур і духовності (Огієнківські читання у Чудодієво)*: зб. наук. праць / за ред. проф. П.Ю. Сауха. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 274-280.
6. Мойсеюк М. Педагогіка: навч. пос. Київ, 2007. 656 с.
7. Омеляненко В.Л., Кузьмінський А.І. Теорія і методика виховання: навч. пос. Київ: Знання, 2008. 415 с.
8. Сухомлинський В.О. Щоб у серці жила Батьківщина. Київ: Рад. школа, 1965.
9. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: у 2-х т. Київ: Рад. школа, 1983. Т. 1. 496 с.
10. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. 2-е вид., переробл. і доповн. Київ: Головна редакція УРЕ, 1986. 800 с.
11. Фіцула М.М. Педагогіка: навч. пос. Київ: Академвидав, 2009. 560 с.

References:

1. Haluziak V.M., Smetanskyi M.I., Shakhov V.I. Pedagogika: navch. pos. Vinnytsia: Knyha-Veha, 2003. 416 s.
2. Honcharenko S.I. Ukrainyskyi pedahohichnyi slovnyk. Kyiv: Lybid, 1997. 374 s.
3. Entsyklopediia osvity. Kyiv: Yurinkom Inter, 2008.
4. Maksymiuk S.P. Pedagogika: navch. pos. Kyiv: Kondor, 2005. 667 s.
5. Myronchuk O. Humanistychni pohliady Ivana Ohiiienka shchodo vykhovannia osobystosti dytyny. *Ivan Ohiiienko u dialozi kultur i dukhovnosti (Ohiiienkivskiy chytannia u Chudodiievo)*: zb. nauk. prats / za red. prof. P.Iu. Saukha. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2010. S. 274-280.
6. Moiseiuk M. Pedagogika: navch. pos. Kyiv: 2007. 656 s.
7. Omelianenko V.L., Kuzminskyi A.I. Teoriia i metodyka vykhovannia: navch. pos. Kyiv: Znannia, 2008. 415 s.
8. Sukhomlynskyi V.O. Shchob u sertsy zhyla Batkivshchyna. Kyiv: Rad. shkola, 1965.
9. Ushynskyi K.D. Vybrani pedahohichni tvory: u 2-ky t. Kyiv: Rad shkola, 1983. T. 1. 496 s.
10. Filozofskyi slovnyk / za red. V.I. Shynkaruka. 2-e vyd., pererobl. i dopovn. Kyiv: Holovna redaktsiia URE, 1986. 800 s.
11. Fitsula M.M. Pedagogika: navch. pos. Kyiv: Akademvydav, 2009. 560 s.

The article draws attention to the problem of educating the language personality of the student, methodological bases and the role of methodological tools are analyzed in the education of the students' personality by means of the Ukrainian language. The main statements of modern research on the education of language personality have been clarified, which is closely connected with the practical advice of I. Ohienko, who once developed guidelines and recommendations that help improve the school educational system. The system of methods and techniques of language education of students' personalities is analyzed; their structure is substantiated, those that contribute harmonious development of the students' personality are singled out.

Key words: educational methods, techniques, language personality, pedagogical guidelines, methodology of education, personal education.

Отримано: 29.10.2020 р.

УДК 001(477)Огієнко:378.017:316.614
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.153-159

Світлана Поліщук

ORCID 0000-0002-1325-0143

кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

СОЦІАЛІЗУЮЧИЙ ВПЛИВ НАУКОВОГО ДОРОБКУ ІВАНА ОГІЄНКА НА ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У своїй статті автор небезпідставно звертає увагу на необхідність поглиблення процесу виховання учнівської та студентської молоді в наші дні, тобто дні, коли поглиблюється демократизація вітчизняної школи, коли відбувається активна трансформація моральних і духовних цінностей, коли спостерігається знівелювання процесу виховання як учнівської, так і студентської молоді.

Ключові слова: педагогіка, навчання, виховання, студент, учень, молодь, процес, покоління.

Виховання підростаючого покоління завжди було і є надзвичайно актуальним на всіх етапах суспільного розвитку. Особливо важливого значення набуває ця проблема в наш час, коли поглиблюється демократизація вітчизняної школи, коли Українська держава починає входити в європейський і світовий освітній простір, коли відбувається активна трансформація моральних і духовних цінностей, коли спостерігається нівелювання процесу виховання як учнівської, так і студентської молоді. Тому не даремно ряд провідних вчених-педагогів на сьогоднішній день небезпідставно стурбовані процесом виховання підростаючого покоління. Тільки вихована на високих моральних цінностях людина займає чітку громадську позицію в суспільстві й неухильно їй слідує. Особливо важливе місце в даному контексті займає духовне виховання, яке сприяє формуванню і становленню людини як особистості. Лише духовно сильна і морально стійка людина здатна на високі звершення і на самопожертву; на високий громадянський обов'язок [6, с. 149].

Проблемам розвитку ідей виховання в нашій державі приділялась постійна увага провідних вчених-педагогів України, на різних етапах її розвитку. Так якщо взяти до уваги ХХ століття (період становлення молоді України держави), то проблема виховання знайшла своє відображення в наукових доробках таких вітчизняних вчених-педагогів як: М. Драгоманов, С. Русова, Я. Чепіга, О. Залужний,

С. Сірополко, С. Ананьїн, М. Грушевський, А. Макаренко, Г. Гринько і інші. Саме в їх працях закладено підвалини ідей виховного спрямування підростаючого покоління, що дає змогу визначити орієнтири його розвитку в сучасних умовах.

Слід відмітити, що проблема виховання, як соціальне явище, цікавила людей з давніх часів та особливо актуальною є сьогодні. Так сучасний вчений-педагог С. Харченко зокрема відмічає, що сучасне суспільство висунуло на перший план проблему соціальної особистості, її пристосування до нових умов, що змінюються. Для того, щоб особистість могла виявити гнучкість до соціальної адаптації, розвивати самостійність у виборі професійної діяльності та була готовою до самоосвіти впродовж життя, всебічно підготовленою до комфортного й ефективного існування в умовах постіндустріального суспільства, вона має, передусім, опанувати духовну культуру свого народу та бути громадянином-патріотом своєї держави [7, с. 99].

На це націлені ряд нормативно-правових документів, в тому числі і державні освітні стандарти, зміст яких направлений на модернізацію системи науково-методичних і педагогічних заходів з метою поліпшення виховного процесу учнівської і студентської молоді.

Вимоги щодо виховання сучасної молоді яскраво відображенні в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції національно-патріотичного виховання молоді, Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Концепції національного виховання, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки.

Цій проблемі приділяють велику увагу ряд провідних сучасних вчених-педагогів нашої держави: А. Левківський, І. Зайченко, С. Поліщук, М. Тимошук, С. Харченко та ряд інших.

На основі вище сказаного, ми можемо зробити висновок про те, що виховання на основі морально-етичних принципів є необхідною умовою буття кожної людини.

Надзвичайно важливе значення вихованню підростаючої молоді на рубежі XX століття і пізніше приділяв Митрополит Іларіон – І. Огієнко, який певний час очолював Кам'янець-Подільський національний університет.

Зауважимо, що в останні роки суттєво збільшилася загальна кількість праць із дослідження окресленої проблеми і значно підвищився їх теоретичний рівень, зріс інтерес науковців до наукової спадщини І. Огієнка, розширився тематичний діапазон цих праць.

Актуальність кожного дослідження полягає в тому, що в процесі його здійснення відкриваються і розкриваються нові аспекти поставленого дослідником завдання щодо виховання студентської молоді, яке сприяє соціалізації особистості, програмує параметри її розвитку і самовдосконалення.

Виховання громадян, які цінують рідний край і працюють на користь свого народу, І. Огієнко вважав важливим напрямом виховного процесу. В цьому виховному процесі особлива роль належить вчителю, тому так багато уваги приділяв І. Огієнко процесу виховання студентської (і не тільки) молоді. На поглиблення процесу виховання націлені такі його фундаментальні праці як: «Творімо українську культуру всіма силами нації» (Варшава, 1933 р.), «Як жити на світі. Мій дарунок для молоді» (Хомі, 1943 р.), «Книга нашого буття на чужині» (Вінніпег, 1956 р.), «Дохристиянські вірування українського народу» (Вінніпег, 1965 р.), «Мої проповіді» (Вінніпег, 1973 р.) та інші мають глибокий соціалізуючий вплив і просякнуті почуттям необхідності поглиблення виховного процесу підростаючого покоління.

Вдосконаленню (поглибленню) процесу виховання багато уваги приділено і в сучасних наукових дослідженнях ряду вітчизняних вчених-педагогів. Зокрема даній проблемі велику увагу приділяють в своїх наукових працях О. Адаменко –

«Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття» (1950-2000 рр.); Р. Андрійчук – «Розвиток вітчизняних систем виховання кінця ХVІІ – початку ХХІ століття (цивілізаційний підхід)»; І. Кучинська – «Розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці (друга половина ХІХ – 30-ті рр. ХХ століття)»; І. Сіданіч – «Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (ХХ – перша чверть ХХІ століття)»; С. Гурув – «Теоретико-методичні засади виховання духовно-моральних цінностей студентів гуманітарних спеціальностей засобами літературного мистецтва» та ін.

Метою написання статті є дослідження наукової спадщини І. Огієнка та її впливу на виховання сучасної студентської молоді в умовах демократизації Українського суспільства і влиття України в європейський і світовий освітній простір.

Завдання: розкрити суть і зміст соціалізуючого впливу наукового доробку І. Огієнка на виховний процес сучасної студентської молоді; обґрунтувати важливість поглиблення процесу виховання на основі моральних і духовних цінностей (відобразити) спрямовуючий вплив наукового доробку І. Огієнка на позитивну соціалізацію особистості.

Результати дослідження. Як відмічає вчений-педагог С. Харченко з огляду на нові суспільно-політичні реалії в Україні все більшої гостроти набуває виховання молодого покоління. Оскільки високо вихована на моральних і духовних цінностях особистість завжди стійка в своїх переконаннях, вона є вірною своїм ідеалам, непримиренна до неправди.

Тому не даремно, будучи самому глибоко вихованою і толерантною особистістю, І. Огієнко надавав надзвичайно важливого значення процесу виховання підростаючого покоління. Він вважав, що виховання громадян, які з любов'ю відносяться до своєї землі, цінують свій край і працюють на користь свого народу є надзвичайно важливим. На це націлено ряд його праць. У виховному процесі І. Огієнко особливу роль відводив вчителю, який навчає дітей на вірі в ідеали добра. При цьому він звертав увагу на те, що виховний процес відбувається під впливом різних форм суспільної свідомості. Про це вказує в своєму науковому доробку вчена-педагог І. Кучинська. Зокрема вона відмічає, що І. Огієнко окреслив про зниження морального і духовного виховання серед підростаючого покоління, що спричинено, на думку вченого, поглибленням суперечностей, які виникли на суспільному рівні і далі діють на родинному, освітньому й особистісному рівнях. Це знаходить свій прояв у:

- зниженні рівня педагогічного виховання духовності, яке, зокрема, зумовлене суперечностями між традиційними моральними принципами сім'ї, її духовним потенціалом і соціальними реаліями; руйнація старих суспільних ідеалів і невизначеність нових;
- вимогах суспільства виховати духовну особистість і невідповідності сім'ї, школи й суспільства в цілому до здійснення такого виховання;
- невідповідності розвитку й виховання інтелектуальних та духовних якостей дітей у національній школі;
- суперечності між високими вимогами до педагогів у вихованні духовності дітей і молоді і браком єдності педагогічного колективу та батьків;
- суперечності ідеалів родини і соціуму;
- невідповідності слів батьків їхній поведінці;
- суперечності між потребою виховати в дітей високі якості й заземленістю вихователів;
- суперечності між уявленнями дітей і молоді про життя і самою життєвою реальністю [4, с. 59].

Звертаючи увагу на ці суперечності, які негативно відбиваються на процесі виховання молодого покоління слід звернути безпосередню увагу на важливість порад І. Огієнка щодо його поліпшення. Так у своїй праці «Книга нашого буття на чужині» І. Огієнко звертає нашу увагу на значення і роль у формуванні громадянської самосвідомості у школярів і підростаючої молоді, сім'ї.

Зокрема він наголошував, що в умовах сім'ї укорінюються основні якості, здібності, нахили, таланти та звички дітей. Він зазначав, що основними завданнями родинного виховання є:

- формування духовних цінностей з позиції добра, справедливості, гідності, правди, честі, людяності;
- створення сприятливої трудової атмосфери в сім'ї;
- залучення дітей до світу знань через народні казки, пісні, прислів'я, приказки, думи, лічилки тощо;
- піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймань дитини;
- турбота про те, щоб дитина всебічно розвивалась, володіла рідною мовою, елементарними знаннями про навколишнє середовище (рідний край, природу, тощо);
- залучення дітей до активної участі в народних традиціях, звичаях, обрядах, виховання в них національної свідомості, характеру та ін.

На цю особливість Огієнкового вчення звертає увагу І. Кучинська, яка зазначає, що упродовж віків українські родини дотримувались традиційно-християнського підходу до системи виховання дітей, який ґрунтувався на вірі в ідеали добра. Духовні закони для українців – це закони життя, моралі, етики. Родинне релігійне виховання поглиблювала школа, де Закон Божий був обов'язковим предметом. Але якщо в церкві чи в школі релігію «вчили», то в сім'ї релігія була елементом щоденного життя. Батько й мати навчали дітей першої молитви, знаку святого хреста, показували ікони як символ всеїсності Бога, тобто готували їх до християнського життя.

Протягом віків діти виховувалися в духовно-національному середовищі, зміст та форми функціонування якого відображають культурно-історичний досвід рідного народу. Духовно-національне виховання, яке гармонійно вписується в життєдіяльність рідного народу, поступово формує в підростаючих поколіннях всі компоненти духовності, яка передається дітям від батьків, дідів і прадідів і поглиблюється, збагачується в умовах сучасного буття нації.

У процесі реалізації духовно-національного виховання формується така система основних компонентів духовного світу особистості:

1. Національна психологія (недооцінка, нехтування усім багатством і різноманітністю якостей, відтінків національної психології, темпом і способом мислення, перебігом емоцій і почуттів, особливостей мовлення тощо збіднює психологічне життя дитини. звужує світосприймання, спотворює оригінальність світобачення).
2. Національний характер і темперамент (вічне правдошукання, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, пісенність і музичність, працьовитість і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, свободолобність і душевне багатство – лише деякі типові якості відомого цивілізованому світі українського національного характеру).
3. Національний спосіб мислення (українська система виховання спрямована на те, щоб підростаючі покоління оволодівали усім багатством і різноманітністю засобів та прийомів мислення народу. Національна психологія.

- характер, свідомість і самосвідомість та інші складові духовності народу, трансформуючись у мислення підростаючої особистості, визначають її самобутність, неповторність).
4. Християнська етика (найкраще засвоюється у процесі безпосереднього виконання традицій, звичаїв, обрядів, включення дітей у працю, побут). Християнська етика (чесність, справедливість, гідність, правдивість, совість тощо) проймає всі грані життя, вона є його сутністю.
 5. Народна Естетика (пробуджує в молоді внутрішні сили, надихає на добрі справи, запалює оптимізмом, стверджує любов, віру і надію як найважливіші складники духовності).
 6. Народна правосвідомість (народна правосвідомість, законотворчість, звичаєве право).
 7. Національна філософія (оволодіння кожним учнем народною мудрістю є надійним ґрунтом для засвоєння наукової філософії, опанування філософськими системами багатьох народів світу).
 8. Духовно-національний світогляд (українському світогляду притаманна філософсько-психологічна риса – утвердження органічної єдності, гармонійного злиття Людини-Природи-Народу-Космосу-Бога).
 9. Національна ідеологія (ідейне багатство нації, система філософських, політичних, правових, економічних, моральних, естетичних та релігійних ідей, поглядів, принципів, ідеалів, які відображають інтереси, прагнення, потреби нації, суверенність її державності).

У свідомості людей, зокрема, молоді, потрібно відродити правильне розуміння фундаментального поняття «духовність», відновити його первинний зміст. Це можна досягти, як зазначав І. Огієнко, завдяки спільній праці школи, родини і церкви, «озброюючись» рідною мовою, вірою в Бога на науковими ідеями, які у роботі з молоддю повинні зміцнити їх духовне життя [4].

Досліджуючи історичну (наукову) спадщину І. Огієнка, І. Кучинська зазначає: «Отже, суспільство, держава, нація виробляють свою систему цінностей, що фіксується у матеріальній і духовній культурі народу. Духовні цінності – це основоположні, нетлінні святині, традиції, звичаї, моральні принципи і норми, заповіді, ідеї, вироблені нацією, народом, етносом упродовж свого історичного розвитку. Вони відображають світорозуміння, світогляд, риси характеру і вдачу, менталітет народу і вирізняють його з-поміж інших собі подібних, тому виховувати їх потрібно, констатував І. Огієнко, у відповідності з тією спадщиною, яка притаманна тому чи іншому народу, нації» [4, с. 64].

На цю особливість Огієнкового вчення також звершають увагу ряд інших педагогів нашої держави: М. Фіцула, І. Зайченко, А. Левківський, В. Гурський, В. Присакар, С. Поліщук і інші.

Приділяючи особливу увагу вдосконаленню процесу виховання та становленню студентської молоді як особистості, І. Огієнко підкреслював, що цьому повинна сприяти духовно-національна система навчання і виховання, яка ввібрала в себе кращі надбання духовно-національної виховної мудрості. Оскільки вона включає ідейність народу, його морально-естетичні та етнічні цінності, які трансформовані в засобах народної педагогіки.

Вивчаючи педагогічну спадщину І. Огієнка, ми спостерігаємо, що вона є багатогранна і що вона всеціло направлена на виховний процес підростаючого покоління. Тому ми вважаємо, що впровадження в життя його науково-педагогічної спадщини, може принести добрі плоди у вихованні нової людини. Виходячи із вище сказаного, ми можемо констатувати, що соціалізуючий вплив наукового до-

робку І. Огієнка на виховний процес студентської молоді є очевидним. Ми повністю розділяємо думку тих вчених, які вважають, що зміст виховання в національній школі повинен визначатися, як система фундаментальних знань про свій народ, особливості його національного характеру, психології, історико-культурного досвіду, а також знань про свій родовід, спосіб життя і виховання у сім'ях, про рідні край і все, пов'язане з ним. Вважаємо, що засвоєння учнями та студентами системи фундаментальних знань про рідну мову, літературу, етнографію, історію, психологію, демографію народу запобігатиме історичному безпам'ятництву, бездуховності, сприятиме прилученню до світової культури через рідну культуру.

Звертаючи увагу, на формування у школярів і студентської молоді морально-етичних цінностей І. Огієнко відмічав, що вихованість особистості з високими морально-етичними переконаннями і стійкими духовними цінностями досягається (характеризується) сформованістю у неї системи моральних властивостей, які відображають її ставлення до людей, колективу, суспільства, довколишньої дійсності, до самої себе.

Акцентуючи свій погляд на виховний процес учнівської і студентської молоді, який є багатограний, ми не можемо не зауважити, що в цьому процесі І. Огієнко надавав першочергову увагу духовному вихованню, зокрема від підкреслював, що духовне виховання – це двосторонній процес, який полягає у впливі вихователів на вихованців у відповідних діях останніх, тобто у засвоєнні ними моральних понять, у попередженні свого ставлення до морального і аморального у вчинках та у всій поведінці. При цьому І. Огієнко звертав увагу, що моральні поняття скеровують дії тільки тоді, коли вони не просто завчаються, а глибоко осмислюються і перетворюються у моральні переконання [4, с. 70].

Список використаних джерел літератури:

1. Лларіон. Бог і світ. Читанка для молоді недільних і українських шкіл та родин. Вінніпег, 1964. 72 с.
2. Лларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережимо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариси. Вінніпег: Українське наукове Богословське Товариство, 1956. 167 с.
3. Лларіон. Українська культура і наша церква. Ідеологія Української Православної Церкви. Життєпис. Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1991. 84 с.
4. Кучинська І.О. Духовні джерела Івана Огієнка: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 88 с.
5. Огієнко І.І. Наука про рідномовні обов'язки. Жовква, 1936. 72 с.
6. Поліщук С.В. Педагогічна спадщина І. Огієнка. Її вплив на громадянське виховання учнівської та студентської молоді. *Педагогічна освіта: теорія і практика*: зб. наук. праць / [гол. ред. В.М. Лабунець]. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 25 (2-2018). Ч. 1. С. 149-153.
7. Харченко С.Я., Петришин Л.Й. Соціалізуючий вплив патріотичного виховання на молодь в Україні. *Педагогічна освіта: теорія і практика*: зб. наук. праць / [гол. ред. В.М. Лабунець]. Кам'янець-Подільський, 2020. Вип. 28 (1-2019). С. 97-106.

References:

1. Ilarion. Boh i svit. Chytanka dlia molodi nedilnykh i ukrainskykh shkil ta rodyn. Vinnipeg, 1964. 72 s.
2. Ilarion. Knyha nashoho buttia na chuzhyni. Berezhimo vse svoje ridne! Ideolohichno-istorychni narysy. Vinnipeg: Ukrainske naukove Bohoslovske Tovarystvo, 1956. 167 s.
3. Ilarion. Ukrainska kultura i nasha tserkva. Ideolohiia Ukrainkoï Pravoslavnoi Tserkvy. Zhyttiepy. Vinnipeg: Nakladom Tovarystva «Volyn», 1991. 84 s.

4. Kuchynska I.O. Dukhovni dzherela Ivana Ohiiienka: navchalnyi posibnyk. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 2004. 88 s.
5. Ohiienko I.I. Nauka pro ridnomovni oboviazky. Zhovkva, 1936. 72 s.
6. Polishchuk S.V. Pedahohichna spadshchyna I. Ohiiienka. Yii vplyv na hromadianske vykhovannia uchnivskoi ta studentskoi molodi. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*: zb. nauk. prats / [hol. red. V.M. Labunets]. Kamianets-Podilskyi, 2018. Vyp. 25 (2-2018). Ch.1. S. 149-153.
7. Kharchenko S.Ia., Petryshyn L.I. Sotsializuiuchy vplyv patriotychnoho vykhovannia na molod v Ukraini. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*: zb. nauk. prats / [hol. red. V.M. Labunets J. Kamianets-Podilskyi, 2020. Vyp. 28 (1-2019). S. 97-106.

In this article, the author rightly pays attention to the need to deepen the process of education of pupils and students in our days, that is, days when the democratization of the National School is deepening, when there is an active transformation of moral and spiritual values, when there is a leveling of the process of education of both pupils and students.

In this context, it is of particular importance to refer to the scientific heritage of scientists-teachers of the relatively recent past, which are the years of the XX-th century for us. It is in their works that the foundations of ideas and conceptual provisions of moral, ethical and ideological-spiritual education are laid, the mastery of which makes it possible to determine the guidelines for development in modern conditions.

In this context, the author of the article pays special attention to the achievements of the great scientist of the recent past, teacher I. Ohiienko.

Based on the research and study of the works of I. Ohiienko, the author of the article revealed their socializing influence on the educational process of modern students and students. It is this scientist who emphasizes the importance of influence in the upbringing of the individual of school, family and religious education.

The valuable content of the article is that its authors, based on the works of I. Ohiienko, revealed ways and means of influencing the educational process of modern students and students. At the same time, the author of the article concludes that the content of education in a national school should be defined as a system of fundamental knowledge about one's People, Features of its national character, psychology, historical and cultural experience, etc.

The author of the article also pays special attention to I. Ohiienko's justification of the need for spiritual and national education as such, which is most reflected in the formation of a child as a person with a certain social worldview.

Key words: pedagogy, training, upbringing, student, youth, process, generation.

Отримано: 19.10.2020 р.

Світлана Цінько

ORCID 0000-0002-3350-5270

*кандидат педагогічних наук, доцент
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка*

ІДЕЇ ІВАНА ОГІЄНКА У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ СЛОВЕСНОСТІ

У статті зроблена спроба висвітлити роль ідей Івана Огієнка, опублікованих у праці «Наука про рідномовні обов'язки», у формуванні національно-патріотичної особистості майбутнього вчителя словесності.

З'ясовано, що переважна більшість ідей І. Огієнка з питань виховання дітей переплітаються із запитаними і завданнями педагогіки сьогодення, а реалії нашої сьогодення не лише дають підстави для вивчення його досвіду, але й спонукають до відродження й упровадження в життя ідей видатного українця.

Ключові слова: «Наука про рідномовні обов'язки», Іван Огієнко, національно-патріотична особистість, учитель словесності, вправи захисту спрямування.

*Рідна мова – це найважливіша основа,
на ній зростає духовно й культурно кожний народ.*

Іван Огієнко

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. У сьогоднішніх умовах функціонування й розвитку суспільства не втрачає актуальності питання формування національно-патріотичної особистості молодого фахівця-педагога – патріота України, готового не лише провадити освітню діяльність, а й виявляти національну гідність, уміти успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, професіонал, носій української національної культури, котрий глибоко знає її й уміє передати наступним поколінням.

У «Стратегії національно-патріотичного виховання», затвердженій Указом Президента України 18 травня 2019 року, зокрема зазначається: «В Україні національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей» [5].

Отже, національно-патріотичне виховання є складником загального виховного процесу, котрий реалізується як у позанавчальній діяльності, так і в процесі опанування фахово спрямованими дисциплінами, зокрема, під час вивчення курсу «Методика навчання української мови».

Аналіз актуальних наукових досліджень і публікацій. Різні аспекти питання виховання національно-патріотичної особистості перебувають у полі зору вчених і педагогів. Зокрема, означену вище проблему розглядали в своїх працях О. Акімова, О. Антонова, О. Безкоровайна, І. Бех, П. Вербицька, О. Дубасенюк,

Р. Гуревич, І. Зязюн, П. Ігнатенко, Н. Кічук, О. Коберник, О. Куцевол, Р. Михайлишин, А. Погрібний, В. Поплужний, Ю. Руденко, М. Сметанський, В. Сорочинська, Г. Тарасенко, К. Чорна, В. Шахов, Г. Шевченко, О. Шестоपालюк, Н. Шкуратяна, І. Шоробура, Л. Ярошевська та ін. Також останнім часом захищено низку дисертаційних досліджень з проблем патріотичного виховання.

Варто наголосити, що знані в Україні й за її межами філософи-мислителі Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Юркевич, К. Ушинський, І. Франко, О. Духнович, Я. Чепіга у своїх працях визначне місце відводили вихованню патріотизму, а саме: любові до Батьківщини, до рідної мови, до свого народу, повазі до історичного минулого, формуванню національної свідомості.

Ці ж ідеї якнайкраще узагальнено й якнайширше висвітлено в праці Івана Огієнка «Наука про рідномовні обов'язки», яка не лише не втратила актуальності в наш час, але й є підґрунтям для формування національно-патріотичної особистості громадянина держави.

Просвітницьку та педагогічну діяльність Івана Огієнка глибоко дослідила А.А. Марушкевич.

Більшість сучасних учених та дослідників творчої спадщини Івана Огієнка переконані, що реалії нашого сьогодення не лише дають підстави для вивчення його досвіду, але й спонукають до відродження й упровадження в життя ідей видатного українця. Зокрема, С. Мартиненко звертає увагу на те, що педагогічні ідеї Івана Огієнка залишаються вагомими і важливими для розвитку сучасної школи і перегукуються з нинішніми проблемами освітян [2]. О. Ткачук розглядає ідеї Івана Огієнка в сучасній практиці підготовки вчителя гірської школи. У праці «Виховання духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині Івана Огієнка» І. Кучинська докладно дослідила, проаналізувала, систематизувала й узагальнила погляди І. Огієнка на виховання дітей і підлітків [1].

Мета статті – репрезентувати актуальність ідей Івана Огієнка, висвітлених у праці «Наука про рідномовні обов'язки», у формуванні національно-патріотичної особистості майбутнього вчителя словесності; подати зразки завдань для практичної роботи у процесі опрацювання студентами курсу «Методика навчання української мови».

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи положення «Стратегії національно-патріотичного виховання» [5], зокрема, «формування національного мовно-культурного простору на основі утвердження державної мови, стійкості його ціннісної основи перед зовнішнім втручанням; формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовних цінностей Українського народу, національної самобутності; розвитку духовності і моральності у суспільстві, утвердження традиційних сімейних цінностей», вважаємо доцільним звернутися до творчої спадщини Івана Огієнка (митрополита Іларіона), як до базису національно-патріотичного виховання.

«Методика навчання української мови» покликана не лише озброїти майбутнього вчителя теоретичними знаннями й професійно-практичними вміннями й навичками, а й формувати всебічно розвинену, духовно багату особистість громадянина-інтелігента, що знає й пишається національною історією, культурою, мовою.

Іван Іванович Огієнко у своїх працях дав чіткі настанови, як треба здійснювати національне виховання підростаючого покоління: прищеплювати любов до свого народу, народної творчості, рідної мови. На наш погляд, найперше саме вчитель словесності має реалізувати у своїй професійній діяльності ці принципи, відтак пропонуємо завдання (розроблені на основі ідей Івана

Огієнка, викладених у праці «Наука про рідномовні обов'язки»), що сприяють загальному й професійно спрямованому розвитку особистості майбутнього вчителя словесності й формуванню національно-патріотичних почуттів (завдання можна пропонувати у процесі вивчення різних тем з методики).

1. Прокоментувати у формі есе запропоновані цитати з праці Івана Огієнка:

- а) «Не вільно занадто скоро міняти правопису, бо це понижує загально «грамотність» народу» [4, с. 19];
- б) «Кожна анархія – правописна, термінологічна чи мовна – тягне за собою й анархію духову, найбільшого ворога недержавного народу» [4, с. 19];
- в) «Кожен інтелігент, що публічно промовляє: зі сцени, в церкві, в суді, в школі на зборах, на відчитих і т.ін., зобов'язаний промовляти тільки соборною літературною мовою й вимовою» [4, с. 18];
- г) «Бережи своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі й ніколи не змінюй їх на чужі. Найменша тут зміна – то вже крок до винародовлення» [4, с. 14];
- д) «Культура рідної мови зростає разом із національною свідомістю народу. Працюймо ж для розвитку цієї свідомості нашого народу!» [4, с. 13];
- ж) «Найголовніший обов'язок кожної держави – всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови як найміцнішої основи для його духовного об'єднання» [4, с. 13];
- з) «Кожне видання (*преса*), якого б фаху не було воно, мусить видаватися тільки зразковою соборною літературною мовою й соборним правописом» [4, с. 22].

2. Розробити й презентувати проєкт «Актуальність ідей Івана Огієнка у сучасному суспільстві й освітній галузі».

3. Розробити ментальну карту «Рідномовні обов'язки кожного громадянина» (на основі ідей Івана Огієнка).

4. Розробити сценарій засідання дискусійного клубу. Тема засідання «Чи потребує захисту національна мова й культура у 21 столітті?».

5. Докладно опрацювати XII і XIII розділи «Науки про рідномовні обов'язки»: «Школа й рідна мова», «Учитель і рідна мова».

На основі здобутих знань розробити повідомлення: «Українська мова як двигун національно-патріотичного виховання в сучасному освітньому закладі», «Роль учителя словесності у формуванні національно-патріотичної особистості учня».

6. Організувати в академічній групі дебати на тему: «Кожен учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителєві оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю» [4, с. 26], оперуючи ідеями Івана Огієнка та спираючись на власний досвід.

7. Які вправи й завдання ви можете запропонувати на уроках української мови в сучасному освітньому закладі на підтвердження думки Івана Огієнка: «Учитель рідної мови мусить пильнувати, викликувати в своїх учнів любов, пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе до глибшого вивчення її» [4, с. 27].

8. Розкажіть про позакласну роботу з української мови. Прокоментуйте вислів Івана Огієнка: «Учитель рідної мови мусить бути душею «Гуртка плекання рідної мови» в його школі. Він же уряджує «Свято рідної мови»» [4, с. 27]. Які ідеї організації «Свята рідної мови» ви можете запропонувати, виходячи з сучасних можливостей?

9. Іван Огієнко великого значення надавав ознайомленню дітей з національними звичаями та обрядами. Учений доводив необхідність формування в підрос-

таючого покоління поваги до звичаїв свого народу. Звичаї він поділяв на родинні (домашні), релігійні, загальнонародні. Іван Огієнко орієнтував на прилучення молоді до дотримання обрядів свого народу, оскільки вони поєднують у собі багато естетичного, морального, етичного, історичного і філософського. Звичаї та обряди об'єднують минуле і сучасне, свідчать про наявність етнічної спільності людей.

Які мовні теми дають широкі можливості для ознайомлення дітей з національними звичаями та традиціями? Як реалізація соціокультурної змістової сприяє такій роботі? Підтвердіть свої міркування шляхом презентації фрагменту уроку.

10. Іван Огієнко наголошував на великому виховному змісті народного календаря – системи історично обумовлених дат, свят, подій, традицій, звичаїв та обрядів, які в певній послідовності відзначає весь народ протягом року.

У якій спосіб можна реалізувати цю ідею на практиці у процесі вивчення мови чи літератури, або у позаурочній роботі?

11. Чи можливо, на вашу думку, відродити в сучасних освітніх умовах запропонований Іваном Огієнком «Гурток плекання рідної мови»? Викладіть свої думки, ідеї й міркування з цього приводу.

12. Ознайомтеся з десятьма найголовнішими мовними заповідями свідомого громадянина [4, с. 15]:

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.
3. Літературна мова – то головний двигун культури народу.
4. Уживання в літературі говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися нацією.
6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова.
7. Головний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови – ступінь розвитку народу.
9. Як про зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу, судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин має дбати, щоб навіть у найменшій оселі працював «Гурток плекання рідної мови».

Продумайте, як можна використати цей матеріал в урочній та позаурочній роботі.

13. Що говорив Іван Огієнко з приводу використання різноманітної наочності для стимулювання, забезпечення безпосередньої участі органів чуття учнів у сприйнятті навчального матеріалу?

14. Як відомо, одним із найефективніших методів навчання І. Огієнко вважав вправи з відповідним смисловим і науковим навантаженням. Такі вправи і завдання до них були основою закріплення знань, вироблення умінь і навичок, а також розумових сил учнів. Підтримуючи ідею виховуючого навчання, на закріплення матеріалу він пропонував дітям списувати рядки віршів, пісень, приказок, прислів'їв з підручника, а потім заучувати їх напам'ять.

Прокоментуйте доцільність такої роботи, запропонуйте власні приклади вправ виховного спрямування.

15. І. Огієнко вважав, що основними мотивами навчальної діяльності є потреби дітей. Для пробудження в них бажання вчитися він намагався підбирати матеріал до уроків, який стимулює процес розвитку мислення. І. Огієнко застосовував і рекомендував подавати тексти різноманітних фольклорних

жанрів, особливо пісенних (колядок, щедрівок, веснянок). Після знайомства з ними діти виконували (так пропонувалось у підручниках) вправи, суть яких полягала в аналізі певного жанру народної творчості своєї місцевості.

Прокоментуйте висловлення. Ці доцільними будуть такі вправи у сучасних підручниках. Проаналізуйте тексти чинних підручників. Чи містять вони тексти фольклорних жанрів?

Наведені завдання пропонуються як для колективної, так і для індивідуальної роботи студентів. Вони покликані розвивати креативність, критичне мислення, нестандартність підходу до вирішення завдання; сприяють формуванню національно-патріотичної особистості майбутнього вчителя.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Наше сьогодні спонукає до вивчення наукової спадщини українських учених, особливе місце серед яких належить Івану Огієнку – усесвітньовідомому діячеві науки та освіти.

Ідеї Івана Огієнка, викладені у праці «Наука про рідномовні обов'язки» є вагомими й актуальними загалом і в освітній галузі зокрема й по сьогодні, адже переважна більшість його ідей з питань виховання дітей переплітається із запитамі і завданнями педагогіки сьогодні.

Ідеї Івана Огієнка, на наш погляд, мають втілюватися в життя насамперед учителями за підтримки держави і уряду.

Пріоритетну роль у формуванні національно-патріотичної особистості Іван Огієнко відводить школі, учителю, родині. Відтак формування професійно спрямованої особистості майбутнього вчителя словесності вбачаємо неможливим без опертя на педагогічні та національно-мовні ідеї світоча української науки Івана Огієнка.

Список використаних джерел і літератури:

1. Кучинська І. Виховання духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині Івана Огієнка: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 103 с.
2. Мартиненко С. Педагогічна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) і розвиток сучасної національної школи: Використання педагогічних ідей Івана Огієнка в сучасній школі». *Директор шк.* 1999. № 4. С. 2, 64-67.
3. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник / колектив авторів за ред. проф. М.І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2004. 400 с.
4. Огієнко Іван. Наука про рідномовні обов'язки. Українська академія друкарства. Львів: Видавництво «Фенікс» при сприянні фонду «Відродження», 1995.
5. Стратегія національно-патріотичного виховання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>.

References:

1. Kuchynska I. Vychovannia dukhovnykh tsinnosti diti ta molodi u tvorchii spadshchyni Ivana Ohiiienka. Kamyanets-Podilskyyi: Abetka-NOVA Publ., 2002. 103 p.
2. Martynenko S. Pedahohichna spadshchyna Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona) i rozvytok suchasnoi natsionalnoi shkoly: Vykorystannia pedahohichnykh idei Ivana Ohiiienka v suchasniy shkoli. *Dyrektoreshkoly.* 1999 № 4. P. 2, 64-67.
3. Pentyliuk M.I., ed. Metodyka navchannia ukraiinskoi movy v serednikh osvitynykh zakladakh. Kyiv: Lenvit Publ., 2004. 400 p.
4. Ohienko I. Nauka pro ridnomovni oboviazky. Ukrayinska akademiia drukarstva. Lviv: Vydavnytstvo «Feniks» pry spriyani fondu «Vidrodzhennia», 1995.
5. Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>.

The article highlights the role of Ivan Ohiienko's ideas, published in the work «Science of Native Language Responsibility», in shaping a national-patriotic personality of the future teacher of literature.

The author notes that the majority of I. Ohiienko's ideas about children upbringing are intertwined with the requirements and objectives of modern pedagogy, and the realities of our time not only provide reasons for studying his experience, but also encourage the revival and implementation of his ideas.

Our time encourages to studying the scientific heritage of Ukrainian scholars, a special place among which belongs to Ivan Ohiienko – a world-famous figure of science and education.

Ivan Ohiienko's ideas set down in the work «The Science of Native Language Responsibility» are important and relevant in general and in the field of education in particular, because most of his ideas about children upbringing are intertwined with the requirements and objectives of modern pedagogy.

In our opinion, Ivan Ohiienko's ideas should be implemented first of all by teachers with the support of the state and the government.

Ivan Ohiienko assigns a priority role in forming the national-patriotic personality to the school, teacher, and family. Therefore, forming a professionally oriented personality of the future literature teacher is impossible without relying on the pedagogical and national-linguistic ideas of the prominent Ukrainian scholar Ivan Ohiienko.

The article presents tasks for both collective and individual students' work, designed to develop creativity, critical thinking, non-standard approach to solving the problem; contribute to the national-patriotic personality formation of the future teacher. For example: to comment in the form of an essay the proposed quotations from the work of Ivan Ohiienko: «It is not free to change the spelling too soon, because it lowers the general literacy of the people» [4, p. 19]; to design and present a project «The relevance of Ivan Ohiienko's ideas in modern society and education»; to make a mental map «The science of responsibility to the native language of every citizen» (based on the ideas of Ivan Ohiienko), etc.

Key words: Science of Native Language Responsibility, Ivan Ohiienko, national-patriotic personality, teacher of literature, educational exercises.

Отримано: 29.10.2020 р.

ІВАН ОГІЄНКО ЯК ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ

УДК 821.161.2Огієнко-058.833-055.2
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.166-171

Тетяна Гавловська

ORCID 0000-0001-9441-2310

викладач

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДОМІНІКА — «НАЙДОРОЖЧА ДРУЖИНА-ПОМІЧНИЦЯ» ІВАНА ОГІЄНКА

У світовій історії відомо багато імен дружин письменників, поетів, науковців, державних діячів – помічниць, що надихали своїх чоловіків на творчість та сприяли їхньому успіху. Домініка Огієнко (1882-1937) посідає не останнє місце в цій низці. Тридцять років життя Івана Огієнка вона була його вірною дружиною, матір'ю дітей та помічницею в роботі. У статті розглядаються недооціненні та зовсім незкриті в дослідницькій літературі взаємостосунки в сім'ї видатного українського державного і релігійного діяча, науковця, перекладача, видавця Івана Огієнка. Його дружина, Домініка Огієнко, завжди знаходилась поряд до самої своєї смерті, але скромно і в тіні.

Ключові слова: Домініка Огієнко, Іван Огієнко, дружина, науковець, поет, письменник.

Відомий вислів про те, що за кожним великим видатним чоловіком завжди стоїть жінка, яка його зробила таким, оскільки в нього вірила і любила по-справжньому, підтверджується прикладами з історії: Женні Маркс, Софія Андріївна Толста, Клементина Черчіль, Віра Муровцева-Буніна, Джульєтта Мазіна (Федеріко Фелліні), Емілі Фонтане (Теодор Фонтане) та багато інших. І хто знає, як би склалась доля цих чоловіків, якби поряд з ними не було їх мудрих і терплячих дружин. Як це, бути дружиною видатного письменника, поета, науковця, громадського, державного, культурного діяча, знаходитись завжди в тіні чоловіка, постійно допомагати йому та ніколи не скаржитись на труднощі? Цей вислів підштовхнув нас розглянути жіночу долю дружини українського історика і письменника, мовознавця, літературознавця, педагога, поета, перекладача, ректора, міністра, митрополита Івана Івановича Огієнка.

Науковою новизною роботи є те, що в ній вперше зроблено спробу дослідження творчості видатного українського науковця через призму сім'ї, дружини, вірної соратниці, матері з великої літери. В роботі вперше вводяться в літературознавчий ужиток вибрані листування, літературні твори, маловивчені й незвідані подробиці біографії, за допомогою яких встановлюються невідомі раніше факти з життя й творчості подружжя.

Метою нашого дослідження є розгляд та вивчення епістолярної спадщини Огієнка, висвітлення маловідомих подробиць з біографії Домініки Огієнко, дослідження її ролі як переписувачки, критика, співавторки в творчому та дослідницькому процесі Івана Огієнка, аналіз своєрідності епістолярної спадщини Огієнка.

Наукова значимість дослідження полягає в тому, що розкривається роль Домініки Огієнко в творчому процесі та діяльності її чоловіка Івана Огієнка. Зрозумівши, що творчість чоловіка є великим даром для України, українського народу, Домініка Данилівна стала незамінною помічницею Огієнка. Її внесок в творчу роботу чоловіка неоціненний.

«Читач недаремно напружуватиме пам'ять. Домініка Огієнко? Ні, нічого не пригадується. Прізвище знане, але сполучене з ім'ям Івана, не Домініки. Членів нації – мільйони. Знаних імен десятки. Але хтось створює націю, хтось цементує мільйони. Це більше – хтось штовхає й ті одиниці, що їх імена знані», справедливо зауважував сучасник Івана Огієнка [3, с.362].

Огієнкознавство сьогодні досить широко висвітлює багатогранну діяльність та творчу спадщину визначного українця, але майже нічого не згадується чи бодай кількома рядками про його вірну помічницю і дружину Домініку Данилівну.

Науковці, дослідники, історики «часто відкривають у поживках картках архівів дійсних ініціаторів і двигунів великих чинів, політиків, громадян, учених, письменників. Перед захопленими очима виростають із забутих паперів постаті, що все своє життя віддали великому, – що про них ніхто не знав, бо несли свій чин самітньо» [3, с.362].

Огієнкознавець, доктор філологічних наук, професор, журналіст Микола Тимошок в своїй монографії «Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності» справедливо пригадує Домініку Данилівну Огієнко і зазначає, що вона «заслугує на добру пам'ять і згадку про неї тих, хто читатиме, вивчатиме творчу і наукову спадщину Івана Огієнка, хто не раз розмірковуватиме над феноменом Огієнкової одухотвореної терпимості, надлюдської працездатності й безмірної любові до України» [10, с.62].

Домініка Данилівна Огієнко (Литвинчук) народилась 16 січня 1882 р. в м. Брусилів в шляхетного роду, заможній, освіченій, патріотичній сім'ї. Початкову освіту Домініка отримала в Брусилівській п'ятирічній школі, яку закінчила в 1895 р. Саме в школі й познайомились Домініка та Іван Огієнко. Дівчина вчилась на рік старше від Івана, але була першою ученицею в своєму класі, як і він у своєму. «Була надзвичайно гарна, співала розкішним сильним голосом й вирізнялась великими здібностями до науки, особливо величезної сили пам'яттю» так згадував її в ті часи Іван Огієнко [2, с.251]. Родина Домініки вирізнялась своєю великою національною українською свідомістю, боготворила Тараса Шевченка, вірила в Бога. Дівчина виховувалась на творах Шевченка та його ідеях, знала з дитинства напам'ять «Кобзаря», також цитувала великі шматки Шекспіра в оригіналі. Все своє життя була глибоко релігійною.

Згодом батьки збідніли і вона стала вчителькою у сусідньому селі в церковно-приходській школі. Іван в цей час закінчує Київську військовофельдшерську школу і в травні 1901 р. на місяць приїжджає додому. Молоді

люди зустрілись знов, «ближче зійшлися, покохалися й уже не розходились аж до смерти покійної» [2, с.253]. Домініка поїхала на навчання до Києва, закінчила Київську акушерську школу, мріяла отримати вищу освіту, але через брак коштів в родині не мала такої можливості. 11 червня 1907 р. студент історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира Іван Огієнко та Домініка Литвинчук одружуються. Молода дружина має свої переконання стосовно сім'ї та завдань жінки – служити родині, цілком віддаватись вихованню дітей та «невинно служити своєму чоловікові» [2, с.254]. Молоді люди мали багато спільного, як вважає В. Ляхоцький «єднали їх палкі вболівання за долю рідного народу, його минуле й майбутнє» [4].

Основні відомості про Домініку Огієнко сучасники можуть почерпнути з некролога, що став криком душі та подякою дружині за майже 30 років подружнього життя Івана Огієнка (не вистачило одного місяця) «Раз добром налите серце. Світлій пам'яті Д.Д. Огієнкової. Замість вінка намогильного», надрукованому в його варшавському часописі «Наша культура» [5].

За визначенням А.І. Антонова, сім'я – це заснована на єдиній загальносімейній діяльності спільності людей, пов'язаних вузами шлюбу – батьківства – родинних стосунків [1, с.66].

Історична конкретність сім'ї полягає в тому, що вона змінюється з часом та пристосовується до мінливих суспільних відносин. З незабутніх часів сім'ї будувались на вікових традиціях. В сім'ї головним вважався чоловік, який повинен був матеріально забезпечувати сім'ю та підтримувати її здоровий моральний клімат. Жінка була дружиною, матір'ю, хранителькою домашнього вогнища. Недотримання цих традицій в суспільстві та сім'ї, як правило, до добра не призводило. Сучасне ж становище в організації сім'ї змушує задуматися над модними нововведеннями як шлюбний контракт, цивільний шлюб, відмова від батьківських обов'язків тощо, і до чого це може призвести. Умови в сім'ї, житло, особливості життя залежать від соціальної політики держави, а від стану сім'ї залежить стан держави.

Домініка цілком і повністю віддалась родинному життю і вихованню дітей, яких в сім'ї було четверо: Євген (1908 р.н.), якому судилося прожити лише півтора роки, Анатолій (1910 р.н.), Юрій (1911 р.н.) та донька Олександра (Леся) (1921 р.н.). Народження дітей та їх виховання – справа не легка та відповідальна, що і вибрала Домініка, яка вважала, що «родина – це мала держава: умісте належно збудувати родину, то вмітимете будувати й державу» [5, с.253].

На наш погляд, досить влучно, вичерпно охарактеризував Домініку Огієнко після її смерті у трьох некрологах професор Варшавського університету, лідер української наукової еміграції у Польщі Іван Коровицький. Він зазначав, що Домініка Огієнкова «належала до тих тихих, скромних жінок, які ціле своє життя віддають беззастережно своїй родині та яких праця й заслуги проходять непомітно в тіні заслуг і праці їхніх чоловіків. Проте дуже часто такі жінки є анонімними співтворцями наукової чи мистецької діяльності своїх мужів, які без їх моральної підтримки, без їх інспірації, а то й діяльної помочі ніколи не могли б досягнути того, чого досягли» [3, с.361].

Сам Іван Огієнко зазначав, що ціле своє життя Домініка Данилівна була вірною й високоцінною помічницею своєму чоловікові, її гаслом було «Невинно служити своєму чоловікові» [2, с.254].

«Я багато писав і видавав, але це тільки тому, що моя помічниця завжди самовіддано допомагала мені. Ось тому вся та робота, яку я проробив за життя своє, це не тільки моя робота, а й робота Д.Д. Цим вона сильно заслужилася перед рідною культурою» визнавав Огієнко [2, с.256]. Вони з самого початку до-

мовились, що всю «чорну» роботу для наукової праці буде виконувати Домініка. Вона списувала потрібний для праці матеріал, сортувала його, часто переписувала готову працю, допомагала в написанні десятків тисяч карток і складала їх за алфавітом, готувала все до праці чоловіка над словниками, читала коректу, займалася адміністративною видавчою «Рідна мова» та «Наша культура». Навіть прикута тяжкою хворобою до ліжка, посортувала десятки тисяч карток.

Присмно читати спогади такого величного і водночас простого та вдячного своїй «Пані Дружині», як часто її називав, чоловіка: «На мій світогляд мала вона перша сильний і вирішальний вплив – це вона мене зробила свідомим українцем» [2, с.253], та далі продовжує, Домініка «знала живу українську мову найкращіше. Мову барвисту й чисту, а головне – наша питомо фразеологія була природна в її мові. Знала безконечне число приказок та казок, а ці останні розповідала справді живою мовою Київщини, ціле життя мала сильний барвистий голос і кохалася в українських піснях. Найдосконаліше знала величезне число їх, знала їх річний уклад, співала їх за народним календарем. Ось через усе це покійна завжди була для мене живим словником рідної мови – словником найповнішим і найвірнішим» [2, с.256-257].

Відзначав Іван Огієнко патріотизм своєї дружини, її роль в українському відродженні. У 1918 році Іван Огієнко стає ректором Кам'янець-Подільського державного університету, згодом ще й обіймає посади міністра освіти та міністра Ісповідань, Головноуповноваженого уряду УНР. Становище дружини чоловіка на таких посадах було дуже відповідальне, особливо тяжке в Кам'янці-Подільському у 1918-1920 рр., але Домініка Данилівна робила для свого чоловіка все, що тільки було можливим, щоб полегшити йому виконання його важких і відповідальних обов'язків.

Під натиском більшовиків уряд УНР був змушений емігрувати, і з 1920 року Домініка достойно несла тяжку долю жінки-емігрантки [7]. Щира доброта та терплячість були природною рисою Домініки. Важке матеріальне становище, нервові потрясіння, несправедливість до її чоловіка спричинили тяжку хворобу жінки. Їй доводилось терпіти нестерпний біль, проте вона завжди намагалась приховати від своїх рідних ці тяжкі муки. Як згадував Іван Огієнко «тільки очі видавали ці надлюдські зусилля» [2, с.267].

Домініка Данилівна була прикута до ліжка 17 місяців, але не переставала працювати і допомагати своєму коханому чоловікові. Огієнко це дуже цінував і в епістолярній спадщині ми знаходимо рядки переповненого горем чоловіка: «Для мене не було зовсім Свят: тяжко захворіла моя Пані, терпить нелюдські болі. Я вмістив її до хірургічної кліники, але боюсь, що стан безнадійний...» [6, с.274], «Найголовнішого помічника – Пані свою – відвіз до шпиталю, боюсь, що стан безнадійний...» [6, с.274], «А в мене велике горе, що зовсім вибило мене із колієй й відірвало від праці» [6, с.275], «У мене так, що гірше вже нікуди» [6, с.275], «Праця валиться у мене з рук, зовсім утратив рівновагу духа. Пані не може навіть стати – нелюдські болі мордують її при кожному русі» [6, с.275], «Здоров'я моєї Пані значно погіршало, але що я зроблю..?» [6, с.283], «Д.Д. догорає останні свої дні...» [6, с.288], «Для своєї покійниці я зробив усе, що міг – пам'ять її зафіксував. Маю десятки листів, що люди плакали, читаючи цю мою статтю – елегію. Це хіба перший випадок, коли муж публічно дякує своїй жінці – за чесне подружнє життя» [6, с.290].

Домініка Данилівна так любила свою родину, чоловіка, дітей, що залишила їм свій передсмертний Заповіт, який назвала «До мужа й дітей моїх моє останнє слово». І у своєму передсмертному заповіті зверталася до дітей: «Завіщаю всім своїм дітям, Анатолію, Юрію та Лесі, ціле своє життя добре

й ясно пам'ятати про своє українське походження та про свої національні обов'язки до своєї обездоленої Батьківщини – України. Нехай вам буде взірцем для цього ваш батько, що ціле життя своє сильно терпів від своїх і чужих за свої безкомпромісні національні переконання й поступування. А коли Бог дасть вам дочекатися діток своїх, виховайте їх національно так само, як ми виховували вас» [8, с.9]. Микола Тимошик знайшов в архіві Інституту національної пам'яті Польщі частину архіву Огієнка, яка вважалась втраченою, і добився права надрукувати повний текст цього Заповіту великої Українки на сторінках часопису «Слово просвіти» [8]. Жінка в Заповіті дозволила своєму чоловікові одружитись вдруге, але, через три роки після смерті Домініка Данилівни, Іван Огієнко вирішує пов'язати своє життя з чернецтвом та служінням Богові.

Тимошик наголошує, що не склавши остаточної, відповідно повної бібліографії наукової і творчої спадщини Івана Огієнка, не систематизувавши і не вивчивши його величезний архів, зокрема епістолярію, не перевидавши в себе в Україні бодай найголовнішого з того масиву фундаментальних праць, не з'ясувавши усіх обставин і перипетій многотрудного життя ученого, нам важко буде осягнути сьогодні глибину і велич того, що зробила ця людина для України [9]. Іван Огієнко зумів написати і видати близько тридцяти підручників, посібників, словників, таблиць для вивчення всіма категоріями населення української мови. А в Кам'янці-Подільському за попри безліч щоденних, щогодинних турбот ректора і міністра – перенести мову творів Тараса Шевченка з коментарями і прикладами на 200 тисяч карток! (Пізніше, у Польщі, втрапивши надію повернути полишений у Кам'янці архів, він заново візьметься складати такі картки і пізніше видасть-таки омріяний словник Шевченкової мови).

Список використаних джерел і літератури:

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М., 1996. 302 с.
2. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) Рятуння України / упоряд., авт. передм. і комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
3. Коровицький І. Світлий пам'яті Д. Огієнкової. *Наша культура*: науково-літературний місячник. 1937. С. 360-364.
4. Ляхоцький В. Домініка. *Сучасність*. 1998. № 7-8. С. 130-137.
5. Огієнко І. Раз добром налите серце / упоряд., авт. передм. і комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. С. 249-280.
6. Пам'ятки: [археогр. щорічник]. Т. 2: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968) / Держкомархів України, УДНДІАСД; упоряд.: В.П. Ляхоцький, Н.П. Московченко, І.М. Преловська. Київ, 2001. 477 с.
7. Сохацька Є. Пам'ять про високий обов'язок. Дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Огієнко. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ramyat-pro-visokiy-obovyazok>.
8. Тимошик М. Синам моїм женитися з чужинками... свого благословення я рішуче не даю. *Слово просвіти*. 2020. № 3 (1055). 16-22 січня 2020. С. 1, 8-9.
9. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. URL: <https://national.org.ua/library/ohijenko.html>. Назва з екрану. Дата звернення 20.10.2020.
10. Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: [монографія]. Київ: Заповіт, 1997. 231 с.

References:

1. Antonov A.I., Medkov V.M. Soziologiya semiy. M., 1996. 302 p.

- Ivan Ohienko (mitropolyt Ilarion) Ryatuvannya Ukraine / uporjad., avt. peredm. i koment. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2005. 464 p.
- Korovytsky I. Svitlij pam'yati D. Ohienkovy. *Nasha kultura: naukovo-literaturny misyachnyk*. 1937. P. 360-364.
- Ljahotsky V. Dominika. *Suchasnist*. 1998. № 7-8. P. 130-137.
- Ohienko I. Raz dobrom nalyte serze / uporjad., avt. peredm. i koment. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2005. P. 249-280.
- Pamyatky. T. 2. Epistolyarna spadschyna Ivana Ohienka (mitropolya Ilariona) (1907-1968) / Dershkomarchiv Ukraine. Kyiv, 2001. 477 p.
- Sochatska E. Pamyat pro visokiy obovyazok. Drushyny dershavnykiv: olha Petlura I Dominika Ohienko. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/pamyat-pro-visokiy-obov'язok>.
- Tymoshyk M. Synam moim shynytsya z chushynkamy... svogo blagoslovennya ya rishuche ne dayu. *Slovo prosvity*. 2020. № 3 (1055). 16-22 January 2020. P. 1, 8-9.
- Tymoshyk M. Mitropolyt Ilarion (Ivan Ohienko) I ukrainske vidrodshenya. URL: <https://national.org.ua/library/ohijenko.html>.
- Tymoshyk M. Golgofa Ivana Ohienko. *Ukrainoznavchy problemy v dershavotvorchii, naukovii, redaktorskiy ta vydavnychiy diyalnosti: [monografiya]*. Kyiv: Zapovit, 1997. 231 p.

There are many names of wives of writers, poets, scientists and politicians in the world's history. They were assistants, who inspired their husbands contributed to their success. Dominica Ohienko (1882-1937) is one of these wives. Thirty years of Ivan Ohienko's life she was his faithful friend, mother of his children and inspiration in his job. The paper observes the underestimated and unknown in the research literature relationships in the family of the famous ukrainian statesman, religious figure, scientist, interpreter and publisher Ivan Ohienko. His wife Dominica Ohienko was always on his side, but very modest, stayed in the shadow.

The scientific novelty of the paper is the first attempt to study the creation of the prominent scientist through the prism of family, devoted wife and great mother.

The aim of the paper is to research and to study the epistolary developments of Ivan Ohienko, to elucidate the little-known details of the Dominica Ohienko's biography, to investigate her role as rewrites, critic, co-author in Ivan Ohienko's constructive and research process and to investigate the peculiarities of the Ohienko's creation. The correspondence, literary works, little-known unexplored details of biography, which help to define the unknown facts of life and developments of the couple are introduced in the literary usage for the first time.

Scientist significance of the paper is the fact, that Dominica Ohienko had a huge role in the developments and works of her husband Ivan Ohienko. As soon as Suche understood that the creation of her husband are the great gift for Ukraine and the whole ukrainian nation, Dominica Ohienko became indispensable helper of Ivan Ohienko. Her contribution in the creative work of her husband is underestimated. There were written and published over the thirty textbooks, manuals, dictionaries, tables for studying Ukrainian language for each stratum of society during their matrimony. Despite of the huge amount of obligatos as rector and minister, Ivan and Dominica Ohienko transferred the speech of Taras Shevchenko literary works to the 200 thousands cards with comments and explanations in Kamianets-Podilskyi. Moreover they investigated the ukrainian typography, published the magazine «Ridna Mova», scientific-literary magazine «Nasha Kultura» and many more.

Key words: Dominica Ohienko, Ivan Ohienko, wife, scientist, poet, writer.

Отримано: 10.11.2020 р.

УДК 141.311:2-12:001(477)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.172-177

Alina Kruk

*ORCID 0000-0002-0867-1410,
Candidate of Philological Sciences*

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

USE OF LOCAL FOLK SONGS AS PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN LITERARY WORKS OF I. OHIIENKO, I. NECHUI-LEVYTSKYI, PANAS MYRNYI AND T. HARDY

Cultural values inherent in customs and rituals, folk song culture in the world-view of I. Ohiienko, I. Nechui-Levytskyi, Panas Myrnyi and T. Hardy are considered in the article. The deep immersion of authors in national cultural traditions, as well as a clear interaction between the authors' prose and folklore materials are analyzed.

Key words: folklore, folk song, landscape background, culture, tradition.

The origins of Ukrainian culture go back thousands of years. Our people have a rich culture, a huge treasure of which consists of values acquired by many generations. As Ivan Ohiienko confirmed: «У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український» [5, p.5].

Cultural values are embedded in Ukrainian customs, rituals and folklore. Among the artistic wealth of Ukrainian people a significant place is occupied by folklore. Folklore is a poetic biography of people, it is the history of their working life. I. Ohiienko claims that our people have put their mark on everything, namely «ознаку багатой культури й яскравої талановитости» [5, p.5]. After all, in the rich and vibrant culture are embedded worldviews, outlooks and purviews of our people. From ancient times it brings thoughts, dreams, hopes to the contemporaries, reproduces people's struggle against oppressors.

Folklore is characterized by the richness and diversity of genres. It is also an invaluable spiritual treasure of every nation, its folk wisdom. It reproduces the history, culture, way of life, traditions, beliefs of people. Well-known researchers of folklore were S. Hrytsa, B. Hrinchenko, M. Hrinchenko, M. Drahomanov, V. Dudko, L. Kozar, A. Konoshchenko (Hrabenko), P. Kulish, S. Liudkevych, O. Makarenko, I. Manzhura, I. Sreznevskyi, V. Peretz, O. Potebnia, O. Slastion, M. Sumtsov, S. Tobilevych. The authors explored the features of Ukrainian songs and famous folklorists.

Let's consider the Ukrainian song culture. Here I. Ohiienko rightly remarks that the song «утворив народ наш такою, як ніхто з інших народів» [5, p.5]. The song creativity of our people covers the life of both an individual and the whole nation in all its manifestations from ancient times to the present days. The song has many genres, deeply and comprehensively reveals living conditions of Ukrainian people, its glorious and tragic past, customs, traditions, beliefs, character, and optimism. I. Ohiienko adds that «наші пісні – це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними» [5, p.5]. That is why this study is necessary and quite relevant. The author characterizing the Ukrainian song names it «олодкою, чарівною та привабливою» [5, p.8].

Ukrainian writer I. Nechui-Levytskyi describes beautifully and colorfully girls and boys' singing. Let's even take into account the work «Two Muscovites», where the author describes the singing of Ukrainian youth in the countryside. «Одна ули-

ця на однім кутку співала одну пісню, а десь далеко друга й третя улиця гукала іншої. Десь далеко затагли самі парубки і заглушили всі улиці. Через став перегукувались, жартуючи, дівчата та переспівувались: Я по сім боці, / Ти по тім боці! / Передайся до мене! / В мене біле личко, / В тебе чорні брови: / – Ти ж мені до любові!» [4, p.61]. I. Nechui-Levytskyi skillfully describes us how beautifully and comfortably young people resonate with songs to show their passionate, humorous and motor temperament. After all, these are songs that embody the elements of national and spiritual life of Ukrainians.

Then the author continues: «А під лісом один козак, мандруючи на улицю, розпочав «чумака» голосно та витяжно, з думою глибокою, з жалем в серці, з жалем в голосі. По всьому селі піднявся галас, неначе все село, все, що було там живе, разом заспівало всяких пісень» [4, p.61]. Recalling the old Ukrainian «dumas» of the Cossacks, I. Ohiienko claimed that «вони мають велику літературну вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике вражіння навіть на чужинців» [5, p.9]. I. Ohiienko considered «dumas» as the best achievement of antiquity, because they «мали великий вплив на стару й нову українську літературу» [5, p.9]. The author adds that they even «матимуть ще не малий вплив з ростом української національної свідомости» [5, p.9].

I. Nechui-Levytskyi very aptly combined Ukrainian folk songs with the beauty of nature. Here's an example: «З-за темного лісу виглянув місяць, показуючи блискучого широкого лоба, потім глянув очима, а далі викотився весь, здоровий, як добра хазяйська діжа, червоний, як кров. Тихо піднявся він вгору і полив свій тихий світ на село» [4, p.61-62]. The writer not only creates a landscape background, but conveys his perception of nature, endows it with a certain functionality and thematic focus. Next, we notice the principle of connecting the natural landscape with reality. «Засоромились зорі яснолицього: декотрі поховались і потонули в синьому небі, а сміливіші zostались. А в ставочку з-під греблі та верб вийшов другий місяць, а од його через увесь сливе ставочок простягся сніп проміння ясного, блискучого. Дівчата заспівали пісню до місяця: Ой місяцю, місяченьку! / Не світи нікому, / Тільки могому миленькому, / Як йтиме додому» [4, p.62]. We notice the characteristic prevalence of the situational landscape here. Such a landscape does not act as an extra-plot component, but is an element of the system of events of this work, it seems to be included in the development of events in the form of slight infusion.

The richness of wedding materials has no equal among other genres of folklore. «Традиційна весільна обрядовість східних слов'ян в головних її складниках сформована з огляду на потреби громадського санкціонування» моногамної сім'ї [1, p.88]. I. Nechui-Levytskyi accurately and carefully describes the pre-wedding rites, accompanied by mourning songs, namely at the moment when the bride (Anna) is sitting on the altar, looking down and not looking at people. The girls sang mournful songs during the bride's farewell with her black braid, her maiden beauty, her father and mother, put on the table a pine branch, decorated with viburnum and periwinkle, put cones and loaf. «Дружки заспівали жалібної весільної: Летять галочки / У три рядочки, / А зозуля попереду...» [4, p.63]. Folk song, as an unclouded source of life and daily workers' worries, truly responded to a variety of events in the lives of ordinary people.

And how successfully with the help of folklore motifs the author depicts the reader's cheerful nature of Marina, Anna's friend, supporting her with words: «Заб'ю лихо тропаком, затопчу ногами! Грайте, музики, або гроші вертайте! – А сама приспівує: Ой пішла б я на музики, / Як дасть батько п'ятака – / Закрутилася б навіки / Та вдарила тропака! / Туп, туп ніженьками, / Дзень, дзень підківками! /

Гоп – чук – га! тропака! / Бо я зроду така!» [4, p.81]. With the help of folklore inclusions, the author shows how rich inner life of Marina is. She is easily inflammatory, has a special strong will. Although fate was not very favorable to her, but a persistent young temperament tells her to laugh at her troubles rather than cry over them. She does not flaunt her inner feelings, although she sometimes succumbs to feelings of devastation. Marina can change her moral principles according to the circumstances.

And now let's pay attention to the psychological aspect, which I. Nechui-Levytskyi presents with the help of a song in «Burlachka». Author depicts highly emotional the scene when Vasylyna came to work at the factory. Namely, when the girls started singing the song: «Ой у нашому Стеблеві стала новина: / Породила Биківночка малес дитя. / Ой узяла мале дитя під білі боки / Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий. / Ой закин'те, рибалочки, шовковую сить, / Та зловите шуку-рибу панам на обід! / Не зловили шуки-риби, зловили риб'я: / То ж тієї Биківночки малес дитя. / Ой узяли Биківночку під білі боки / Та вкинули молодую в Дунай глибокий. / Стала, стала Биківночка, стала потопать, / Стала вона, молодая, матінки багать. / Ой маєш ти, моя мати, іще дочок три: / Не пускай їх на вулицю, двері підопри» [3, p.222-223]. Vasylyna listened to every word, and every word dripped on her heart like melted wax. It seemed to her that the girls were singing about her, that they knew how she had given birth to a child and thrown it into the river Ross.

Let's recall Panas Мурми's «Prostitute», where the author decorating with all colors depicts the singing of a church carol, which was first sung by Horpyna: «Зично її голос роздався серед хати, мов бренькіт голосної струни або забій у дзвона... Здавалося, то черниця скликала на молитву своїх товаришок. Усі притихли, слухаючи того вигуку» [2, p.48]. Then this singing was picked up by other girls: «Славен еси, / Ой, славен еси! / Наш милий боже, / На небеси!» [2, p.49]. How skillfully the author conveys the mood of his characters. Every reader can imagine the singing of this majestic carol. The features of the content of such songs are aimed at idealization and poeticization of peasant life, because, seeing such a picture, every reader imagines rural people full of joy after a day of hard work. A. Ivanytskyi notes that the source of church carols were mostly «християнські моралізаторські притчі та епізоди біографії Христа. Наспіви багатьох церковних колядок часто виразні, досконалі і не відрізняються від фольклорної мелодики» [1, p.56].

Let's review how Panas Мурми brings us the singing of the divine Easter song: «Крамариха завела 'Христос воскрес!'; другі підхопили. Жіночі голоси тонко-тонко виводили; чоловічі, мов жуки, гули; один Колісник гукав товстого баса, аж вікна бряжчали, за що його кума раз по раз садила кулаком у спину. Колісник мов і не чув тих духопеліків – співав; зате на кінці так придавив, що кума не здержалася і з усього маху стусонула Колісника межі плечі; той вкнув» [2, p.114]. Here, with the help of the song, the author shows the inner dimension of characters, their spirituality and morality. It is through the song that the author shows the nature of man, which becomes the subject of thought and philosophical generalizations.

For example, we can cite the words from «Prostitute» by Panas Мурми, when old Oryshka saw Khrystyna with Kolisnyk. Fat and sweaty Kolisnyk was standing next to Khrystyna and, like a cat on a mouse, looked at her. Seeing such a scene, Oryshka sang: «Страх мені не хочеться / З старим дідом морочиться... / Якби таки молодий, молодий, / То по хаті б поводив, поводив» [2, p.377]. Next, the author depicts how the words of the old woman influenced the mood of the old Kolisnyk: «Наче хмара насунула на ясне обличчя Колісникове: брови стиснулися, а очі, як шила, угородилися в непоказне обличчя старої» [2, p.377]. With the help of Oryshka's song the author not only described Khrystyna and Kolisnyk as characters, but also emphasized their moods, highlighted important moments in the development of their events.

The role of the song in authors' works is much wider. It generates primarily characterization. The songs express images of heroes, revealing each time some new features of their nature. Not only the literature of Ukraine, but also other countries stood out with the richness of song creativity. Consider, at least, the work of Thomas Hardy, an English writer, namely his novel «Under the greenwood tree». The author also in his work constantly refers to the eternal source, i.e. folklore. Jacqueline Dillion notes that lifelong commitment of Hardy «to understanding the lived experience of Wessex men and women – Wessex folk, as they might have called themselves – gave him access to deeper channels of thought and patterns of behaviour» [6, p.175-176].

The image of young man Dick Dewy from «Under the greenwood tree» by Thomas Hardy appears quite differently from the song. At the very beginning of this work, the author introduces us to the main character: «On a cold and starry Christmas-eve within living memory a man was passing up a lane towards Mellstock Cross in the darkness of a plantation that whispered thus distinctively to his intelligence. All the evidences of his nature were those afforded by the spirit of his footsteps, which succeeded each other lightly and quickly, and by the liveliness of his voice as he sang in a rural cadence: 'With the rose and the lily / And the daffodown-dilly, / The lads and the lasses / A-sheep-shearing go'» [7, p.6]. As we can see with his singing Dick shows strength of spirit, cheerfulness, sense of humor. The role of the song in the work of Thomas Hardy is also wide and also involves primarily the characterization of Ukrainian writers. «Hardy's 'representations' of the 'folk' – their beliefs and customs, some on the verge of becoming extinct, others enduring with unexpected vigour – carry the conviction of 'one who knew'» [6, p.177].

Religious holiday songs can be found in the work of T. Hardy. As an example, a Christmas song distributed at night, embodied bizarre Christian beliefs: «Remember Adam's fall, / O thou Man: / Remember Adam's fall / From Heaven to Hell. / Remember Adam's fall; / How he hath condemn'd all / In Hell perpetual / There for to dwell» [7, p.29]. In his works «Hardy gives us a fuller understanding of nature and function of both the individual folk custom, and what (to adapt Raymond Williams's term) might be called the structures of feeling within which these individual customs exist and intersect: what people believed, how far they believed it, and how they represented these beliefs to themselves and others» [6, p. 176].

With the help of songs, the images of other characters in the work of Thomas Hardy are revealed. For example, the author portrays Mr. Shiner as he sings a song «King Arthur he had three sons». With the help of this song and the manner of singing, the author describes the character traits of Shiner, namely, pride, an improper sense of one's own superiority, betterness; inappropriate self-esteem, arrogance, rebelliousness. Shiner sang very arrogantly and self-confidently: «The miller was drown'd in his pond, / The weaver was hung in his yarn, / And the d- ran away with the little tail-or, / With the broadcloth under his arm» [7, p.152]. Here the reader feels the satisfaction of hero from the realization of his successes and advantages over Dick. Shiner wanted to show Dick that he felt at home of Geoffrey, Fancy's father, calm and was able to behave himself as at home of his own.

The writer even turns to folk demonology, combining it with folklore material in the pages of his work of art. The author depicts the moment when Fancy went to a witch, because she was in despair, her father was against her relationship with Dick. «Fancy was desperate about Dick, and here was a chance – O, such a wicked chance – of getting help; and what was goodness beside love» [7, p.161]. The author describes the witch Lizz with a sinister smile, eccentricity and captures everything with a song that comes from her mouth: «This fear of Lizz – whatever 'tis – / By great and small; /

She makes pretence to common sense, / And that's all» [7, p.161]. Wherever the witch appears, she always influences the fate of characters. So it happened in this work. After all, the witch's advice became accurate and played a significant role.

Analyzing the worldviews of I. Ohiienko, I. Nechui-Levytskyi, Panas Myrnyi and T. Hardy, we have seen that the authors are deeply immersed in national cultural traditions. The works clearly show the interaction between the author's prose and folklore materials through the masterful realization of artists of folk songs. There is a long interaction of authors with folklore and rural traditions.

The article shows how folk traditions were experienced in practice of rural life and how they were presented in written texts. With the help of given examples from these works we can feel the study of wide questions and problems concerning the nature of faith, progress and social changes.

Список використаних джерел і літератури:

1. Іваницький А.І. Український музичний фольклор. Вінниця: Нова Книга, 2004. 320 с.
2. Мирний Панас. Повія. [У:] Зібрання творів: у 7 т. Київ: Наукова думка, 1969. Т. 3. С. 7-518.
3. Нечуй-Левицький І.С. Бурлачка. [У:] Зібрання творів у 10-ти томах. Київ: Наукова думка, 1965. Т. 3. С. 143-299.
4. Нечуй-Левицький І.С. Дві московки. [У:] Зібрання творів у 10-ти томах. Київ: Наукова думка, 1965. Т. 1. С. 51-101.
5. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу. Київ: Вид-во Книгарні С. Череповського, 1918. 272 с.
6. Dillion J. Thomas Hardy: Folklore and Resistance. London: Palgrave Macmillan, 2016. 206 p.
7. Hardy, T. Under the Greenwood Tree or the Mellstock Quire: A Rural Painting of the Dutch School. Kyiv: Znannia, 2015. 206 p.

References:

1. Ivanytskyi A.I. Ukrainnyi muzychnyi folklor. Vinnytsia: Nova Knyha, 2004. 320 p.
2. Myrnyi Panas. Poviiia. [U:] Zibrannia tvoriv: u 7 t. Kyiv: Naukova dumka, 1969. T. 3. P. 7-518.
3. Nechui-Levytskyi I.S. Burlachka. [U:] Zibrannia tvoriv u 10-ty tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 1965. T. 3. P. 143-299.
4. Nechui-Levytskyi I.S. Dvi moskovky. [U:] Zibrannia tvoriv u 10-ty tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 1965. T. 1. P. 51-101.
5. Ohiienko I. Ukrainska kultura: kortotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho naroda. Kyiv: Vyd-vo Knyharni Ye. Cherepovskoho, 1918. 272 p.
6. Dillion J. Thomas Hardy: Folklore and Resistance. London: Palgrave Macmillan, 2016. 206 p.
7. Hardy, T. Under the Greenwood Tree or the Mellstock Quire: A Rural Painting of the Dutch School. Kyiv: Znannia, 2015. 206 p.

У статті розглядаються пісенна культура у світосприйнятті І. Огієнка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та Т. Гарді, витоки народного фольклору, культурні цінності закладені в звичаях та обрядах.

Пісенна творчість охоплює життя як окремої людини, так і всієї нації у всіх проявах від давніх часів до сьогодення. Саме пісенну творчість поцінував та досліджував й І. Огієнко, називаючи наші пісні тихим раєм, привабливими чарами, солодкими та чарівними.

Фольклорні мотиви зустрічаються у творі «Дві московки» І. Нечуя-Левицького. Дуже влучно І. Нечуй-Левицький поєднує українську народну пісню з красою при-

роди. Письменник не просто створює пейзажне тло, а передає своє сприйняття природи. І. Нечуй-Левицький влучно та ретельно описує передвесільні обряди, супроводжуючи їх жалібними піснями. Поціновувачем української народної пісенної творчості був і Панас Мирний. У творі «Повія» автор прикрашаючи усіма барвами зображує нам спів колядки, доносить до нас спів божественної великодньої пісні.

Багатством пісенної творчості виділялось не лише українське письменство, а й англійське. Розглянемо, принаймні, творчість Томаса Гарді, а саме його роман «Під деревом зеленим». Зовсім іншим постає з пісень образ парубка Діка Деві з твору «Під деревом зеленим» Томаса Гарді. Автор нас знайомить з персонажем ще на самому початку твору та, за допомогою пісні, показує його веселу вдачу, бадьорість та молодість. За допомогою пісні та манери співу автор описує риси характеру містера Шайнера, а саме гординю неналежне почуття власної вишості, кращості; невідповідної самооцінки, пихи, бундучності. Письменник навіть звертається до народної демонології поєднуючи з фольклорним матеріалом на сторінках свого художнього твору.

Аналізуючи світогляд І. Огієнка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та Т. Гарді, ми побачили, що автори глибоко занурюються в національні культурні традиції. У творах виразно виявляється взаємодія між авторською прозою та фольклорним матеріалом через майстерну реалізацію митців народнопісенних традицій, відчувається тривала взаємодія авторів з фольклором та сільськими традиціями.

Ключові слова: фольклор, народна пісня, пейзажне тло, культура, традиція.

Отримано: 14.10.2020 р.

УДК 398.85:821.161.209Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.177-183

Наталія Мельник

ORCID 0000-0002-2837-4739,

кандидат філологічних наук, доцент

Криворізький державний педагогічний університет

УКРАЇНЬСЬКА РЕКРУТСЬКА ПІСНЯ: КОНЦЕПТ СМЕРТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІДЕЙ І. ОГІЄНКА

У статті досліджуються ідейно-художні функції концепту *смерть* у художньому просторі українських народних рекрутських пісень у світлі ідей І. Огієнка.

Акцентовано на відображенні в рекрутському циклі пісенності трагічного світовідчуття людини, що визначає роль концепту *смерть* як ключового, смислотворчого поняття, що ґрунтується на засадах української міфології. Рекрутська пісня презентує розуміння трагічних подій, пов'язаних із набором у військо, службою, війною як проявів фатальної нещасливої долі.

Отже, концепт *смерть* у рекрутському циклі соціально-побутової пісенності є одним із найважливіших понять, що визначають ідейний зміст творів.

Ключові слова: рекрутська пісня, концепт, фатальна смерть.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Дослідження традиційної культури – завжди актуальне, адже в ній закладено, збережені в часі та просторі ціннісні орієнтири, система уявлень про сенс людського життя, необхідні для прогресивного розвитку нації. Нині в період, коли «триває кристалізація постколоніального громадянського суспільства, у викликах нової російсько-української війни» звернення

до фольклорної спадщини українського народу набуває особливої значущості [4, с. 13]. Це вірний шлях до розуміння культурно-історичних чинників сучасного розвитку нації, оскільки «через вимушену втрату національної еліти бере на себе роль інтерпретатора історичного буття народу в його суспільних, етичних, естетичних, психологічних вимірах – фольклор, створюючи потужний усний літопис національного життя <...> Відтак у культурі формується концепція «національного» під знаком фольклору» [8, с. 67-68].

Наше дослідження базується на розумінні фольклорного концепту як багаторівневої одиниці, яка трактується не лише «у вузьколінгвістичному аспекті, оскільки належить іншим системам поетичної і непоетичної мови» [4, с. 188-189]. Ми спираємося на визначення терміна «фольклорний концепт», запропоноване О. Кузьменко у монографії «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світової воєн)»: «це стійка одиниця ментальних та психологічних ресурсів фольклорної свідомості, словесно виражена через ядерне слово й низку інших структурно-семантичних форм, яка дає змогу виявити ієрархію цінностей та різні виміри життєвого досвіду: мовний, естетичний, чуттєвий, релігійний, гендерний» [4, с. 192-193].

Рекрутські пісні – пласт соціально-побутової лірики, сформований як відгук на примусові набори до чужоземного війська. Цей фольклорний цикл відображає трагічне світовідчуття людини, знаменує собою «занепад ціннісних орієнтацій вояка, викликаних фізичним, ідеологічним тиском <...>» [5, с. 26]. Сучасні дослідники вважають часом виникнення рекрутських та солдатських пісень період XVIII-XIX ст. «після введення примусового набору до солдатської служби рекрутів. Регіональні назви: некрут, вояк, москаль, жовнір (звідси – жовнірські, вояцькі, некрутські пісні)» [1, с. 67-79].

Концепт *смерть* у названому циклі, на нашу думку, є одним із ключових, смислотворчих понять, оскільки суб'єкт ліричної оповіді (рекрут, вояк, солдат, жовнір) звістку про примусовий військовий набір свідомо та підсвідомо пов'язує з кінцем життєвого шляху. *Смерть* «постає уособленням народних увлечень про страшний, лютий кінець людини-невольника, насильницьки позбавленого спокійного, гармонійного мирного життя в селянському середовищі» [5, с. 85].

Ми погоджуємося з О. Кузьменко, яка вважає, що «поняття «смерті» є ключовим компонентом, культурною універсалією, яка впливає на сенсовність та цінність суспільного й індивідуального буття. Розуміння, кодифікування, трактування смерті – це генеральні питання у конструюванні усіх національних культур» [4, с. 291]. Тому важливим завданням сучасної науки, поряд із філософією, психологією, літературознавством, лінгвістикою, вважаємо дослідження концепту *смерть* із погляду фольклористики, що є важливою складовою національного світогляду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор. До проблеми визначення художніх функцій концепту *смерть* у фольклорних текстах зверталися в своїх дослідженнях В. Давидюк, Л. Дунаєвська, І. Коваль-Фучило, Л. Копаниця, О. Микитенко, Л. Мушкетик, Н. Мельник, О. Наумовська, І. Павленко, В. Сокол, О. Чебанюк, Н. Ярмоленко та ін.

Однією з фундаментальних, на нашу думку, є названа праця О. Кузьменко «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)» (Львів, 2018), в якій авторка, зокрема, окреслює концептуальні форми вираження трагічного буття людини в необрядовому фольклорі як відображення ціннісних орієнтацій особистості.

Доцільним вважаємо звернення до рекрутського (солдатського) циклу соціально-побутової лірики з погляду відображення в ньому концепту *смерть*.

Мета статті: визначення ідейно-художніх функцій концепту *смерть* у художньому просторі українських народних рекрутських пісень у світлі ідей І. Огієнка.

Виклад основного матеріалу. У праці «Дохристиянські вірування українського народу» (Вінніпег, 1965) І. Огієнко висловлює засадничу, на нашу думку, ідею щодо наукових підходів до вивчення української культури: «<...> без належного знання дохристиянських вірувань годі зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої, так і нової, бо вона завжди оперує з народніми віруваннями, переказами, піснями тощо – взагалі з так званим «етнографічним матеріалом», що з значній своїй мірі склався ще за дохристиянських часів <...> Те саме треба сказати й про історію суспільного життя нашого народу, бо ця історія завжди міцно пов'язана з історією нашої Віри» [3, с. 9].

Це набуває особливої актуальності в руслі нашої проблеми, оскільки народне розуміння поняття *смерті*, відображене в рекрутському (солдатському) циклі ліричної соціально-побутової пісенності, тісно пов'язане з давньою міфологією українців.

У вже названій праці О. Кузьменко «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн) у процесі аналізу способів вербалізації концепту *смерть* у фольклорі ХХ століття, авторка визначає три його семантичні рівні: смерть *фатальну, тотальну та героїчну* [4, с. 294]. Дослідниця зазначає: «Фатальна смерть настає тоді, коли людське життя потрапляє в тенета випадку і вищих сил Доли. У фольклорі слов'янських народів концепт «доли» формує поняття божественної сили, яка панує над людиною і її життям, та породжує ототожнення влади доли і смерті» [4, с. 294].

Аналіз текстів рекрутської пісенності свідчить про глибинний нерозривний зв'язок образу *смерті* з традиційним міфологічним образом *Доли*.

У монографії «Дохристиянські вірування українського народу» І. Огієнко узагальнює народні уявлення про Долю, яка буває доброю чи злою, лінивою чи діяльною: «Кожному Доля постановляє, що має бути ще від колиски; і що має статися, те невідмінно станеться. Хочби ти замурувався, а Доля тебе невідмінно знайде й зробить своє... Від Доли не втечеш. Але ніхто не знає, я на його Доля чекає <...> Хто Доли-щастя не має, тому завжди не ведеться» [3, с. 117-118].

Рекрутська пісня презентує розуміння трагічних подій, пов'язаних із набором у військо, службою, війною як проявів фатальної нещасливої долі, часом даної людині від народження:

1. *Лучче б тобі, мати, малим поховати,
Ніж у тії нещасній некрути оддати* [2, с. 343];
2. *Ой у лузі до калина весь луг іскрасила;
Породила стара мати жовніронька-сина...
«Породила мене мати в святую неділю, –
Дала мені лиху долю – де ж її подіну?..
Лиху долю ні продати, ані проміняти, –
Всюди люди лихो знають, не хтять купувати!* [6, с. 156];
3. *Одна мати нас родила,
Обох разом годувала,
Та не одну долю дала:
Тобі дала – рубаную,*

Мені дала – стріляную.
З рубаної кров ізійде,
А стріляна – к серцю дійде [2, с. 349].

На думку І. Огієнка, «таке поняття фаталістичної Долі відоме скрізь, де були римські впливи: у східних слов'ян, у сербів, румунів, греків, іспанців. Неминучість Долі – це світова віра» [3, с. 118].

Семантична пара *військовий похід / смерть* у рекрутському циклі пісенності набуває експресивної конотації:

*Розвивайся, сухий дубе! Завтра мороз буде,
А вже тобі, гарний хлопець, завтра похід буде!
«Я морозу не боюся, завтра розвинуся!»
«Я походу не боюся, зараз виберуся!»
Плаче мила, плаче чорними очима:
«Вечеронька на столі, а смерть за плечима!»* [6, с. 156-157].

Концептуальне поле *смерть* включає трагічні картини військової дійсності, вербалізовані за допомогою лексем *зброя, кров, трупи, похорон*.

1. Салдатики гору вкрили (2)
*А ружжами світ затмили, (2)
Трупом греблю загатили: (2)
Греблю моя **труповая**, (2)
Річко ж моя **крівавая** (2)* [7, с. 587];
2. «Не піду я, мати, до твоєї хати,
Є в мене хата – зелена діброва.
Є в мене хата – зелена діброва,
А зміє мені моя **кров червона**» [2, с. 350];
3. Вдарила куля у грудь мою.
А я схилився, очка стулив,
Надлетів орел, голову вкрив.
Ой лети, орле, лети: кру, кру –
Скажи родині, що я вже сплю,
Скажи родині, що я вже сплю –
Потекла **кровця** річенькою [2, с. 350].

Мотив *служба – вічна розлука* у рекрутському циклі є одним із найпоширеніших. Такий асоціативний зв'язок логічно вмотивований історичною дійсністю, оскільки «стаючи солдатом, чоловік утрачає ознаки вільної людини, перетворюється на сліпу машину імперської різни, відчуває себе довічним невольником» [5, с. 43]:

1. *Получив мундирування
І вінтовку в руки:
Прощай, жінко з діточками,
Розлука навіки* [7, с. 572];
2. *Прощай ня мати, бо я вже йду,
Сам добре знаю, що не верну* [2, с. 350].

За давньою традицією, останні хвилини свого життя, людина повинна провести в рідній домівці, в колі рідних. Відповідно до ритуальних основ похоронного обряду, що сягає дохристиянських часів, померлого мають гідно провести в інший світ: відплакати, справити тризну. Як зазначає І. Огієнко, «плакання чи голосіння за покійним відоме з найдавнішого дохристиянсько-

го часу в багатьох європейських народів, і це голосіння – це ритуальний обряд» [3, с. 252]. Усі складові обряду мали бути виконані, оскільки, за давніми віруваннями, якщо душа померлого, котра ще сорок днів перебуває серед живих, буде ображена, негідно пошанована, наслідки можуть бути жахливими. Дослідник констатує: «Похоронний обряд був довгий й різномірний, і мусяв бути весь неодмінно виконаний, бо інакше душа покійника полишалася на землі й блукала неприкаяною. Звичайно все потрібне при Похороні робили чужі, бо на своїх мерлець би й погнівався, що хотять його позбутися, а свої тільки голосили, і навіть землі на могилу не кидали» [3, с. 256].

У рекрутській пісні спостерігаємо відображення давніх традиційних уявлень про те, як необхідно споряджати людину в останню путь. Усвідомлення неможливості дотримання необхідних умов поховання, порушення обряду викликають у суб'єкта ліричної оповіді розпач:

1. Умираю, ревно плачу,
Що при смерті вас не бачу:
В темнім лісі ні хатини,
Ані жінки, ні родини.
Нема кому заплакати,
Рани ж мої завивати [2, с. 347];

2. Ані труни, ані ями,
Ані вітця, ані мами.
Ані йому задзвонити,
Ані йому затужити.
Дзвонять коні копитами,
А вояки отрогами [2, с. 350].

Мотив поховання вояка без церковних дзвонів, у місці, непридатному для таких цілей, – досить поширений у творах рекрутсько-солдатського циклу:

Умер жовняр, умер, ему не дзвонили,
Приїхали два жовняри та му вистрілили.
Не плач, тату, не плач, не вдавайся в тугу,
Поховали твого сина у зеленім лузі.
Не плач, мамко, не плач, не йди до ворожки,
Поховали твого сина в полі край дорожки [2, с. 347].

Семантична пара *смерть / похорон*, традиційна для рекрутської (солдатської) пісенності набуває нових конотацій, продиктованих трагічною дійсністю. Мотив *смерть рекрута (солдата) на війні (чужині)* – відсутність традиційних складових похорону поширюється до мотиву *самотня смерть матері* – відсутність сина на похороні, що змінює просторові (не чужина, а батьківщина) та психологічні (тема самотності) координати твору:

Нащо ж мені, мій синочку, червонії твої?
Що нікому поховати головоньки мені!
Поховають, моя нене, тебе добрі люде,
Ой як мене молодого до тебе не буде [2, с. 345].

Служба у війську, що пов'язана з необхідністю вбивати інших, трактується фольклорною свідомістю як *гріх* (хоч і вчинений невільно, з примусу), за який обов'язково прийде *кара* (смерть). Тому поширеним у творах названої тематики є мотив *смерті* як покарання за страшний гріх убивства:

*Там ти будеш воювати,
Чужу кровцю проливати.
Чужі кровця – не водиця,
Проливати не годиться [2, с. 345].*

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, концепт *смерть* у рекрутському циклі соціально-побутової пісенності є одним із найважливіших понять, що визначають ідейний зміст творів.

Аналіз текстів рекрутських пісень свідчить про глибинний нерозривний зв'язок образу *смерті* з традиційним міфологічним образом *Долі*. Фольклорні зразки презентують розуміння фольклорною свідомістю трагічних подій, пов'язаних із набором у військо, службою, війною як проявів фатальної нещасливої долі, часто даної людині від народження чи набутої в результаті негідних учинків. Рекрутчина, солдатчина асоціюються в свідомості персонажа пісні з фатальним жадливим кінцем життя. Концептуальне поле *смерть* включає трагічні картини військової дійсності, вербалізовані за допомогою лексем *зброя, кров, трупи, похорон*. Трагічне світовідчуття героя ліричної оповіді підсилюється усвідомленням неможливості дотримання традиційних вимог похоронного обряду, що є важливою складовою цілісної традиційної картини людини та дійсності, її уявленнє про життя і смерть.

Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, пов'язані із визначенням ідейно-художніх функцій фольклорних концептів, репрезентованих у інших циклах соціально-побутової пісенності, окресленням їх психологічних та естетичних параметрів.

Список використаних джерел і літератури:

1. Єфремова Л. Воляцькі пісні: каталогізація, динаміка жанроутворення, російські та польські впливи. *Матеріали до української етнології*: зб. наук. пр. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. С. 67-79.
2. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки: для ст. шк. віку / упоряд., передм. та прим. Н.С. Шумаді; худож. оформл. В.П. Вересюка; упоряд. граф. матеріалу С.М. Музиченка. Київ: Веселка, 1989. 606 с.
3. Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. Видання друге. Київ: АТ «Обереги», 1994. 424 с.
4. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світової воєн): монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.
5. Мельник Н.Г. Українська народна соціально-побутова пісня: етико-естетичні модуси: монографія. Київ: Айс-Принт, 2018. 195 с.
6. Народні перлини / упоряд. текстів та вступне слово М. Стельмаха. Київ: Дніпро, 1971. 391 с.
7. Народні пісні Хмельниччини (з колекцій збирачів фольклору) / упоряд. та вступ. статті М.К. Дмитренка, Л.О. Єфремової; НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ: Наук. думка, 2014. 720 с.
8. Пахльовська О. Україна: шлях до Європи... Через Константинополь. *Сучасність*. 1994. № 1. С. 54-68.

References:

1. Iefremova L. Voiatski pisni: katalohizatsiia, dynamika zhanroutvorennia, rosiiski ta polski vplyvy. *Materialy do ukrainskoi etnolohii*: zb. nauk. pr. Kyiv: IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy, 2008. S. 67-79.

2. Zakuvala zozulenka. Antolohiia ukrainskoi narodnoi tvorchosti: Pisni, pryslivia, zahadky, skoromovky: Dlia st. shk. viku / uporiad.,peredm. ta prym. N.S. Shumady; khudozh. oforml. V.P. Veresiuka; uporiad. hraf. materialu S.M. Muzychenka. Kyiv: Veselka, 1989. 606 s.
3. Ilarion, mytropolyt. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: Ist.-relih. Monohrafiia. Vydannia druhe. Kyiv: AT «Oberehy», 1994. 424 s.
4. Kuzmenko O. Dramatychnie buttia liudyny v ukrainskomu folklori: kontseptualni formy vyrazhennia (period Pershoi ta Druhoi svitovoi voien): monohrafiia. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2018. 728 s.
5. Melnyk N.H. Ukrainska narodna sotsialno-pobutova pisnia: etyko-estetychni modusy: monohrafiia. Kyiv: Ais-Prynt, 2018. 195 s.
6. Narodni perlyny / uporiad. tekstiv ta vstupne slovo M. Stelmakha. Kyiv: Dnipro, 1971. 391 s.
7. Narodni pisni Khmelnychchyny (z koleksii zbyrachiv folkloru) / uporiadkuv. ta vstup. statti M.K. Dmytrenka, L.O. Yefremovoi; NAN Ukrainy, IMFE im. M.T. Ryl'skoho. Kyiv: Nauk. dumka, 2014. 720 s.
8. Pakhlovska O. Ukraina: shliakh do Yevropy ... Cherez Konstantynopol. *Suchasnist*. 1994. № 1. S. 54-68.

The article addresses to ideological and artistic concept of death in artistic field of ukrainian folk recruit songs from the standpoint of I. Ohienko's ideas.

The spotlight is given to reflection of tragic disposition of an individual at the recruit songs cycle. The reflection defines the role of death concept as a key meaning making notion. Understanding of death by the subject of lyrical narrative is based on foundation of ukrainian mythology, that emerged in pre-Christian period.

According to nowadays classification of semantic levels of death concept (fatal, total and heroic), the components of folk image of fatal death represented in recruit sinning are stressed on.

The attention is accentuated on tight bound of death image with traditional mythological image of Fate. Their ideological and artistic functions in the text matter of composition are defined. Recruit song represents the understanding of tragic events related to draft, duty, war as manifestation of fatal miserable fate often of certain individual from the very birth.

Semantic couple death/ funeral, is traditional for recruit (soldier) sinning gets new meanings, recited by grim reality. The motive of recruit (soldier) death at war (foreign land), the lack of traditional syllabic of funerals broadens to the motive of lonely mother's death, son's absence at the funeral, that changes spatial coordinates (not foreign land but homeland).

Military duty that requires killing of others, is considered by folk consciousness as a sin (although executed against one's will), which will surely be paid off (death). That's why the motive of death as a redemption for the awful sin of killing is broadened in compositions of mentioned subject.

In conclusion the concept of death in social and household sinning of recruit cycle is one of the most important notions that determinate ideological gist of compositions. Recruitment, military duty are associated in the consciousness of subject of the song with awful end. Tragic disposition of lyric narrative hero reinforces by understanding of impossibility of traditional funeral that is crucial part of general picture of human existence, its image of death and life.

Key words: recruit song, concept, fatal death.

Отримано: 09.10.2020 р.

УДК [811.161.2'373:398.3]:821.161.2-1.09Калинець
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.184-193

Інна Онікієнко

ORCID 0000-0003-4475-9986

кандидат філологічних наук, доцент

Криворізький державний педагогічний університет

МІФОЛОГЕМА ВОГНЮ В ДОСЛІДЖЕННІ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ВІРУВАНЬ І. ОГІЄНКА ТА ЇЇ ОБРАЗНЕ ВТІЛЕННЯ В ПОЕЗІЇ І. КАЛИНЦЯ

У статті з'ясовано, що І. Огієнко міфологему вогню пов'язує з язичницьким святом Купайла та розкриває декілька її сакральних смислів: зцілення, очищення, творчість і знання, женихання. Досліджено поетичні образні трансформації міфологеми вогню у віршах І. Калинця: в українському героїчному минулому, у полікультурних діалогах зі славетними представниками українського мистецтва та представниками стародавніх українських професій. Наголошено, що авторам йшлося про демонстрацію унікальності української культури, необхідності її збереження для нащадків.

Ключові слова: міфологема вогню, полікультурні діалоги, дохристиянські вірування, звичаї, традиції, тоталітарна система, метафоричне мислення.

У міфологічній поезії І. Калинця актуалізується питання пошуків українцями власної ідентичності. Образний світ поетових віршів сягає глибинних архетипів, відсилає до ключових національних кодів, які сполучають сакральні знання язичницьких вірувань з віруваннями та досвідом християнським. Ключем до витлумачення Калинцевих кодів може служити дослідження видатного українського вченого і богослова І. Огієнка про дохристиянські вірування українського народу.

Так Д. Базик виділяє наступні складові компоненти дохристиянських вірувань українців у дослідженні І. Огієнка:

- 1) систему уявлень та вірувань про надприродний світ (міфологію, демонологію та пантеон божеств);
- 2) культуру та обрядову практику;
- 3) систему поглядів про потойбічний світ;
- 4) магічну практику та марновірство;
- 5) синкретизм язичницьких та християнських вірувань [1, с. 22-23].

Справжньою окрасою сучасної культурології стали напрямки в огієнкознавчій тематиці, адже, як стверджує І. Тюрменко, «І. Огієнку належить провідна роль у становленні української культурології як науки» [9, с. 245]. Учений почав досліджувати українську культуру з найдавніших часів, показав неперервність національного культурного розвитку. І. Тюрменко наголошує на патріотизмі українського православного духовенства, яке в умовах бездержавного життя України відстоювало споконвічні національно-духовні цінності: виховувало любов до свого народу, до давніх традицій, до православної віри, що й «допомагало зберегти міцні підвалини самобутності українського життя та нескореності національного духу» [9, с. 247].

Поезія І. Калинця виконувала подібне призначення, адже у середині ХХ ст. ніч бездержавності українського народу тривала, і радянська тоталітарна система намагалася нівелювати, стерти з ментальної пам'яті українців зна-

ння про самотні звичаї, традиції, замовляння, обряди. Усі вони гинули під руйнівним впливом «червоної» ідеології: жовтениатам, піонерам, комсомольцям було заборонено святкувати Великдень чи Різдво, розписувати писанки чи освячувати їх у церкві. Та й церква сама ще й досі не відродилася від довготривалої служби московському патріархату.

Не випадково І. Світличний, який одним з перших шістдесятників заважив новаторський зміст поезії І. Калинця, писав про зібраний у ній віковий смуток через те, що «світ – хоч який він красивий і привабливий, хоч за ним тисячолітня історія – гине і вмирає на наших очах» [7, с. 525].

О. Забужко в передмові до першого в Україні 2004 року двотомника творів І. Калинця також назвала поета «спадкоємцем Великої Української Катастрофи: поетом на згарищі» [2, с. 7]. Саме тих, хто жодних ілюзій на розвинутий соціалізм не покладав, «соціальні хірурги», як висловилася дослідниця, ретельно відділили від соціуму, ув'язнили в карцерах і одиночках. І тоді пролетарські райони зрусифікованих міст дали партію «інтелігенції першого покоління», яке довгий час не могло досягнути масштаби свого вимушеного культурного сирітства. Реабілітаційне призначення Калинцевої музи О. Забужко тлумачить в медичному сенсі: «оповивати – обсновувати кожен реабілітований з погару розпізнавчий знак національно-культурного коду по калинцевому ненастанним, сливе сновидним віршованим бурмотінням (замовлянням, заговорюванням, заповнянням випалених пустот своїми словами...)» [2, с. 9]. У сьогодишню інтернет-епоху вкрай важко вільно плисти у поетичному часі І. Калинця. Мабуть, одна з перших О. Забужко наголосила на тому, що поезії І. Калинця слід супроводжувати томом ґрунтовних коментарів, з яких поставала би «матеріальна фактура доби» [2, с. 5]. Однак слід наголосити, що недостатньо також досліджена й язичницько-християнська міфологічна фактура, яка живить вірші поета.

Метою публікації є репрезентація поглядів І. Огієнка стосовно давніх язичницьких міфологем та їх поетична версія у збірці І. Калинця «Вогонь Купала».

Задля тлумачення назви першої збірки І. Калинця «Вогонь Купала», яка вийшла 1965 року в Україні, звернімося до сакральних ритуалів свята Івана Купала, описаних у дослідженні І. Огієнка. Вогонь і вода – на перший погляд сили непоєднані. І. Огієнко, навпаки, наголошує, що на час найбільшого літнього свята Івана Купала в ніч з 23 на 24 червня «купальський вогонь і купальська вода мають велику цілющу силу» [3, с. 295]. Тому молодь, розклавши багаття поблизу води, плигає через нього так, аби попасти в воду. Через цей вогонь переводили також і худобу, аби була здоровою. Усі Стоглаві московські собори XVI ст., всі значні ігумени московського патріархату демонстрували це та інші язичницькі свята як приклад бісівства, невігластва й хаосу. І. Огієнко подав цілу історію спротиву та заборон православною церквою язичницьких сакральних свят, зауваживши, що навіть такий визначний полеміст, як І. Вишенський, виступав проти свята Купала. Український богослов митрополит Іларіон протидіяв руйнаторам української культури, ретельно збирав усі відомості про магичні сакральні ритуали наших предків, адже вони були джерелом енергії, здоров'я, ментальної міцності народу, тому заслуговують на збереження та всебічне вивчення. Учений в розділі про стародавні народні свята називає свято Купайла «велична купальська містерія» [3, с. 298].

У дослідженні вченого наголошується, що з найдавнішого часу вогонь, як і вода, мав для людей очисне значення. Свято Купала припадало на найповніший розквіт природи та день літнього сонцевороту 23 червня, коли сонце повертає на зиму. Християнство, намагаючись применшити значення Купала –

«бога обилія», поєднало цей день із святкуванням дня Івана Хрестителя («на-вечеріє Рожства Іоанна Предтечі») [3, с. 298]. Так постав Іван Купайло.

Поруч із міфологемами про очисне та цілюще значення купальського вогню у дослідженні І. Огієнка постає, на наш погляд, найцікавіша міфологема про творчий вогонь, пов'язаний із квіткою папороті: «Ніч на Купайла 23 червня повна всяких чудес: чути мову звірят, рослини ходять з місця на місце, цвітуть чудодійні квітки, а між ними й папороть. Папороть розцвітає опівночі, і загоряється дивним вогнем, але зараз і осипається; хто встигне вирвати сю квітку, тому закопані скарби відкриваються самі, і він дістане чудодійну силу і знання...» [3, с. 294]. Можна зрозуміти, що мова, отже, про вогонь як творчу силу та знання і що існує безліч перешкод для поселення цього вогню в людській душі та оприявлення його. У подальшій оповіді автор ще сильніше наголошує на повноваженнях нечистої сили в купальську ніч: «Рівно опівночі розцвітає папороть, – з тріскотом загорається, і горить блакитним вогнем. Звичайно цвіт папороті зриває собі тільки нечиста сила, а тому вона така багата, всезнаюча й всемогутня. Коли б квітку папороті зірвала людина, то й вона була б такою, але сатана її до чудодійної квітки не допустить» [3, с. 294]. Дивний вогонь, отже, – це блакитний вогонь. Хто його шукає, той навіть мусить зняти з себе хрестика, і тому «навіть хреститися невільно, – бо він зникне разом з нечистим» [3, с. 294].

Також по Івановому вогні існує безліч гадань переважно про свою Долю.

Емоційною кульмінацією купальської містерії І. Огієнко описує обряд женихання, парування молоді, значення якого у необхідності продовження українського роду. Чому на Купала так рано сонце сходить, «грає – Купайла величає?» Бо воно цього дня жениться. Тому в купальську ніч молодь відбувала безліч обрядів, пов'язаних із жениханням:

- 1) дівчата пускали на воду вінки: куди попливе – туди дівка й заміж піде, стане на воді – не вийде заміж, потоне – помре. Вінок – давній символ побрання молодих;
- 2) молодь виготовляє із соломи жіноче опудало, ніби велику ляльку. Це Марена. Її прив'язують з одного боку дерева, з іншого – Купайла. Молодь танцює навколо них, парами плигають через розкладений вогонь, співаючи купальських пісень. А по всьому Марену кидають у воду або спалюють [3, с. 296].

Сам же Купайло, за дослідженням І. Огієнка, «був бог плодючости, земних плодів, радости, згоди та любові» [3, с. 112]. У «Синописі» Гізеля 1764 р. стверджується, що це «бог земних плодів, якому приносять жертви на початку жнив» [3, с. 112]. Можливо, спалення Марени й було таким жертвопринесенням, адже в уяві наших предків Марена спочатку поставала богинею весни, пізніше уява перетворила її на злу жінку-чарівницю і навіть смерть. Оскільки ж середина літа асоціюється з радістю, достатком і любов'ю, то повноваження Марени ставали дуже обмеженими. Саме життя перемагло смерть.

З огляду на життєствердність свята Купала, перша збірка І. Калинича «Вогонь Купала» (1965) заповідалася життєствердною й гармонійною. Збірку структуровано в певні тематичні цикли за прикладом архітектури збірок Б.-І. Антонича: присвяти легендарним історичним особам, які поставали вже у творчості Т. Шевченка; присвяти видатним творчим особистостям; відродження стародавнього українського світу; його звичаїв і традицій, давніх професій; тема кохання; урбаністична тема.

Збірку відкриває вірш «Вітер». Образ вітру є поетичним перетворенням міфологеми вогню, адже символізує творчу енергію народу на шляху до державотворення. Автор змальовує образ відважного нашого предка князя Ігоря, який, виступивши проти половців, підтримав державотворчу політику київського князя

Святослава. Підтримує героїчний дух князя його вірна дружина Ярославна, посилаючи йому в поганські пустелі нагадування про батьківщину – «вітер отецький» [4, с. 17]. Русичі мали снагу створити міцну державу, спонукаючи до цього й нащадків. Поет також з надією апелює до Галичини: «З галича вітер цілющий, / з Галича вітер державний» [4, с. 17]. Українська незалежність – ніби та квітка папироті, на шляху до якої безліч перепон. Проте події та герої української історії переповнюють серце автора надією. Про те, що ворог знесилоє Україну, винищуючи її кращих синів, поет наголосив у вірші «Смерть Підкови», вочевидь проводячи паралель з першими арештами в середовищі української інтелігенції у середині 60-х років ХХ ст. Історія навчає нас також і ненависті до ворога, яка у висліді стане тією рушійною силою, яка спонукає народ до визволення.

На зміну історичному циклу віршів приходить культурологічний, в якому розгортаються полікультурні діалоги зі славетними представниками української культури різних століть. У вірші «Олександр Мишуга» І. Калинець звеличує українського оперного співака, музичного педагога та мецената, який навчався у Львівській національній музичній академії ім. М. Лисенка. Попри те, що співак своєю музичну кар'єру зреалізував в Італії, а останні дні зустрів у німецькому Фрайсбурзі 1922 року, він ніколи не забував свого рідного села Новий Витків, що на Радехівщині. На честь батька, вже здобувши світову славу, він виступатиме під сценічним ім'ям Філіппі-Мишуга. 4 жовтня 1900 р. на відкритті Великого Міського театру у Львові Олександр Мишуга співав провідну партію в опері Владислава Желянського «Янек» – про життя карпатських верховинців, яка була спеціально написана для славного українського тенора. Відвідуючи Львів, вклучав до концертних програм українську музику. Коштами підтримав видання збірки І. Франка «Зів'яле листя, надавав допомогу театру М. Садовського. Перед смертю усе своє майно і гроші О. Мишуга заповів Вищому музичному інституту ім. М. Лисенка у Львові, де заснував кілька стипендій для малозабезпечених студентів [6]. Прах співака був перепохований на його батьківщині у Новому Виткові: саме цей момент зображено у вірші І. Калинця. Співак, який відкрив світові Україну та всьляко підтримував її впродовж життя, одного дня назавжди повернувся в рідну землю з далеких європейських доріг. Автор висловлює прикрість, що в Україні, «Богом проклятій» [4, с. 20], О. Мишуга був лише гостем і не мав можливості реалізувати свій творчий вогонь – вогонь Купала, яким наділив його рідний народ.

І. Калинець розпочав справу популяризації музичної творчості українського композитора Станіслава Людкевича, несправедливо призабутої його сучасниками. Сьогодні справу І. Калинця продовжують організатори музичного фестивалю у Львові «ЛюдкевичФест», зокрема композитор Іван Остапович. У 2020 році виповнилась 141 річниця від дня народження Станіслава Людкевича, який прожив 100 років і вважав найпліднішими для своєї творчості 20-30-ті роки ХХ ст. Станіслав Людкевич – автор неперевершених симфонічних творів, автор вокальних партій на слова Т. Шевченка, І. Франка. Оскільки українці не мали тоді свого оркестру, то партії були не оркестрові, а фортепіанні. Радянська влада забороняла до виконання твори композитора «Кавказ», «Заповіт», «Дніпро». Критикували його «Прикарпатську симфонію», «Стрілецьку рапсодію» перейменовували на «Галицьку». Станіслав Людкевич мав громадянську мужність відстоювати репресованих радянською владою галицького композитора Дениса Січинського, Миколу Вербицького, захищав від більшовицької розправи свого приятеля, композитора Василя Барвінського, твори якого радянські «мистецтвознавці» спалили на подвір'ї консерваторії за нібито співпрацю з фашистами.

У 60-ті роки 80-річному Людкевичу таки дали Шевченківську премію за симфонії на вірші Т. Шевченка. І. Остапович звертає увагу сучасних українців на те, що Людкевич писав експериментальну симфонічну музику, відбиваючи у ній національні традиції, як у циклі «Веснянки» [8]. У вірші «Станіслав Людкевич» І. Калинець підносить подвижницьку працю композитора, який торував нову дорогу українській симфонічній музиці. Як реалізовував свій творчий вогонь музикант продемонстровано у рядках: «Тут поклику треба в мажорі, / мажору сурми і литаври, / щоб звуку не було жодного, / який би не вдарив» [4, с. 21].

Вірш «Олександр Довженко» нагадує нам про те, як шістдесятники відкривали для себе естетичний простір українського кінорежисера, «довженківську патетику» та довженківську правду про історію України. Нові духовні цінності шістдесятників формувались під впливом визволеної від заборон творчості О. Довженка. У вірші І. Калинця кінорежисера названо «людинолюбцем», який зробив безмірно багато «в своїй неторканій державі» [4, с. 27] з позицій митця-гуманіста, з любов'ю до України та її людей. Творчі візії Довженка І. Калинець вважає пророчими, адже фільми митця про українську історію відкрили всьому світові самотність українського народу, драматичну концепцію боротьби та самоутвердження. Так фільм «Звенигора» (1927) поєднав цілу низку подій історії України: варяги, боротьба проти шляхти, гайдамачина, Перша світова війна, революція. За народними легендами у Звенигорі, що височить посеред степу, заховані безцінні скарби скіфів. О. Довженко був здатен досягнути спадщину наших далеких прашурів. Водночас І. Калинець вважає ще не створеним кінорежисером найлюдяніший та пророчий фільм, де національні герої переможно утверджують Україну, пониживши її ворогів та зрадників: «Сіркові повні помсти очі / і яничар, порубаних навпіл» [4, с. 22].

Як бачимо, у збірці «Вогонь Купала» ретрансльовано шевченківські історичні мотиви, гайдамацький струмисько «Кобзаря», визвольний вогонь. У вірші «Залізні стовпи» наймогутніший стовп вогню знявся над могилою Т. Шевченка. Він дав нації духовні стовпи, на які вона опирається й досі – «традиції скорбних могил» та «високе небо Вітчизни» [4, с. 26]. Малий Тарас, який ходив шукати залізних стовпів, що підпирають небо, повернувся зі своєї подорожі «апостолом з бунтарською бородою» [4, с. 26] через те, що він довго «міряв етапними милями» [4, с. 26] простір імперії. Відомо, що Т. Шевченко, починаючи з років заслання, зображав себе на автопортретах з бородою, хоча йому йшов лише четвертий десяток. Борода, очевидно, символізувала його драматичний досвід та набуті сакральні знання. Саме ці особливі знання та пророцтва, подарований українцям міф про майбутнє відродження нації є тим творчим вогнем, що перетворив Шевченка з поета на апостола свого народу.

Можемо зрозуміти, що, крім Т. Шевченка, літературними вчителями І. Калинця були П. Тичина та Б.-І. Антонич. Перший – віртуозний диригент рим, другий – патріарх поетичного міфомислення. Модернізм та коди колективного підсвідомого, народне міфомислення – ось складові стилу І. Калинця. У вірші «Інна» він спонукає читача подивитись на Тичину «іншими очима» [4, с. 24]. А що як Тичина не поет кохання? Його постаць ніби викарбувана «за пультом рим» [4, с. 24], а найвідоміша героїня його інтимної лірики поступається місцем сильнішій любові – революційній Україні, якій віддав молодий поет увесь свій творчий вогонь.

Купальський міф про цвіт папороті набуває нового осмислення у вірші «Антонич». Лемківському поету вдалося зірвати чудо-квітку й наснажити її вогнем свій поетичний міфосвіт, але, на жаль, він рано лишився навк спочивати «під папороті квітом» [4, с. 25]. Автора турбує, чи пам'ятатиме нація свого

поета, місце його поховання та його вміння влучати у сірі буденні речі, які нівелювали яскравий змістом світогляд наших пращурів.

Жовква – маленьке містечко в 25 км. від Львова по дорозі на Люблін. За кількістю пам'яток вона мало не на першому місці серед малих міст Львівщини. Ринкова площа (вічева), Глинська брама, костел св. Лаврентія – найгарніша архітектурна споруда Жовкви, дзвіницю якої називають «малою Пізанською вежею», – монастир отців Василян (храм серця Христового), Домініканський монастир, Ратуша, церква святої Трійці [5], – у цих храмах закладалися національні духовні основи, обряди й традиції наших пращурів. Одна з найдавніших – іконописання. У вірші «Ікони» автор, роздивляючись родинний духовний спадок, ніби бачить, як невимушено і легко «відтулялися святі мої предки» [4, с. 27] від золотого фону ікон. І тоді з'являвся запах дому, душа ставала лагідною до світу, бо «облітала, як осінь, черствість» [4, с. 27]. Усвідомлення духовного зв'язку зі своїми предками перетворює людину на краще, надає їй енергії для саморозвитку, переконує в унікальності національного світу. Адже й святі з ікон урочисто дивляться на світ «не візантійськими очима, а малярів із Жовкви» [4, с. 27].

У вірші «Вітражі» представлено не менш унікальне в українському мистецькому світі мистецтво створення вітражів – картин зі скла, що сприймаються крізь призму світла та виконуються в різних техніках. Перебуваючи у львівських храмах, автор захоплено споглядає постаті княгині Ольги, князів Володимира й Данила, оповитих кольоровим світлом, від чого й він сам «палав, як самоцвіт» [4, с. 28]. Таке тісне входження в історичну та культурну традицію створило особливу духовну енергетику, від якої автор «засяяв тисячолітнім ореолом» [4, с. 28].

Килимарство – ще одна давня українська професія, що вимагає творчої насаги. У вірші «Килими» автор у метафоричному мовленні прославляє «барвисті мелодії килимів», які тчуть на «арфах предвічних кросен» [4, с. 29] майстрині з Косова, Поділля, Полтавщини й Києва. Їх витвори мистецтва прикрашають найзначніші свята українців: столи під час Святої Вечері, обряди вінчання й весілля. Так передаються «прадідівські естафети родини» [4, с. 29], які не дають увірватися ниткам між поколіннями, тому рід український продовжувався завжди й у «найчорніші тисячоліття» [4, с. 29]. Виплітаючи метафоричні асоціативні ряди, І. Калинець завершує поезію своєрідним гербом – «деревом життя з найдорожчого килима», яке зберігає пам'ять про патріархів роду. У радянський час нівелювалися родові цінності, їх місце посідали ідеологічні «лінійки», «паради» та інші фейкові «святкування», які спустошували людину, затуляли барвистий та змістовний національний світ. Загрозу його знищення розумів і богослов І. Огієнко, і поет І. Калинець, відроджуючи своєю діяльністю унікальний український світ, наголошуючи на необхідності збереження й продовження національних традицій.

Купальська ніч – ніч кохання, парубання, передчуття своєї долі. Збірка «Вогонь Купала» містить цикл інтимної лірики, в якому підноситься жіночий образ як символ краси, еротичної чуттєвості, продовження роду. Кохання, хай нерозділене, спричиняє надзвичайний стан, коли у серці злотовані надія і безнадія, пристрасть і холод розчарувань. Такий настрій вірша «Ночі», де ліричний герой просить свою кохану про надію на взаємність, яка, проте, виявляється марною: «І я згораю смолоскипом, / який ніщо не освітив» [4, с. 32]. У вірші «Ми бігли» кохання теж постає як прагнення, бо палке бажання зупиняє якийсь дисонанс. Особливістю віршів І. Калинця про кохання є органічна єдність закоханих персонажів із світом природи. Власне, й почуття реалізуються у світі природи. У вірші «Я rado йду у твій полон» закоханих вінчає травень і дарує сподівання на продовження роду. Персонажі І. Калинця, хоч і містяни, але добре відчують, як виростають купальські квіти (хай і чорні, як у вірші «Ночі») «з вікон / у місто, в небо, у мої світи» [4, с. 32].

Ліричний герой поезії «Несеш у брунатному тілі» захоплюється своєю коханою, схиляється перед нею за здатність містити в собі цілий світ: вона несе в собі милі серцю запахи степу або лісу; несе частини тіла коханого та його настрої; продовжуючи рід, «жінка містить мільйони моїх народжень» [4, с. 35]. Так І. Калинець ретранслює купальські традиції, наголошує на їхньому сакральному значенні. Прихід кохання у вірші «Музика» метафорично асоціюється в автора з музикою, коли «приходить кохання великий скрипаль» [4, с. 38]. У пісні кохання злилися воедино гріх і святість, «пристрасті шал і чистості жаль» [4, с. 38], тому щодо кохання поет вживає і «високу», сакральну лексику («причастя», «одкровення»), і лексику на означення чуттєвості. У вірші все нагадує купальську ніч, коли зілля набуває найбільшої сили: «шаліє трюїзілля, трюїзілля по наших венах, / а в чорнозіллі цноти червцю вибухає бутон» [4, с. 38]. Ось так метафорично змалював поет кульмінацію купальської ночі, коли зацвітає квітка папороті й дарує найбільші скарби світу, серед яких найбажаніший – кохання. Справжня язичницька купальська містерія з усіма пристрастями й жениханнями розгортається у вірші «Палка ніч»: «В духмяні ложа манила лукава гречка», «пазух шукали парубки негречно», «екстазу люлька розкурював бог кохання» [4, с. 39]. Проте у «купальських» віршах І. Калинця й натяку немає на розбещеність або «бісівство», а є впевненість у правильності того світопорядку, який уклали наші пращури. Адже на все свій час, цінність та важливість якого визначали життєствердні традиції, різні у різний час природного колообігу. Їх енергетичний вогонь благословляв націю на життя.

Своєрідним поетичним підсумком про значення батьківських звичаїв став вірш «Вогонь Купала», що дав назву цілій збірці. За поетичною формою й змістом вірш ретранслює язичницьку молитву до купальського вогню, в якій прославляється його очисна сила. Сяйво квітки папороті набуває тут ще одного метафоричного перетворення: «папороть серця запалює покликком предків» [4, с. 45]. Нашадки своїм життям зобов'язані дорівнятись творчій енергетиці життя пращурів і завжди пам'ятати, що Купайло – первісний «бог гордих», який купальською ватрою знищить тих, хто відрікся свого роду, культурних цінностей, закладених в ньому: «Хто не витримає ритму, рівноваги, опори – назавтра попелом кризь землю ростиме» [4, с. 45].

Представленням лише купальського обряду не обмежується збірка «Вогонь Купала». Є тут і водіння кози на Маланку, і виконання щедрівок самим дідьком під Новий рік, який і спасибі від людей не діждався. Але, мабуть, з найбільшою проникливістю та драматизмом зображено містерію весняного пробудження землі у вірші «Коструб». У слов'янській міфології Коструб – бог весни, прихід якого прославляється у гаївках та дівочих іграх – хороводах. Є певна подібність у літній купальській обрядовості та весняній. Як на Купала спалення Марени було символом перемоги життя, так обряд зустрічання весни маркував похорон Коструба. Опудало цього бога закопували в землю, навмисне голосно оплакуючи та голосячи над ним. Насправді ж цей обряд символізував передачу божественної сили землі, аби вона пробуджувалася від зимової сплячки, аби родило все на ній.

Змалюванням обрядових елементів всього річного циклу І. Калинець нагадує своїм сучасникам про багаті духовні традиції української нації, закликає замислитись про відповідальне до них ставлення та необхідність збереження. У вірші «Повернення» висловлено впевненість в тому, що ми ще повернемося в храм «вдвігаї та натхнення» [4, с. 48], який вибудували наші предки. Зустрівшись з ними на «перехресті трас» [4, с. 48], мусимо відбутися.

Проаналізувавши значення міфологеми вогню у дослідженні дохристиянських вірувань І. Огієнка, можна зробити висновок про те, що міфологема вогню

пов'язується дослідником зі святом Купала. Описуючи купальську містерію, дослідник наголошує на декількох сакральних смислах міфологеми вогню:

- купальські вогонь та вода мають цілющу та очисну силу; у день літнього сонцезвороту 23 червня трави набувають особливо цілющої сили;
- вогонь символізує чудодійну творчу силу й особливі знання, для здобуття яких існує безліч перешкод;
- у цей день сонце рано сходить і Купайла величає, бо воно цього дня жемиться; тому в цей день молодь відбувала безліч обрядів женихання: коло води розкладали купальську ватру, парами стрибали через неї, пускали вінки по воді й спалювали Марену.

І. Огієнко у своєму дослідженні наголошує на прагненні московського патріархату знищити язичницькі стародавні вірування, применшити, зокрема, й значення Купала як бога інстинкту й нестримності. Український митрополит палко захищає право на життя стародавніх вірувань свого народу, адже вони були й залишаються джерелом ментальної міцності нації, свідченням унікальності її культури.

Український поет-дисидент І. Калинець своєю творчістю виконував таку саму місію вбереження української духовної спадщини предків від руйнації її радянською тоталітарною системою. У першій збірці поета «Вогонь Купала» міфологема вогню набуває різних образних трансформацій. Чудодійний вогонь видобуває автор в нашому героїчному минулому, змальовуючи образи князя Ігоря, козацького отамана Івана Підкову, звертаючись до постаті Т. Шевченка. Наймогутніший стовп вогню знявся над могилою Т. Шевченка, адже український апостол пророко писав про майбутнє відродження України.

І. Калинець натхненно зображає купальський вогонь як творчу силу й особливі знання, що оприявлюють себе в мистецькій та культурній спадщині українського народу. Творчу силу символізують славетні музиканти ХІХ ст. Олександр Мишуга й Станіслав Людкевич; майстри іконопису з містечка Жовква; генії української літератури Т. Шевченко, О. Довженко, П. Тичина, Б.-І. Антонич, які визначили генезу стилю самого І. Калинця. Окрасою нашого національного життя є стародавні професії килимарство, писанкарство, мистецтво створення вітражів, які передавалися з покоління в покоління. Поет також із сумом констатує, що сьогодні звичаї й традиції наших предків забуваються. Ніби передчуваючи подальші репресії, власне ув'язнення, І. Калинець закликає українців не дати перетворити національне життя на цвинтар.

Яскраво постає у збірці купальська ніч як ніч кохання, парування молоді, втілення надій на продовження роду. Розквітає квітка папороті й горить голубим вогнем, розпалюючи пристрасті, не ображаючи цноту. Закохані персонажі віршів такі ж близькі до природи, як і наші предки. І. Калинець, як і богослов І. Огієнко, торує шлях повернення нації до духовного храму її предків.

Перспективу даного дослідження складає подальше вивчення та відображення в сучасній українській літературі культурологічних напрацювань І. Огієнка, зокрема, й поетичне трактування І. Калинцем язичницьких міфологем, описаних видатним українським вченим.

Список використаних джерел і літератури:

1. Базик Д. Дохристиянські вірування українців в концепції І. Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник*. Серія філологічна / [редкол.: Л.М. Марчук (голов. ред.), В.П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 20-25.

2. Забужко О. Замість передмови: дві алогії на калинову тему. Ігор Калинець. Зібрання творів: у 2 т. Київ: Факт, 2004. Т. 1: Пробуджена муза. 416 с.
3. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ, 1992. 424 с.
4. Калинець І. Зібрання творів: у 2 т. Київ: Факт, 2004. Т. 1: Пробуджена муза. 416 с.
5. Лаврінченко Д. Україна. Жовква (7 Чудес України). URL: <http://7chudes.in.ua/zhovkva-lvivska-obl/2018/10/22>. Назва з екрану. Дата звернення: 15.10.2020.
6. Липовецький С. Король тенорів Олександр Мишуга. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/12. Назва з екрану. Дата звернення: 15.10.2020.
7. Світличний І. На калині клином світ зійшовся. Іван Світличний. Серце для куль і для рим: Поезії. Переклади. Літературно-критичні статті / передне слово І. Дзюби. Київ: Рад. письменник, 1990. 581 с.
8. Терещук Г. Станіслав Людкевич – композитор, оповитий легендами. URL: www.radiosvoboda.org/2020/01/24. Назва з екрану. Дата звернення: 15.10.2020.
9. Тюрменко І. Українська культура у вимірі православної концепції митрополита Іларіона. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна* / [редкол. Є.І. Сохацька (відп. ред.), О.М. Завальнюк (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 245-254.

References:

1. Bazyk D. Dokhrystyianski viruvannia ukraintsiv v kontseptsii I. Ohienka. *Ivan Ohiyenko i suchasna nauka ta osvita: naukovy zbirnyk. Seria filolohichna* / [redkol.: L.M. Marchuk (holov. red.), V.P. Atamanchuk (vidp. red.) ta in.]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, 2017. Vyp. KHIV. S. 20-25.
2. Zabuzhko O. Zamist peredmovy: dvi alohii na kalynovu temu. Ihor Kalynets. *Zibrannia tvoriv: u 2 t.* Kyiv: Fakt, 2004. T. 1: Probudzhena muza. 416 s.
3. Ilarion, mytropolyt. Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu: istorychno-relihiina monohrafiia. Kyiv, 1992. 424 s.
4. Kalynets I. Zibrannia tvoriv: u 2 t. Kyiv: Fakt, 2004. T. 1: Probudzhena muza. 416 s.
5. Lavrinenko D. Ukraina. Zhovkva (7 Chudes Ukrainy). URL: <http://7chudes.in.ua/zhovkva-lvivska-obl/2018/10/22>. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 15.10.2020.
6. Lypovetskyi S. Korol tenoriv Oleksandr Myshuha. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/12. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 15.10.2020.
7. Svitlychnyi I. Na kalyni klynom svit ziishovsia. Ivan Svitlychnyi. *Sertse dlia kul i dlia rym: Poezii. Pereklady. Literaturno-krytychni statii / perednie slovo I. Dziuby.* Kyiv: Rad. pysmennyk, 1990. 581 s.
8. Tereshchuk H. Stanislav Liudkevych – kompozytor, opovytyi lehendamy. URL: www.radiosvoboda.org/2020/01/24. Nazva z ekranu. Data zvernennia: 15.10.2020.
9. Tjurmenko I. Ukrainaska kultura u vymiri pravoslavnoi konseptsii mytropolyta Ilariona. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita: naukovy zbirnyk. Seria istorychna ta filolohichna* / [redkol. Ye.I. Sokhatska (vidp. red.), O.M. Zavalniuk (holova) ta in.]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, 2009. Vyp. VI. S. 245-254.

The article reveals the significance of the mythology of fire in the study of pre-Christian beliefs of I. Ohienko and its figurative embodiment in the poetry of I. Kalynets. Attention is paid to the history of the prohibitions of pagan holidays told by the Metropolitan of the reactionary Moscow Orthodox Church. Ohienko I. connects mythology of fire with the pagan holiday Kupala and reveals some of its sacred meaning, healing, cleansing, creativity and knowledge courtship. The sacred Kupala customs described by Ukrainian scholars became the key to the interpretation of I. Kalynets's poems from the collection «Fire of Kupala». This study explores the poetic figurative

transformations of the mythology of fire of the Ukrainian heroic past, in multicultural dialogues of I. Kalyncia with famous representatives of Ukrainian music and literature of the XIX-XX centuries, with representatives of ancient Ukrainian professions – masters of stained glass, icon painting, carpet weaving and Easter painting. It was proved in the process of analysing the poems, that the key idea of the Ukrainian dissident poet was to revive the images of patriarchs of the Ukrainian family, to emphasize the importance of tribal values, the importance of passing the baton of customs in building national life. The author also talked about demonstrating the uniqueness of Ukrainian culture, the need to preserve it for posterity. With ‘ established that the fire Kupalo strongly associated with the idea of I. Kalyncia about the need to preserve Ukrainian family as an important in the collection is a series of intimate lyrics. In this way, the retransmission of Kupala codes into modern Ukrainian culture is traced. The article emphasizes that the main purpose of the Ukrainian poet – dissident, as well as Metropolitan Hilarion, was to defend the original national – spiritual values in the stateless life of Ukraine. The perspective of this work is the further study of the reflection of culturological works of Ivan Ohienko in modern Ukrainian literature, in particular, the poetic interpretation of pagan mythologists described by prominent Ukrainian scholars Igor Kalynets.

Key words: mythology of fire, multicultural dialogues, pre-Christian beliefs, customs, traditions, totalitarian system, metaphorical thinking.

Отримано: 21.10.2020 р.

УДК 821.161.2.091

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.193-201

Оксана Попадинець

ORCID 0000-0001-8178-6233

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Оксана Ковальчук

ORCID 0000-0002-8935-597x

кандидат філологічних наук, доцент

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ У ТВОРАХ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО ТА ІВАНА ОГІЄНКА: ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується зображення історичних постатей у творах Михайла Старицького та Івана Огієнка, показано наскільки вони є маскою-уособленням тієї чи іншої ідеї автора, а наскільки відповідають гегелівській формулі «розкриття людини», передусім у сфері її психології та світогляду.

Ключові слова: історична постать, історико-літературний твір, портретування, гетьман, суспільна особа, Іван Мазепа, Богдан Хмельницький.

Історична проза, якій властиве інтелектуальне переосмислення значущих фактів минулого, завжди користувалася неабиякою популярністю. Треба зазначити, що це була справа швидше істориків, ніж письменників, навіть якщо у ній яскраво зображені факти минулого. Розмежування історії та філософії на початку XIX ст. призвело до утворення історії як окремої науки, так само визначилася у своєму статусі й література, зокрема історичний роман, відгалужений від синкретизму історичної прози. Історична тематика і проблематика посідає все

більше місця в літературі. Вирішальну роль у цьому відношенні відіграли митці, котрі першими звернулися до національної історії. Створюючи історичні шедеври, вони, звичайно, у зображенні подій тієї чи іншої епохи не могли обійтися без створення на сторінках своїх романів історичних осіб, відомих їх читачам.

«Історична особа – це завжди явище своєї епохи, хоча кожен письменник, звертаючись до образу, дивиться на особистість з точки зору свого часу. Можна сказати, що в тому, як інтерпретується який-небудь героїчний вчинок у художньому творі, виявляється світоглядна суть підходу до нього» [11, с. 148]. Михайло Старицький та Іван Огієнко були далеко не єдиними авторами історико-літературних творів ідейне навантажених яких покладено на відомі історичні постаті, через яких автори намагалися донести до читача певну ідею, допомогти українському народу усвідомити свою самобутність в загальноєвропейському історичному процесі.

Метою статті є дослідити зображення письменниками історичних постатей, показати наскільки вони є маскою-уособленням тієї чи іншої ідеї автора, а наскільки відповідають гегелівській формулі «розкриття людини», передусім у сфері її психології та світогляду.

Правомірність вибору матеріалу впливає з того, що ми об'єднали творчість митців спільної тематики і близьких соціально-національних умов та світоглядних переконань, які ставили перед собою завдання за допомогою безлічі найімовірніших деталей подати правдиву картину справжнього буття в минулому.

Ідейне навантаження у творах М. Старицького та Івана Огієнка несуть відомі історичні постаті (Богдан Хмельницький, Дорошенко, Мазепа, Богун, Кармелюк та інші). Особливості літературного персонажа історичного походження визначаються тим, що він становить не лише певний психологічний тип, а й певну фабулу, оскільки має власну справжню історію. Отже, йдеться і про дотримання принципу історизму. Власне про конкретну історичну людину в конкретних часово-просторових площинах, на які необхідно зважати авторові, писав свого часу М. Бахтін, осмислюючи явище хронотопу в літературному творі. «Хронотоп як формально змістовна категорія, – зазначав учений, – визначає (значною мірою) і образ людини в літературі; цей образ завжди посуточно хронотопічний» [1, с. 235]. Спостережені тези важливі, і їх вельми переконливо можна проілюструвати прикладами образотворення з романів М. Старицького й з історичної праці І. Огієнка.

У творах М. Старицького та І. Огієнка маємо широку галерею героїв – сильних особистостей, героїв-правителів, передовсім із пантеону української історії. Вони є практично в кожному творі, і їхня роль зазвичай – ключова, стрижнева, навколо таких героїв розгортається все чи майже все коло осмислених у працях проблем (Богдан Хмельницький, Іван Мазепа і Петро Дорошенко, Максим Залізняк, Кармелюк та ін.).

Новий тип героя у літературі кінця XIX-XX ст. нерідко виступав у симбіозі неоромантичних, реалістичних, типологічних поглядів, що й спостерігаємо у портретній характеристиці головного героя. Тонкий кольоропис у зображенні постави героя, гармонійна відповідність зовнішності з його моральним еством, внутрішнім світом, сутністю – весь цей майстерний словесний портретний дрібнопис нагадує класичний живописний портрет, у якому подане детальне зображення постави, статури, обличчя і т.д.

Уже з самого портретування Богдана читач має розуміти, що перед ним – незвичайна особа. «Лицо у козака було мужественно и красиво: высокий, благородно изваянный лоб выделялся от синевящих на подбранных висках теней еще рельефнее своею выпуклостью и белизной; резкими дугами лежали на нем темные брови, подымаясь у переносья чуть-чуть вверх и придавая выражению лица

какую-то непреклонную силу; умные, карие, узко прорезанные глаза горели меняющимся огнем, сверкая то дивною удалью, то злобой, то теплясь вкрадчивой лаской... Сквозь смуглый тон гладко выбритых щек пробивался густой, мужественный румянец и давал козаку на вид не более 35 – 37 лет...» [8, с. 4]. Цілком у дусі такої стильової тональності короткими, але виразними штрихами автор додає синонімічних смислових нюансів цьому образу, часто не цураючись і відверто монументальних поз: «Все оглянулись и увидели стоявшего во весь рост в лодке могучего козака; лицо его пылало от жара, а глаза горели гордым огнем» [8, с. 41]. М. Старицький весь час так моделює образ Богдана Хмельницького й колізії навколо нього, що задовго до 1648 року він бачився таким, яким реально й історично став уже в ході очоленої ним Визвольної війни. Письменник весь час вів лінійно на особливу, Богом визначену, місію Богдана в історичній долі України. Ця лінія романтична у своїй суті й весь час культивована автором, щодо образу Богдана має свої початки в українському історико-героїчному фольклорі й давньому письменстві. Прозаїк її активно використав, помітно увиразнивши і збагативши цілком властивою для його естетики релігійною символікою й образністю. У такому смисловому контексті Богдан Хмельницький під пером автора постає в образі українського Мойсея. Вельми характерне і знакове звернення владики до Богдана, котрий триумфально в'їхав у Київ: «Ты, как Давид, с одним лишь пращем пошел на грозного Голиафа и поверг гордого к стопам своим, и его же мечом сокрушил ненавистника. Ты, как Моисей, вывел из тьмы египетской свой народ и возвратил ему обетованную землю... Ты – избранник Господен, и на тебе почиет десница Его!..» [9, с. 515]. У цій частині творення образу Богдана спостерігаємо його виразну романтичну ідеалізацію.

Але М. Старицький, за всієї його відносної авторської волі у ставленні до образу реальної історичної особи, послідовно зважав також на історичну фабулу життя і діяльності Хмельницького, а отже, мусив помітно приземляти свого героя до суворих реалій українського буття XVII ст., показувати не тільки його злеті, але й поразки, прорахунки, сумніви, та ще і вдаватися до глибшої психологічної мотивації думок і вчинків гетьмана. Такі ж осмисловані теми, як і прийоми їх осмислення, логічно вели у протилежний від ідеалізації бік. Тому й мала підстави Н. Левчик твердити, що «постать Хмельницького як позитивного героя далека від ідеалізації» [3, с. 230]. Деідеалізація ж категорії образу (характеру), «утвердження героя в ролі суверенного суб'єкта» (М. Кодак), котре ми частково спостерігаємо і в образі Богдана Хмельницького, були вже рисами реалістичного стильового дискурсу.

В історичній монографії Івана Огієнка «Політична праця Богдана Хмельницького» український гетьман постає як видатна людина свого часу, не позбавлена як надзвичайних чеснот, так і недоліків. Автор великого значення надає професійним якостям цієї історичної постаті. Образ Богдана Хмельницького в аналізованій праці розкривається передусім через його професійні якості «Хмельницький був для свого часу першорядний дипломат та вправний політик, який у кожній справі виявляв тонку політичну чутливість та чуйний дипломатичний сприт» [7, с. 49]; «Хмельницький був красномовний оратор і вмів впливати на простий народ та на рядове козацтво» [7, с. 49]; «Першорядний агітатор, він легко тягнув за собою товпу; в короткий час, головню за 1647 рік, він підняв майже всю Україну на повстання. Він добре знав таємницю впливу на сірому й завжди вів її за собою» [7, с. 49]; «І більшість наших істориків високо ставлять політичні здібності великого гетьмана, йдучи в цьому проти М. Грушевського, що цих здібностей не визнавав» [7, с. 50].

Іван Огієнко репрезентував й особистісні характеристики Богдана Хмельницького, які оцінюються вченим як позитивні, необхідні для здійснен-

ня державницької діяльності: «Християнська шляхетність Богданова часом шкодила йому, бо цієї шляхетності не мали його вороги» [7, с. 52]; «Звичайно дуже здержливий і чемний, Хмельницький ставав нестриманим, коли впадав у гнів, а це траплялось у нього нерідко» [7, с. 50]; «Із усіх джерел видно, що Богдан Хмельницький у своєму особистому житті був людиною простою й скромною, а це, звичайно, відбивалося й на його офіційних прийняттях» [7, с. 55]; «Богдан Хмельницький був правдивим православним, людиною глибоко віруючою. Він добре розумів значення православної церкви й духовенства та його сильні й глибокі впливи на народ» [7, с. 140].

Особливості емоційно-вольової сфери українського гетьмана Іван Огієнко розкриває через місткі та образні епітети, що доповнюють його відповідною позитивною характеристикою: «Богдан Хмельницький мав залізну волю, а характер сильний і рішучий. Легко запалювався і тоді ставав грізний для всіх. Навіть московські воєводи сильно побоювались Богдана й відписували до Москви: «Встречно говорить Гетьману мы не смели, а кто де молвиль, тотъ и живъ не былъ» [7, с. 55]. Однак, деякі характерологічні риси Богдана Хмельницького автор репрезентує як негативні, зокрема, це його нерішучість «Безконечні переговори Хмельницького з поляками і його нерішучість у важливі моменти дразнили козаків і викликали незадоволення» [7, с. 64], упертість «Але Хмельницький був упертий і все воловодився з поляками в безконечних перемовнах» [7, с. 66]), легковірність «Трудно старшій людині відмовитися від довгими роками набутих звичок. Так і Хмельницький не міг легко змінити своєї звичайної пошани й лояльності польському королеві. Дуже довго Богдан сліпо вірив йому, а той тільки зручно обманював. Легковірність у справах зносин Хмельницького з королем – це основна їх риса» [7, с. 71], надмірна чуттєвість та м'якість «Отож Хмельницький нерідко буває занадто чуттєвий у своїй політичній роботі, а це йому виразно шкодило. Бувало й таке, що до своїх ворогів Богдан був занадто м'який, особливо, коли перемагав їх» [7, с. 51-52]. Поведінкові характеристики українського гетьмана, зафіксовані в аналізованій історичній праці, такі як несміливість, невпевненість: «Більшість сучасних джерел про Хмельницького, які дійшли до нас, написані поляками, що писали не все об'єктивно й напевно вносили до характеристики великого гетьмана немало й такого негативного, чого не було. ... Але все-таки кидається в очі показна несміливість Хмельницького в історичні важливі хвилини: він не завжди належно використовував те, що приносив йому щасливий збіг обставин та перевага. Занадто помітні хитання й занадто лякливі, або занадто надійні покладання на своїх сусідів, безумовно, сильно шкодили праці Хмельницького, а вкінці й викривили її так, що годі було направили» [7, с. 52]. Загалом засуджуючи такі дії гетьмана, Іван Огієнко вдається до обґрунтування причин цієї поведінки: «Навчений гірким досвідом, Хмельницький пізно зрозумів безвартість польського слова» [7, с. 81]. «Заведений у тупий, безвихідний кут поведінкою поляків і непопулярністю козацько-турецького договору, Хмельницький тратив голову й топив свою досаду й розпач у горілці [7, с. 93]. Дає Іван Огієнко й логічний підсумок діяльності Богдана Хмельницького: «Увесь час Хмельницький торгувався з королем за число реєстрових козаків, а під рукою були сотні тисяч відважного селянства. Але Хмельницький його недооцінив – і справу програв. Бо революцією керувала особа, що боялась її. Так само не звернув сильнішої уваги Хмельницький і на міщанство, яке козацька старшина поволи стала дошкульно тиснути. Пізніше це запримітила Москва й стала на цьому грати, нахилиючи українське міщанство до себе своєю опікою. Так було з міщанством

київським, ніжинським, навіть із переяславським. Усі бачили ясно: гетьман турбується тільки про своє козацтво, їм він рідний батько, а для селянства й міщанства він вітчим. Тому й України Хмельницький не збудував [7, с. 71].

Схожим чином виписуються й образи ряду інших історичних осіб, наприклад, – Івана Мазепи. У трактуванні образу цього героя присутні й риси ідеалізації (знову ж, щодо зовнішності, рис характеру, здібностей і талантів, тієї ж музикальності, до прикладу), й виразні ознаки реалістичного зображення. У центрі уваги діалогії «Молодость Мазепы», «Руина» М. Старицького постає образ майбутнього гетьмана України І. Мазепи. Знайомство читача з головним героєм розпочинається уже з першої частини роману включенням романтичної легенди про покарання молодого Мазепи та його випадковий порятунок. Цій легенді М. Старицький надає власної інтерпретації і не ставить її у центр твору, він констатує сам факт такого покарання і не зосереджує на ньому багато уваги. Ці пригоди були не важливими, прохідними для меткого розуму і цілеспрямованого характеру Мазепи. Автор акцентує увагу на такій рисі характеру Мазепи, як далекоглядність, бажання будь-якою ціною врятувати батьківщину. Майбутній гетьман думає про те, звідки взяти сили, щоб визволити Україну, з ким можна побрататись, щоб перемогти ворога, а заради волі батьківщини таке єднання є справою вдячною. У характеристиці Івана Мазепи як історичної постаті і людини М. Старицький виходить на оцінки, повторені пізніше Р. Мартеєм та І. Борщаком в книзі «Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана»: «Мазепа при всій своїй інтелігенції та енергії не був програмовим героєм. Як справжній державний діяч і добрий дипломат шов за потребами своєї доби, хитався, кидався на всі боки, був вовком, лисом і тільки людиною з пристрастями, себелюбством, упертістю та інколи надто великою вірою у свої сили» [2, с. 8]. Отже, як бачимо М.Старицький наділяє свого героя неабияким розумом, відчайдушною відвагою, тонкою кмітливістю і винахідливістю, що допомагають йому в складних, а часом, здавалося б, і безвихідних обставинах. Ці риси вдачі Мазепи виявляються протягом розвитку основних сюжетних вузлів роману.

Романіст подає портретні характеристики динамічно, залежно від специфіки розвитку сюжетних ліній твору. Опис зовнішності Мазепи поступово вкраплюється в розвиток драматичних колізій, органічно komponується в залежності від наростання і розвитку дії, причому в найбільш психологічно загострених моментах життя самого героя. Автор не просто відтворює, змальовує події, він із захватом оповідає про свого героя у творі, милується ним. Своє захоплення персонажем, він показує переконливо, реалістично, і це надає оповіді своєрідного розмаїття, витонченої художності, сповненої теплоти і ліричності.

Іван Огієнко добре знав твори як українських, так і зарубіжних письменників про гетьмана Івана Мазепу, адже це чи неєдина постать української історії, яка завоювала світ з початку XIX століття. Проте його образ має мало спільного з історичною постаттю гетьмана, особливо в західному світі, тому митрополит Іларіон і намагався подати його в новому ракурсі, акцентуючи на одвічних проблемах України. У драмі «Розп'ятий Мазепа» інтерпретовано історичні події, які мали доленосне значення не тільки для гетьмана, а й усієї України. Художньо моделюючи образ головного героя, автор відображає діяння історичної особи, полководця, суспільного діяча, який все життя «... для України готов здобути був і Неба!» [6, с. 51], «думав-мріяв про Свободу: дати Мамі Сонечко ясне, здобути Волю для народу» [6, с. 14]. Михайло Лещкін, порівнюючи образ Мазепи, змодельований Іваном Огієнком, зазначає: «Втім, його Мазепа, який кається у своїх помилках (відрив від Запорозької Січі, загравання з Москвою та Варшавою тощо), більш пе-

регується із трактовкою М. Костомарова, ніж Л. Старицької-Черняхівської. Втім, і в І. Огієнка – І. Мазепа, передусім, – український державник-соборник, патріот-антимосковець, православний християнин, тільки не революціонер, а поступовець» [5, с. 159]. Івана Мазепу не розуміють навіть найближчі люди, і старшинська рада, і особливо розлючена, розбурхана й рішуча січова рада, охоплена шаленою злобою, докорами й криками, звинуваченнями й погрозами, розпинали свого гетьмана за те, що сталося. Як підсумок цих звинувачень, звучать на майдані слова бунчужного Івана Максимовича: «У цьому вся твоя провина, / У цьому твій найбільший гріх, – / Й не скоро встане Україна, / Немов запліснівий горіх ...» [6, с. 53].

Важко знесиленому, приголомшеному останніми подіями гетьману сказати щось своїм стишеним голосом цій розлюченій масі вчорашніх еднотумців у виправдання. Чи почує і зрозуміє натовп його справжні наміри, заповітну, але потайну мрію про остаточне й безповоротне визволення України з пазурів Москви? «О Боже, Боже, – як багато / Вказали ви моїх провин: / І «Україну всю розп'ято», / І я «її негідний син»... [6, с. 53]. Мазепа розп'ятий сьогодні / Й на мене силпляться провини, – / Колочки гострі ці природні / За лихоліття України... [6, с. 81]. Я мріяв волю Україні / Здобути тихою ходою, – / Хіба не бачите і нині: / Наш край не був готов до бою!... [6, с. 49]. Як ми всі націю соборну, / У всім єдиною не створим, – / Зітруть нас легко вражі жорна, / Ми будем ввік народом хворим!...» [6, с. 78].

Автор поеми надзвичайно вдало передав ментальність значної частини верхівки козацької держави, серед якої жив гетьман і на яку мусив зважати. Мазепина ідея «тихою ходою здобути волю Україні», про яку в умовах суцільних доносів не можна було вголос промовляти, так і залишилася для більшості земляків незрозумілою й непоцінованою. І це за умов хронічної нашої роз'єднаності, невміння і небажання поступитися власними принципами заради спільної ідеї, прагнення володіти власною булавою.

Формою передсмертної молитви-каяття гетьмана митрополит Іларіон акцентує на політичних поглядах Івана Мазепи, його любові до рідної землі, а також його духовності і непохитній вірі в Українську Православну Церкву: «В житті я мав свою дорогу / І нею вперто йшов до цілі» [6, с. 81]. «Служив народу я своїйому, / А тим служив і Господеві» [6, с. 86]. З огляду на це історична драма митрополита Іларіона прояснює не тільки релігійні цінності гетьмана, які не були домінуючими у моделюванні художнього образу гетьмана попередниками Івана Огієнка, автор наголошує на християнському світогляді головного героя і його тверду підтримку і віру в дуалістичну єдність церкви і держави. Усі дійові особи драми – люди однієї епохи, одного часу, майже однаково сильні вірою, це переважно старші офіцери, які разом з гетьманом втекли до Бендер: Пилип Орлик, Кость Гордієнко, Андрій Войнаровський, Іван Мирович та ін., Іван Огієнко подає їх короткі біографії у надзвичайно розлогих коментарях до драми, це своєрідні «енциклопедичні статті про історичних діячів» [4, с. 237]. У творі автор перейшов від фізичної характеристики до психологічної, від передачі своєрідних рис зовнішнього вигляду героя до дослідження особливостей його внутрішнього життя.

Історична драма «Розп'ятий Мазепа» є незаангажованим, об'єктивним поглядом на діяльність цього видатного гетьмана України, що виявляє індивідуально-авторські акценти та вподобання Івана Огієнка як у доборі об'єктивних фактів дійсності для репрезентації образу Івана Мазепа, так і в доборі влучних та ефективних мовних засобів.

Дослідження художньої спадщини Михайла Старицького та Івана Огієнка показують, що письменники робили ставку на сильні особистості, на героїв правителів з пантеону національної історії, які відігравали ключові ролі

у структурі цих творів й навколо яких розгорталися основні проблемні кола: герой і народ, герой і влада, герой і мораль тощо. Герой у творах обох авторів реалізувався перш за все як суспільна особа (через парадигми проблем «герой і історія», «герой і народ», «герой і боротьба» тощо), на суспільній шкалі цінностей переважно відбувалася і згадана еволюція ряду персонажів.

Концепції героїв у творах митців виписувалися у класичній виражальній манері і з застосуванням випробуваних літературних прийомів, котрі вже вище називалися: портретування героя, його характеристики з допомогою інтер'єрів, пейзажів, через дію персонажа (т.зв. зовнішній план характеротворення); самохарактеристика героя, внутрішні монологи, роздуми; а також опосередковані зображально-виражальні характеристики – враженими оцінками одних героїв іншими, нагнітання синонімічних тропів тощо.

Отже, характери героїв Івана Огієнка та М. Старицького – це характери, які відтілюють риси означеного часу, не тільки приймаючи активну участь в історичному процесі, але й оцінюючи події котрі відбуваються по мірі своїх поглядів на світ. Вони знаходяться у безпосередньому зв'язку з атрибутами минулого, не тільки характеризуються ними, а й самі освітлюють їх, надаючи їм життєвої достовірності.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. 2-е изд. М.: Искусство, 1979. 445 с.
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. Київ: Київ, 1991. 314, [2] с.
3. Історія української літератури ХІХ ст. У 3 кн. Книга третя: 70-ті – 90-ті роки ХІХ ст. / за ред. М.Т. Яценка. Київ: Либідь, 1997. 432 с.
4. Козачук Н.В. Драматична поема «Розп'ятий Мазепа»: від символізму до анти-колоніалізму. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: науковий збірник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. ХІ. С. 236-243.
5. Лецькін М.О. «Я мріяв волю Україні здобути...» (письменники на життєвому шляху Івана Огієнка: драматург Людмила Старицька-Черняхівська). *Вісник Житомирського державного університету*. 2011. Вип. 59. Філологічні науки. С. 158-161.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. Вінніпег, Канада, 1961. 89 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1435/file.pdf> Назва з екрану. Дата звернення 17.10.2020
7. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький / [упоряд., авт. передмови і коментарів М.С. Тимошик]. Київ: Наша культура і наука, 2004. 448 с.
8. Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. Т. 5: Богдан Хмельницький. Трилогія. Кн. 1: Перед бурей. Роман. Київ: Дніпро, 1965. 724 с.
9. Старицький М. Твори: У 8 т., 10 кн. Т. 5: Богдан Хмельницький. Трилогія. Кн. 3: У пристани: Роман. Облога Буші: Повість. Київ: Дніпро, 1965. 748 с.
10. Тимошик М. Еволюція творення образу Івана Мазепи у працях Івана Огієнка. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1212> Назва з екрану. Дата звернення 14.10.2020
11. Червинская О.В. Функциональная специфика творческого восприятия исторической личности (Жанна д'Арк в современной общеевропейской и французской литературной традиции). *Питання літературознавства*. Чернівці: Рута, 1995. Вип. 2. С. 145-159.

References:

1. Bakhtin M. Aesthetics of verbal creativity. 2nd ed. M.: Iskusstvo, 1979. 445 p.
2. Borshchak I., Martel R. Ivan Mazepa: Life and impulses of the great hetman. Kyiv: Kyiv, 1991. 314 p.

3. History of Ukrainian literature of the XIXth century. In 3 books. Book three: 70's – 90's of the XIX century / ed. M. Yatsenko. Kyiv: Lybid, 1997. 432 p.
4. Kozachuk N.V. Dramatic poem «Crucified Mazepa»: from symbolism to anti-colonialism. *Ivan Ogienko and modern science and education: a scientific collection*. Kamenets-Podilsky: Kamenets-Podolsky National University named after Ivan Ogienko, 2015. Issue. XI. P. 236-243.
5. Letskin M.O. «I dreamed of gaining the freedom of Ukraine...» (writers on the life of Ivan Ogienko: playwright Lyudmila Starytska-Chernyakhivska). *Bulletin of Zhytomyr State University*. 2011. Is. 59. Philological sciences. P. 158-161.
6. Ogienko I. (Metropolitan Hilarion). Crucified Mazepa. Winnipeg, Canada, 1961. 89 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1435/file.pdf>.
7. Ogienko Ivan (Metropolitan Hilarion). Bohdan Khmelnytsky / [ed. preface and comments M.S. Tymoshyk]. Kyiv: Our culture and science, 2004. 448 p.
8. Starytsky Mykhailo. Works: in 8 vols., 10 books. Vol. 5: Bohdan Khmelnytsky. Trilogy. Book 1: Before the storm. Novel. Kyiv: Dnipro, 1965. 724 p.
9. Starytsky Mykhailo. Works: in 8 vols., 10 books. Vol. 5: Bohdan Khmelnytsky. Trilogy. Book 3: At the pier: Novel. The Siege of Bush: A Tale. Kyiv: Dnipro, 1965. 748 p.
10. Tymoshyk M. Evolution of the image of Ivan Mazepa in the works of Ivan Ogienko. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1212>.
11. Chervinskaya O.V. Functional specifics of the creative perception of historical personality (Jeanne d'Arc in the modern European and French literary tradition). *Questions of literary criticism*. Chernivtsi: Ruta, 1995. Issue 2. P. 145-159.

Historical prose, which is characterized by an intellectual rethinking of significant facts from the past, has always been very popular. The article envisages the image of historical figures in the works of M. Starytsky and I. Ohiienko; shows how they are a mask-embodiment of an author's idea, and how they correspond to Hegel's formula of «human disclosure», especially in the field of psychology and worldview.

A historical person is always a phenomenon of his epoch, although every writer, addressing to the image, looks at the person from his point view. We can say that in the interpretation of any heroic act the ideological essence of the approach to it is revealed. M. Starytsky and I. Ohiienko were not the only authors of historical and literary works whose ideological burden was placed on well-known historical figures, through whom the authors tried to convey to the reader a certain idea, to help the Ukrainian people realize their identity in the European historical process.

We have combined the works of artists with common themes and similar socio-national conditions and worldviews. They set themselves the task to present a true picture of the real past through the most plausible details. The peculiarities of a literary character are determined by the fact that he is not only a certain psychological type, but also a certain plot, because he has his own true history.

In the works of M. Starytsky and I. Ohiienko we have a wide gallery of heroes – strong personalities, heroes-rulers, first of all from the pantheon of Ukrainian history. They are present in almost every work, and their role is usually key, pivotal, around such heroes unfolds all or almost the whole range of problems conceived in the works (Bohdan Khmelnytsky, Ivan Mazepa and Petro Doroshenko, etc.).

Studies of the artistic heritage of M. Starytsky and I. Ohiienko show that the writers relied on strong personalities, on the rulers from the pantheon of national history, who played key roles in the structure of these works and around whom the main problem circles unfolded: hero and people, hero and power, hero and morality, etc. The hero in the works of both authors was realized primarily as a public figure (through the paradigms of problems «hero and history», «hero and people», «hero and struggle», etc.). The evolution of the characters takes place on the social scale of values.

The concepts of heroes in the works of artists were written in the classical manner of expression with the using of tested literary techniques, which were mentioned above: portrayal of the hero, his characteristics through interiors, landscapes, through the action of the character (so-called external plan); self-characterization of the hero, internal

monologues, reflections; as well as indirect pictorial and expressive characteristics – impression assessments of some characters by others, injection of synonymous paths, etc.

Thus, the characters of I. Ohienko and M. Starytsky are characters that embody the features of that time, not only taking an active part in the historical process, but also assessing the events that take place according to their views of the world. They are directly related to the attributes of the past, not only characterized by them, but also illuminate them themselves, giving them a vital credibility.

Key words: historical figure, historical and literary work, portraiture, hetman, public figure, Ivan Mazepa, Bohdan Khmelnytsky.

Отримано: 28.10.2020 р.

УДК 8.9.37

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.201-211

Лариса Рева

ORCID 0000-0002-6623-362x

кандидат філологічних наук

Національна академія наук вищої освіти України

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ І. ОГІЄНКА: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА ТА ТРАДИЦІЇ СТАРОДРУКОВАНИХ КНИГ

У статті, опираючись на досвід української книгознавчої науки, ми прагнули проаналізувати нетлінні скарби друкованого фонду кирилических видань Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого. Не лише екскурсійно представляючи книги, а й наполягаючи на тому, що актуальним завданням є факт, що книги, які прийнято вважати культовими, перейшли, врешті, межу храмів, і потрапили до шкільних програм. Опіраючись на досвід українських книгознавців, зокрема, на доробок вченого-енциклопедиста І. Огієнка, ми представили фонди стародрукованої книги Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого. Століття потому вчений у книзі «Історія українського друкарства» (Львів, 1925) зібрав і систематизував величезний джерельний матеріал, плануючи в подальшому багатомне видання, де представлено було б історію української книги XV-XVIII століть, опис стародруків, альбом фотографій їх титульних аркушів, мистецьких оздоб тощо, хрестоматійні матеріали з історії українського книгознавства, зміст давніх книг, техніку їх друку, історію гравюри, цензури тощо. Тобто, спектр дослідження планувався бути різноплановим. Однак цим задумам ученого не судилося здійснитися. І на сьогодні поставлені І.І. Огієнком завдання не реалізовані в повній мірі так, як він хотів. Частково підіймали цей пласт С. Маслоу, П. Попов, І. Свенціцький, інші вчені, окремі колективи книгозбірень, однак їхні напрацювання все ж мали характер звуженого кола досліджень. Широкий загальний пізнавав стару українську книгу принагідно, її тексти здебільшого використовувалися у храмах, тобто в культовому плані. До шкільних програм книга не доходила. Ми підняли усі стародруковані книги Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого, розповіли про друкарні, авторів, призначення, і дуже сподіваємося, що, врешті, стара книга увійде до загальноосвітньої школи і посіде достойне місце у навчальному процесі. Інакше й надалі молодь буде недостатньо освіченою, не знатиме свого коріння, звичаїв та обрядів.

Ключові слова: стародруки, друкарні, Біблія, Апостол, Трєбник, Євангеліє.

Подібними дослідженнями у царині книгознавства займалися багато вчених. Імперські режими політично, економічно, соціально і психологічно формували й підтримували комплекс культурної неповноцінності української на-

ції, – відзначав І.М. Дзюба. – Нині вперше в новітню добу світової історії українська нація повинна була б мати можливість показати справжню міру своєї культуротвірної продуктивності [6, с. 15].

Саме українські кириличні видання є одними з перших свідчень високої освіченості, культури, ідейно-духовної сили української нації, духовно-моральних її ідеалів. Вони є важливою ланкою в системі західно-європейських цінностей. Давні друкарні були, власне, культурно-освітніми установами, котрі не багато дбали про зиски, а на перше місце все ставили духовну освіту народно. Особливо це треба сказати про Києво-Печерську Лаврську друкарню: увесь час свого давнього життя (1616-1720) була вона наби Академією, що гуртувала круг себе кращих письменників та вчених свого часу.

За допомогою передмов, послів, післямов, які були в своїй більшості глибокими богословськими трактатами, кириличні видання розповсюджували серед народу знання, філософські роздуми про призначення людини на землі, повчання. Особливе значення мали передмови діячів гуманістичного світогляду, зокрема, Петра Могилы, Тараса Земки, Захарії Копистенського та ін., які не втратили свого виховного впливу і в наші дні. Вони закладали міцне підґрунтя і для виховання у нашого народу національної гідності, патріотизму, високих моральних і етичних засад. Часом це найцінніші матеріали для вивчення історії, літератури, мистецтва.

Історію української стародрукованої книги досліджував М.О. Максимович, який першим подав цілісну історію національного друкарства. В роботі «Книжная старина южнорусская» [14, с. 661-716] він познайомив читачів із початком книгодрукування кирилицьким шрифтом, дав огляд діяльності всіх давніх на той час українських друкарень та представив списки виданих ними книг, що досить повно подавали зведення українських стародруків від початку книгодрукування в Україні до 1800 р. включно.

Важливою була роль у вивченні та бібліографуванні українських кирилических стародруків Я.Ф. Головацького [7, №3, 96 с.], І.Я. Франка [34, Т.89, Кн.3, с. 35-45; т. 40, 558 с.], Б.Д. Грінченка [4, 34 с.], С.Т. Голубева [3, 80 с.], Ф.І. Тітова [33, 546 с.], І.С. Свенціцького [31, 85 с.; 214 с.], М.С. Грушевського [5, 352 с.; Т.6: Кн.І-2], С.І. Маслова [15, 80 с.], П.М. Попова [19, 35 с.], Ф.П. Максименка [10, 127 с.]. Значний внесок у дослідження національної стародрукованої книги зробили також М.С. Возняк [2, 696 с.], І.П. Крип'якевич [12, № 7-8, с. 157-166], О.І. Білецький [1, Т.І, 528 с.], Я.П. Запаско [8, 308 с.; 200 с., іл.], Я.Д. Ісаєвич [9, с. 54-68; 248 с.] та ін.

Одним із найавторитетніших учених у галузі книгознавства був Іван Іванович Огієнко (1882, м. Брусилів, тепер смт Коростишівського р-ну Житомирської обл. – 29.03.1972, м. Вінніпег, Канада), український мовознавець, історик Церкви, державний, церковний і культурно-освітній діяч, професор (з 1917) Київського університету, ординарний професор і ректор (1918-1920) Українського університету в Кам'янці-Подільському, міністр освіти (1918) та міністр віросповідань (1919-1921) в уряді УНР, професор Варшавського університету (1926-1932), видавець і редактор часописів «Рідна мова» (1933-1939), «Наша культура» (1935-1937), 1940 рукоположений у сан архієпископа Холмського і Підляського УАПЦ під іменем Іларіон, з 1943 – митрополит, а з 1963 р. – блаженніший, з 1947 – в Канаді, видавець і редактор журналів «Слово істини» (1947-1951), «Наша культура» (1951-1953), «Віра й культура» (1953-1967), у своїх дослідженнях спирався на психологічну теорію О. Потебні про утворення й сприймання слова, а також теорію про роль мови в пізнанні зовнішнього світу, про її зв'язок з психологією, культурою народу. Саме його перу належить фундамен-

тальна праця «Історія українського друкарства» (Львів, 1925, перевид К., 1994), де подано та бібліографічно оформлено друкарську картину в Україні – від краківського міщанина Ш. Фіоля XV ст., (який опікувався друкуванням богослужбових книг для українського населення), львівської друкарні І. Федорова – до українських друкарень XVIII ст.

Український книгознавець Я. Ісаєвич, член міжнародної редколегії «Зведеного каталогу з опису стародрукованих видань кириличного і глаголичного шрифтів», продовжив дослідити над старою українською книгою, видавши 2002 р. знакову «Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми», де йдеться про першопочатки інформаційних революцій, роль раннього книговидання і друкарства у контексті культурного життя України.

Свого часу було ініційовано Програму створення національного бібліографічного репертуару, згідно якої наукові бібліотеки та інші організації України, причетні до цієї справи, активізували свою діяльність у вивченні та описі кирилических стародруків. Це знайшло своє відображення у появі каталогів, наукових описів окремих збірок кирилических друків бібліотек, музеїв, друкарень, приватних колекцій тощо, а також узагальнених наукових праць, статей, акценти в яких змістилися в коло історичних, літературознавчих, текстологічних, мистецтвознавчих, мовознавчих досліджень. У руслі цих напрацювань було видано каталоги кирилических стародруків, які є в зібранні Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаніка, Державної історичної бібліотеки нашої держави, музеїв, історико-культурних заповідників тощо [32, 80 с.].

У нашій розвідці ми прагнули ознайомити загал із наповненням фондів кирилических друків Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого. А за мету дослідження висуваємо завдання увести книги, які прийнято вважати культурними, до шкільних програм, оскільки українство тисячоліттями живе за канонічними законами, календарем, обрядами тощо. Давні письменники-проповідники Л. Баранович, Д. Туптало, К. Транквіліон Ставровецький та інші мають посісти повноцінне місце в шкільних програмах як яскраві представники вітчизняної культури, а їхні твори вивчатися в курсах історії української літератури XVII ст. Отже, на сьогодні школа не лише збуднює освіту, а й применшує роль давньої літератури.

Отже, гордістю Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого є знаменита Острозька Біблія (1581) – перше повне видання Біблії з усіма канонічними книгами старослов'янською мовою. Відомо, що її виданням опікувався князь К. Острозький. Не лише коштами допомагав появі фоліанту, а й написав до неї вступне слово, у якому виклав мету видання, бо «бачив Церкву Христову... яку звідусіль топтали її противники – вороги..., пожирали її без милосердя».

І, якщо князь Острозький дав матеріальні засоби для друкування, то «творцем» її був не він і не І. Федоров, а той гурток освічених українців, що зібрався навколо князя і працював під його економічним та політичним патронатом... Вони стояли у центрі творчої роботи над перекладом і друкуванням Біблії й надали її графічному й мовному змістові, замість церковнослов'янської, цивільно-українську графічну форму [11, с. 17].

Опісля вступного слова князя видруковано було два віршові твори Г. Смотрицького – на герб князя Костянтина Острозького, римованими силлабічними віршами, які названо «дворядковим согласієм», що є першими відомими у наш час творами геральдичної поезії, і передмовою до «всього чина православного читателя». В передмові письменник говорить про обставини, в яких довелося працювати над Біблією («время люто и плача достойно»). Він порівнює К. Острозького з Володимиром Святославовичем та Ярославом Мудрим,

підкреслюючи просвітительську діяльність князя. У кінці книги – друкований знак друкаря Івана Федорова.

«Острозька Біблія» була дійсним дарунком православної Церкві, бо це видання «творило другу, далеко важнішу епоху в історії слов'янського біблійного тексту». Та попри своє релігійне призначення «Острозька Біблія» була великою науковою працею. Острозькі видавці старанно переглянули й виправили копії книги, вибрали найкращий текст, перевірили давній переклад у порівнянні із грецьким оригіналом, усували пізніші вставки, навели лад в поділі на книги, виправляли помилки у власних іменах [2, кн. 1, с. 345].

Герасим Данилович Смотрицький народився в шляхетській сім'ї на Поділлі, був до 1576 р. міським писарем у Кам'янець-Подільському. Потім перейшов до Острога, де став першим ректором знаменитої Острозької школи, вихованцями якої були Мелетій Смотрицький, гетьман Петро Сагайдачний... Гурток Острозький сприяв розвитку друкарства в Україні. Г. Смотрицький писав прозові і віршовані твори, брав діяльну участь у виданні Острозької Біблії [22, Т. 2, с. 189-199].

У фондах Бібліотеки є ще один витвір Острозької друкарні – «Маргарит» (1595 р.). Маргарит – (із грец. – перли) – збірник проповідей, приписуваних Іоанну Златоустому.

У фондах Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого є продукція друкарні Києво-Печерської лаври. Це – «Патерик Печерський» (Києво-Печерська лавра, 1799), «Службеник» (Києво-Печерська лавра, 1818, [б.м.], 1819) та ін., а також книги письменника, церковного та культурно-освітнього діяча Туптала (Тупталенка) Дмитра (Ростовського) (1651-1709): «Книга житий во святых» [Б.м.], 1695, а також «Летопись иже во святых... от начала миробытия до рожества Христова», 1824 [30, Вип. 21, ч. 2, с. 185-206].

Києво-Печерська друкарня виникла на базі Києво-Печерського монастиря – Лаври, осередку літописання та життійної літератури. У XII ст. його роль, завдяки зусиллям літописців та письменників – Нестора (автора «Повістей Временних літ»), Никона, Феодосія Печерського, помітно зросла. 1615 р. за участю архимандрита Єлисея Плетенецького у Лаврі засновано друкарню, діяльність якої почалася з видрукування «Часослова» (1616), що виконував функції посібника з читання та письма. «Саме з Києво-Печерською лаврою, з київським гуртком учених пов'язане виникнення ідеї Києва як другого Іерусалима». Наступником Є. Плетенецького став З. Копистенський. У Печерській друкарні зберігали «традицію – служити своєму народові, бути національним у своїх виданнях, ось чому так часто в тодішніх друках подається на берегах книжки переклад трудних церковно-слов'янських слів на українську мову», – зазначав проф. І. Огієнко [16, с. 264].

«Патерик Печерський» було складено у XIII ст. Це – пам'ятка оригінальної літератури, збірка релігійного та іншого змісту оповідань про Києво-Печерський монастир, його будівельників, живописців, святих отців. В оповіданнях «Патерика» багато реалістичних деталей, які характеризують побут та звичаї в монастирі, життя Києва того часу [28, с. 43-46; 29, с. 56-59].

Кілька слів про Дмитра Туптала. Народився він у с. Макарів на Київщині в родині сотника. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, по закінченні якої пострився в ченці Києво-Кирилівського монастиря. Його наставником був видатний релігійний діяч і мислитель, письменник І. Галятовський. Багато подорожував і певний час жив у Білорусі та Росії. У кінці 1683 р. Д. Туптало оселився в Києво-Печерській Лаврі, де розпочав майже 20-річну роботу над упорядкуванням збірки книг про життя святих «Четьї-Мінеї», яка стала фундаментальним твором і найвидатнішим витвором української агіографії XVII-XVIII ст.

У другій половині XVII російські патріархи роблять спроби поставити під свій контроль українське книгодрукування. Коли в 1689 р. у Києві вийшов I-ий том «Четій-Міней» Д. Туптала, російський патріарх Йоаким писав: «Треба було, списавши, прислати до нас свій рукопис, і там той ваш перепис у царському місті Москві, соборно освідчивши, виправити, коли щось десь знайдеться достойне виправлення, і тоді, за розглядом і судженням соборним, дати нам, і благословення, щоб друкарським тисненням видати... А потім, коли вам які книги, малі чи великі, новостворені доведеться друкувати, спершу до нас, святійшого патріарха, оголосивши і написавши, присилати, і ми, роздивившись, і благословення подамо на таке, а не оголосивши і до нас спершу не приславши, аж няк вам не дерзати таких новоскладених книг друкувати, бо покарані будете заборону, як переступники, і під неї потрапите» [16, с. 264]. Патріарх заборонив ряд українських книг, серед яких і знамениту працю Д. Туптала «Життя святих».

У 1702 р. Д. Туптала призначено митрополитом Ростовським. Тут він розгорнув велику релігійну просвітницьку діяльність, заснувавши школу за зразком Київської колегії, в якій викладали грецьку, латинську мови, та шкільний театр, для якого писав драми.

Творча спадщина Д. Туптала надзвичайно багатогранна: спрямовані проти старообрядництва численні проповіді, полемічні твори, що засуджують розкол у вірі, літопис від початку світового буття до Різдва Христового, каталог київських митрополитів, «Діаріум», драматичні твори, серед яких найвідомішою є «Різдв'яна драма». Перший друкований твір Д. Туптала – «Руно орошене» (1680) – збірник про чудеса від Богородиці, Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (до 1702 р. вийшло сім видань) [24, с. 148-151].

Духовна, науково-просвітницька, культурологічна діяльність Д. Туптала сприяла розвитку науки й культури в Україні, піднесенню освіти не тільки духовенства, а й усього народу.

Кілька книг у фондах бібліотеки виробництва Львівського Ставропігійського братства – «Октоїх» (1644); «Требник» (1645;1682;1695).

Львівське Ставропігійське братство – одне з найбільших культурних осередків України. Перша згадка про нього датується 1439 р. Тут знайшли застосування своїм силам князі Острозькі, Вишневецькі, Ружинські та ін., друкарі Михайло Сльозка, Памва Беринда, Іван Кунонович, Йосип Кирилович, гравери Андрій Скульський, Дмитро Кульчицький, Семен та його син Василь Ставницькі, Степан Половецький та ін. Відомо також, що після 1570 і до своєї смерті тут працював Іван Федоров.

У Львівській братській школі, яка була заснована 1585 р., працювали визначні письменники і вчені: Арсеній Еласовський (перший її ректор), Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький. Тут вивчалися церковнослов'янська, грецька мови, граматики, риторика, поезика. Видання друкарні (вона існувала впродовж до 1788 р.), заснованої 1585 р. на базі друкарського устаткування І. Федорова, розходилися не лише Галичиною, а й далеко за її межми: Волині, Поділлі, Київщині, по інших православних державах – Білорусі, Росії, Молдові, Болгарії, Сербії. Окрім церковної, друкарня видавала невелику кількість навчальної, а також світської літератури [20, с. 142-145].

«Октоїх» – (від грец. – «окто» – вісім, «ехос» – голос), тобто – «Восьмигласник» – богослужбова книга православної церкви, яка містить чинопослідування церковних служб (вечірні, повечірні, утренні, літургії для шести буденних днів тижня, а для недільних днів, окрім того, малої вечірньої і полуночичі. Піснеспіви цих служб за способом співу поділяються на вісім гласів (наспівів), кожен із яких уживається протягом однієї седмиці (тижня) і звідси – назва кни-

ги. Усі мелодії піснеспівів написані знаменитими київськими розспівами. Іоанн Дамаскин першим виклав давнє «восьмиголосся» в струнній музичній системі.

«Требник» – богослужбова книга у православному світі, яка містить молитви до всіх трєб («треба») – релігійний обряд, здійснюваний священнослужителями на проханні віруючих. «Требник», які присується таємнича благодатна сила, включає в себе молитви і ритуальні дії, що чиняться у певному порядку. До «Требника» відносяться чини літургії, таїнств, поховань, а також спеціальні відправи на різні випадки (наприклад, молебні з приводу посухи тощо), і виклад порядку їх здійснення.

«Служебник» (грец. «літургіарі») – основна богослужбова книга православної церкви, в якій вміщені тексти релігійних відправ на кожен день, порядок їх проведення, церковний календар (місяцеслів).

«Псалтир» – збірник із 150 піснеспівів, від єврейської – похвальні пісні. Невідомо, коли і ким «Псалтир» оформлений як єдина книга, хто упорядкував у ньому псалми в наявному порядку. Псалми написані від першої особи при звертанні до Бога, з любов'ю й покiрністю до нього. Слов'янською мовою вперше перекладені Кирилом та Мефодієм. В Україні на «Псалтирі» навчалися грамоті в школах. Богослови рекомендують самостійно читати цю книгу як душеспасительну [21, Вип. XX, с. 249-259].

Одна книга у фонді Почаївської друкарні – «Апостол толковий» (1784). Засновником друкарства у Почаєві був славний Кирило Транквіліон Ставровецький (?-1646), який видрукував знамениту свою працю «Зерцало богословія» (1618), збірку казань «Євангеліє Учительне» (1619) та морально-релігійні повчання «Перло многоценнос» (1646).

«Апостол толковий» представлений у фондах і друкарнею м. Царгорода (1856). Царгород – колишня назва Стамбула (Туреччина). Разом із християнством Україна підпала під візантійські впливи – культуру та мистецтво.

З білоруського книгодрукування (м. Кутеїн) наявна книга «Діоптра» (1651). Київський друкар Спиридон Соболев переніс до Кутеїнського монастиря із Києва свою друкарню, яка проіснувала до 1655 року, а потім її було перенесено до Росії – до Іверського Новгородського монастиря.

«Діоптра» – збірка прозових і поетичних текстів, яку видав Віталій 1612 року в м. Єв'є (поблизу Вільнюса).

Кілька книг, наявних у Бібліотеці – видання московських друкарень. Це, як правило, передруки з інших видань.

Екскурс стародрукованими фондами унаочнює багатющу культуру України, є здобутком тисячолітнього розвитку українського народу: все, що витворено – плід розуму і рук людського генія.

Переконані, що подальший розвиток держави неможливий без опертя на молоді національні кадри з високою духовністю, що продовжували б традиції попередніх поколінь. Як писав І. Огієнко – «у який бiк не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український» [17, с. 5].

Необхідність пізнання нації, народу можливе лише через його культуру, літературу, усну народну творчість, що відзначаються багатівковою спадкоємністю та цілісністю, а їх першоджерело – світовим рівнем... Аналіз досліджень історії давньої літератури надзвичайно глибокий. Коли порівняти нашу стародавню словесність із сучасним її станом словесності у західних народів, то, звичайно, жоден із них не матиме переваги перед нами; принаймні нам нічого не відомо в XI і XII ст. такого західноєвропейськими мовами, що переважало б літописання Нестора, «Слова» Кирила Туровського і «Пісню о полку Ігоревім» [13, Кн. I, с. 95].

Останні десятиліття минулого віку позначені інтересом до пам'яток давньої української літератури, що є закономірним явищем, оскільки без пізнання цієї безцінної спадщини ми не зможемо збагнути своєї духовності, її суперечності та велич.

Відомий книгознавець, мистецтвознавець Я. Запаско стверджував: «Мас глибокий зміст думка про те, що давні витвори мистецтва, писемності є не просто об'єктами досліджень або замилювання, в них зберігається генетичний код народу, вони продовжують брати участь у його житті і впливають на нього» [8, с. 9]. Це твердження тим більше слушне – адже ж не постала нова українська література сама по собі, а зберегла свою самобутність завдяки тим таємничим і незвіданим процесам, які несуть у собі пам'ятки – незалежно від того: рукописні чи друковані, і це дає ключ для розуміння розвитку і пізнання вже пізнішої літератури. Духовні джерела народу – невичерпні.

Усе в житті у нас починається із книги Буття, основи якої закладені в мораль громадянина, знання цих законів має бути обов'язковим. Вивчення української кириличної стародрукованої книги репрезентує початковий і найважливіший період розвитку нашого письменства – його фундамент [18, с. 3], що дасть можливість заповнити прогалини в історії української літератури – невід'ємної частини всесвітньої. Саме в такому ракурсі шкільна освіта має розглядати українську давню книгу, а не зводити її роль та функції лише до церковного вжитку.

Кирилична книга – берег, до якого ведуть усі дороги літератури. Це – наші витoki, тисячолітня історія народу. Візантійські та інші запозичення, впливи і т.ін., безперечно, мали свої місця, як і те, що література кирилицею здебільшого була перекладною, в основному, з грецької. Це зрозуміло, адже жодна країна світу не розвивалася ізольовано, а переймала все краще, що створювало людство. Перш ніж побачити світ, кожна книга, щоб знайти свого читача, старанно опрацьовувалася, «підганялася» під українця, містила авторські передмови та післямови – у своїй більшості філософські трактати. Та й самі тексти не були точними перекладами, вони перероблялися, доповнювалися й переінакшувалися (книги Балабанівських друків чи Києво-Печерської лаври тощо) [23, Вип. 21, ч. 2, с. 309-326; 26, с. 23-27; 27, с. 84-86].

Шкільна програма, на нашу думку, повинна внести до хрестоматій перлини давньої літератури – з кириличних видань, оскільки кожен пересічний українець живе за законами, встановленими його пращурами: свята, розписані у богослужбових збірниках, постування тощо. «Народ український творив свої звичаї, як от – родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя... у нас був навіть свій коліндар, і рік наш не припадав до московського» [16, с. 264].

Таким чином, як висновок, наука і освіта, від стану розвитку яких залежить підготовка сучасних молодих висококваліфікованих кадрів, великих патріотів нашої держави, – важливі чинники соціальних перетворень, що впливають на розвиток суспільства. Кожна бібліотека за допомогою своєї системи наукового інформаційно-бібліографічного апарату має сприяти забезпеченню інформаційних потреб фахівців у галузі – психолого-педагогічної науки та освіти в Україні, забезпеченню навчально-виховного процесу. У перспективах подальшого дослідження диференційований підхід до студіювання та популяризації кириличних книг необхідний, оскільки має сприяти вихованню всебічно грамотної та духовно збагаченої особистості, що було втрачено за радянської доби.

Для вчителів у бібліотеці працюють каталоги з рубриками: культура; наука; освіта. Філологічні науки. Методика викладання літератури (української; зарубіжної); мовознавства; фольклор Європи; фольклор України. Філологічні нау-

ки. Художня література. Навіть доскіпливий читач зможе знайти у фондах національної скарбниці те, що раніше знаходилося в спецсховищах (книги І. Огієнка, О. Огоновського, М. Возняка, С. Єфремова — як в оригіналах, так і в першодруках).

Отже, за висновки може правити те, що книги стародрукованої кириличної літератури мають перетнути кордони Церкви, а тексти Біблії, Євангелія, анфологонів, требників та інших книг повинні вивчатися в школах. Необхідно переглянути курси історії української літератури XIV- XVIII ст., починаючи із друків Ш. Фіоля, краківського міщанина, який видавав свої книги для українського населення. Розробляючи програми освітянам варто акцентуватися на вивченні не лише творів, а й життєписів письменників, також представляти у підручниках світліни титульних аркушів книг. Надзвичайно важливою є наукова бібліографія про стародруки. Переконана, що такі заходи не лише стануть просвітницькими, а й заохочувальними, оскільки діти мають знати свою культуру, історію, літературу, фольклор.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білецький О.І. Зібрання праць: У 5 т. Т. I. Давня українська і давня російська література. Київ: Наук, думка, 1965. 528 с.
2. Возняк М. Історія української літератури: у 2 кн., Кн. 1. 2-е вид. випр. Львів, 1992. С. 345.
3. Голубев С.Т. Библиографические замечания о некоторых старопечаных церковно-славянских книгах преимущественно конца XVI и XVII столетий. Киев: Тип. Еремеева С.Т., 1876. 80 с.
4. Грінченко Б.Д. Про книги. Як їх вигадано друкувати. Київ, 1908; Грінченко Б.Д. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. Черкаси: Друк. Раздольського К.Д., 1917. 34 с.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6 т. Т. 5. Кн. 2: Перше Відродження: 1580-1610. Київ: Либідь, 1995, 352 с.; Грушевський М.С. Історія української літератури. Т. 6. Кн. 1-2: Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. Київ: Либідь, 1996.
6. Дзюба І. Чи немає і нашої вини. *Слово і час*. 1996. №1. С. 15.
7. Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В.М. Ундольского, содержащего книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славяно-русских книг церковной печати с1491 по 1864 г., в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати. Прилож. к XXIV тому Записок Имп. АН. 1874. №3. 96 с.
8. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XII-XVIII ст. Львів: Вид-во львів. ун-ту, 1971. 308 с.; Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. С.9; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Видання Івана Федорова. Львів: Вища шк., 1983. 200 с.: іл.
9. Ісаєвич Я.Д. Львовский Апостол Ивана Федорова 1574-года. По материалам львовских книгохранилищ. *Книга: Исследования и материалы*. М., 1964. С. 54-68; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. Київ: Наук, думка, 1966. 248 с.
10. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках: 1574-1800: Зведений каталог / уклад: Ф.П. Максименко. Львів: Вища шк., 1975, 127 с.
11. Клименко П. Графіка шрифту в Острозькій Біблії. Київ, 1925. С. 17.
12. Крип'якевич І.П. Каталог бібліотеки Львівської ставропігії з 1619 р. *Укр. книга*. 1937. №7-8. С. 157-166.
13. Максимович М. История древней русской словесности. Киев, 1839. Кн. 1. С. 95.
14. Максимович М.А. Собрание сочинений: Т. III: Языкознание. История словесности. Киев, 1880. С. 661-716.

15. Маслов С.І. Українська друкована книга XVI-XVIII в. Київ, 1925. 80 с.
16. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ, 1994. С. 264.
17. Огієнко І. Українська культура. Київ, 1991. С. 5.
18. Полек В. Історія української літератури X-XVIII ст.: навч. посібник. Київ, 1994. С. 3.
19. Попов П.М. Початковий період книгодрукування у слов'ян. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958, 35 с.
20. Рева Л. Анфологіони друкарні Львівського Ставропігійського братства. *Пам'ять століть*. 1997. №4. С. 142-145.
21. Рева Л. Безцінна спадщина: Слов'янські першо- та стародруки у вихованні високодуховної особистості. *Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвузівський збірник наук. статей / відп. ред. В.А. Зарва*. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток. ЛТД», 2009. С. 249-259. (Вип. XX: Лінгвістика і літературознавство).
22. Рева Л. Герасим Смотрицький і «Острозька Біблія» в дослідженнях філологічного семінару В.М. Перетца. *Антонінський край у просторі і часі: матеріали Міжнар. наук.-краєзнав. конф. (11-14 черв. 2008 року, смт Антоніни Красилів. р-у Хмельниць. обл.): у 2 т / [голов. ред. М.Ю. Костриця]*. Житомир, 2008. Т. 2. С. 189-199.
23. Рева Л. Давня українська література в дослідженнях членів комісії історико-філологічного відділу ВУАН (20-30-і рр. XX століття). *Література. Проблеми поетики: зб. наук. праць / редкол.: А.В. Козлов (відп. ред.) [та ін.]*. Київ, 2005. Вип. 21. Ч. 2. С. 309-326.
24. Рева Л. Дмитро Туптало у світлі українського літературного бароко. *Сівєричина в історії України: збірник наукових праць / редкол. С.А. Слесарев (голова), О.М. Титова (заступник голови), С.І. Білокінь та ін.* Київ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 148-151.
25. Рева Л. Духовний світ Кирила Транквіліона-Ставровецького. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць / редкол.: Г.Ф. Семенюк (гол. ред.), А.В. Козлов (відп. ред.) та ін.* Київ: Твім Інтер, 2008. Вип. 31. Ч. 1. С. 281-294.
26. Рева Л. Історія дослідження кириличної книги. *Вісник Книжкової палати*. 2001. №6. С. 23-27.
27. Рева Л. Кириличні видання-інкунабули в історії української літератури. *Слово і час*. 2000. №3. С. 84-86.
28. Рева Л. Літературний Київ середньовіччя. *Вісник Книжкової палати*. 2001. №11. С. 43-46.
29. Рева Л. Слов'янські кириличні видання XV століття в бібліотеках України. *Дивослово*. 1997. №4. С. 56-59.
30. Рева Л. Українське письменство XIV – першої половини XVI ст.: історіографія і бібліографія. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць / редкол.: А.В. Козлов (відп. ред.) [та ін.]*. Київ, 2005. Вип. 21. Ч. 2. С. 185-206.
31. Свенціцький І.С. Початки книгопечатання на землях України. Жовква: Печатня монаст. чина св. Василя Вел., 1924. 85 с.; Свенціцький І.С. Каталог книг церковно-славянської печатні. Жовква: Печатня оо. Василян, 1908, 214 с.
32. Славянские книги кирилловской печати XVIII-XX вв.: Каталог: Книги, изданные в типографии Киево-Печерской лавры / сост.: Г.Е. Варварич. Киев, 1981. 80 с.
33. Тітов Х. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. Киев: Друк. Укр. АН., 1924. 546 с.
34. Франко І.Я. Теорія і розвій літератури. Екскурс II. Оглавление книгам и кто их писал. *Записки Наук. Т-ва ім. Т.Г. Шевченка*. 1909. Т. 89. Кн. 3. С. 35-45; Франко І.Я. Історія української літератури: Ч.1: Від початків українського письменства до Івана Котляревського. *Зібр. тв.:* у 50 т. Київ, 1983. Т. 40. 558 с.

References:

1. Bilecky O. Zibrannya prac' u 5 t. Davnya Ukrajin's'ka i davnya rosijs'ka literature. Kyiv, Nauk. dumka, 1965. 528 s.
2. Voznyak M. Istorija ukrajins'koyi literatury: u 2 kn. Kn. 1. 2 vyd., vypr. Lviv, 1992. S. 345.

3. Golubev S.T. Bibliograficheskie zamechaniya o nekotorykh staropechatnykh cerkovno-slavyanskyykh knig preimushchestvenno konca XVI i XVII stoletiy. Kyiv: Typ. Eremeeva S.T., 1876. 80 s.
4. Grinchenko B.D. Pro knygy. Yak jich vygadano drukuvaty. Kyiv, 1908; Grinchenko B.D. Bratstva i prosvitnya sprava na Vkraini za pol'skogo panuvannya do B. Chmel'nyc'kogo. Cherkasy: Druk Razdol'skogo K.D., 1917, 34 s.
5. Grushevsky M.S. Istoriya ukrajins'koji literatury v 6 t. T. 5, Kn 2: Pershe vidrodzhen-nya 1580-1610. Kyiv: Lybid', 1995. 352 s.; Grushevsky M.S. Istoriya ukrajins'koji literatury. T. 6. Kn. 1-2: Literaturny i kul'turno-nacional'ny ruch pershoyi polovyny XVII st. Kyiv, Lybid', 1996.
6. Dzuba I. Chy nemaje i nashoyi vyny. *Slovo i chas*. 1996. №1. S. 15.
7. Dopolnenije k ocherku slavyano-ruskoj bibliografiji V.M. Undol'skogo, soger-chaschego knigi i stat'ji, propuzchennye v pervom vypuske chronologicheskogo ukazatelya slavyano-ruskich knig cerkovnoy pechati s 1491 po 1864 g. v osoben-nosti zhe perechen' galicko-ruskich izdaniy cerkovnoy pechati: Prylozheniye k XXIV tomu Zapiskov Imp. AN. 1874. №3. 96 s
8. Zapasko Y. Mystectvo knigi na Ukraini v XII-XVIII st. L'viv: Vyd. L'vivs'kogo uni-versitetu, 1971. 308 s.; Zapasko Y. Pam'yatky knyzhkovogo mystectva. Ukrajins'ka rukopisna knyga. Lviv, 1995. S. 9; Zapasko Y., Isayevich Ya.D. Vydannya Ivana Fedorova. L'viv: Vyscha shkola, 1983. 200 s., il.
9. Isayevich Ya. D. L'vovskyy Apostol Ivana Fedorova 1574 goda. Po materialam l'vovskich knigochranilich. *Kniga: Issledovaniya i materialy*. M., 1964. S. 54-68; Isayevich Ya.D. Bratstva ta jich rol' v rozvytku ukrajins'koyi kul'tury XVI-XVIII st. Kyiv: Nauk. dumka, 1966. 248 s.
10. Kyrylychni starodruki ukrajins'kykh drukaren', chco zberigayut'sya u l'vivskich zbirkach: 1574-1800: Zvedenyi katalog / uklav F.P. Maksymenko. L'viv: Vyscha shkola, 1975. 127 s.
11. Klymenko P. Grafika shryftu v Ostrozhs'kyi Bibliji. Kyiv, 1925. S. 17.
12. Kryp'yakevich I.P. Katalog biblioteki l'vivskoyi stavropigiji z 1619 r. *Ukrajins'ka knyga*. 1937. №7-8. S. 157-166.
13. Maksymovich M. Istoriya drevney ruskoj slovesnosti. Kyiv, 1839. Kn. I. S. 95.
14. Maksymovich M. Sobranije sochyneniy. T. III: Yazykoznanije. Istoriya slovesnosti. Kyiv, 1880, S. 661-716.
15. Maslov S.I. Ukrajins'ka drukovana kniga XVI-XVIII vikiv. Kyiv, 1925. 80 s.
16. Ogiienko I. Istoriya Ukrajinskogo drukarstva. Kyiv, 1994. S. 264.
17. Ogiienko I. Ukrajins'ka kul'tura. Kyiv, 1991. S. 5.
18. Polek V. Istoriya Ukrajinskoji literatury X-XVIII st.: navch. posibnyk. Kyiv, 1994. S.3.
19. Popov P.M. Pochatkovyy period knygodrukuvannya u slov'yan. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1958. 35 s.
20. Reva L. Anfologiony drukarni Lvivs'kogo Stavropigijs'kogo bratstva. *Pam'jat' stolit'*. 1997. №4. C. 142-145.
21. Reva L. Bezcinna spadshchyna: Slov'jans'ki persho- na starodruki u vychovan-ni vysokoduchovnoji osobystosti. *Aktual'ni problemy Slov'jans'koji filologiji: mizhvuzivs'ky zbirnyk nauk. statey / vidp. red. V.A. Zarva*. Doneck: TOV «Yugo-Vostok. LTD», 2009. Vyp. XX: Lingvistyka I literaturoznavstvo. S. 249-259.
22. Reva L. Gerasym Smotrickiy I «Ostrozhska Biblija» v doslidzhennyach filologichnogo seminaru V.M. Peretca. *Antonins'ky kray u prostori i chasi: materialy Mizhnar. nauk.-krajnaznavch. konf. (11-14 chervnya 2008 r., smt Antoniny Krasyliv. r-u Chmel'nyc'koji obl.)*; u 2 t / [golov. red. M.Y. Kostrycya]. Zhytomur, 2008. T. 2. S. 189-199.
23. Reva L. Davnya ukrajins'ka literature v doslidzhennyach chleniv komasij istoryko-filologichnogo viddilu VUAN (20-30-i rr. XX stolittya). *Literatura. Fol'klor. Problemy poetyky*: zb. nauk. prac' / redkol.: A.V. Kozlov (vidp. red.) [ta in.]. Kyiv, 2005. Vyp. 21. Ch. 2. S. 309-326.

24. Reva L. Dmytro Tuptalo u svitli ukrajins'kogo literaturnogo Baroko // Sivershchyna v istoriji Ukrainy: Zbirnyk naukovych prac' / S.A. Slesarev (golova), O.M. Tytova (zastupnyk golovy), S.I. Bilokin' ta in. Kyiv: Gluchiv, 2010. Vyp. 3. S. 148-151.
25. Reva L. Duchovny svit Kyrila Trankviliona-Stavroveckogo. *Literatura. Fol'klor. Problemy poetyky*: zb. nauk. prac' / redkol.: G.F. Semenyuk (gol. red.), A.V. Kozlov (vidp. red.) ta in. Kyiv: Tvim Inter, 2008. Ch. 1. S. 281-294.
26. Reva L. Istoriya doslidzhennya kyrylichnoji knygy. *Visnyk Knyzhkovoji palaty*. 2001. №6. S. 23-27.
27. Reva L. Kyrylichni vydannya-inkunabuly v istoriji ukrajins'koji literatury. *Slovo i chas*. 2000. №3. S. 84-86.
28. Reva L. Literaturny Kyiv serednyoviccha. *Visnyk Knyzhkovoji palaty*. 2001. №11. S. 43-46.
29. Reva L. Slov'yans'ki kyrylichni vydannya XV stolittya v bibliotekach Ukrainy. *Dyvoslovo*. 1997. №4. S. 56-59.
30. Reva L. Ukrajins'ke pys'menstvo XIV – perschoj poloviny XVI st.: istoriografiya i bibliografiya. *Literatura. Fol'klor. Problemy poetyky*: zb. nauk. prac' / redkol.: A.V. Kozlov (vidp. red.) [ta in.]. Kyiv, 2005. Vyp. 21. Ch. 2. S. 185-206.
31. Svencickiy I.S. Pochatky knygopechatannya na zemlyach Ukrainy. Zhovkva: Pechatnya monastyrya chyna sv. Vasyliya Vel. 1924. 85 s.; Svencickiy I.S. Katalog knyг cerkovno-slavyanskoy pechati. Zhovkva: Pechatnya oo, Vasylian, 1908. 214 s.
32. Slavyanskiye knigi kyrylovskoy pechati XVIII-XX vekov: Katalog: Knigi, izdannye v tipografiji Kievno-Pecherskoy Lavry / sost. G.E. Varvarych. Kyiv, 1981, 80 s.
33. Titov C. Materialy dla istoriji knyzhnoji spravy na Vkraini v XVI-XVII vikhach: Vsezbirka predmov do Ukrajins'kych starodrukiv. Kyiv: Druk. Ukr. AN, 1924. 546 s.
34. Franko I.Ya. Teoriya i rozvyi literatury. Ekskurs II. Oglavljeniye knigam o kto ich pisal. *Zapiski Nauk. Tov-va im. T.G. Chevchenka*. 1909. T. 89. Kn. 3. S. 35-45; Franko I.Ya. Istoriya Ukrajins'koyi literatury. Ch. 1: Vid pochatkiv Ukrajins'kogo pys'menstva do Ivana Kotlyarevs'kogo: *Zibr. Tv*: u 50 t. Kyiv, 1983. T. 40. 558 s.

In the article, based on the experience of Ukrainian bibliographical science, we sought to analyze the incorruptible treasures of the printed collection of Cyrillic editions of the National Library of Ukraine by Yaroslav Mudry. Not only by presenting the books in an excursive way, but also by insisting that we set an urgent task the fact that the books, which are considered to be cult, finally crossed the boundaries of the temples, entering the school curriculum. Based on the experience of Ukrainian bibliologists, in particular, on the work of scientist-encyclopedist I. Ohienko, we presented the funds of the old printed book of the National Library of Ukraine by Yaroslav Mudry. A century later, the scientist in the book «History of Ukrainian Printing» (Lviv, 1925) collected and systematized a huge source material, planning a further multi-volume edition, which would present the history of Ukrainian books XV-XVIII centuries, a description of old prints, an album of photographs of their title pages, art decorations, etc., textbooks on the history of Ukrainian bibliography, the content of ancient books, their printing techniques, the history of engraving, censorship, etc. That is, the range of research was planned to be diverse. However, these plans of the scientist were not destined to come true. And today put I. Ohienko's tasks were not fully implemented as he wanted. This layer was partially raised by S. Maslov, P. Popov, I. Svetsitsky, other scientists, and separate groups of book collections, but their achievements still had the character of a narrowed circle of research. The general public knew the old Ukrainian book on occasion, its texts were mostly used in churches, ie in terms of worship. The book did not reach school curricula. We picked up all the old books of the National Library of Ukraine by Yaroslav Mudry, told about the printing house, authors, purpose, and we very much hope that, in the end, the old book will enter the secondary school and take a worthy place in the educational process. Otherwise, young people will continue to be insufficiently educated, will not know their roots, customs and rituals.

Key words: are books, printing-houses, Bible, Apostle, Trebnyk, Gospel.

Отримано: 06.10.2020 р.

ЛІТЕРАТУРА ПОДІЛЛЯ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

УДК 82.0:821.161.2КленЮ.

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.212-218

Інна Волковинська

ORCID 0000-0002-6247-8996

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

БАГАТОЕЛЕМЕНТНА ЛІРИЧНА СИСТЕМА ЯК НАРАТИВНА СТРАТЕГІЯ У ЦИКЛІ ЮРІЯ КЛЕНА «КОЛО ЖИТТЬОВЕ»

У статті порушено проблеми наратологічної організації лірики. Предметом дослідження стала наративна стратегія ліричного циклу Юрія Клена «Коло життяве». Виявлено, що ключовим засобом організації наративу у циклі є багатоелементна лірична система. Проаналізовано еволюцію форм ліричного суб'єкта циклу; з'ясовано, що зміна оповідної фокалізації вибудовує символічний підтекст ліричного твору.

Ключові слова: багатоелементна лірична система, ліричний суб'єкт, ліричний цикл, наративна стратегія, Юрій Клен.

Наратологічні дослідження, що інтенсифікувалися як у зарубіжному, так і у вітчизняному літературознавстві наприкінці ХХ століття, залишаються важливою та актуальною ланкою сучасних філологічних студій. Зокрема в українському літературознавстві вагомий внесок у розвиток наратології здійснили І. Бехта, Ю. Ковалів, М. Легкий, Л. Мацевко-Бекерська, І. Папуша, Х. Пастух, О. Ткачук, М. Ткачук та ін. Проте варто відзначити деяку непропорційність вивчення наратологічних особливостей творів щодо їх жанрово-родової природи. Увагу дослідників найчастіше привертає наратологічна тактика епічних творів. Серед найменш вивчених аспектів наратологічного дискурсу залишаються особливості організації наративу ліричних творів. Лише окремі проблеми наратологічної організації лірики знаходять висвітлення у працях вітчизняних дослідників – Н. Загребельної [1], О. Ікомасової [2], В. Смілянської [9], М. Ткачука [10] та ін. Однак, наразі наративний дискурс лірики ще потребує як ґрунтовних деталізованих досліджень, так і системних узагальнень.

Серед актуальних і малодосліджених аспектів студювання – наративна стратегія організації ліричного циклу. У «Наратологічному словнику» О. Ткачука зафіксована така дефініція наративної стратегії: «сукупність наратив-

них процедур, яких дотримуються, або наративних засобів, що використовуються для досягнення певної мети в репрезентації наративу» [11, с. 79]. Значну увагу поняттю наративної стратегії приділяє Л. Мацевко-Бекерська. Дослідниця зазначає: «під *наративною стратегією* розуміємо певну інтенційну настанову щодо цілісного форматування естетично вартісного матеріалу, що рецептивно визначається комплексом індичіальних знаків, які, по-перше, забезпечують адекватність сприймання чужого досвіду, а по-друге, призначені для активізації читачької співтворчості на етапі його привласнення. Викладова стратегія є тим атрибутивним простором, у якому впорядковуються усі смислоснаючі елементи розповіді чи оповіді, а тому розглядається у пропонованому дослідженні як одна із поетикальних констант художнього тексту» [7, с. 15]. Оскільки наративна стратегія є обов'язковою передумовою естетичної цілісності твору, то вивчення засобів наративної стратегії ліричного циклу дасть можливість простежити механізм його організації, спосіб об'єднання частин циклу в художню єдність.

Наративна стратегія тісно пов'язана із проявами авторського начала у тексті (термін Т. Шмельової [12, с. 39]). Також «важливу функцію в ідентифікації наративної стратегії виконує поняття «точки зору» (фокалізації), зорієнтоване в просторову, часову, ідеологічну, мовленнєву, перцептивну площину» [8, с. 71]. Авторське начало, яке формує фокус оповіді, може проступати в ліричному творі через різні форми вираження суб'єкта. Прикметно, що в ліричному циклі форми вираження суб'єкта здатні співіснувати і утворювати багатоеlementну ліричну систему. Термін «багатоеlementна лірична система» був запропонований Б. Корманом; дослідник пояснює його так: «є випадки, коли автор виражає себе через одну форму, і система нею вичерпується <...>. Такі ліричні системи ми будемо називати одноelementними. В інших випадках автор виражає себе через вибір, поєднання і співвідношення різних форм. Такі ліричні системи ми будемо називати багатоеlementними» [5, с. 64]. Багатоеlementна лірична система викликає особливий інтерес, оскільки вибір, поєднання і характер співвідношення різних форм ліричного суб'єкта є виразником наративної стратегії автора. Дослідження особливостей і функціональних можливостей багатоеlementної ліричної системи може стати ключем до розуміння як стильових домінант поетичного твору, так і його ідейно-смислових нюансів.

Прикладом багатоеlementної ліричної системи є цикл Юрія Клена «Коло життєве» (1936 р.) [3, с. 78-81], що складається із семи сонетів, об'єднаних єдиною темою – змалюванням земного життя людини у його послідовності і циклічності. Кожен сонет репрезентує новий етап у житті людини: «Немовлятко», «Хлопчик», «Підліток», «Юнак», «Муж», «Старість», «Напередодні». Привертає увагу зміна форм ліричного суб'єкта, зумовлена модифікаціями оповідної структури. Загалом, практика світової поезії демонструє, що сонет став акумулятивним вираженням почуттів та інтенсивного ліричного начала. Об'єднання ж сонетів у цикли призводить до посилення ролі оповідних структур, оповідної епізації. «У силу своїх жанрових особливостей сонет має виняткову схильність до утворення циклів, серед яких виділяються типи циклів з вираженими епічними рисами, і типи циклів, у яких домінує лірична основа» [4, с. 14]. Можемо додати, що циклізація сонетів неодмінно призводить до розгортання оповіді, підвищення її ролі у структурній організації матеріалу.

Перший сонет циклу Юрія Клена («Немовлятко») характеризується внутрішньою фокалізацією оповіді. Оскільки оповідь представлена гомодієгетичним наратором, то ліричний суб'єкт сонета набирає формальних ознак персонажа або героя рольової лірики. Прихід людини у світ, її перші відчуття і на-

півсвідомі враження змальовані крізь призму бачення немовляти. Про злиття воєдино наратора і персонажа свідчить манера опису відчуттів немовляти. Пригадування персонажем власних перших вражень відзначається не стільки саморефлексією, скільки намаганням осмислити себе як «іншого». Особисті відчуття (дотик, нюх, смак тощо) сприймаються новонародженим не як прояв своєї самості, а як щось окреме, незалежне від нього, щось таке, до чого немовля має звикнути. Більше того – усі відчуття у творі персоналіфікуються (недаремно їх назви написані з великої літери), виступають повноцінними персонажами, активні дії яких направлені на немовля:

*Всі почуття завили враз, мов звірі.
Накинулись на мене Дотик, Нюх,
і шматували мозок Зрок і Слух.
Мене на часті рвали всі чотири.*

Авторові вдається передати світ очима маляти, яке щойно народилося і для якого цей світ, як і воно ж саме – це щось незрозуміле, чудернацьке і чуже.

Різка зміна фокалізації із внутрішньої на зовнішню відбувається вже у наступному сонеті («Хлопчик»). Суб'єктом оповіді тут виступає образ оповідача. Прикметною є також точка зору, яка, як зауважує Ю. Лотман, «стає відчутним елементом художньої структури з того моменту, коли виникає можливість зміни її у межах розповіді» [6, с.320]. Точка зору оповідача у сонеті «Хлопчик» переломлюється крізь призму світосприйняття дитини. Про це свідчить як оповідна манера, так і характер компонентів зображеного світу:

*Химерний світ, де дива і страхіття
чигають тут і там, і кожен жуку
щасливим скарбом сам повзе до рук;
де кільчиться, мов змії, звисле віття,
і кожен день – п'ятнадцяте століття,
в якому він – Колумб...*

Займенник «він» проводить чітку межу між оповідачем і персонажем. Проте, епітетні структури «химерний світ», «щасливим скарбом» актуалізують ознаки, що постають не в свідомості оповідача, а в світобаченні хлопчика. Фантазмагоріями дитячої уяви є також такі елементи зображеного світу як «тигр у постаті kota», «в очеретах страшні іхтіозаври». Таким чином, оповідна манера сонета проходить крізь призму бачення персонажа, який хоч і «позбавлений голосу» (адже функцію наратора виконує вже не персонаж, як у попередньому сонеті, а оповідач), проте відіграє ключову роль у формуванні наративу.

Тісний зв'язок між наратором і персонажем розривається у третьому сонеті («Підліток»). Персонаж відступає на другий план, а точка зору оповідача вивільняється із рамок світобачення персонажа. Оповідач і персонаж тут чітко виступають як окремі суб'єкти; більше того – персонаж стає для наратора об'єктом його оцінки:

*Ще не уміє він красу знайти
в струмкому вигині хвилястих ліній <...>
І ще нема в безкрайому мети,
ще валять Анди, прерії, пустині <...>
Та інколи вже погляд у задумі
сковзне по смаглості дівочих лиць...*

Наратор ніби вивисується над персонажем – відчутно, що оповідач аналізує поведінку підлітка з висоти свого життєвого досвіду і передбачає його змушнення:

*А то зорить сузірних знаків струмїнь,
що в них, зачерши мудрости в роках,
колись читатиме, як у книжках.*

Фокалізація знову зміщується, набирає рис «всезнаючого наратора», який наділений профетичними можливостями.

У сонеті «Юнак» персонаж проступає лише ескізно. Його присутність ще відчутна, але складається враження (звичайно, це лише враження!), що оповідача вже менше цікавить особистість персонажа. Погляд наратора переноситься на пейзаж і затримується на ньому. А персонаж наче б то залишений сам на себе:

*Нагий, він, на морську ступивши рінь,
у хвилях соняшних купає тіло.
А височїнь, розжарена і біла,
гуде. І крик чайок, і вир кружїнь,
і голоси, і співи... їй далечїнь
пливуть чужї, незайманї вітрила.*

Пейзаж недаремно опиняється в центрі нарації – він виконує символічну роль. Безмежна морська просторїнь знаменує для персонажа незвіданий життєвий шлях, манливий і лячно-страхїтливий, як і морська глибїнь. Юнак, що вже позбувся своїх дитячих мрій, але ще не ступив на стежу дорослого шляху, потрапляє у своєрїдний штиль – затишшя, що потенційно прогнозує настання складних життєвих буревїїв. Невизначеність, невпевненість персонажа підкреслюється ретардацією динаміки подїй через пейзаж, абстрагуванням наратора від персонажа. Уперше в четвертому сонеті звучить мотив самотності:

*І бачить він в ту мить далекї гори,
і вічний снїг високих верховин,
де буде він самотен і один.*

Образ персонажа зовсім розчинається в наративній структурї сонета «Муж». Форми інфїнітиву «свердли́ти грані́т», «шукати», «зрїти і рости»; неозначено-особовї конструкції «хто оре лан, висушує болото», «хто ронить на ріллю краплистий пїт, / той зводить мури царств і творить мїт» – все це робить образ людини ще більш аморфним, стертим. Ідентифікація персонажа проглядається лише через синекдоху: «Але між вогких скиб дзвінкого плуга / веде уперто впевнена **рука**». Позиція оповідача відносно персонажа відсторонена. Лише два риторичні оклики маркують небайдужість наратора до персонажа:

*У творчїм чинї зрїти і рости!
Досягни в гонї першої мети,
вже знати, що за нею кличе друга!*

Особливостї наративу сонета «Муж» стають виразниками епічно-драматичного пафосу. Юнацькї сподївання «стрїмкого зльоту» втрачено, герої стає у ряди тих, якї щодень «свердлять грані́т», щоб чогось досягти. Тепер він лише ланка у нескінченному ланцюговї йому подїбних. Саме тому образ персонажа стає начебто применшеним, нечітким.

Риторичними окликами і риторичними питаннями переповнений текст сонета «Старість»:

*Як відкопати те, що вглиб росло?
Як би ж то землю, що взялася льодом,
наскрїзь просвердли́ти глибоким ходом,
щоб там побачити прозоре тло!*

Інфінітивні конструкції за рахунок форм доконаного виду набувають ознак завершеності, що символічно – життя людини підходить до фінішної прямої. Образ всезнаючого наратора продовжує тяжіти над усією оповідною структурою сонета. Однак точка зору знову зміщується. Світ постає перед нами знову ніби кризь призму бачення персонажа. Хоч сам персонаж імпліцитний і формально ніяк про себе не заявляє. Але його неявна присутність відчувається в манері оповіді – устами оповідача ніби говорить сам персонаж.

Ліризм, гранична щирість викладу в останньому сонеті циклу («Напередодні») наближають фокалізацію наративу до внутрішньої. Грань між оповідачем і персонажем стирається. Вони виступають як узагальнена цілісність:

*Позбирано всі овочі доспілі
і вже заморським продано купцям.
Як солодко принести в дар снігам
вечірній сон і літа споловілі.*

Поява займенника «ти» свідчить, що образ є одночасно і суб'єктивний і збірний:

*А, може, все в житті – повторний біг,
і прагнений кінець лиш є початком,
і ти прийдеш у світ чужим нащадком,
щоб знов кохати весни, зорі й сніг...*

Тобто ліричний суб'єкт набирає рис ліричного «я», яке є «міжсуб'єктивним», таким, яке може бути «я» кожного. У процитованих віршорядках (як і в назві сонета – «Напередодні») звучить натяк на те, що після завершення земного шляху почнеться новий виток. Символічно, що цикл, який вміщує 7 сонетів, можна розцінювати як напіввінок сонетів. Це може символізувати те, що земне життя людини – це лише своєрідне напівколо, лише половина шляху до вічної гармонії. Семикратна кількість сонетів також набуває додаткової сакралізації. У цій цифрі криються асоціації щодо творення буття, організації його одвічних законів.

Отже, поетичний цикл Юрія Клена «Коло життєве» як багатоелементна лірична система характеризується пульсацією оповідної фокалізації, зміщенням точки зору наратора і змінами форм ліричного суб'єкта. Еволюцію форм ліричного суб'єкта умовно можна представити у такому алгоритмі: від суб'єкта (який представлений, як інший) – до відстороненого наратора – знову до суб'єкта, але який вже не тільки не є «іншим», але й стає своєрідним вмістилищем як авторського голосу, так і людства загалом. Наративна стратегія циклу акцентує провідний мотив твору – людина, потрапивши у світ, стає його невід'ємною частиною. Але вона сприймає макрокосм як чужий і ворожий і не відчуває своєї органічної єдності з ним. Усе життя людина приречена на пошуки себе і своїх координат в дійсності, що її оточує. Але винагородою стає можливе і бажане усвідомлення власної сутності в гармонії зі світом. Тобто людина проходить заповітне коло, як символ вічного повернення і досконалості.

Лірична автономність кожного окремого сонета долається епічною згуртованістю циклу заради створення узагальненої картини всеохоплюючого та індивідуального буття. Така дуальна єдність сонетного циклу в художній свідомості Ю. Клена дозволила досить природно поєднати багатоелементну ліричну систему з різноманітними проявами наративної стратегії. Результатом стала динамічна вселюдська проекція на окреме і загальне буття.

Список використаних джерел і літератури:

1. Загребельна Н. Ліричний суб'єкт поезії ХХ століття: форми конститування та репрезентації: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2008. 18 с.

2. Ікомасова О. Естетичні функції ліричного героя (на матеріалі української поезії початку ХХ ст): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
3. Клен Ю. Твори. В 4-х томах. Нью-Йорк, 1992. Т. 1. 382 с.
4. Коноплюк Н. Сонетний цикл: к проблеме жанра. *Балтийский гуманитарный журнал*. 2015. №3 (12). С. 14-17.
5. Корман Б. Избранные труды по теории и истории литературы. Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1992. 236 с.
6. Лотман Ю. Структура художественного текста. *Лотман Ю. Об искусстве*. Санкт-Петербург: Искусство – СПб, 1998. 285 с.
7. Мацевко-Бекерська Л. Наративні стратегії малої прози (на матеріалі української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть): автореф дис. ... докт. філол. наук. Київ, 2009. 40 с.
8. Рymar Н. Наративні стратегії художнього розповідання: теоретико-методологічний аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологічна. 2014. №10. Т. 1. С. 70-73.
9. Смілянська В. Стиль поезії Шевченка (суб'єктна організація). Київ: Наукова думка, 1981. 252 с.
10. Ткачук М. Суб'єктно-об'єктна структура української лірики ХІХ-ХХ століть: монографія. Тернопіль: Медобори, 2014. 184 с.
11. Ткачук О. Наратологічний словник. Тернопіль: Астон, 2002. 173 с.
12. Шмелева Т. Текст сквозь призму метафори тканья. *Вопросы стилистики*. Саратов, 1998. Вып. 27. С. 68-74.

References:

1. Zahrebelna N. Lyrichniy subiekt poezii XX stolittia: formy konstytuiuvannia ta reprezentatsii: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv, 2008. 18 s.
2. Ikomasova O. Estetychni funktsii lirychnoho heroia (na materialii ukrainskoi poezii pochatku XX st): avtoref. dys. ... kand. filol. nauk. Donetsk, 2007. 20 s.
3. Klen Yu. Tvory. V 4-kh tomakh. Niu-York, 1992. T. 1. 382 s.
4. Konopljuk N. Sonetnyj cikl: k probleme zhanra. *Baltijskij gumanitarnyj zhurnal*. 2015. №3 (12). S. 14-17.
5. Korman B. Izbrannyye trudy po teorii i istorii literatury. Izhevsk: Izd-vo Udm. un-ta, 1992. 236 s.
6. Lotman Yu. Struktura khudozhestvennogo teksta. *Lotman Yu. Ob iskusstve*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo – SPB. 1998, 285 s.
7. Matsevko-Bekerska L. Naratyvni stratehii maloi prozy (na materialii ukrainskoi literatury kintsia XIX – pochatku XX stolit): avtoref dys. ... dokt. filol. nauk. Kyiv, 2009. 40 s.
8. Rymar N. Naratyvni stratehii khudozhnogo rozpovidannia: teoretyko-metodolohichniy analiz. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnoho universytetu*. Ser.: *Filolohichna*. 2014. №10. T. 1. S. 70-73.
9. Smilianska V. Styl poezii Shevchenka (subiektna orhanizatsiia). Kyiv: Naukova dumka, 1981. 252 s.
10. Tkachuk M. Sub'iektno-ob'iektna struktura ukrainskoi liryky XIX-XX stolit: monohrafiia. Ternopil: Medobory, 2014. 184 s.
11. Tkachuk O. Naratolohichniy slovnyk. Ternopil: Aston, 2002. 173 s.
12. Shmeleva T. Tekst skvoz' prizmu metafory tkan'ya. *Voprosy stilistiki*. Saratov, 1998. Vyp. 27. S. 68-74.

The article deals with the problems of narratological organization of lyrics. There is some disproportion in the study of narratological features of works in relation to their genre and genus nature. Researchers often draw the attention of narratological strategy of epic works. The peculiarities of the organization of the narrative of lyrical works are among the least studied aspects of narratological discourse.

The practice of world poetry demonstrates that the sonnet has become an accumulative expression of feelings and an intense lyrical beginning. Combining sonnets into cycles leads to an increase in the role of narrative structures, narrative epics.

Yurii Klen's poetic cycle «Kolo zhyttove» as a multi-element lyrical system is characterized by the pulsation of narrative focalization, shifts in the narrator's point of view and changes in the forms of the lyrical subject. The evolution of the forms of the lyrical subject can be conditionally represented in the following algorithm: from the subject (which is presented as another) – to the removed narrator – again to the subject, but which is not only «another», but also becomes a kind of container of the author's voice and humanity in general.

The lyrical autonomy of each individual sonnet is overcome by the epic cohesion of the cycle in order to create a generalized picture of all-encompassing and individual existence. Such a dual unity of the sonnet cycle in the artistic consciousness of Yurii Klen made it possible to quite naturally combine a multi-element lyrical system with various manifestations of narrative strategy. The result was a dynamic universal projection on a separate and common being.

The narrative strategy of the cycle emphasizes the leading motive of the work – a person, once in the world, becomes an integral part of it. But he perceives the macrocosm as alien and hostile and does not feel her organic unity with it. A person is doomed to search for himself and his coordinates in the reality that surrounds him all his life. But the reward is a possible and desirable awareness of one's own essence in harmony with the world. That is, a person passes the cherished circle as a symbol of eternal return and perfection.

Key words: multi-element lyrical system, lyrical subject, lyrical cycle, narrative strategy, Yurii Klen.

Отримано: 27.10.2020 р.

УДК 821.161.2-3(477.43)Бабляк

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.218-224

Тетяна Джурбій

ORCID 0000-0003-1441-0599

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЗИ ВОЛОДИМИРА БАБЛЯКА

У статті здійснено спробу аналізу художньої прози подільського письменника Володимира Бабляка. Увагу акцентовано на романах «Вишневий сад», «Жванчик», згадано прозові збірки автора «3 пісень життя», «Літопис горбатой ниви», «Дорога до любові».

Ключові слова: Володимир Бабляк, роман, трилогія, оповідання, Поділля.

Серед визначних письменників-подолян чільне місце займає постать Володимира Бабляка – письменника тонкого мистецького хисту. У контексті ХХ століття творчість Бабляка була мало досліджуваною та мало відомою. Тому, на часі, має незначний доробок літературно-критичних напрацювань, присвячених життєтворчості вищезазначеного письменника. Серед дослідників варто виокремити наукові розвідки, спомини Гончаренка Б., Зуба І., Ковнера О., Кошель С., Романця О., Терлецького А. тощо. Дослідження науковців минулого століття мали чіткий ідеологічний характер, що істотно зменшувало їх об'єктивність. Крізь призму постколоніальних студій вивчати творчий доро-

бок митця почали Гусар Ю., Мельничук Б., Тарасюк Г., Тулузик П.. Та на сучасному етапі комплексного дослідження творчості В. Бабляка немає, що і зумовило потребу й актуальність нашої праці.

Процес входження В. Бабляка у літературу був довготривалим. Формування його літературного смаку та уподобання здійснювалося під впливом творчості М. Коцюбинського та О. Кобилянської, що була взірцем для письменника. Як зазначав свого часу літературознавець Ярослав Вишиваний, що до літературної творчості його «благословила» Ольга Кобилянська, з якою письменник був особисто знайомий.

Перші літературні спроби робить В. Бабляк у м. Кам'янець-Подільському, куди приїжджає у 1936 році й починає працювати журналістом в окружній газеті «Червоний кордон». Тут починається самостійне перспективне творче життя письменника, яке згодом переривається, оскільки був призваний до армії, де служив кулеметником. У 1939 році померла мати письменника, тоді ж він і демобілізувався. На роботу повернувся в окружну газету, але влітку 1940 року, після воз'єднання Буковини з Україною, перебрався до Чернівців, і влаштувався до редакції обласної новоствореної газети «Радянська Буковина». Тоді з'явилися перші публікації художніх творів. Заявляє про себе як письменник оповіданнями «Аничка-мрійниця», «Душа гуцула», «На верхках», «Вернись на Білу недею» тощо.

З того часу розпочався період його інтенсивної літературної творчості. Одна за одною виходять у світ збірки оповідань «З пісень життя» (1958), «Літопис горбатой ниви» (1961), «Дорога до любові» (1964). Спілкування з людьми, життєві нетипові історії, дивосвіт буття давали Володимирі Бабляку цікаві теми для творчості, й тому таким глибоким реалізмом позначені його оповідання «Нова хата», «Віщій вогонь», «Знатної доярки секретар».

Особливе місце серед сільської прози в українській літературі посів його роман-трилогія «Вишневий сад» (1958-1962 рр.).

Перша його книжка «З пісень життя» (1958) засвідчила прихід у літературу не дебютанта в звичайному розумінні слова, а скоріш зрілого вже письменника. Якщо додати, що того ж 1958 року вийшла і перша книга «Вишневого саду», а протягом чотирьох років була опублікована вся трилогія, написана на рівні найпомітніших зразків української романістики, тоді стає зрозумілим, з якою вимогливістю ставився автор до своєї праці, до своєї творчості.

Тематика творів Володимира Бабляка різноманітна. Будучи кореспондентом, він мав можливість часто і близько зустрічатися з різними людьми. Калейдоскопом вражень від подій і людей узагальнювався і лягав на папір. Поеднуючи у своїй художній практиці кращі досягнення літератури, життєвий досвід і вимоги часу, письменник сформувався в оригінальний талант, заявивши про себе, «як прихильник пластичного, художньо-предметного письма з романтичним «підсвіченням» [1, с. 5].

Майже у всіх творах письменник порушував проблему перебудови людини за нових умов. Його завжди цікавило, як реагує герой на запропоновані життям обставини, як він долає труднощі, котрі трапляються на його шляху, як утверджує в собі й навколо себе людяність, необхідність діяльності. Будучи через свою прихильність до Поділля та Буковини, так би мовити, письменником «локальної теми», Володимир Бабляк, завдяки проблемам, що їх порушував у своїй творчості, й своєрідній манері письма сягнув такого рівня художності, котрий дав змогу його творам вийти далеко за ці локальні межі.

В оповіданнях В. Бабляка сповна засвідчується авторська увага до індивідуального і типового в характерах персонажів. Як стверджує Зуб І.: «Радісне

або ж сумовите й трагічне, буденне або незвичайне В. Бабляк зображує з максимальною життєвістю. Письменницька спостережливість і майстерне живописання словом, природність оповідних інтонацій – невід’ємні ознаки його малої й великої прози [1, с. 6-7].

Письменник володіє вмінням по-своєму сказати про звично-буденне й виняткове, поєднати докладність опису людського вчинку, стану душі з лаконічним узагальненням, надати своєму художньому письму поетичного звучання.

Світосприймання митця притаманний інтерес до звичайного, буденного й святкового, навіть романтичного. Письменник добре розумів земну «прозу» буття людського, але не визнавав безкрилого побутописання, показував світ і людину в ньому в яскравому поетичному освітленні. Він бачив, приміром, оте ж яблуко в руках дівчини («Двоє з гір»), та як художник не забував основного для своєї поетики: воно стає мірою для порівняння з ним інших речей.

В. Бабляк у своєму творчому зростанні неухильно йшов до поглиблення реалізму художнього письма й підвищення уваги до конкретного життєвого ґрунту, конкретних реалій зображуваної дійсності. Поступово лишались у минулому вишукані «окраси» стилю, дещо манірна образність, – вади притаманні деяким оповіданням першої збірки (наприклад, «Вернись на Білу недю»). Думается, для нього ставали очевидними і декларативність та умовність логічно конструйованих образних побудов, що з ними зустрічаємося в деяких оповіданнях із збірки «Літопис горбатой ниви», – при всій вагомості задуму тут все ж на першому місці бажання зафіксувати контрасти, висловити думку, тоді як дія, характери персонажів окреслюються трохи побіжно й загально.

Певна річ, В. Бабляк розумів необхідність повнішого й глибшого осягнення сучасної дійсності. Письменник з Поділля почував ще в юнацькі роки любов до західноукраїнського краю, з яким, проте, був знайомий за літературними творами, передусім – романтично піднесеними розповідями про красиве й незвичайне. З часом же, ніскільки не втрачаючи захоплення романтикою гірських плаїв і поетичністю природи, письменник іде до глибинок життя, до значущих соціальних подій і явищ, в кінчному ж підсумку – до того реалізму письма, якому найкраще пасує епітет «поетичний». Досить поважним аргументом щодо цього стало кілька талановитих оповідань, вміщених у збірці «З пісень життя», й особливо трилогія «Вишневий сад» [1, с. 8].

Роман-трилогія «Вишневий сад» – це широка епічна розповідь про життя в західноукраїнському селі у перші повоєнні роки ХХ ст., це слово любові й віри в людину. За тематикою твір не був новаторським в українській літературі. Зокрема, подібні проблеми окреслено у романах «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Прощай, море», «Трудна любов» В. Кучера, «Рідна сторона» В. Земляка тощо. Автор трилогії «Вишневий сад» має свої, оригінальні аспекти зображення сільської дійсності – досліджує складні соціальні, духовні, психологічні процеси, пов’язані з новим життям переселенців, які повернулись на свою землю із Заходу.

Роман писаний частково на реальних подіях. Прототипом головної героїні стала Стефа Кошель – сімнадцятилітня дівчина із села Лошнів Струсівського району Тернопільської області. Перші розділи роман (I-IV) частково відповідають її біографії.

У силу того, як друкувався роман, у центрі якого долі українських реємігрантів, стало очевидним, що Володимир Бабляк сягнув значно далі свого задуму написати великий твір про дівчину-трудівницю на тлі перебудовних процесів у західноукраїнському селі він показав «багатоликий, хай нерівно написаний щодо окремих персонажів, образ цілого колективу – саме те, чого бракує багатьом творам на подібну тему» [1, с. 9].

Трилогія, як і більшість творів Володимира Бабляка, багата на образи – символи. Маючи на увазі «милу серцю Україну», писав її автор майже строго за планом під назвою «Батьківщина». Роман одразу захопив читачів життєвістю образів, пластичністю художньо-предметного письма, поставленим у ньому зовсім відмінно, ніж у багатьох інших творах на цю тему, – проблемам життя повсякденного західноукраїнського села. Написаний на рівні кращих зразків української романістики ХХ століття, він переконливо розкриває причини народження нових відносин між людьми. Письменникові пощастило логічно й поетично розповісти про складний шлях своїх героїв, показати, як відбувається поступове переродження переселенців. Кожен з них наділений неповторними рисами характеру, несе певне ідейно-сміслове навантаження, служить повнішому висвітленню авторського задуму – показати відродження кращих людських почуттів. І хоч в основу роману «Вишневий сад» лягли конкретні події, а в багатьох його персонажах вгадуються односельці Стефанії Кошель і риси характеру краян його автора, все ж письменник виходить поза межі однієї чи кількох біографій, охоплюючи широкі картини соціального буття, численні людські характери, художньо-соціальні типи.

Письменник не обмежує свої зацікавлення тільки такими мотивами. Він «розгортає» соціально-побутовий епос в таких межах і в такий спосіб, що об'єктом зображення стає життя села Грядя в різних його аспектах – громадському й соціально-політичному, виробничому, побутовому й, зрештою, в онтологічному.

Чи не найяскравіше зображені в романі Ксеня Кошель і Люба Шатрова. Тут справді доречно скористатись таким визначенням, як ґрунтовність і різнобічність. Люба – улюблениця свого курсу в інституті – здобуває заслужену шану і в Гряді. Люба відкривається перед читачем і в одвертих взаєминах із Ксенею Кошель, і в почуттях до Романа Дарія. Відчуваючи силу своєї любові, вона ладна, проте, піти на самопожертву, щоб не стати на Ксениній дорозі до особистого щастя. Люба віддана справі, невідступна в досягненні мети.

Інші мотиви її життєві уроки пов'язує В. Бабляк з образом Ксені Кошель. Вона, як і мати, тільки-но ступивши на рідну землю, потяглася серцем до людей, до праці в їх колективі. Ця проста, звичайна дівчина з переселенців зростає у вільній праці. Гаряча в роботі, справедлива в ставленні до інших, людяна й принципова, Ксеня протягом двох-трьох літ стає гордістю грядівців.

Одна з особливостей образу Ксені відтінюється майстерною індивідуалізацією мови, умілим показом особливостей сприйняття дівчиною тих чи інших подій, фактів.

Майстерно, на рівні кращих здобутків української прози 50-80-х років, уважно до героїв і обставин, до найтонших порухів душі людської, простежує В. Бабляк поступове очищення свідомості селянина від егоїстичної обмеженості. Справді, чи не кожна сторінка, чи не кожен епізод, де зустрічаємося з Авдюком – нехай то буде його розмова з дружиною, або небагатослівні, може, й не одразу помітні двобої з улесливим Процем, або ж сутичка з Журяком десь на початку твору, або ж статечно-діловиті приготування перед поїздкою до Львова – засвідчують відкриття певних індивідуальних рис у характері селянина-хлібороба.

В. Бабляка цікавила людина і в праці, і в громадській діяльності, і в побуті, і в інтимних взаєминах. Ось чому згадується і ота давня, забута любов, і те, що тепер щирими голосами озивалося в родині тих же Авдюків почуття радості, порозуміння, злагоди. Лиш обережний натяк на ласку, малопомітний знак уваги одне до одного, навіть жінчині «почуття чисто материнські» до натомленого щоденною роботою Кифора, а втім, це вже нове у їхніх взаєминах,

цього раніш вони не помічали. Любов їхня, говорить письменник, не знала ні небесних висот, ні поетичних пісень та орлиного лету, але «дай, доле, кожному такої сили, яка таїлася саме в Парасчинім і Кифоровім, не ваблячим око стороннього, почутті!...». Свій голос і своє обличчя мають у романі Маланка Андрієшко і Фросина Проць, Мотрина Дарій і Катерина Бурдейна, не схожі ні долями, ні мріями, ні розумінням щастя. Їм не належить таке помітне місце у вирі подій, як, скажімо, Ксені Кошель і Любі Шатровій, але ж, безсумнівно, їхнє діло і слово доповнює і збагачує живий, відчутний образ селянства. До того ж, «Вишневий сад» – один з небагатьох в українській літературі романів, де так ґрунтовно, з глибоким пієтетом зображено українську жінку [1, с. 12].

У романі звучить мотив любові до людини, поважання її особистої гідності. У цьому розумінні проза В. Бабляка дотична з прозою О. Гончара і М. Стельмаха.

Автор уміло урізноманітнює тональність оповіді в різних розділах та епізодах, що, ясна річ, відповідає багатству настроїв і почувань героїв. То вона звучить на піднесено, то здобуває гумористичне забарвлення (сцени з Миколою Процем та ін.), то підноситься до тону публіцистичного (монолог оповідача, звернений до матері-трудівниці), то передає настрій зажури й суму. Поетична атмосфера роману значною мірою визначається і вміло, з естетичним смаком створеними пейзажами.

Високо цінуючи красу художньої мови, автор прагнув надати створюваним образам і картинам життєвої змістовності, а часом – і узагальнено-символічного забарвлення. «Мотив вишневого саду, білого квітнування раз по раз озивається до читацького серця поезією краси і поезією чистої любові людей одне до одного і до своєї Батьківщини, чуттям тривоги, коли той квіт топчуть. А загалом образ саду символізує життя, його безупинний поступ» [1, с. 13].

Трилогія В. Бабляка «Вишневий сад» здобула заслужену популярність в Україні та за її межами, дістала одноставне визнання критики як твір ґрунтовний і талановитий. За мотивами роману у Чернівецькому театрі імені Ольги Кобилянської ставили однойменну п'єсу, яка користувалася великим успіхом у глядачів.

Коли закінчував роман «Вишневий сад», виник задум написати щось про рідне село і Поділля загалом. Спочатку це мала бути низка творів під умовною назвою «Жванчицькі оповідання». Та коли в 1966 році написав свій славнозвісний «Реквієм», вирішив працювати над широкоплановим художнім полотном. Це був роман «Жванчик».

У квітні 1966 року письменник починає працювати над майбутньою трилогією, перша книга якої побачила світ у 1967, друга – в 1969 році. Цей твір засвідчив високий талант письменника, бо широке творче полотно про рідне село зацікавлює своєю правдивістю, спонукає до роздумів, осмислення. Третя книга залишилася незакінченою: 20 листопада 1970 року Володимир Бабляк пішов з життя. Володимир Бабляк виношував ідею третьої книги «Жванчика», яка, за його свідченням, мала бути про той Жванчик, що світиться йому голубим світланком, блиском молодих очей і в ньому мала бути «жванчицька лірика, жванчицький пейзаж, жванчицький сміх і трохи автобіографічного». Та не судилося побачити світ книзі, «залишились незасіяними білі сніги його гіркої стражденної ниви, – писала Галина Тарасюк, – а значить і сторінки нашої духовності» [5, с. 4]. Життя письменника обірвалося на оповіданні «Поклик». А останні слова у романі, покладені на папір рукою автора, набули тепер глибокого змісту стосовно його життя і творчості: «Але за горою вже Великий Жванчик виднівся. Стало мені те село батьком, мамою і зброєю на ворога тяжкого...» [2, с. 3]. Хай письменник давно подався з рідної оселі «шукати невідомих звуків», звабливих шляхів до літератури, рідне село завжди було присут-

не в його творчих пориваннях, воно багато в чому визначало авторове світосприймання, поклало свій неповторний відблиск на змальовуванні ним картини природи, характерів людей, ліризмі, романтичності.

Перша книга роману відкриває сторінку особливу, про що говорить і назва – «На війні»; друга, озглавлена «В мирі», присвячена повоевним рокам; третя – «На околиці», мала докладніше, аніж у попередніх, розповіді про життєві шляхи та біографії героїв, що органічно вписуються в історію країни. Истога ще одна річ, яку слід враховувати, розглядаючи цей твір: життєві історії-бувалиці, відтворені у «Жванчику», – фактична довідка про село – давній друкований запис. Згадана історико-фактографічна довідка подана з метою яскравішого відтінення думки про Жванчик сучасній.

Важлива й інша особливість письменницької праці, що стосується, правда, більше до естетичного втілення задуму. Чимало розділів, точніше земляцьких бувалиць трилогії, становлять оповідь про історію життя одного зі жванчицьких героїв. У першій книзі це – «Матей Розмарина» (в збірці письменника «Дорога до любові» віднесено до оповідань і друкувалася під назвою «Два старих пси»), «Погана Гафія», «Давні дні»; у другій книзі – «Ганна Побережна», «Дзвоники під чобітками» (про дівчину Юстину та її перші дівочі радощі), «Вітер в ясенях» (історія розчарувань вдівця Данила Шигери, бережно цнотливого в ставленні до пам'яті покійної дружини). Поряд таких оповідей друкуються бувалиці, що становлять історію взаємин двох і більше осіб («Кирус і Бронон», «Дуб і липа»), а також твори з чітко вираженими ознаками художньої новели.

У другій книзі роману друкуються земляцькі бувалиці, що мають, безсумнівно, новелістичне звучання – «Ясновидіння», «Волове очко», «Двоє, троє, усі кирпаті!» і відоме оповідання «Нова хата». «Жванчик» позначений певною жанровою і стильовою строкатістю. Автор мав намір поєднати в ідейно-естетичну цілість, якою він і уявляв собі трилогію, жанрово розмаїті розповіді, в яких неважко помітити елементи документалізму й художнього вимислу, лірики й публіцистики, високої патетики й зворушливої задушевності.

Навіть враховуючи те, що роман лишився незавершеним, можемо говорити про нього як про твір оригінальний і талановитий. На сторінках «Жванчика» показано героїв незвичайної долі, людей, яких автор поетизував, оспівував, у яких вбачав риси народних типів. У 1973 році на кіностудії імені Олександра Довженка за окремими бувалицями роману було створено художній фільм «Новосілля».

Володимир Бабляк усі свої творчі інтереси, всі задуми пов'язував з відображенням сучасності. Вона бачилась і в образі рідного села на Поділлі, і в живім гомоні сіл та міст України, і в щоденному поступі Батьківщини до прийдешнього. Письменник знав, як влучно писав у «Жванчику», велике прагнення «за короткий час, відведений тобі на вік під високим небом Вітчизни, побачити найбільше, пізнати найкраще, відчутти найглибше» [1, с. 15]. Зрозуміло – щоб своєю творчістю плекати й утверджувати оте найцінніше, щоб оте найглибше спізнане приносити в естетично досконалії формі до читача.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бабляк В. Вишневий сад. Жванчик. Твори в 2-х томах. Київ: Дніпро, 1989.
2. Безручко І. «У краплині – море, в горобцеві – лебедя...»: Листи Володимира Бабляка до художника Сергія Кукурудзи. *Буковина*. 2003. 16 липня. С. 3.
3. Гришиш-Гришук І. Былиця «політичного незрілого». *Слово і час*. 2006. №3. С. 77-84.
4. Гусар Ю. У класику «благословила» Ольга Кобилянська: [про письменника Володимира Бабляка]. *Час* 2000. 2001. 6 квітня (ч. 14).
5. Тарасюк Г. Письменник першої величини. *Чернівці*. 1996. 3 травня. С. 4.

References:

1. Babliak V. Vyshnevyy sad. Zhvanchyk. Tvory v 2-kh tomakh. Kyiv: Dnipro, 1989.
2. Bezruchko I. «U kraplyni – more, v horobtsevi – lebedia...»: Lysty Volodymyra Babliaka do khudozhnyka Serhiia Kukurudzy. *Bukovyna*. 2003. 16 lystnia. S.3.
3. Hryshysh-Hryshchuk I. Bylytsia «politychnoho nezriloho». *Slovo i chas*. 2006. №3. S. 77-84.
4. Husar Yu. U klasyku «blahoslovyta» Olha Kobylyanska: [pro pysmennyka Volodymyra Babliaka]. *Chas 2000*. 2001. 6 kvitnia (ch. 14).
5. Tarasiuk H. Pysmennyk pershoi velychyny. *Chernivtsi*. 1996. 3 travnia. S.4.

The article analyzes the fiction of writer from Podillya Volodymyr Bablyak. Attention is focused on the novels «Cherry garden», «Zhvanchyk», the author's prose collections «From the Songs of Life», «Chronicle of the Humpback Field», «The Road to Love» are studied. Among the prominent writers from Podillya, the person of Volodymyr Bablyak, a writer of fine artistic talent, occupies a central place. In the context of the twentieth century, Bablyak's work was little studied and little known. Therefore, today we have a small collection of literary and critical works on the life and work of this writer. The process of preparing V. Bablyak for literature was long. The formation of his literary taste and preferences was carried out under the influence of the works of M. Kotsyubynsky and O. Kobylyanska, who were an example for the writer.

In almost all his works, the writer raised the issue of human restructuring under new conditions. He was always interested in how the hero reacts to the circumstances offered by life, how he overcomes the difficulties that come his way, how he asserts in himself and around him humanity, the need for action. Being due to his commitment to Podillya and Bukovyna, so to speak, a writer of the "local theme", Volodymyr Bablyak, thanks to the problems he raised in his work and a peculiar style of writing, reached such a level of art that allowed his works to go far beyond local boundaries. Highly appreciating the beauty of artistic language, the author sought to give the created images and pictures the meaning of life, and sometimes – and generalized-symbolic color. The author skillfully diversifies the tone of the story in different sections and episodes, which, of course, corresponds to the richness of moods and feelings of the characters.

Volodymyr Bablyak connected all his creative interests, all his plans with the reflection of modernity. It was reflected in the image of the native village in Podillya, and in the lively atmosphere of the villages and cities of Ukraine, and in the daily progress of the Motherland to the future. The writer knew, as he aptly wrote in «Zhvanchyk», a great desire in a short time, given to you for life under the high sky of the Fatherland, to see the greatest, to know the best, to feel the deepest. Of course, in order to nurture and affirm the most valuable things with one's creativity, in order to convey the deepest knowledge to the reader in an aesthetically perfect form.

Key words: Volodymyr Bablyak, novel, trilogy, story, Podillya.

Отримано: 12.10.2020 р.

Любов Олійник

ORCID 0000-0003-4965-0816

кандидат філологічних наук

Хмельницький національний університет

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ ХРАПАЧА: ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ

У статті проаналізовано твори для дітей Подільського письменника Григорія Храпача. Звернено увагу на художню цінність текстів, зокрема розглянуто твори різного жанрового та тематичного спрямування, художні засоби та прийоми, охарактеризовано образи. Особливу увагу зосереджено на виховному аспекті дитячої літератури.

Ключові слова: Поділля, дитяча література, жанр, тематика, проблематика, казка, поезія, загадка.

Цілісність літературного процесу у світі, зокрема і в Україні, неможливо осягнути без її невід’ємної складової – дитячої літератури, літератури для дітей, літератури про дітей, літератури для дітей та юнацтва. Дитяча література – це сукупність творів, створених для дітей, аби звернутися до їх уяви, емоцій та почуттів, вплинути на пізнавальні здібності, розвинути смаки та вподобання, розважити. Цей пласт літератури пройшов складний шлях становлення і розвитку, що й досі триває, проте значний період їх не виділяли як окрему специфічну галузь. Культурно-історичні процеси в Україні й закономірності розвитку світового літературного розвитку спонукали до поступової переорієнтації у ставленні до дитячої проблематики взагалі й до творів для дітей різного віку зокрема.

Численні наукові розвідки, присвячені літературі для дітей та юнацтва, свідчать про посилення наукового інтересу до цієї галузі письменництва. Заслужують на увагу літературно-критичні праці вітчизняних науковців: У. Баран досліджував специфіку цієї літератури, В. Бичко, М. Венігора, Л. Вовк, Л. Горlach здійснили спроби тлумачення поняття «дитяча література», В. Кизилова визначила проблеми та перспективи розвитку цього пласту творів, Л. Кіліченко, Н. Кузьменко, Р. Мовчан показали становлення і розвиток української дитячої літератури, Е. Огар диференціювала значення поняття «дитяча література» та «література для дітей», О. Папуша описала нарративні стратегії української дитячої літератури від зародження до сьогодення, С. Присяжнюк аналізувала дитячі твори письменників, Р. Стаднійчук, К. Шулькова говорили про дитячу літературу на сучасному етапі розвитку та багато інших. Багато праць відомих зарубіжних науковців теж присвячено вивченню дитячої літератури: І. Арзамасцева, К.-Л. Оберстейн, М. Славова, Д. Фергюсон, М. Хлуріхен.

Хмельниччина багата на видатних людей, творчість яких стала окрасою нашого краю. Так, до числа письменників Поділля, які писали для дітей і про дітей, входять М. Балема, В. Горбатюк, В. Кравчук, А. Лотоцький, М. Магера, О. Радущинська, Л. Савчук, Г. Храпач, Н. Шмурикова та ін. Їхня творчість неодноразово ставала предметом дослідження і науковців, і колег по перу, зокрема й доробок Г. Храпача (П. Воронько, О. Кухар-Онишко, М. Скорський, В. Сосюра, М. Федунець). Проте сьогодні немає комплексного дослідження творів для дітей Григорія Храпача на жанровому та тематичному рівнях.

Плідно у руслі дитячої літератури працював Г. Храпач, який видав майже три десятки поетичних і прозових збірок для дітей різного шкільного віку. У його книгах знаходимо вірші, загадки, абетка, казки, скоромовки, оповідання, повісті тощо. Здобутки письменника неодноразово відзначалися почесними нагородами. Першу премію Г. Храпач отримав 1984 р., ставши переможцем конкурсу на кращу книжку для дітей за збірку загадок «Шапка-невидимка». У 1994 р. автора нагородили премією імені Миколи Годованця, міською премією (м. Хмельницький) імені Богдана Хмельницького у 1997 р., обласною премією в галузі літератури імені Тараса Шевченка у 1999 р.

Перша збірка «Струмок» Г. Храпача вийшла друком у 1962 р., у 1972 – «Хто відгадає?», 1979 – «Ластів'ята», 1981 – «Коли ім'я гарне», 1983 – «Коло – покотьоло», 1984 – «Жайворонки над нивою», 1986 – «Так пахне хліб», 1988 – «Золотавка, або пригоди молоді бджілки», «Шапка-невидимка», 1990 – «Горіла сосна», «Джерело», 1991 – «Разом прочитаєм – разом відгадаєм», 1993 – «Абетка» (вірші), «Абетка» (проза), «Я заграю на дуду», «Цифротвір», «Під хрестом», 1994 – «Загадки». Добрірки увійшли до кількох антологій: «Антологія української літератури для дітей» («Веселка», 1981), «Антологія «Хмельницькі поети»». Окремі твори перекладені на мови народів світу, в тому числі: болгарську, російську, німецьку, англійську, японські та багато інших [4, с.6].

Творчість письменника гідно оцінив М. Скорський, зазначивши: «Проза Григорія Храпача привертає увагу насамперед умінням автора заглибитись у психологію своїх героїв, подивитись на світ їхніми очима» [1]. Згадував про творчість письменника і М. Федунець: «Чистий і добрий світ створний Григорієм Храпачем у його оповіданнях. Приємно відзначити, що наш земляк виступає – талановито! – майже в усіх жанрах сучасної літератури» [1]. Відомий український письменник, поет-лірик, В. Сосюра теж схвалив літературну діяльність поліського поета: «У вас є все, що потрібно поету» [1].

Г. Храпач найбільше любить писати для дошкільнят та дітей молодшого шкільного віку. Вибір читива для дітей такого віку великий: каламбури, швидкомовки, вірші, загадки, казки, цікавою є поетична абетка, яка легкою для сприйняття та запам'ятовування дітьми. О. Кухар-Онишко писав: «Швидкомовки, вірші, загадки, казки Григорія Храпача милують і чарують своїм лаконізмом, вишуканістю форми та майстерністю версифікації» [1]. В абетці вміщено дворядкові римовані вірші на усі літери алфавіту. Наприклад:

*Зайчик вуха чуха –
Засвербіли вуха [5, с.25];*

або:

*Їжачата їли,
Ївши аж попіли [5, с.25].*

Швидкомовки смішні та цікаві для дітей: «Спить / Сам / Сом – / Сомище, / Сплять / Самі / Сити / Сомище. / Спати / Самому / Солодко / Сому!» [5, с.29].

Такі твори для дітей є корисними, бо допомагають навчитися правильно вимовляти звуки, краще розмовляти.

Вірші, які пише автор, невеликі за розміром, тому діти легко та швидко їх запам'ятовують:

*Запитались рожі:
– Ми на сонце схожі?
Сонечко спинилось,*

*Через тин дивилось.
– Квітоньки прегожі,
Ви ... на себе схожі [5, с.36].*

Хоча Г. Храпач пише твори для найменших читачів, проте веде розмову про любов до рідної землі, до України. Це вірші «Зіронько, зйди», «Пахне Україною». У віршах зустрічаємо символи українського народу: хліб, калину, вербу, які є оособленням краси України, духовної міці народу та засвідчують любов до рідної землі:

*Пахне лугом і рікою,
І калиною, й вербою,
Пахне хлібом, пахне медом,
Голубим, аж синім, небом... [5, с.54-55].*

Автор закінчує вірш метафорою, яка посилює емоційну напруженість читача:

*Всякий, порадивши, ахне.
– Україною тут пахне! [5, с.54-55].*

У поезії «Наш край» (колискова) Г. Храпач, описуючи України, використовує символи України-дому та України-храму:

*Ні! Не вмерла Україна.
І не вмер наш край.
... Україна не руїна,
Українонька-Вкраїна
Дім наш і наш храм! [5, с.52].*

Ці рядки нагадують Державний гімн, тому основна думка цього твору в тому, що Україна – вічна.

Твори Г. Храпача допомагають усвідомити дітям свою приналежність до рідного народу, наприклад у вірші «Я» слова автора звучать щиро. Здається, навіть, що монолог героя відтворює патріотизм кожного читача-Українця:

*Якого я роду,
Якого народу,
Захожий чужинець?
Я чесного роду,
Син свого народу,
Я – українець! [5, с.157].*

У доробку автора є кількасот загадок, які друкувались всюди: в газетах, журналах, колективних збірниках, окремих книгах. П. Воронько, вважав загадку найважчим жанром у літературі для дітей [5, с.13], але не для Г. Храпача, адже, як пише В. Мацько у передмові до збірки «Ріка»: «... за десять днів написав сто шестирядкових загадок. Інших сто, але дворядкових – за три дні» [5, с.13]. М. Стельмах теж задував про жанр загадок автора: «Ваші загадки – цікаві» [1].

Створюючи свої загадки, письменник торкається різноманітної тематики. Він пише про тварин: «Хто сопить на морозі / В сніговій берлозі?» (Ведмідь) [5, с.63]; про рослини: «Росте не десь, а на вікні, / Дарує квіти запашні» (Вазон) [5, с.62]; про овочі: «Жовтобокій карапуз / Йшов городом та й загруз, / Бо насіння стільки має, / Що аж боки роздимає – / Через те й загруз...» (Гарбуз) [5, с.74]; про пори року: «Бабця тут ходили – / Білим землю вкрили» (Зима) [5, с.61]; «–Клінь! Кльок! – Співа струмок, / Біжить з-під шапки снігу. / Ріка ламає кригу. / ... Іде красна / До нас ...» (Весна) [5, с.63];

про небесні світила: місяць, зорі, небо, сонце: «*Не точильне, / Не барильце – / Вранці – рано схопиться, / Синім степом котиться, / Упаде за гай – / Лампочку вмикай*» (Сонце) [5, с.64]; про природні явища: сніг, туман, радугу, блискавку, грім, мороз, вітер, дощ, відлигу; про час доби: день, ніч, вечір, ранок. Цікавими і незвичними є загадки про знаряддя праці, техніку, автомобілі, одяг, взуття, побутові речі та меблі, спортивний інвентар, види спорту тощо..

Не міг Г. Храпач оминати у своєму доробку жанру казки, яка у нього віршована. Джерелом сюжетів творів «Корабель», «Коваль», «Хрю і Рох» була авторська фантазія, «Тигр і Зайчиха», «Лев і комарі» – українські народні казки. Кожному творові властивий індивідуальний розвиток подій, власна заключна думка. Однак, все зводиться до торжества колективної праці, людяності, розуму над дуристю, згуртованості над самоодурством та силою.

У казці «Лев і комарі» (за мотивами української народної казки) описано події, які сталися у лісі між чваньковитим левом і дрібними, малими комарами. Суперечка зрозуміла: сильніший, починає принижувати слабшого. Комарики не стерпіли і покусали «царя звірів». Тільки тоді Лев зрозумів, що він даремно вихвалявся. Автор застосує гіперболу як засіб створення комічного ефекту у казці: «*Я Лев. А Лев – то сила. / Чхну, всім навкруги могила*». Казка має мораль: «... *А комарі / Тим часом угорі / Зібралися сім'єю, / Озвалися: / – І на колісь / Зятям і не хвались / Ти, Лево, силою / Своєю!*». На жаль, ці слова сказав не Лев, який мав зробити висновки, а комарі. Але ця казка все одно вчить бути толерантним у спілкуванні, не зазнаватися, не вихвалитися.

Зовсім іншою є казка «Хрю і Рох». Це буденність і фантастика одночасно: свині в городі і політ на Марс. Головні герої, двоє малих поросят Хрю і Рох, справжні шкідники, на своєму шляху нищать все: струмок, джерельце, картоплю в полі, кавуни на баштані, – але цього їм замало, тому полетіли на Марс. Проте така поведінка для марсіан неприпустима:

*Як не скрикнуть марсіани:
– Це такі вони, земляни?!
Чуй, корабле, цих гостей
Відвези, де взяв! Окей [7, с.97].*

Поросята все зрозуміли та почали шукати їжу там, де самі все і знищили:

*Поросята гризли-їли,
Їжі, хоч такі, раділи,
Так набили животи,
Що не в силі далі йти [7, с.97].*

Через образи головних героїв автор намагається показати негативні риси: все руйнують, не цінують інших і їхню працю. Г. Храпач хоче навчити дітей такими не бути, а для кращої аргументації використовує близьку дітям лексику: «Окей!», «поросята», «бараболя», «пацята» та ін.

Паралельно з поетичними жанрами автор писав і прозу для дітей середнього шкільного віку: оповідання, повісті, етюди. Поет Г. Бойко гідно оцінив цей пласт літератури Г. Храпача: «Григорію! Радий, що і в жанрі оповідання для дітей у тебе теж неабиякий хист...» [5, с.14].

В оповіданні «Ластів'ята» автор спростовує народну прикмету, що ластівки-батьки не повертаються до свого гнізда, якщо людина чіпала його, бо у творі: «...на третій чи, може, на четвертий аж день об'явилася одна ластівка. По часі прилетіла – друга» [5, с.126]. Головна героїня хотіла, щоб ластів'ята «не осиротіли», і хвилювалася, щоб їх не зреклися батьки, тому рятували «жовторо-

тиків» усією родиною: і тато, і мама, і Ганнуся: «Рятували пташат гуртом. Тато були на драбині, а мама ту драбину підтримували. Ганнуся подала гніздечко з голопузиками» [5, с.125]. Автор навмисне показав добре ставлення дорослих до пташенят, адже батьки вчили свою донечку бути доброю, співчутливою, любити все, що оточує людину. Цього ж хоче навчити Г. Храпач своїх читачів.

Йосип із оповідання «Коли ім'я гарне», розмовляючи з дядьком стельмахом про те, що красить людину: ім'я чи робота, здогадується, що не ім'я, а сама людина працею уславлює своє ім'я: «– То про що все-таки мовилося – про ім'я чи про щось інше?»

Тут Йосипок здогадався, що мали на думці мудрий стельмах, сказав:
– Та про вміння все робити!» [5, с.127].

Це оповідання повчальне і спонукає дітей до того, щоб вони вчилися, любили працювати і знали, що у житті важливо, коли людина добре володіє своїми професійними навичками, адже таких людей поважають і цінують.

В оповіданні «Джерельце» Василько зі своїми друзями, Грицем та Галинкою, розкопують джерельце, розчищають струмок, щоб люди могли напиться свіжої води. У дітей розумні і правильні думки: «Попід городами стежка є? Є. Люди тою стежкою ходять? Ходять. Захоче котре пити і нап'ється» [5, с.120]. Діти, у творі Г. Храпа з українських сільських родин. Вони змалку навчені до праці, до корисних справ, до того, щоб твори добро людям не чекаючи на вдячність. Цих героїв автор ставить у приклад усім читачам і хоче їх навчити не тільки гарних вчинків, але і любити природу, навколишній світ.

У творах «Білі коні», «Доярочка», «Грицева морока», «Вишенька вродила» порушено морально-етичну тему. Письменник на прикладах героїв, їх вчинків, почуттів, думок хоче показати, як потрібно та як не потрібно чинити. Ці твори невеликі за обсягом, але повчальні, кожен має свій виховний елемент: як поводитися з однолітками, як ставитись до старших, як любити тварин, дерева і рослини. Вчинки головних героїв спочатку не завжди правильні, але вони усвідомлюють свої помилки і виправляють їх. Йосипок із друзями здогадався, що треба допомогти скласти сіно у копицю, Катруся побачила, що без допомоги мама з тіткою не впораються із роботою, Івасик зрозумів, чому за ягоди на вишеньці потрібно дякувати татові і мамі.

Чимало творів автор адресував дітям старшого шкільного віку: збірки «Тридзвін і відлуння», «Ріка», «Щільник» та «Вибрані твори для дітей та юнацтва». Повість – це жанр, який письменник найбільше використовує для написання творів для цієї вікової групи, використовуючи при цьому її новаторські моделі: повість-феєрія «Сизокрилка, або Життя та пригоди бджіл і бджілок», повість-пам'ять «На вітрах», повість-реквієм «Під хрестом», повість-скарга «...І п'ять набоїв», повість-заклик «Скрик», повість у новелах «Горіла сосна», повість «Так пахне хліб».

Відмінною у тематичному плані від інших творів є повість-феєрія «Сизокрилка, або Життя та пригоди бджіл і бджілок», у якій розповідається про будні дідуса-пасічника та його онука, про бджілок, їх життя, щоденну працю, вчинки цих диво-комах. Головними героями книги є бджоли, трутні, матка, джміль, метелик Мертва Голова, цвіт гречки та ін.:

«На пагорбі – вуликі-ів!»

Стежка побігла вниз. Ізвиди, з долини, від річки, де все в темні та росі, стало чути: шарах-дзелень! ш-шарах-дзе-ень! Мантачить хтось косу.

– Хто-о?

– Та хто ж, як не Червень?» [5, с.269].

Усі вони розмовляють зрозумілою для нас мовою, проте кожен має і свою мову, мову жестів, сигналів, запахів. Ця повість наче енциклопедія для початківця, адже автор описує все – і життя, і роботу, і неприємності, які сталися на фабриці меду. Основна робота бджіл – збирати нектар та пилок, хоча і у вулику багато роботи: «Сизокрилка вже котрий день – чи то пак добу – переціджує цей продукт у горлечку, поки не утвориться з нього крапля. Тисячі сизокрилок переціджують, ну нектар. ...Пора така – початок літа, сезон чи не найбільшого медзбору. В такий період бджоли працюють і вночі – при місяці, а то і при зорях» [5, с.19]. Автор застерігає ледарство і схвалює працелюбність, справедливість та чесність, заохочує любити природу і дбати про навколишній світ. Твір вчить дітей бути чесними та працьовитими, як бджоли, адже саме їм властиві якості, характерні для людини.

Г. Храпач прагне доторкнутися до серця, до душі свого юного читача – ще не дорослого, але вже й не зовсім малого. Він вчить сучасного читача цінувати усе: людей, навколишній світ, життя, час, адже сам був свідком багатьох подій минулого. Про це свідчить і тематика його творів: найтрагічніші сторінки історії нашого народу, про страшні події, які пережили мільйони українців. Автор пише про колективізацію, голодомор 1932-1933 р.р., про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 р.р. Теми серйозні, недитячі, але письменнику не заважає це написати так, щоб зацікавити юнацтво.

У повісті в новелах «Горіла сосна» звучить протест дітей проти порядків, запроваджених німецькими окупантами. У новелі «Дим» дим із печі дядька Юрія символізує дим крематорію, де німці спалювали в'язнів. А у новелі «На роздоріжжі», головні герої, Миколка і Максим, переживають недитячі емоції, бо стають свідками страшних подій – на їх очах прислужник шуцмана К्लешня і окупанти, живцем спалюють на вогнищі дорогу їм людину – вчительку Раїсу Іванівну. Вони були шоковані, налякані та розлючені, прагнуть помсти, тому що вона, для автора, ніби мати-Україна зі свічкою в руках, яка молиться і плаче не тільки за своїх двох дітей, а за всіх українських синів і доньок, що полягли на війні за Україну: «Вона нещасна, як вся наша земля» [5, с.145], – говорив дідусь Миколки.

Тему голоду письменник порушує у новелі «Картопелька». Тут хлопець Гринько хоче врятуватися від голодної смерті, бо «... німці загребли все, що можна було, навіть картоплю, залишену на насіння. Стало сутужно Гриньку з матір'ю. Одежа одержею, взуття взуттям. Чи ще там що ті зайди подупили. Їсти – нічого!» [5, с.146].

Найбільш емоційною є новела цієї повісті під назвою «Баклажка». Звичайний сюжет: війна, поле бою, позиції наших бійців і малий Гриць, – а далі із розвитком подій у творі зростає і емоційне напруження: під час бою, Грицька, щоб урятувати, зберегти йому життя, солдати відправляють за водою з баклажкою. Коли малий повертається – усі бійці, крім одного, загинули, кругом згарище і розруха. Хлопець вражений: «Місце, де був окоп, – тирловисько. Ніби ведмеді та вепри бурикалися. Пом'яли ПТР, кулемет, перекинули гармату. Біля її колеса боєць-червоноармієць. Однією рукою він підтримує скривавлену щоку, другою відгортає від себе мідні, ще гарячі гільзи. Решта бійців порозкидані. Грицько застиг. Окам'янів» [5, с.132].

Подільський письменник, Б. Гришук, у своєму відгуку на твір дуже точно виражає «місію» творів Г. Храпача: «Отак на кільканадцяти сторінках постає епоха. Прочитали б ці новели школярам – ото й був би зразком і урок історії, і літератури, й моралі» [5, с.15].

Повість-реквієм «Під хрестом», критик О. Логвиненко, назвала художнім документом, який засвідчує страшну трагедію українського народу – голодомор

1932-1933 р.р.: «Повість «Під хрестом» не просто хвилююча, а й моторошна, її нелегко читати. Та вона є ще одним грізним свідченням неймовірно тяжкого злочину ХХ століття – геноциду, спрямованого проти цілого народу, який враз осиротів на понад сім мільйонів людських долів» [1]. Побудована повість із сценарно-фрагментів спогадів, видінь і марень малого героя твору. Відчувається, що письменник глибоко розуміє характери своїх маленьких персонажів, своєрідність їх психології і втілення в конкретні образи та картинки їхнього життя. Через активне сприйняття подій малим Назарчиком ми самі наче опиняємось у вирі подій. Назарко ховає в садку померлу від голоду сестричку Олю, батька влада забрала раніше, мама вмерла недавно, теж із голоду.

Найбільше в повісті вражають ті моменти, коли головний герой Назарко прощається зі своєю сестрою Олею, тужить і сумує за нею: «Назарко схилювався над сестричкою, цілує в чоло, як мама цілували татка, як їх сільрадівці виштовхували з хати. – Прощаюся, Олечко! Назавжди! Душі наші бачитимуться. І часто будуть у небі стрічатися. Ми – ніколи-ніколи-и» [2, с.239]. Щоб ще більше посилити емоційне напруження, автор використовує прийом паралелізму: на фоні прекрасної природи смуток брата: «А сонце світить, промінням переливається – стежку стеле. А пташки щебечуть свої за Олечкою пташині молитви. І могилка недалеко вже...» [2, с.209].

Кульмінаційним моментом цього твору є останні події, які відбуваються з головним героєм: «Назарко намацав сухенький гострий патичок і надрапав на горбочкові-могилиці: 1930-1933. Люди пишуть імена вмерлих на хрестах і роки їхні – коли хто жив – пишуть. Назарко нічого більше не писав. Хіба і так не знає, кого він тут поховав? І знає, і не забуде. Вічна тобі пам'ять, Олечко» [2, с.243]. І справді, це жакливо, страшно, несправедливо по відношенні до хлопця, але «голодна» доля безжална – смерть забрала в Назарчика найдорожче – його сестричку Олю. Г. Храпач написав твір на засадах моралі, людяності, співчуття, любові, бо це – найголовніше у житті.

Повість-пам'ять Г. Храпача «На вітрах» розповідає про розкуркулену сім'ю, про важке осиротіло-голодне дитинство, про важливі сторінки української історії. Автор на прикладі долі сільського хлопця Григорія занурює свого читача у події тисячолітньої давнини. Устами головного героя він згадує історію України через образ Степу: «Брели ним, чорним, татаро-монгольські орди. Впала перед ними держава – Київська Русь – Україна. Гарцювала степом тим норовиста польська шляхта. Перли і московіти. Й турки. А ще: литовці, німці, Ленінові босі червоні полченца...» [6, с.15]. Далі веде розповідь про кримських татар, гетьманів Петра Дорошенка, Івана Виговського, Івана Мазепу, Богдана Хмельницького, про Україну під Польщею, кріпацтво, не оминаючи історії своєї малої Батьківщини, свого рідного села: «...Село наше Гелетинці – мешканці виготовляли гелетки, діжечки на 32 кілограми, міряти зерно... Раз на село наскочили кримські ледачі татарюки... Польський король – чи не Владислав IV Ваза – подарував шляхтичу Крачківському Гелетинці з населенням» [6, с.16]. Але найголовніше у повісті – це почуття любові до України, рідної землі. Про патріотизм говорять усі його герої: і головні, і ті, що з'являються у творі лише один раз: «Донька Яна з-над Ставу Юзефа на вигоні, роздрочена жінками, котрі теж пасли корів, що вона бідна шляхта, осварювалася: «Я – українка! Я тут народилась!»» [6, с.17].

У творі багато хвилюючих, автобіографічних моментів: Григорій втрачає своїх рідних, бо його сім'ю розкуркулили, батьків відправили до Сибіру, хату з господарством спалили, сестри живуть «по людях». Сам він прилаштувався коло чужої баби Тетяни. У пам'яті виринають «троснення» церкви, розбивання ікон, скидання дзвонів, на що Панько говорив:

«– Світ жорстокий і мінливий. Уся планета на вітрах. На вітрах історії, Григорію і Таїсо.

– І Україна? – не втрималась і запитала Таїса. – На тих вітрах?

– Україна, – ствердив Іван.

– І ми?

– І ми. Багато ще буде в нашого народу горя. Погине багато людей. Здається, що із голоду. Потім – потечуть ріки слід і крові: буде воювати зазд зі сходом. Земля наша горітиме» [6, с.36].

Твір цікавий та повчальний, корисний юному читачу, тому що ми не лише дізнаємось про історичне минуле України, подільської землі, а й разом з головним героєм переживаємо його трагічну долю, жаліємо, співчуваємо Григорію. А він своїми вчинками, поглядами і думками нашоухе читача на думки про свою країну, рідну землю.

Повість «Скрик» про соціальну проблему – сирітство, яка є актуальною й досі. Коли дитина опиняється без батьків – це біда, таким дітям живеться важко, особливо, якщо вони потрапляють у дитячий будинок.

У творі діти як можуть, так і утверджуються. Юрчик живе і вірить, що його мама і тато воскреснуть, бо Ісуса Христа воскресили. І він у «гарячці-температурі» молиться Богу: «– До Вас можна? Це я, Юрій, мамин і татків синочок. Христос моливсь до Вас, Господи, Ви вчинили, що Вони, Ісус, воскресли. Я кричу, прошу Вас, Господи Боже, воскресить мені маму і татка. Дуже сирітно без них. Боже! Вчуйте мі скрик, плач мій. Амінь» [5, с.265]. Федик – сирота при живих батьках. Якось побачив розписку, яку підписали батьки, що вони відмовляються від батьківських прав на свого сина, і був розчарований, але не здавався: «Виросту, грошей багато зароблю і куплю татові та мамі квартиру, намалюю себе і почешлю їм на стіні – хай упізнають: хто це?» [5, с.260-261]. Ганнуся теж не розуміє де її мама. П'яна мати іноді навідує її, вона тільки виїшла з тюрми, тому що буде далі з героїнею не зрозуміло: «– Мамо! Ви – п'яні! П'яні! З тюрми що мені писали? Повернуся, заберу тебе і будемо жити разом» [5, с.252].

Ідея повісті дуже проста: для нормального виховання дітям потрібна сім'я. Потрібно зауважити, що твір вчить дітей співчуттю, дає життєвий досвід виходити із різних ситуацій, спонукає до думок, щодо проблеми сирітства.

Творчість подільського поета і прозаїка Г. Храпача досить різноманітна. Автор писав для дошкільнят, молодшого, середнього та старшого шкільного віку, юнацтва, використовуючи жанрові форми вірша, казки, загадки, оповідання, новели, повісті та ін. У текстах порушено низку проблем, які є актуальними: взаємини між батьками та дітьми, відносини між друзями, ставлення до братів наших менших, бережне поводження із природою, любов до Батьківщини тощо. Твори письменника відомі, оскільки їх перекладено на інші мови світу, вони увійшли до шкільних підручників, вивчаються студентами, тому на перспективу плануємо більш ґрунтовне дослідження творчої спадщини Григорія Храпача.

Список використаних джерел і літератури:

1. Сизокрил (до 85-річчя від дня народження подільського письменника Г.Я. Храпача. URL: http://odb.km.ua/?dep=1&dep_up=430&dep_cur=444. Назва з екрану. Дата звернення: 15.11.2018.
2. Храпач Г.Я. Вибрані твори для дітей на юнацтва. Хмельницький: Поділля, 2003. 198 с.
3. Храпач Г.Я. Джерело. Хмельницький: Облполіграф, 1990. 143 с.
4. Храпач Г.Я. Поетична Хмельниччина: давнє і сучасне. Хмельницький: Доля, 1994. 60 с.

5. Храпач Г.Я. Ріка: Вибрані твори для дітей та юнацтва. Хмельницький: Поліграфіст, 2018. 350 с.
6. Храпач Г.Я. Тридзвін і відлуння: Вибрані твори для дітей та юнацтва. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2013. 160 с.
7. Храпач Г.Я. Щільник: Вибрані твори для дітей та юнацтва. Хмельницький: Поліграфіст, 2012. 190 с.

References:

1. Sy'zokry'l (do 85-richchya vid dnya narodzhennya podil's'kogo ry's'menny'ka G.Ya. Храпача. URL: http://odb.km.ua/?dep=1&dep_up=430&dep_cur=444. Nazva z ekranu. Data zvernennya: 15.11.2018.
2. Храпач G.Ya. Vy'brani tvory' dlya ditej na yunacztva. Xmel'ny'cz'ky'j: Podillya, 2003. 198 s.
3. Храпач G. Ya. Dzherelo. Xmel'ny'cz'ky'j: Oblpoligraf, 1990. 143 s.
4. Храпач G.Ya. Poety'chna Xmel'ny'chchy'na: davnye i suchasne. Xmel'ny'cz'ky'j: Dolya, 1994. 60 s.
5. Храпач G.Ya. Rika: Vy'brani tvory' dlya ditej ta yunacztva. Xmel'ny'cz'ky'j: Poligrafist, 2018. 350 s.
6. Храпач G.Ya. Try'dzvin i vidlunnya: Vy'brani tvory' dlya ditej ta yunacztva. Xmel'ny'cz'ky'j: Poligrafist-2, 2013. 160 s.
7. Храпач G.Ya. Shhil'ny'k: Vy'brani tvory' dlya ditej ta yunacztva. Xmel'ny'cz'ky'j: Poligrafist, 2012. 190 s.

There has been analysed creative works for children of Podilia writer Hryhoriy Hrapach. Much attention has been paid on artistic text arrangement. There have been analysed the texts of different genres and subject matters, artistic means and approaches with the characters characterized.

A lot of writers from Khmelnytskyi region wrote for children and about children: Mykola Balema, Vasyl Horbatuik, Mykola Mahera, Oksana Radushynska, Hryhoriy Hrapach, Nina Shmurikova etc. The works have been included into reading books, literature collections and school textbooks.

Hryhoriy Hrapach worked productively in children's literature, who published almost thirty poetic and prose books for children of different school age. Different genres of literature prevail in his collections: poems, riddles, patters, tales, short stories, narratives, historical novels etc.

The works of the writer, teaching children to love a native word and their Motherland, respect parents, relatives and friends, honour the nature, astonish and captivate a reader.

The works of the writer are known in the whole world, because they are translated into Bulgarian, Russian, German, English, Japanese and other languages. They have been included into school textbooks, and are also studied by students.

Key words: Podilia, children's literature, genre, subject matter, range of problems, a fairy-tale, poetry, a riddle.

Отримано: 14.10.2020 р.

УДК 392.8:821.161.2-84(477.43-22Оринин)
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.234-242

Валерій Щегельський

ORCID 0000-0001-7188-2862

кандидат філологічних наук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Софія Рарицька

ORCID 0000-0003-4004-7439

здобувач

*Кам'янець-Подільська спеціалізована загальноосвітня
школа I-III ступенів № 5 з поглибленим вивченням інформатики*

ЕТНОКУЛЬТУРА ЕКОХАРЧУВАННЯ ПОДОЛЯН У ПАРЕМІЙНОМУ ВИРАЖЕННІ СЕЛА ОРІНИН КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Автори статті роблять акцент на проблемі регіонального дослідження усної словесності Кам'яниччини. Головна увага звертається на системному аналізі малих жанрів фольклору села Оринин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, виявленні самобутніх ідейно-тематичних особливостей та визначення їх ролі в розвитку подільського фольклору, зокрема студіюванні паремій, які є виразниками життєвих ситуацій, заснованих на використанні харчових продуктів та різних національних страв або приправ до них.

Ключові слова: етнорегіон Поділля, село Оринин, паремії, харчові пріоритети, кулінарна етнологія.

У комунікативній лексиці узагальненою пам'яттю народу є прислів'я та приказки, які влучно дають авторитетну, ствердну відповідь на будь-які прояви людської поведінки. Використання у мовленні прислів'їв та приказок «сприяє зібраності думки, робить висловлювання легким, гнучким, рухливим. ... ними можна, не руйнуючи образу, замінити цілі абзаци і навіть сторінки з довгим описом» [6, с. 8]. Приповідка не терпить багатослів'я і є вербальним підсумком виконаної справи або ж провісником результативного завершення людського життя, переслідуючи повчальну ціль. Влучно дібране висловлювання відображає поетичну повноту розуму та вказує на багатство думки, мудрість сприйняття світу та слугує дипломатичним кур'єром комунікативного дару особи.

Прислів'я та приказки допомагають людині зреалізувати себе у колективі, вдома, або ж у будь-яких життєвих ситуаціях, передбачуваних і непередбачуваних. І хоча прислів'я – це рецепт, готовий підсумок того чи того життєвого відтинку, воно не є завершеним висновкуванням, а потребує глибинного осмислення, нового бачення, сприйняття, що відповідно вимагає й нових аспектів розгляду.

Теоретично-методологічною базою нашого дослідження є праці Гр. Ількевича, М. Номиса, І. Франка, М. Пазяка, В. Плав'юка, вивчення «народного мудрослів'я» О. Потебні, М. Сумцова, П. Попова, а також сучасні концепції С. Пушика, М. Дмитренка, О. Івановської, Т. Кологила та ін.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що існує потреба в уточненні, доповненні відомих визначень, систематизації, класифікації автентичних народних паремій краю, що стосуються традиційної харчової системи як важливого сегмента побутової культури українців. Звернення до проблеми регіо-

нального аспекту дослідження малих жанрів фольклору Кам'янецьчини не випадкове, адже досі ми не маємо їх комплексного дослідження.

Мета статті – системний аналіз малих жанрів фольклору села Оринин на Кам'янецьчині, виявлення самобутніх ідейно-тематичних особливостей та визначення їх ролі в розвитку подільського фольклору, зокрема студійності паремій, які є виразниками життєвих ситуацій, заснованих на використанні харчових продуктів та різних національних страв або харчових приправ.

Об'єктом дослідження є записи прислів'їв та приказок виокремленого нами населеного пункту Кам'янецьчини, які відображають традиційну кулінарну етнокультуру.

Предметом дослідження обрано регіонально-локальну своєрідність народних прислів'їв та приказок Поділля в контексті національної традиції.

Стан дослідження проблеми демонструє певну етапність в осмисленні національного паремійного фольклору та регіональної специфіки народної творчості Поділля, нерозривного зв'язку з традиціями української культури.

Під час розмови ми не помічасмо, скільки разів уживаємо раніше почуті вислови, які влучно (у звичайній чи алегоричній формі), замінюють те, що в іншому випадку треба було б довго пояснювати. Якщо вдумливо вслуховуватися у повсякденні наші розмови, то розмаїті приповідки чи просто цікаві вислови досить-таки продуктивні. Вони різні за змістом і смисловою наповненістю, тому й виражають глибину народної мудрості й дотепності. Велика комунікативна мережа жителів досліджуваного нами населеного пункту сприяє поширенню та усному засвоєнню народних паремій, що й призводить до творення цілих «гнізд» їх варіантів. Немає, напевно, в Україні такої людини, яка б свідомо чи підсвідомо не користувалася у своєму мовленні «цими образними поетичними шедеврами, створеними народом, перевіреними життєвим досвідом багатьох поколінь і відшліфованими протягом віків» [6, с. 3]. Життєві катаклізми, які в різні історичні періоди переживала Україна, доводять необхідність постійної фіксації паремій з метою їх збереження, дослідження та передачі наступним поколінням українців. Якби не збирачі та дослідники народних паремій, вони могли б назавжди зникнути з ужитку через урбанізаційні зміни в суспільстві.

Опрацюючи зібраний у польових умовах матеріал, ми визначили такі тематичні групи паремій із акцентом на опорне слово: «Злакові культури», «Вироби з борошна», «Молочні продукти, яйця», «Овочі, фрукти», «М'ясні продукти», «Втамування голоду, апетит», «Процес приготування їжі», «Складники приготування страв», «Напої», «Предмети сервісу». Опираючись на ключове слово, ми виокремили паремії, які підкреслюють продуктову пріоритетність та гастрономічні вподобання жителів села Оринин, а саме: «Борщ», «Каша», «Сало», «Гриби», «Горіхи», «Мед».

Традиційна українська народна кулінарія як мистецтво приготування та споживання страв є частиною культури українського народу, яка має багатовікову історію й відображає найдавнішу галузь діяльності людини. Історики, філософи, етнографи, фольклористи відносять цей вид культури до матеріальної. Але кулінарія безперечно торкається і певних сторін духовної культури. Про це свідчать фольклорні твори (казки, прислів'я, загадки, прикмети), релігійні обмеження (пости) й обрядові страви, навіть заботони.

«Їжа, – зазначає Л. Артюх, – є одним із найбільш стійких, залежних від етнічних традицій компонентів культури» [1, с. 14].

Залежно від природних умов, способу господарювання, релігійних та світоглядних переконань, звичаєвого права, традицій, смакових уподобань тощо згодом виокремлювалися й етнічні особливості кухні, зокрема деяких локацій.

Українська кухня має багатомісячну історію, пройшла довгий і складний шлях свого формування, тому й славиться розмаїттям страв і рецептів їхнього приготування. Повсякчас організм людини має отримувати у процесі харчування різноманітні інгредієнти, тому до харчового раціону будь-якої кухні входять овочі, коренеплоди, фрукти, ягоди, гриби, м'ясо, молоко, мед, риба, жири, яйця, злаки, прянощі тощо.

За розповідями старожилів, кухня українського хлібороба, незважаючи на важкість праці, не була перенасичена продуктами м'ясного виробництва. У другій половині XIX – початку XX ст. в українського селянства переважав рослинний характер харчування, адже продукти тваринництва були надто дорогими. Страви зі свинини готували два рази на рік – на Різдва та Великодні свята, тому у пріоритеті були продукти борошняно-круп'яного складу, оскільки зернові рослини посідали значне місце в сільському господарстві. Як свідчать археологи та історики, вирощування злакових культур на території сучасної України існувало ще за кілька тисячоліть до н.е., зокрема з періоду Трипілля. Тому в мові того часу активно побутували й паремії хліборобської тематики. Окрему тематичну групу в нашому дослідженні утворюють прислів'я та приказки про сільськогосподарські культури, зокрема жито, пшеницю, овес, просо, ячмінь, які до сьогодні залишаються важливими агрономічними культурами. Для кожної культури потрібні різні агрономічні технології, так стверджує коментар: «Овес каже: сій мене в грязь – буду я князь; ячмінь каже: сій мене в болото – буду я золото, а гречка каже: сій мене хоч у воду, аби тільки впору» [7]. Зазначимо, що низка агрономічних настанов дійшла до нас у незміненому вираженні, однак через кліматичні зміни та привнесення новітніх технологій у землеробство сутність деяких із них губиться. Наприклад, з часів натурального ведення господарства зберігалися паремія: «Клади гній густо, на току не буде пусто» [7], яка підтверджує просту істину про потребу відновлення сили родючості ґрунту шляхом унесення поживних речовин органічного походження на противагу вдобрювачам, до складу яких входять компоненти штучного виготовлення. Значна кількість висловів втратила свою справжню сутність і набула переносного значення: «На бороді вже гречка цвіте, а в голові ще і на зяб не орано» – людина доросла, але поведінка дитяча [7]; «Не пхай свого носа до чужого проса» – не втручайся в чужі справи, якщо тебе про це не просять [7]; «Скочив в гречку» – про подружню зраду [7] тощо.

З-поміж злакових культур особливою шаную були наділені жито та пшениця, з борошна яких випікали хліб. З далекого історичного минулого і до сьогодні хліб є основою харчування українців. Усе це висловлено і в прислів'ях: «Хліб – всьому голова» [7]. Навіть такий важливий продукт, як сало, без житньої крайки хліба не годиться: «Дурне сало без хліба» – хліб – основа української кухні [7], натомість: «Хто знав біду, той сало їсть без хліба» – з гумором про пережиті негаразди [7]. Хліб постав наріжним каменем у матеріальній та духовній культурі українського етносу. З діда-прадіда в народі існувала повага до праці хлібороба й шана до Хліба-годувальника, тому й височує так багато висловлювань, крилатих фраз, прислів'їв, приказок щодо хліба.

Християнська етика повчає, що про хліб потрібно говорити тільки добре або зовсім нічого, щоб не гнівити Бога, однак про погану якість хліба, його гнивість місцеві жителі говорять: «Хліб, хоч коники ліпи» [7], при цьому застерігаючи, що крім матеріальної потреби людина прагне і духовної: «Не єдиним хлібом людина живе» [7].

Основою батьківського повчання завжди залишається у пам'яті дітей слова, що «Лежачого хліба ніде немає» – кожна скибка хліба – це праця [7], а ще прагнення батьків, щоб їхні діти вивчилися і заробляли на хліб не так важко, як вони:

«Хто що знає, тим і хліб заробляє» – хороший фахівець має гарний заробіток [7]; «Хто вчений – їсть хліб печений, а хто дурний – їсть хліб сирий» [7]. Про ледачих говорили, що він «Межи хлібами вмре» [7] або ж «Хто пізно встає, тому хліба не стає» – пізно прокинувся – спізнився на сніданок; нічого не встиг зробити [7].

У зібраних пареміях досить яскраво відображено ментальність нащадків, які споконвіку проживають на території Орининської ОТГ, у ставленні до роботи в полі, вирощування хліба. Як зазначено в коментарі, до середини ХХ ст. щовівторка в Оринині ярмаркували, коли селяни-українці приходили на ринок, то євреї запитували в них про урожай, що зріє: «Як там наш хліб на вашому полі» [7]; «Не робив жид на хліб, тай циган не буде» – в кожній нації свої традиції, звичаї й види діяльності [7] або ж про людину, котра не любить фізичної праці: «Мужик поле обробляє, а жид хліб продає» [7]. Підтвердженням цьому є фразеологічний вислів «єврейський колгосп». Жителі старшого віку пригадують, як «важелі впливу» радянської влади намагалися зламати цей стереотип і таки у першій половині 30-х років ХХ ст. місцевих євреїв «загнали» до колгоспу, де були тільки євреї. Однак через рік там працювали мужики, а євреї залишилися на керівних посадах.

Особливе значення в кулінарній традиції мають паремії з опорними словами назв страв – борщ, каша, вареники, галушки: «Борщ і каша – їда наша» – традиційна їжа українців [7]; «Дурниці вареники й варениці, друга справа борщ – хоч поганий, та до дідька» – про страву, яка не калорійна, проте її досхочу [7].

Своєрідним маркером української традиційної кулінарії є борщ, рецептів якого відомо безліч. Невипадково культуру приготування страви внесли до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. На підтвердження цього факту наведено прислів'я: «Кожна господиня по-своєму борщ варить» [7]; «У кожній хаті по-своєму борщ варять» – у кожній сім'ї свої традиції, звичаї [7]. Проте в основі традиційного українського борщу, як вважають орининці, обов'язковими складниками мають бути м'ясо, сало (затірка), гриби, що відображено в комунікативній паремійній лексиці, яка згодом набула порівняльного, іноді жартівливого значення: «Борщ без мнєса – то зупа, хлоп без вусів – то дупа», – жарт вусатих чоловіків про безвусих [7]; «Хоч борщ без сала, аби душа пристала» – про пісню, але смачну їжу [7]; «Травневий дощ як з грибами борщ – цілющий [7], або ж іноді щось несумісне: «Гинди-ринди, з маком борщ» – нісенітниця [7]. Кожна страва, як і борщ, стає ще смачнішою, коли вона приготовлена з любов'ю і в сімейній гармонії, але: «Як жінка нелюба, то чоловікові й борщ дома смердити» [7].

Від іменника «борщ» утворено дієслово «переборщити». Це слово вказує на перебільшення в будь-якій справі, надмірну дію, щось зайве тощо.

Другою стравою за частотністю вживання (крім борошняних) в українській кухні можна вважати різноманітні каші та інші страви з круп. Однак у визначенні пріоритетності можна й посперечатися, тому що каша в різні моменти життя виправдано займала гастрономічну першість, а її відсутність робила харчування неповноцінним: «Без каші обід – сирота» [7].

На особливу повагу серед страв із круп заслуговують приготування з пшона, про що переконують паремії: «Аби пшоно – каша буде» [7]. Каші з пшона, пшениці, проса, вівса, ячменю українці варили як буденну страву, приправивши її салом із підсмаженою цибулею, шкварками, олією тощо. Така їда була ситною та висококалорійною. Каші на цій основі готували й на вихідні дні, але тільки заправляли їх маслом із коров'ячого молока; і чим його додавали більше, тим смачнішою вони були. Недаремно при дозуванні масла до каші відповідали, що «Кашу маслом не спортиш» – добре й корисне добром не зі-

псуєш [7]; «Маслом каші не зіпсуєш» – не скупись [7] або «Вариш кашу – не шкодує масла» – їжа має бути смачною [7]. Тваринне масло в багатьох висловах стає індикатором заможності, комфорту: «Як пиріг в маслі плаває» – веде безтурботне життя [7]; «Як вареник в маслі/сметані» – хтось перебуває в дуже комфортних умовах [7], що іноді не цінується людською натурою.

Медоносна гречка та крупи з неї шанувалися господарями – і кашу зварити, і голубці начинити, і кишку (кров'янку) заправити. «Гречана каша сама себе хвалить», – гречана каша – наша традиційна їжа [7].

Часто-густо статок у сім'ї визначався наявністю в коморі запасів збіжжя, з якого виготовляли крупу для приготування різних каш. Таку ситуацію ми спостерігаємо у горепам'ятні часи голодоморів або бідності в сім'ї, коли про кашу, яка варилася, говорили: «Каша – одна вода» [7]; вода кипить, а в ній «Каша – крупа крупу доганяє» [7].

Деякі паремії у своєму трактуванні мають історичне підґрунтя, що відображає давні закони та звичаї: «наварити каші» (в часи Київської України-Руси на знак укладання мирного договору два ворожі табори сходились і разом варили в одному котлі і їли кашу; а на деяких територіях подібний звичай існував під час укладання шлюбного договору). У сучасному сприйнятті ці вислови означають якусь проблему, ситуацію, що може мати неприємні наслідки. Ймовірно, звідси пішла приказка: «З ним каші не зварити» [7], тобто не домовишся» [4, с.192]. Відстояти свою честь, захистити себе, сім'ю, родину означав вислів: «Не дав в кашу наплювати» [7]; «Сей не дасть собі в борщ/кашу наплювати» – про людину, котра вміє захистити свої інтереси [7].

Ганна Віват у своєму дослідженні наводить приклад розуміння ще однієї паремії «Наварив каші – сам розхльобуй» [7], «Заварив кашу – сам їж» [7], яке, з її слів, досить банальне. «У давні часи [...], якщо каша не вдалася кухареві, її все одно треба було з'їдати, оскільки викидати харчі не годилося. Додати, як правило, заставляли того, хто зварив, тобто кухаря [2, с. 120]. У коментарі до цієї паремії йдеться про відповідальність та самостійність у вирішенні проблеми, яку сам створив. Цікавим є обряд варіння каші, який стосується шкільного навчання часів Київської Русі, коли на знак завершення навчання у церковно-приходських школах «батьки варили великий горщик каші й пригощали учнів, які успішно закінчили певний етап навчання. Діти (однокласники) веселились і гуртом поїдали кашу. Звідси й термін «однокашник» [2, с. 106-107]. Натомість для дітей, котрі були непослушними, погано навчалися, було покарання у формі биття по сидницях березовою різкою, про що говорили: «Дали / Вспали березової каші» [7].

Тваринний світ у пареміях ще з давніх часів набув метафоричності. На противагу пареміям із опорним словом «свиня» з негативним відтінком та переносним значенням (наприклад, «Пусти свиню під стіл, то вона й на стіл вилізе» – про нахабану людину [7] або некомпетентну «Розбирається як свиня в апельсинах» [7], вислови про продукт, похідний від тварини – «сало», в українській харчовій культурі мають позитивне сприйняття. Наприклад, «Маєш сало в торбі, то сядеш на горбі» – якщо маєш їжу, то подолаєш будь-який складний шлях [7] або варіант «Хто має сало в торбі, сяде на горбі» – в дорозі потрібна їжа, щоб мати сили подорожувати [7]; «Після обіду полежати часок, то зав'яжеться сала кусок» – якщо після обіду поспати, то вага тіла зростає [7]. Водночас прислів'я з опорним словом «сало» та переносним значенням символізують негативні прояви рис характеру, які завжди засуджувалися громадою: «Залив за шкіру/комір сала» – близька людина зробила комусь підлість [7]; «Виліз кіт на сало, тай кричить, що мало» – про ненаситність людської натури [7]; «Знає кіт, чие сало з'їв» [7]. Остання паремія вказує на шкоду, заподіяну кимось, хто посмакував без дозволу чужими харчами, що символізує нахабність та скритність характеру, присвоєння чийось плодів праці й досягнень. Як продукт від

термічного перетоплення сала – «шкварки» набули в народі сороміцького потрактування: «Шукати в ср...ці шкварки» – дошкуляти комусь [7].

Ще одним гастрономічним делікатесом залишаються вироби, які виготовляли з тонких свинячих кишок, начинених м'ясом із салом, заправлених часником та різними спеціями – ковбаси. Для довшого збереження їх кільцями вкладали у полив'яні макітри і заливали смальцем. На основі стрижневого слова «ковбаса» в народній мові витворилися розширені паремійні гнізда, наприклад: «За кавалок ковбаси чортові душу продасть» – про надзвичайно корисливу людину [7]; «Кіт до ковбаси ласий» – у кожного є своє слабе місце [7]; «Не для пса ковбаса» – коли щось комусь приписується помилково [7]; «Якби ковбасі крила, то кращої птиці не було б» – приповідка людей, котрі дуже люблять ковбасу [7]; «Минула пса ковбаса» – обставини згодом змінюються [7]. Зараз через різні комерційні обставини, бажання збагатитися, недотримання технології виробництва м'ясної продукції, звісно, смакові властивості прадідівської ковбаси змінилися. Низька ціна свідчить і про низьку якість продукту: «Дешеве м'ясо/ковбасу пси не їдять» – усе дешеве переважно не якісне [7].

Товсті кишки начиняли кров'ю з гречаною кашею та запікали в «п'єцу». Про неабиякі смакові якості такої страви (кров'янки або просто кишки) свідчить вислів «За кусок кишки сім верств пішки» [7], який характеризує «дуже корисливу й безсоромну людину». На окремих приказах позначилися і деякі міжнаціональні взаємини і впливи. Наприклад, вислів «підсунути свиню» походить з часів історичних зв'язків українців із мусульманами, яким Коран забороняє їсти свинину (ім жартома підсунули свиняче м'ясо чи продукти з нього).

У XIX ст. до давніх олійних культур України – льону, коноплі, додається ще й соняшник, який поступово витісняє попередників та займає значні площі вирощування. Однак сільське населення ще довго вживало конопляну (сім'яну) олію, до якої звикли смакові рецептори та витворилася кулінарна традиція харчування з її використанням. Олія як приправа використовувалася в українській кулінарії досить часто, однак вона цінувалася набагато нижче від сала чи вершкового масла і була продуктом біднішої верстви населення: «Трошки надії, трошки олії, і животію» [7]. Нестача такого компонента створювала дискомфорт не тільки в харчуванні. На цій основі пізніше витворилася фраза, яка характеризувала й розумові вади людини: «В тебе що олії в голові не вистачає?» [7]; «Як нема олію (олії) в голові, то й не доляєш» [7].

Ми записали ще один ряд паремій, які відображають заняття, що приносять невеликий дохід та урізноманітнюють систему харчування місцевих жителів. Наявність лісу та річки Жванчик сприяло поширенню збиральництва та рибальства. Навіть сучасні рибалки жартують: «Добра справа карасі: якщо сам не з'їш, то продаси» [7]. Своєрідною заклиальною магією на початку рибалки є декількаразове повторювання слів «Ловись, рибко, велика й маленька» [7], яке набуло на сьогодні трактування, що «в господарстві все пригодиться».

Досить-таки поширена структура приказок у формі дилеми – двох взаємовиключних компонентів: «Або рибку з'їсти, або на дно сісти» [7]. В українському фольклорі побутує ще один вислів, побудований на подвійному запереченні предмета: «Ні риба ні м'ясо» [7]; «Ні риба ні м'ясо, а щось ніби гриб» – про щось зовсім незрозуміле [7]; «Ні риба ні м'ясо, і в раки не годиться» – про щось зовсім незрозуміле [7]; «Ні риба ні м'ясо, ні кафтан ні ряса» – про щось незрозуміле [7]. Українці здавна навчилися визначати не тільки смакові, а й якісні властивості дарів природи, даючи їм порівняльну характеристику: «Від дешевої рибки не побіжить вистрибки» – малокалорійна їжа не дає повноцінної енергії людському організму [7]; «Нема над рибу лєнини, над м'ясо свинини, над ягоду сливки, над дівку попівни» – з гумором про найвищу якість [7]; «Дешева юшка – то смердя-

ча рибака» – все дешевше переважно не якісне [7]; «На безрибії і рак риба» – про спробу щось замінити [7] і, нарешті, сучасна імпровізація: «Найкраща риба – ковбаса» – для багатьох ковбаса смачніша за рибу [7].

Досить чітко простежується в паремійній тематичній групі з ключовим словом «риба» поведінка людини, яка застерігає бути обережним у стосунках: «В каламутній воді рибу ловить» – про людину, котра наживається на людській біді [7]; «Знов за рибу гроші» – повернення до старих гріхів [7]; «Мовчить, як риба в воді» – про мовчазну, неговірку людину [7]; «Носиться як кіт з оселедцем» – про надокучливу людину [7]; «Риба гние з голови» – всі негаразди в колективі через нефаховість керівника [7]; «Риба не без кісток, а чоловік не без злості» – виправдання своїх негативних емоцій і вчинків [7]; «Риба шукає, де глибше, а людина, – де краще» – виправдання корисливої поведінки [7]; «Як риб'яча кістка в горлі» – надзвичайно боляче, неприємно і навіть небезпечно [7]; «Печених раків продавати» – перебувати в дуже незручній ситуації [7]; «Ще риби не зловили, а юшку вже варять» – справи ще не розпочали, а за майбутній прибуток уже посварилися [7]; риси характеру, зовнішність: «Червоний як рак печений» – почервонів від сорому [7]; «Суха як таранька» – худя людина [7] тощо.

Спостерігаючи за явищами природи, місцяни помічали, що після дощу та теплого клімату в лісі з'являється багато різноманітних грибів, з яких готували різні смачні страви, солили, сушили і т. інше. В подальших буденних справах вони вербалізували своє спостереження, говорячи: «Росте, як гриби після дощу» [7]. Однак за умови хорошого врожаю грибів люди піклуються й про основний харч – хліб; їхня турбота конденсується в прикметі: «Багато грибів – мало хліба» [7]. Для лінивих людей, котрі хочуть щось мати, але при цьому не докладати зусиль, знайдеться відповідь: «Ех, якби та й в роті росли гриби, до лісу не ходив би» [7] або «Якби в роті/ср...ці росли гриби, то в ліс не ходив би» [7].

Про напої, особливо спиртні, як і про справи сороміцького характеру не вартувало б мовити ні слова, але «нерідко серед почутих і записаних прислів'їв і приказок трапляються паремії сороміцького характеру, які ми свідомо не вилучали з контексту, оскільки вони вражають образністю, римою, збагачують український словник, несуть таку інформацію, яку неможливо почерпнути більше ніде» [5, с. 4]. Торкнувшись глибинних пластів народної звичаєвості, можемо помітити досить високу культуру традиційного українського застілля, коли «за давніми звичаями під час гостин на столах не було окремих чарок для кожного гостя, а тим паче спиртних напоїв, які гості могли б наливати самі собі стільки, скільки кому забагнеться. У давнину горілкою (вином, медом, варенухою) не поїли, а частували, і чарка була одна на всіх. Гості їли страви, співали, спілкувалися і чекали, поки до них дійде «колія» – черга частування» [8, с. 143]. За весь час гостин кожному дорослому чоловікові та жінці тричі підносили чарку, припрошуючи випити: «Навіть у бідній хаті п'ють три чарки» [7]. На сьогодні ми зафіксували ще один вислів: «Після третьої не припрошують» [7]. Мудрі люди говорять, що ще жодна пісня чи гарне слово під час застілля не зробили ні з кого алкоголіка, навіть якщо в них говориться про пияцтво, а, навпаки, висміюючи окремі людські вади, спонукали її замислитися. Пиятика завжди засуджувалася мораллю: «Горілка – не дівка, здоров'ю злодійка» – про алкоголізм [7]; «Горілочка – кума, хоч кого зведе з ума» – алкоголь затуманює мозок [7]; «Немає негарних жінок, а просто мало випито горілки» – в стані алкогольного сп'яніння чоловікам важко контролювати свої вчинки [7]; «Господи, за що Ти мене караш: чи я горілки не п'ю, чи я жінки не б'ю, чи я церкви не минаю, чи я в кафе не бухаю?» – сповідь «ділової» людини [7]. Вживання хмільних напоїв є буденним і сьогодні. Пригадаємо заложеному фразу в повсякденному побуті: «Якби зна-

ття, що у кума пиття, то й до магазину не ходили б» [7]. А хто відмовиться випити, та ще й «надурняка»?

Найбільший відсоток у нашому дослідженні становлять паремії, які відображають процеси приготування / споживання страви та вміння її подати. Із дотепом говорять про господання та її кулінарні здібності: «Видно Гапу, що пекла папу, бо ср...ка в тісті» – про дуже неакуратну господиню [7]; «Вміла готувати, та не вміла подавати» – жарт про кухарку, котра подає найсмачніші страви в кінці застілля [7]; «Варила, не варила, аби гарно говорила» – про жінку, котра не нагодує, але гарно говоритиме [7]; «Вари, ср...ко, борщ, а я піду на солдатів дивитися» – коли щось робиться абияк [7].

Існує безліч інших паремій про різні харчові продукти та страви, що здавна були популярними в українській кухні. Українські паремії, що належать до харчового сегмента побутової культури не тільки репрезентують традиційні продукти харчування та страви, а й бажання сімейного добробуту, щасливого та забезпеченого життя, впевненості в безбідному майбутті своїх дітей і внуків, що притаманне й сподіванням та бажанням інших людей у всьому світі. Дослідження паремійного корпусу, що стосується харчового сегмента побутової культури, – тема перспективна, яка ще чекає на своїх дослідників, оскільки є вагомюю, але малодослідженою часткою побутової культури українського етносу.

Отже, прислів'я та приказки – це складова частина культури народу, його неоціненний скарб, яким він володіє з давніх часів і яким збагачує теперішні та збагачуватиме майбутні покоління людства. Всі види словесного мистецтва пов'язані з народним афористичним словом, яке робить наше мовлення влучним, точним, дотепним. Народні вислови проникають у мову публіцистики, науки і навіть міжнародної дипломатії.

Дослідження прислів'їв зараз активно проводиться в усіх країнах світу, створюються численні фундаментальні й популярні збірки, видаються наукові праці, здійснюються спроби міжнародних класифікацій паремій.

Кожну паремійну одиницю можна визначити як мистецький твір, певним чином організовану, естетично заряджену й стилістично оформлену. В ній простежується нерозривна єдність змісту та художньої форми, а її надзвичайна експресивність досягається різними способами.

Отож досліджені нами народні паремії дозволяють стверджувати, що базисною основою українських традицій харчування є все ж таки селянська їжа, наповнена компонентами природного походження, що репрезентують смакові вподобання жителів окремого регіону в проєкції на виокремлену нами, як об'єкт дослідження, локацію – село Оринин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Ми з'ясували ще один чинник, що визначає стійкість української кулінарної традиції, який пов'язаний тісним зв'язком із сімейним побутом, де приготування їжі – «справа жінок, а жіноцтво в минулому вважалося найбільш консервативним носієм культурно-побутових традицій» [3], берегинями домашнього вогнища.

Важливими є проблеми дослідження їх внутрішнього змісту (пошуки джерел походження, еволюція форми і змісту, вивчення історичного підґрунтя, тематична характеристика, семантика, визначення жанрових різновидів та ін.). Не менш важливе питання форми (композиція прислів'їв, поезика). Мало вивчена й проблема варіантності приказок (їх розгалуження і зміна значення на різних територіях, утворення тематичних гнізд і т. ін.), полісемантичності значень, міжнаціональних запозичень (етнічні, типологічні зіставлення) та ін.

Отже, наше дослідження на часі і є важливим джерелом вивчення малих форм українського фольклору не тільки на етнорегіональному рівні, а й у проєкції на загальнодержавне узагальнення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Артюх Л. Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наук. думка, 1977. 153 с.
2. Віват Г. Їжа в пареміях: на перетині культур. Одеса: ВМВ, 2017. 296 с.
3. Лук'яненко Г. Українська кулінарія як складова культури народу. *Трудове навчання*. 2008. №3.
4. Мицик В. Каша – мати наша: етнологічні нариси. Київ: Україна, 2002. 192 с.
5. Мудрослови села Оринин на Кам'яничині: збірник прислів'їв і приказок / уклад. В. Щегельський, С. Рарицька. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. 64 с.
6. Прислів'я та приказки шістьма мовами: близько 2200 одиниць / уклад Г. Бігун. 2-е вид., випр. і доп. Київ: ТанDEM, 2003. 320 с.
7. Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
8. Творун С. Практична етнологія для ділових людей: навч. посіб. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 216 с.

References:

1. Artyukh L. Ukrayinska narodna kulinariya: istoryko-etnografichne doslidzhennya. Kyiv: Nauk. dumka, 1977. 153 s.
2. Vivat H. Yizha v paremiyakh: na peretyni kultur. Odesa: VMV, 2017. 296 s.
3. Lukyanyenko H. Ukrayinska kulinariya yak skladova kultury narodu. *Trudove navchannya*. 2008. №3.
4. Mytsyk V. Kasha – maty nasha: etnolohichni narysy. Kyiv: Ukrayina, 2002. 192 s.
5. Mudroslovy sela Orynyn na Kamyanechchyni: zbirnyk prysliviiv i prykazok / uklad. V. Shchegelskiy, S. Rarytska. Kamyanets-Podilskyy: Kamyanets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiyenka, 2020. 64 s.
6. Pryslivya ta prykazky shistma movamy: blyzko 2200 odynyts / uklad H. Bihun. 2-e vyd., vypr. i dop. Kyiv: Tandem, 2003. 320 s.
7. Rukopysnyy fond navchalno-naukovoyi laboratoriyi etnolohiyi Kamyanets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiyenka.
8. Tvorun S. Praktychna etnolohiya dlya dilovykh lyudey: navch. posib. Vinnytsya: Knyha-Veha, 2005. 216 s.

The authors of the article make an emphasis on the problem of regional studying of oral literature in Kamianets-Podilskiy area. The main attention is paid to the systematic analysis of small genres of folklore of Orynyn village, Kamyanets-Podilskiy district, Khmelnytsky region, identifying of original ideological and thematic features and determining of their role in the development of Podillian folklore, in particular the studying of paremias, based on life situations of food products use and various national dishes or spices for them.

The focus is on recording of folklore material in its local realizations during the interviewer's direct communication with the respondent on the basis on field researches, as well as involving older people in writing down proverbs and sayings in notebooks.

The authors of the research focus on the problem of variability of paremias (their branching and change of meaning in different territories, forming of thematic nests, etc.), polysemantic meanings, interethnic borrowings (ethnic, typological comparisons), determining of food priorities of Ukrainians expressed through paremias, analysing of paremias, which indicate the role and importance of a product or dish in people's lives and can serve as a bench mark of life situations, etc.

On the basis of field expeditions' results, we come to the conclusion that culinary culture and its components are eternal life values for the Ukrainian people. These items reflect all stages of forming of the Ukrainian culture of ecofood.

Key words: ethno-region of Podillia, Orynyn village, paremias, food priorities, culinary ethnoculture.

Отримано: 14.10.2020 р.

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-17-2.243-245

**«СПАЛИТИСЯ В БЕЗУПИННІМ ЖИТТЮ...» (ЮРІЙ ЛИПА):
ШОСТА ЛЕКЦІЯ НА ПОШАНУ ПЕРШОГО РЕКТОРА
В ОГІЕНКОВОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

**Oleh Rarytsky «Spalytysia v bezupynnim zhyttiu...» (Yuriy Lyba):
the sixth lecture in honor of the first rector at Ohiienko University**

On October, 22, on the occasion of the 102-nd anniversary of the founding of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, the II All-Ukrainian Scientific Conference «Traditions of Ivan Ohiienko in the light of national science» took place. During the conference, Professor of Izmail State University of Humanities Halyna Raibedyuk gave an open lecture on the subject: «Spalytysia v bezupynnim zhyttiu: a passionary energy of the word and rank of Yuri Lyba». The lecture was a continuation of a series of annual readings, dedicated to the memory of the first rector of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, as well as famous writers of Podillia. The lecture is dedicated to the 120-th anniversary of the birth of the passionarist of the Ukrainian people Yuri Lyba – a unique writer, a passionate publicist, one of the leading theorists of state formation, a leading ideologue of the latest all-Ukrainian worldview of the interwar decade. The materials, presented in the lecture and during the discussion about the year in Kamianets in the life of Yuri Lyba (1919-1920), were of particular interest by a student of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, as well as the materials about the relief «footprint» of Kamianets as the epicenter of the liberation struggle. In his subsequent biography, which influenced the passionary energy of ascetic activity – from impulse and rank to martyrdom.

Key words: Ohiienko University, lecture, first rector, biography, a passionary energy.

Афористичний імператив Юрія Липи «Спалитися в безупиннім життю...» визначив смислові та емоційні виміри Шостої щорічної лекції на пошану першого ректора Кам'янець-Подільського вишу, виголошеної у онлайн-форматі 22 жовтня 2020 року під час II Всеукраїнської наукової конференції «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки» професором Ізмаїльського державного гуманітарного університету Галиною Райбедюк. Лекцію присвячено 120-річчю від дня народження пасіонарія українського народу Юрія Липи – унікального письменника, пристрасного публіциста, одного з провідних теоретиків державотворення, чільного ідеолога новітнього всеукраїнського світогляду міжвоєнного десятиліття, котрий у часи національно-визвольних змагань Словом і Чином відповів на заповіт Івана Огієнка «Служімо українському народові найперше». Особливий інтерес

у студентсько-викладацької аудиторії викликали представлені в лекції та під час дискусії матеріали про кам'янецький рік у житті Юрія Липи (1919-1920) – студента Кам'янець-Подільського державного українського університету, а також про рельєфний «слід» Кам'янца як епіцентру визвольних змагань у його подальшій біографії, що вплинув на пасіонарну енергетику подвижницької діяльності – від порви й чину аж до мученицької смерті.

Естафету пошанування пам'яті Івана Огієнка цьогоріч від Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща) в особі професора Ігоря Набитовича перейняв Ізмаїльський державний гуманітарний університет не випадково. Значна частина життя Юрія Липи пов'язана з Одесою. Однак визначальним тут став інший важіль. На кафедрі української літератури цього єдиного на півдні Одещини державного вищого освітнього закладу під керівництвом Галини Райбедюк була підготовлена й успішно захищена одна з перших в Україні кандидатська дисертація про поезію Ю. Липи викладачем Аллою Шишковою (Погореловою). Науковці університету – незмінні учасники щорічних липівських читань, активні автори різноаспектних публікацій про цього унікального письменника та його контекст. Тож, закономірною стала безпосередня участь в обговоренні лекції доцента кафедри української мови та літератури Алли Погорелової. Ізмаїльську гілку сучасного липознавства та наукове товариство Огієнкового університету привітав декан факультету української філології та соціальних наук Ізмаїльського вишу, доцент Іван Татаринів. «Ми щиро вдячні модераторам конференції за таку довіру. Для нас це висока честь, а ще більше – моральний обов'язок бути вірними силі та величчю українського духу, явленим в особистості Юрія Липи, – підсумувала професор Галина Райбедюк свою лекцію. – Потужна пасіонарна енергетика його Слова і Чину нам украй необхідна для усвідомлення себе незалежним, високоінтелектуальним народом із виразною національною ідентичністю, із власною мовою, культурою, своїм минулим, сучасним, світлим прийдешнім».

Ця неординарна подія набула широкого резонансу не тільки в Кам'янці-Подільському, але й у межах всієї України, про що йшлося в спеціальному випуску передачі Хмельницького обласного радіо (12.11.2020 р.), в якій брала участь професорка Галина Райбедюк. Про шосту пам'ятну лекцію на пошану Івана Огієнка відгукнулися регіональні і всеукраїнські ЗМІ. У культурологічному просвітницькому тижневику «Слово Просвіти» (Число 44, від 29 жовтня – 4 листопада 2020 р.) Софія Бурмецька, студентка Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, озвучила перебіг проведення конференції й наголосила на ключових моментах прочитаної професором Галиною Райбедюк лекції. Кам'янецький журналіст і краєзнавець Олег Будзей у газеті «Подільянин» від 30 жовтня 2020 р. в статті «Юрій Липа: «Спалитися в безупиннім життю...»» зацентрував увагу на важливості прочитаної лекції у сучасному культурному просторі подільського краю, наголосив на найважливіших аспектах життєвої і творчої біографії письменника і просвітника.

Професорка Галина Райбедюк на власній Фейсбук-сторінці у дописі від 2 листопада поділилася своїми враженнями про прочитану лекцію: «Осмислення та переосмислення події, пов'язаної з участю в унікальному проєкті кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету, спонукає до висновку про її незглибимий слід у душі, у біографії, в історії сучасної гуманітаристики, в баченні подальших перспектив розгортання висловлених учасниками конференції думок, котрі супроводжували лекцію «Спалитися в безупиннім життю...»: пасіонарна енергетика Слова і Чину Юрія Липи». Це був

неординарний діалог крізь час і простір з ідеями відомих українських державників (Івана Огієнка та Юрія Липи), котрий органічно переріс у процесі самого дійства в цікавий паритетний полілог між науковою елітою та молодими паростами науки двох дружніх вишів – Кам'янець-Подільського та Ізмаїльського, відчутно зміцнивши нинішні науково-творчі взаємини. Безумовно, з позиції і ретроспективи, й магістральних шляхів наукової роботи модераторів конференції, читання публічних пам'ятних лекцій про подвижників українського державотворення, чие життя й діяльність пов'язані з долею цього славного подільського університету, з духовною та науково-педагогічною діяльністю Івана Огієнка, ім'ям якого його наречено, є явищем неординарним, що виходить далеко поза межі одного наукового форуму. Ця щорічна подія, запроваджена доктором філології Олегом Рарицьким і підтримана й успішно реалізована філологічною спільнотою спершу Кам'янець-Подільського національного університету, а тепер уже й усієї України та її позамежжя, викликає не тільки схвалення, але й глибоку пошану. Виголошення публічних лекцій у стінах Огієнкового вишу засвідчує відданість ідеям видатного українського пасіонарія, водночас, заявляє про пошанування традицій провідних європейських вишів. Тож, цьогорічна II Всеукраїнська конференція «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки», а в її межах прочитана й обговорена лекція, незважаючи на несприятливі умови її проведення, долаючи віртуальні межі, вкотре potwierдила науковий та модераторський потенціал університету, вірність настановам Михайла Грушевського, викарбуваним у високій залі цього освітнього закладу: «Університет є не лише школою, але і науковою інституцією, що дає можливість [...] свobodно віддаватися вищим духовним інтересам, науковим студіям». Спасибі за таку високу честь – бути в числі достойників-авторів щорічних лекцій, приурочених пам'яті Великої України, бути вписаною до історії Кам'янець-Подільського національного університету. Щире «Дякую» модераторам конференції за приємне запрошення й можливість представити українській науково-освітній еліті скромні досягнення ізмаїльців у сфері сучасного лінгвістики, поділитись власними думками, почути поради колег, котрі в означеній темі конференції царині здобулися на високі досягнення. Низький поклон усім задіяним у підготовці та проведенні унікального наукового заходу, котрі в цю непросту й не вельми сприятливу для наукової діяльності пору вважено й цілеспрямовано працюють, не покладаючи рук» <https://www.facebook.com/profile.php?id=100009725085718>.

Лекція професора Ізмаїльського державного гуманітарного університету професора Галини Райбедюк «Спалитися в безупиннім життю...»: пасіонарна енергетика слова і чину Юрія Липи» чільно вписана в історію Огієнкового вишу. Вона стала логічним продовженням циклу щорічних читань, присвячених пам'яті Івана Огієнка та славетних письменників Поділля, пасіонаріїв національного духу, що тісно пов'язані з іменем, життям і творчою діяльністю першого ректора Кам'янець-Подільського Українського Університету. Викладачі та студенти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка широ вдячні Галині Богданівні за неординарне, вагоміте й нове слово у сучасному лінгвістикі, за одержиме служіння національній ідеї, за невтомну щоденну працю на цих теренах, за Слово і Чин, що його утверджував фігурант лекції, поет-державник Юрій Липа.

*Олег Рарицький,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

Отримано: 27.10.2020 р.

НАШІ АВТОРИ

Білоусова Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Боднарчук Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Вавринюк Тетяна (м. Кривий Ріг), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Вербовий Микола (м. Кривий Ріг), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету

Волковинська Інна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гавловська Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), викладач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Гайдаєнко Ірина (м. Херсон), кандидат філологічних наук, доцент Херсонського державного університету

Гудима Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дворницька Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології та загального мовознавства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Джурбій Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Дзюбак Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Калинюк Тетяна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Коваленко Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Ковальчук Оксана (м. Івано-Франківськ), кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Ковальчук Ольга (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Крецька Юлія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Крук Аліна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Марчук Людмила (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мацюк Галина (м. Львів), доктор філологічних наук, професор, професор кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Мельник Наталя (м. Кривий Ріг), кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету

Мелекссцева Наталія (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мозолюк Оксана (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Монастирська Римма (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Московчук Людмила (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Мунтян Світлана (м. Херсон), кандидат педагогічних наук, доцент Херсонського державного університету

Окуневич Тетяна (м. Херсон), кандидат педагогічних наук, доцент Херсонського державного університету

Олійник Любов (м. Хмельницький), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету

Онїкієнко Інна (м. Кривий Ріг), кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького державного педагогічного університету

Осецький Йосип (м. Хмельницький), доктор філософії в галузі права, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії Академії наук України при Кам'янець-Подільському національному університеті

Пентилюк Марія (м. Херсон), доктор педагогічних наук, професор кафедри мовознавства Херсонського державного університету

Поліщук Світлана (м. Кам'янець-Подільський), кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та управління навчальним закладом Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Попадинець Оксана (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Попович Анжеліка (м. Кам'янець-Подільський), доктор педагогічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Рарицька Софія (м. Кам'янець-Подільський), здобувач освіти, 11 клас Кам'янець-Подільської спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів № 5 з поглибленим вивченням інформатики

Рарицький Олег (м. Кам'янець-Подільський), доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Рева Лариса (м. Київ), кандидат філологічних наук, член-кореспондент громадської організації «Національна академія наук вищої освіти України».

Федькова Інга (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Цінько Світлана (м. Глухів) кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Шевчук Зореслава (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Щегельський Валерій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри історії української літератури і компаративістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Яремчук Інна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри німецької мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ЗМІСТ

1. МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

Білоусова Тетяна. Проблема іншомовних запозичень у науковій спадщині Івана Огієнка.....	5
Боднарчук Тетяна. До питання дослідження явища білінгвізму в мовознавстві.....	14
Вавринюк Тетяна. Експресивність мови Івана Огієнка (на матеріалі праці «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657»).....	21
Вербовий Микола. Іван Огієнко про «новий ять» у тексті Крехівського Апостола.....	27
Дворницька Наталія. Етимологічний аналіз сакральної праслов'янської лексики в світлі мовно-історичних ідей І. Огієнка.....	35
Дзюбак Наталія. Функції фразеологізмів в історичному нарисі Івана Огієнка «Містечко Брусилів та його околиці».....	42
Калинюк Тетяна. Мовна ментальність та шляхи її формування.....	48
Коваленко Наталія. Народні уявлення про душу в кодах фразеології (на матеріалі подільських і суміжних говірок).....	53
Крецька Юлія. I. Ohijenko über fremdsprachliche Einflüsse auf das Ukrainische.....	60
Марчук Людмила. Походження та функціонування антропонімів у романі Романа Іванчука «Четвертий вимір».....	65
Мацюк Галина. Розбудова україномовних комунікативних практик у Холмсько-Підляській єпархії в 1940-1944 рр.: роль архієпископа Іларіона (Огієнка).....	71
Мозолук Оксана. Темпоральні словосполучення у філософській містерії «Народження людини» Івана Огієнка.....	84
Монастирська Римма. «Закон фемінізації» у мовознавчих працях І. Огієнка.....	91
Осецький Йосип. Лексико-семантичні ознаки індоєвропейської етимології архаїчних хоронімів української мови у світлі наукових концепцій Івана Огієнка та філософії мови.....	97
Попович Анжеліка. Лексична стилістика української мови в рецепції Івана Огієнка.....	107

Федькова Інга. Функційно-стилістичне навантаження порівняльних конструкцій у «Філософських містеріях» митрополита Іларіона	113
Шевчук Зореслава. Мовне конструювання епістолярію Івана Огієнка: гендерний аспект.....	118
Яремчук Інна. Особливості мовного стилю Івана Огієнка	125

2. ДУХОВНА І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ОГІЄНКА

Гудима Наталія, Мелексєцева Наталія, Ковальчук Ольга. Ідеї І. Огієнка в підготовці сучасного вчителя початкової школи	131
Московчук Людмила. Просвітницька діяльність преподобного Іова Почаївського як фактор розвитку української самосвідомості, етики і культури майбутніх педагогів	138
Пентилюк Марія, Гайдаснко Ірина, Мунтян Світлана, Окуневич Тетяна. Методи і прийоми виховання мовної особистості учнів у світлі педагогічних ідей І. Огієнка	146
Поліщук Світлана. Соціалізуючий вплив наукового доробку Івана Огієнка на виховний процес студентської молоді.....	153
Цінько Світлана. Ідеї Івана Огієнка у формуванні національно-патріотичної особистості майбутнього вчителя словесності.....	160

3. ІВАН ОГІЄНКО ЯК ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ

Гавловська Тетяна. Домініка – «найдорожча дружина-помічниця» Івана Огієнка	166
Kruk Alina. Use of Local Folk Songs as Preservation of Cultural Heritage in Literary Works of I. Ohienko, I. Nechui-Levytskyi, Panas Murnyi and T. Hardy	172
Мельник Наталя. Українська рекрутська пісня: концепт смерть крізь призму ідей І. Огієнка.....	177
Онїкієнко Інна. Міфологема вогню в дослідженні дохристиянських вірувань І. Огієнка та її образне втілення в поезії І. Калинця	184
Попадинець Оксана, Ковальчук Оксана. Інтерпретація історичних постатей у творах Михайла Старицького та Івана Огієнка: типологічний аспект	193
Рева Лариса. Трансформація досліджень І. Огієнка: історія, культура та традиції стародрукованих книг	201

4. ЛІТЕРАТУРА ПОДІЛЛЯ У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

Волковинська Інна. Багатоелементна лірична система як наративна стратегія у циклі Юрія Клена «Коло життєве»	212
Джурбій Тетяна. Художні особливості прози Володимира Бабляка	218
Олійник Любов. Дитяча література у творчості Григорія Храпача: особливості поетики	225
Щегельський Валерій, Рарицька Софія. Етнокультура скохарчування подолян у паремійному вираженні села Оринин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області	234

5. ПОДІЇ

Рарицький Олег. «Спалитися в безупиннім життю...» (Юрій Липа): шоста лекція на пошану першого ректора в Огієнковому університеті	243
НАШІ АВТОРИ	246

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Науково-дослідний центр огієнкознавства

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична та філологічна

Випуск XVII

Статті подані в авторській редакції. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

Підписано до друку 10.12.2020 р. Гарнітура «Таймс».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 14,7. Обл.-вид. арк. 21,9.
Тираж 80. Зам. № 918.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.